НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 263 видано Держкомвидавом України 14.XII.1993 р.

№ *6 (495)*

ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 2010

Головний науковий редактор
академік НАН України ***В.А.СМОЛІЙ***

Наукова рада:
Любомир Винар (Кент, США), ***Я.Д.Ісаєвич*** (Львів), ***Зенон Когут*** (Едмонтон, Канада), ***Ю.А.Левенець*** (Київ), ***В.М.Литвин*** (Київ), ***Анджей Поппе*** (Варшава, Польща), ***В.Ф.Репринцев*** (Київ), ***П.С.Сохань*** (Київ), ***В.С.Степанков*** (Кам'янець-Подільський), ***П.П.Толочко*** (Київ), ***П.Т.Тронько*** (Київ), ***Б.М.Флоря*** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:
Г.В.Боряк, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський, В.М.Горобець, О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, О.М.Донік (заст. головного редактора, відпов. за випуск), ***С.В.Кульчицький, В.І.Кучер, О.Є.Лисенко, М.І.Панчук, Р.Я.Пиріг, О.П.Реєнт*** (заст. головного редактора), ***В.М.Ричка*** (заст. головного редактора), ***О.С.Рубльов*** (заст. головного редактора), ***В.Ф.Солдатенко, В.П.Трощинський, О.А.Удод, Ю.І.Шаповал***

Наукові редактори:
канд. іст. наук ***О.М.Донік***, д-р іст. наук ***О.П.Реєнт***, д-р іст. наук ***В.М.Ричка***, д-р іст. наук ***О.С.Рубльов***

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:
С.Г.Архипенко, В.В.Григор'єв, О.М.Квітка, В.І.Кузнецов

Електронна версія: ***О.В.Жданович***
www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – А.О.Михайлова

Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 5.12.2010 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. №1
Гарн. SchoolBookCTT. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 850 прим. Зам. № 356

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Діез-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001р.
03186 м. Київ, вул. Авіаконструктора Антонова 5, оф. 617. Тел./факс: 248-28-30, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво "Вперед"»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Войтович Л. В. (*Львів*). Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства 4
Кочеґаров К. О. (*Москва, Російська Федерація*). Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. . . .18
Гончар О. Т. Українофільська діяльність М.Костомарова у дзеркалі його епістолярію (середина 1850-х – початок 1860-х рр.) 34
Короткий В. А. Оцінки «Исторических песен малорусского народа» В.Антоновича та М.Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. 50
Федорова Л. Д. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства 66
Ковальчик Рафал (*Лодзь, Польща*). Інвестиції у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму 73
Потапенко М. В. (*Ніжин*). Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) 90
Гай-Нижник П. П. Особисті ад'ютанти й секретарі П.Скоропадського (до історії функціонування Головної квартири гетьмана України) . . .106
Рудий Г. Я. Проблеми збереження музейної спадщини України: за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр. . . 127

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Пиріг Р. Я. «Білий кентавр українського козацтва»: до проблеми міфологізації образу гетьмана Павла Скоропадського 136
Моця О. П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ» . . . 144
Вирський Д. С. Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцеського 150
Соловйова Г. В. Постать гетьмана Івана Виговського в листах папських нунціїв 161
Герасименко Н. О. Документи архіву Києво-Межигірського монастиря як джерело до історії мір 168

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

Силка О. З. (*Черкаси*), Синявська Л. І. (*Черкаси*). Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852–1923 рр.) 179

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Курінна М. А. Брати Лифарі та агентурна розробка ДПУ УСРР «Артисти» . . 189

РЕЦЕНЗІЇ

Орлик В. М. (*Кіровоград*). В.Бездрабко. Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти 195
Терещенко Ю. І. І.С.Монолатій. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. . . . 199

ОГЛЯДИ

Митарчук О. О. (*Москва, Російська Федерація*). Гоголь у «мережі любові» (*Колесник Ірина. «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій»*) . . . 202

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Михайловський В. М. Міжнародна наукова конференція «Часи Яґайла й Вітовта» 205
Кудінов Ю. М. Всеукраїнська науково-теоретична конференція «“Пакти і конституції” Української козацької держави 1710 р.: витоки, інтерпретація, епоха (до 300-річчя укладення)» 207
Зашкільняк Л. О. (*Львів*). IV Міжнародна наукова конференція «Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX ст.» 210
Заболотна Т. В. (*Київ*), Іржавська А. П. (*Черкаси*). Міжнародна наукова конференція «Україна – геополітичний і воєнний фактор Другої світової війни (до 65-ї річниці завершення Другої світової війни)» 213
Стецкевич В. В. (*Кривий Ріг*). II Міжнародна наукова конференція «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» 215
Дубик М. Г. Міжнародна конференція «Примусова праця у гітлерівській Європі» 217
Ковалевська О. О. Всеукраїнська наукова конференція «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» . . . 219
Блануца А. В. (*Київ*), Дячок О. О. (*Дніпропетровськ*). IV Міжнародна науково-методична школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита» . . . 221
Барановська Н. П. Літня школа «Суспільне подолання ризиків: екологічні проблеми та соціальна мобілізація» 223
Середа О. В. (*Львів*). XXI Міжнародний конґрес істориків 224

IN MEMORIAM

Кентій Анатолій Вікторович 226
Мельникова Ірина Миколаївна 228

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . 230
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ у 2009 р. 234
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2010 р. . . . 236

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кеґль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.DOC** або **.RTF**. Якщо під час набору статті використовувалися нестандартні шрифти (Ижиця, Litopys New Roman тощо), необхідно обов’язково (!) повідомити їх повну назву або надати шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, **електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001, або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

Л.В.Войтович*

ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН У ПОЛІТИЦІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У статті досліджується питання військово-політичного й торговельно-економічного союзу між Галицько-Волинським князівством і Тевтонським орденом протягом XIII–XIV ст. Проаналізувавши наявні джерела, автор доходить висновку, що такий альянс, зумовлений тогочасною політичною кон'юнктурою, існував і був вигідний для обох сторін.

Довгий час патріотичні стереотипи, які представляли Тевтонський орден головним знаряддям одвічної політики німецьких загарбників «Drang nach Osten», не давали змоги неупереджено розглянути взаємини Галицько-Волинського князівства з цією державою. Із середини 1960-х рр. дослідження проблеми значно просунулося перш за все завдяки працям К.Форстройтера[1], М.-Б.Ждана[2], В.Матузової[3] та О.Масана[4]. Однак багато питань усе ще залишаються дискусійними.

11 лютого 1334 р. у грамоті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденовича до великого маґістра Тевтонського ордену Людера фон Брауншвейґа, якою підтверджувалася союзна угода, вказувалося: «Ми та блаженної пам'яті наші найдорожчі попередники, а саме Роман, Данило, Лев, Юрій та Андрій **[...] звикли укладати та скріплювати союз постійного, усякого можливого миру та згоди**, що видно з документів цих же наших попередників, так і ваших, складених у справі осягнення й дотримування згаданих угод»[5]. Із тексту цього документа, автентичність якого не викликає сумнівів[6], випливає, що князівська канцелярія у 1334 р. зберігала відповідні угоди з Орденом, підписані попередніми князями, починаючи з Романа Мстиславича.

Рішення про перетворення німецького госпіталю **поблизу Акри у військовий** орден було ухвалене 5 березня 1196 р.[7] На перших порах, не маючи можливості для розширення в Палестині (хрестоносці утримували невелику смужку землі від Яффи до Тіра з центром в Акрі), Орден налагодив контакти з Кілікійською Вірменією, правитель якої Левон II як союзник хрестоносного війська вів нерівну боротьбу з турками-сельджуками. Отримавши земельні володіння в Кілікії[8], Орден втрутився у цю боротьбу. Одним із ключових діячів періоду його становлення був Герман фон Зальца, майбутній великий маґістр (1209–1239 рр.) і міністеріал ландграфа Тюрінґії Германа.

Синодик бенедиктинського монастиря св. Петра в Ерфурті містить запис: «Роман, король Русі (rex Ruthenorum). Він дав нам 30 марок»[9]. Запис поміщений під XIII календами липня, що відповідає 19 липня 1205 р. – даті загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Такий збіг не міг бути випадковим. 30 марок (бл. 7 кг срібла) – сума значна, як і взагалі візит князя Романа до Ерфурта. Розташоване в Тюрінґії, це місто належало майнцькому архієпископові Конрадові фон Віттельсбахові (1161–1165, 1183–1200 рр.), котрий стояв біля витоків Тевтонського ордену та був ініціатором його союзу з Кілікійською Вірменією[10]. Його наступник Леопольд фон Шенфельд, який у всьому продовжував політику попередника, був палким

* *Войтович Леонтій Вікторович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка. E-mail: lev67420@ukr.net*

прибічником короля Філіпа Гогенштауфена, через що навіть конфліктував із Папою Римським, який номінував архієпископом його суперника Зіґфрида II фон Епштейна. Ландграф Герман теж був союзником німецького короля Філіпа Гогенштауфена, свояка Романа Мстиславича[11]. На думку О.Масана, саме за участі ландграфа Германа і його міністеріала Германа фон Зальца було сконструйовано союз Романа з Філіпом[12]. Як звернув увагу О.Майоров, тюрінзький ландграф Герман мав усі підстави шукати союзу з сильним галицько-волинським князем, особливо після вторгнення в Тюрінґію у 1203 р. військ чеського короля Пшемисла I Оттокара та угорського володаря Імре, з якими були загони якихось «варварів», можливо половців[13]. Напевно, у 1203–1204 рр. в Ерфурті відбулася зустріч князя Романа Мстиславича з ландграфом Германом, його міністеріалом Германом фон Зальца та майнцьким архієпископом Леопольдом. За їх посередництва й міг бути укладений перший договір між Галицько-Волинською державою та Тевтонським орденом. Загибель Романа Мстиславича у 1205 р. відкрила довгий період боротьби за його спадщину. Змінилася і загальнополітична ситуація у Центрально-Східній Європі.

У 1207 р., після вбивства царя Калояна, владу в Болґарії узурпував Борил (1207–1218 рр.). Законні спадкоємці сини царя Івана I Асеня – Іван II Асень та Олександр – урятувалися втечею з країни. Як зазначав візантійський хроніст Георгій Акрополіт (1217–1282 рр.), царевич Іван Асень «утік у країну русів, прожив тут досить довго й, зібравши кілька руських дружин, почав добиватися батьківської спадщини»[14]. В.Пашуто вважав, що утікач перебував у Києві[15]. Однак болґарські дослідники дотримуються думки щодо перебування царевича у Галицькому князівстві[16]. У давньоруських джерелах інформація про Івана II Асеня відсутня, але аналіз подій дозволяє стверджувати, що болґарські історики мають рацію. Жодне інше князівство Русі, крім Галицького, у цей період не було зацікавлене в допомозі болґарському претендентові й не могло її надати (висилка в такий далекий похід та утримання великого континґенту вимагала значних ресурсів, натомість Галицьке князівство володіло Нижнім Подністров'ям і Подунав'ям[17]). Для болґарських вигнанців не було жодного сенсу навіть намагатися шукати допомоги при якомусь іншому дворі, окрім Галича.

Іванові Асеню та Олександрові, які не могли втекти у Сербію або до Константинополя, найпростіше було податися в Нижнє Подунав'я, в одне з міст, де могли стояти галицькі залоги. Переховуватися в половців, на яких спирався Борил, було небезпечно, адже вони могли в будь-який момент видати царевичів узурпаторові. Київ був надто далеко й тамтешні правителі вже давно не виявляли інтересу до Нижнього Подунав'я. До того ж, шлях до Києва пролягав через Галич. У 1209 р. Галицькою землею повторно заволоділи Ігоревичі, які повели тверду політику та придушили боярську опозицію. Десь на початку 1210 р. у Болґарії прибічники синів Івана I Асеня вчинили заколот, захопивши фортецю Відин. Очевидно, на той час Іван II Асень уже міг розраховувати на військову допомогу, принаймні мав такі надії.

Борил конфліктував майже з усіма сусідами. Щоби знайти підтримку у папи (від часів Калояна, коронованого понтифіком, болґарська церква перебувала в унії з Римом), він пішов на організацію собору 11 лютого 1211 р., на якому було засуджено єресь богомилів (близьких до альбіґойців, з якими воював папа Інокентій III)[18]. Попри думку Г.Цанкової-Петкової щодо розриву Борилом унії[19], інші дослідники переконливо доводять протилежне, указуючи на уніатські нововведення у болґарській церкві цього періоду[20]. Така політика дозволила Борилу вистояти й навіть перетворити поразку 1211 р. на вигідний союз із Латинською імперією.

Але самотужки здолати відинських бунтівників Борил не зміг. Лише ціною відмови від Браничева та Белґрада на користь угорського короля Андрія II з допомогою угорських військ він здобув непокірний Відин. Угорців очолював ішпан Себена, який виступив із Трансільванії, «приєднавши до себе саксів, влахів, секеїв і печеніґів»[21]. Збереглася грамота угорського короля Бели IV від 1 липня 1259 р., в якій відзначено хоробрість ішпана в боротьбі за Відин[22]. Ці події відносяться до 1212–1213 рр.

Схоже, що Ігоревичі, яким був потрібен зовнішньополітичний успіх, таки пообіцяли болґарському царевичеві допомогу у боротьбі за престол. Але їх наступне падіння й хаос, який настав у Галицькому князівстві у зв'язку з новим спалахом боротьби за галицьку спадщину[23], не дозволили здійснити цю допомогу. Важко сказати, наскільки залежними були Ігоревичі у своїй політиці від Угорщини[24], як і «боярський князь» Володислав Кормильчич[25]. Принаймні, активність останнього в Пониззі могла бути самостійною спробою втрутитися у болґарські події.

Під впливом проугорської партії, яка тоді домінувала серед галицької еліти, почала різко змінюватися й політика угорських королів, які самі прагнули контролювати Дунайське Пониззя. Для цього вони потребували військової сили. У 1211 р. король Андрій II надав Тевтонському ордену, який після втрати Палестини животів у Венеції, володіння у Трансільванії. За це рицарі мали допомогти Угорщині взяти Нижнє Подунав'я під контроль. Нові межі Ордену сягали земель «бродників». Проте угорський король швидко відмовився від цієї ідеї. Як він писав, рицарі були подібні до «миші в торбі, змії за пазухою» і союз із ними загрожував не розширенням, а звуженням кордонів королівства[26]. Утім, причини, радше, крилися в іншому. Добившись після Спішської угоди 1214 р. коронації сина Калмана як галицького володаря[27], Андрій II уже не потребував допомоги хрестоносців. Утворення окремого Галицького королівства, до складу якого входило Дунайське Пониззя, і правитель якого був підпорядкований королеві Угорщини, повністю влаштовувало Арпадів[28].

Боротьба поморських, мазовецьких і волинських князів за багаті хутровим звіром сусідні землі пруссів та ятвяґів ішла з перемінним успіхом. Запрошені місцевими правителями, у Балтійському Помор'ї діяли загони іоаннітів і тамплієрів, а в першій половині 1220-х рр. поморський князь Святополк закликав до міста Тимава представників кастильського духовно-рицарського Ордену Калатрави. У 1225 р. мазовецький князь Конрад для боротьби з пруссами запросив тевтонських рицарів. Маючи певний неґативний досвід у Трансільванії, маґістр Герман фон Зальца у березні 1226 р. добився від імператора Фрідріха II підтвердження надань мазовецького володаря та розширення привілеїв хрестоносців[29]. Цистерціанський єпископ Християн, який очолював місійну діяльність у цьому реґіоні, відразу ж також передав Ордену свої володіння[30]. У 1228 р. мазовецький князь Конрад надав хрестоносцям замок у Нешаві та Хелмську землю, що без зволікань підтвердив папа Григорій IX[31]. Герман фон Зальца, завбачливо забезпечуючи правові підстави орденських володінь, не повторював старих помилок.

Тоді ж почалося формування іншого ордену – Добжинського, завдання якого полягало в боротьбі з ятвяґами. Сутичці князя Данила Романовича з добжинськими рицарями під Дорогичином – перш за все з політичних мотивів – надавалося надзвичайно велике значення в контексті розмов про «експансію католицького Риму проти православної Русі». Події під Дорогичином порівнювали з перемогою князя Александра Ярославича на Чудському озері – вважалося, що Данило Галицький і Александр Невський зупинили

«аґресію Тевтонського ордену». Відомий поет М.Бажан навіть присвятив цій події поему. Знайшла вона відображення і в історіографії[32]. О.Головко доводить, що Добжинський орден не був філією Тевтонського – його створили рицарі-мечоносці, що наприкінці 1228 чи на початку 1229 рр. прибули до Мазовії з Риґи. Загін із 14 орденських братів у супроводі слуг та зброєносців очолював маґістр Бруно[33]. Після розгрому мечоносців литовцями їх рештки мали б приєднатися до тевтонців, але Бруно і його рицарі порушили орденську дисципліну. Мазовецький князь Конрад сподівався з їх допомогою завоювати частину земель ятвяґів і пруссів, що було спрямоване як проти інтересів Тевтонського ордену, так і волинських князів, які також активно діяли в Ятвяґії.

Бруно і його люди стали ядром Ордену прусських рицарів Христових («Magister et fratres militie Christi contra Prutenos in Masovie» або «milites Christi fratres in Dobrin»). У 1228 р. вони отримали замок Добжинь і володіння в Добжинській землі[34] та визнали сюзеренітет мазовецького князя Конрада, обіцяючи не переходити під руку інших володарів[35]. Але Тевтонський орден був невдоволений таким розвитком подій. Через леґата папи Григорія IX домініканського монаха Вільгельма Моденського тевтонці домоглися видання 19 квітня 1235 р. булли про злиття Добжинського ордену з Тевтонським[36]. Напевно, має рацію О.Головко, полемізуючи з О.Масаном, що тевтонським братам усе-таки вдалося реалізувати вимоги папської булли.

Проте знову честолюбний комтур Бруно з частиною рицарів не підкорився. Політика Конрада стосовно волинських князів була схожа на політику Романовичів щодо Угорщини. Балансуючи між союзом та васалітетом, слабша сторона намагалася використати будь-які проблеми сильнішої, щоби зміцнити свої позиції. Надаючи добжинським рицарям волинський Дорогичин, Конрад переслідував вигідну мазовецьким князям мету – взяти під контроль цей стратегічно важливий реґіон.

У березні 1238 р. князь Данило Романович розбив під Дорогичином добжинських братів. Комтур Бруно потрапив у полон[37]. Дорогичинське князівство повернулося до складу Волині. Знову, на мій погляд, більш правий О.Головко, полемізуючи з О.Масаном, який зводить дорогичинський конфлікт до малозначущого епізоду[38]. Немає підстав уважати Дорогичин слабо укріпленим містом, добжинці, либонь, його не штурмували. Мазовецькі князі мали там давні зв'язки і не вперше зазіхали на цей реґіон. Можливо, місцеве боярство домовилося з Конрадом у 1235 р., під час великої скрути Романовичів. Данило Романович, імовірно, цілком свідомо оголошував похід проти ятвяґів, щоби несподівано з'явитися під Дорогичином «у силі тяжкій»[39]. О.Масан має рацію в іншому – битви під Дорогичином чи штурму міста, напевно, не було. Невелике військо добжинських рицарів зі своїм комтуром (десяток орденських братів із кількома десятками зброєносців та слуг) просто склали зброю. Більшість їх загинули не під Дорогичином, а у битві з монґолами біля Леґниці 9 квітня 1241 р.[40]

Невеликий тевтонський загін брав участь у битві під Леґницею у складі війська тамплієрів, яке становило одне з п'яти з'єднань (гуфів) армії Генріха Побожного. Серед 1,5–2 тис. воїнів цього гуфу були тамплієри, іоанніти й тевтонці (рицарі, сержанти, васали та орденські слуги)[41]. Найбільш численний підрозділ тевтонців представляв відділення Ордену в Чехії[42]. Очолював тевтонських братів Поппо фон Остерна[43]. Колишні добжинці перебували у складі підрозділу із західних комтурств Ордену.

Монґольська загроза не тільки стимулювала активні переговори римської курії з руськими князями, але й змусила вдатися до мобілізації всіх наявних

сил. За таких умов язичники-прусси відходили на другий план. У листопаді 1247 р. папа Інокентій IV послав до них свого леґата з дорученням укласти мир. У 1249 р., після взаємних поступок, угоду про це було укладено в Крістбурзі[44]. Ще у січні 1248 р. на переговорах із галицько-волинським князем Данилом Романовичем і переяслав-заліським та новґородським князем Александром Ярославичем папські представники просили руських володарів попередити Тевтонський орден про монґольський наступ[45].

Приймаючи з рук папського леґата Опізо королівську корону, князь Данило Романович, безперечно, розраховував на Орден як на військового союзника. Саме цим пояснювалася угода між ним, мазовецьким князем Конрадом і тевтонським віце-маґістром Буркгардом фон Горнгаузеном про поділ ятвязьких земель, укладена у 1254 р.[46] У розпал боротьби за Ятвяґію (у 1253 р. відбувся особливо вдалий і великий похід волинського війська на ятвяґів; 1254–1255 рр., за образним виразом літописця, «ятвязькі болота наповнилися військом»[47]) король Данило вважав за потрібне вирішити всі проблеми зі своїми головними союзниками в майбутній боротьбі проти Золотої Орди. Розрізнені, очолювані родовими старійшинами, ятвязькі племена навряд чи становили серйозну небезпеку для Волині. Проте їхні лісисті землі, багаті на хутрового звіра, вабили більш сильних сусідів. Галицько-волинські князі, готуючись до боротьби з монґолами, постійно потребували дедалі більше ресурсів для набору та утримання війська. Хутра, мед і віск були головними статтями експорту, який давав ці ресурси.

У 1259 р. королівна Софія Данилівна була видана заміж за графа Генріха V Бланкенбурґ-Шварцбурґа[48]. Із цього часу подальші контакти з Орденом відбувалися через цю родину, представники якої входили в коло орденської еліти[49].

Данило Романович, приймаючи королівську корону, безперечно, очікував на організацію хрестового походу проти монґолів. Папа Інокентій IV у 1254 р. розпорядився видати заклик до виправи проти монґолів у Пруссії та Лівонії[50]. Його наступник на Святому престолі Александр IV, зациклений на впровадженні латинського богослужіння, не розуміючи політичної ситуації роздмухував непорозуміння між Данилом Романовичем і правителем Литви Міндовґом, підтримуючи останнього (для вчорашнього язичника тонкощі обряду не мали жодного значення)[51]. Аж у липні 1258 р., коли вторгнення монґолів не тільки в галицько-волинські, але й у польські та литовські землі стало реальністю, Александр IV знову звернувся до Ордену[52]. У грудні 1259 р. папа рекомендував йому боротися **з монґолами разом з усіма прикордонними християнськими державами**[53]. **Можна припустити участь незначних орденських континґентів у бойових діях** (король Данило в очікуванні підмоги стояв в околицях Холму в Забужжі[54]), адже у січні 1260 р. понтифік оголосив під захистом Святого престолу й ті орденські землі, які будуть надані йому руськими князями. У випадку відвоювання Орденом у монґолів нових територій, їх приєднання могло відбутися тільки за згодою їхніх колишніх християнських володарів[55]. У березні 1260 р. всі сили Ордену з прибулими волонтерами були зібрані на південних кордонах під командуванням маґістра Гартмута фон Ґрумбаха. Проте чисельність їх була невелика, тож вони так і не ризикнули виступити на допомогу королеві Данилу[56]. Зусилля папи збільшити це військо були кволими. У вересні 1260 р. він обмежився попередженням короля Чехії Пшемисла Оттокара II та маркграфа Бранденбурґа Іоганна I, вимагаючи від них не перешкоджати братам жебручих орденів (схоже, що тамплієри та іоанніти також споряджали певні континґенти до цього війська, а домініканці й францисканці проводили аґітацію) вербувати волонтерів у Пруссію та Лівонію[57]. Але зібрані для походу проти монґолів

війська були кинуті проти пруссів, які скористалися проблемами Ордену та його союзників і розгорнули велике повстання під проводом Геркуса Мантаса, якому у 1260–1264 рр. вдалося завдати хрестоносцям ряд поразок[58].

Із різних причин спроба Данила Романовича опертися на допомогу папи та Ордену зазнала невдачі. Лев Данилович у своїй політиці змушений був орієнтуватися більше на союз із потужним причорноморським улусбеком Ноґаєм[59]. Тому напередодні його чергового походу разом із монґолами на Польщу у **1286 р. Орден навіть вивів свої залоги з чотирьох замків на південному кордоні**[60].

Однак контакти галицько-волинських князів з Орденом залишалися інтенсивними. Тісні стосунки Лева Даниловича з Ноґаєм сприяли розвиткові чорноморсько-середземноморської торгівлі[61]. Інтенсивні торговельні контакти між орденськими та волинськими й галицькими містами дозволили відродити древній «бурштиновий шлях» по Віслі, Західному Бугу та Дністру від Балтики через Торунь, Володимир і Львів до Чорного моря. Розвитку зв'язків сприяли й німецькі колоністи, переселення яких стимулювали Данило Романович та Лев Данилович, намагаючись підняти торгово-ремісничі міста після монґольського погрому. Цим шляхом ішов імпорт тканин, ремісничих виробів, сировини та напівфабрикатів (в першу чергу сталевих заготовок – штаб, адже болотні та озерні руди Центрально-Східної Європи мало придатні для виробництва зброї, через що львівські мечники, наприклад, нерідко змушені були використовувати як заготовки навіть старе та непридатне озброєння[62]), і самої зброї (судячи з зображення на печатках, археологічних знахідок та інших матеріалів, у XIV ст. в галицько-волинських землях отримало поширення західноєвропейське захисне озброєння, арбалети й різні типи алебард[63]). Львівські купці, які торгували через Нижнє Подунав'я з Візантією та балканськими землями, займалися також реекспортом сукна з Фландрії[64]. Зберігся лист радників і громади міста Володимира до радників та громади міста Штральзунда від 3 травня 1324 р. з приводу перехоплення штральзундцями судна, котре зазнало аварії, із вантажем сукна, яке везли з Фландрії Бертрам Русин і його брат Микола, та проханням повернути їх володимирським купцям[65].

Для міст Тевтонського ордену також було важливо збувати на південь янтар, привозячи взамін шовк, прянощі та інші багатства Сходу. Завдяки цій торгівлі Львів, на думку німецького історика Ф.Лютґе, став одним із найважливіших торговельних міст тогочасної Європи[66]. Львівська власність оцінювалася в 3200 прусських марок. Великий янтарний склад у місті було продано аж у 1400 р., коли ці землі вже перебували у складі Польщі. Щорічний прибуток за перепродаж янтарю на львівському ринку досягав бл. 1000 прусських марок[67]. Крім предметів східного та візантійського реекспорту, з галицько-волинських земель орденські та ганзейські купці вивозили традиційні руські товари: хутра, віск, мед, сіль, хліб та заготовки з деревини[68]. На судні, захопленому шведами у 1352 р., серед товарів, які належали торунським купцям, було 1000 одиниць червоного руського хутра («operis ruffi ruthenici»). Слуга кеніґсберзького шефера у 1400 р. вивіз зі Львова до Торуня 50 бобрів і 2000 подільських хутр («Podolisshes werkis»)[69].

Тісні торговельно-економічні контакти вели до зближення у середовищі бюрґерства. В Альтштадті наприкінці XIII – на початку XIV ст. у складі місцевого патриціату була родина Ruthenus. **Jochanes Ruthenus був лавником у 1308–1309 рр.**, Heinmaimus de Lemberc – у 1312 р. Серед міщан Страсбурґа під Торунем – Heynko Ruthenus та Iwan. Конрад Прусс у 1365 р. отримав третину млина під Львовом із третиною прибутків. В актах львівського міського суду за 1387 р. зберігся позов, який подав Bartholomeus

semitor Pauli Reuse de Torun. Брат діда Коперніка – Іоганн Ватценроде – помер 1386 р. у Луцьку[70].

Мало місце зближення і серед волинського та галицького боярства. Комтур Людер фон Брауншвейґ надав земельні володіння русинам Марку, Максиму, Войтеху та Григорію. Віце-комтуром у нього в 1324–1326 рр. був Іван Белов (Iwanus Below), який загинув як прапороносець Ордену у 1331 р. під час битви з поляками[71].

Після загибелі в 1300 р. Ноґая, скориставшись боротьбою Тохти з його нащадками, Галицько-Волинська держава звільнилася від ординської опіки, що відбилося у прийнятті Юрієм Львовичем королівського титулу й утворенні окремої Галицької митрополії, яка об'єднала єпархії на територіях, незалежних від Орди[72]. Тепер, будучи ще більш зацікавленими у поставках зброї та стратегічної сировини (стальних заготовок-штаб), галицько-волинські князі намагалися підтримувати дружні контакти з Орденом і у своїх грамотах підкреслювали, що вони захищають християнські країни (у першу чергу Тевтонський орден) від ординців. Так, у документі князів Андрія та Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316 р. великому маґістру Карлові Трірському про відновлення раніше підписаних угод про дружбу[73] підкреслювався саме надійний захист галицько-волинськими князями орденських земель від татар[74]. Грамота була видана на прохання племінника галицько-волинських князів графа Зіґгарда Шварцбурґа, який у 1289–1330 рр. був комтуром Ордену. Матір'ю його була Софія, дочка короля Данила Романовича[75].

Окремою грамотою від 27 серпня 1320 р. князь Андрій Юрійович дозволив торунським купцям вільний в'їзд у свої землі, безмитну торгівлю й повернення збитків та кривд із боку своїх міністеріалів у подвійному розмірі, як «за часів нашого блаженної пам'яті батька»[76]. У документі, виданому того ж дня для краківських купців, були вже передбачені торговельні мита[77] (польські купці не торгували такими стратегічно важливими товарами, як збройова сировина та сама зброя).

Князь Болеслав-Юрій Тройденович у жовтні 1325 р. у своїй грамоті обіцяв великому маґістрові Вернерові Орзельну вірність традиціям дружби часів Данила Романовича, Лева Даниловича та Юрія Львовича[78]. 9 березня 1327 р., знову на прохання родича Зіґгарда Шварцбурґа, галицько-волинський князь пролонґував угоду з Орденом про дружбу, ґарантуючи при цьому захист від татар[79].

Попри спроби старої польської історіографії, на сьогодні немає жодних доказів того, що, ставши галицько-волинським князем, Болеслав-Юрій перетворився на польського сателіта й рухався у фарватері політики Владислава Локетка та його сина Казимира III. Так само немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його посла у вишеградських зустрічах 1335 і 1339 рр., де було закладено основи польсько-угорської унії[80]. Передовсім сам польський король Казимир III ніде не посилався на цю угоду, яка нібито зробила його леґітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. Навпаки, галицько-волинський князь Болеслав-Юрій Тройденович проводив активну самостійну зовнішню політику в інтересах свого краю. Зміцнивши власне становище союзом із Литвою у 1331 р., він унормував стосунки з Золотою Ордою. Прийняттям титулу «з Божої ласки природжений князь усієї Малої Русі» підкреслив відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту руських земель, що надалі залишалися залежними від Орди (до цього князь використовував титули «Nos Georgis Dei gratia dux Russiae», «Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere», «Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae»)[81]. «Мала Русь» тут виступає у значенні тієї частини

Русі, яка вже не була підвладна монґолам. 11 лютого 1334 р. Болеслав-Юрій підтвердив союз із Тевтонським орденом, антипольська спрямованість якого очевидна[82].

20 жовтня 1335 р. князь Болеслав-Юрій Тройденович поспішив знову на «вічні часи» підтвердити союз із великим маґістром Дітріхом фон Альтенбурґом[83]. До активних дій галицько-волинського князя підштовхували саме польсько-угорські переговори у Вишеграді. У 1337 р. він разом з ординцями напав на Люблінську землю і 12 днів тримав Люблін в облозі, яка була знята тільки через загибель татарського полководця[84]. І тоді польський король зробив спробу підтримати іншого претендента на галицько-волинський престол. 29 червня 1338 р. до Вишеграда прибув «Лотко, князь руський» (за Дубницькою хронікою – «Lothka dux Rutenorum»[85]; спроби перетворити «Лотко» в «Болько», ототожнивши його з Болеславом-Юрієм[86], не витримують критики[87]) – тобто, князь Владислав Земовитович, син добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни, якого польська сторона готова була підтримати як противагу Болеславові-Юрієві Тройденовичу[88]. І сама загадкова загибель останнього у 1340 р., що було найбільш вигідно польському королеві, котрий зреагував блискавичним походом на Львів, також певною мірою пояснює причини, які за нових обставин підштовхували галицько-волинського князя до прямого військового союзу з Тевтонським орденом.

В умовах боротьби за спадщину Романовичів, яка розгорнулася після 1340 р., союз з Орденом став ще більш важливим як у військовому, так і в політичному плані. Тому наприкінці весни 1341 г., відразу ж після витіснення польських військ за межі князівства й підписання перемир'я з королем Казимиром III, лідер галицького боярства й намісник князя Любарта-Дмитра Ґедиміновича Дмитро Дедько (мав звання «старости Руської землі») видав грамоту для торунських купців, запрошуючи їх відновити перервану війною торгівлю[89]. Практично одночасно схожі ґарантії безпеки купцям із Торуня своїми грамотами надали й князі Любарт-Дмитро та Кейстут Ґедиміновичі[90].

Не тільки зброя, але й інші військово-технічні новинки, які з'являлися у володіннях Тевтонського ордену, впроваджувалися у галицько-волинських землях. У першу чергу це стосується військового зодчества, зокрема, замку Любарта в Луцьку, поширення башт донжонів в інших фортецях тощо[91].

І тільки після 1387 р., коли Галицька земля була анексована Польщею, а Волинь почала входити до складу Великого князівства Литовського, ситуація докорінно змінилася. Після 1400 р. стосунки з Орденом згасають. На Волині вони знову відродяться вже у XV ст. – у часи князя Свидриґайла Ольґердовича[92].

Таким чином, наявні джерела дозволяють стверджувати, що впродовж XIII–XIV ст. Галицько-Волинське князівство перебувало в тісному військово-політичному й торговельно-економічному союзі з Тевтонським орденом, що зумовлювалося тогочасною політичною кон'юнктурою та було вигідним для обох сторін.

[1] *Forstreuter K.* Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden // Altpreussische Forschungen. – Jahrgang V.H.2. – 1928. – S.239–361; *Idem.* Die preusische Kriegsflotte im 16 Jahrhundert. Altpreussische Forschungen. – 17. – 1940. – S.58–123; *Idem.* Die Bekehrung des Litauerkönigs Gedimin, Eine Streitfrage // Jahrbuch der Albertus-Universität. – Bd.6. – 1955. – S.142–155; *Idem.* Preussen und Russland von der Anfaengen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen. – Goettingen; Berlin; Frankfurt, 1955; *Idem.* Der Deutsche Orden in Mittelmeer. – Bonn, 1967.

[2] *Ждан М.-Б.* Романовичі і Німецький хрестоносний орден // Український історик. – 1973. – № 3/4.

[3] *Матузова В.И.* Русь в историографии Тевтонского ордена (XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1988. – С.43–44; *Её же.* Английская знать

в крестовых походах на Пруссию и Литву (XIV в.) // Восточная Европа в древности и средневековье: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. – Москва, 1993. – С.50–51; *Её же*. Роль Тевтонского ордена в осуществлении планов проникновения Римской курии на Русь // Восточная Европа в древности и средневековье: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. – Москва, 1994. – С.59–60; *Её же*. Немецкий орден: От Аксона до Грюнвальда // Средневековая Европа глазами современников и историков. – Т.2. – Москва, 1994. – С.201–225; *Её же*. Грамота вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена галицкому князю Даниилу и мазовецкому князю Земовиту (1254 г.) // Восточная Европа в древности и средневековье: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. – Москва, 1997. – С.33–35; *Её же*. Тевтонский орден во внешней политике князя Даниила Галицкого // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999. – С.145–142; *Её же*. Создание исторической памяти (ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии) // Восточная Европа в древности и средневековье: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. – Москва, 2000. – С.10–14; *Её же*. Тевтонский орден и Северная Европа // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С.104–108; *Её же*. «Книга Отцов Церкви» – памятник литературы Немецкого ордена. Автор как член корпорации // Восточная Европа в древности и средневековье: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. – Москва,2003. – С.152–156; *Матузова В.І*. Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1998. – Т.1. – С.50–57; Пётр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Изд. подг. В.И.Матузова. – Москва, 1997.

[4] *Масан О.М*. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип.1. – С.41–52; Вип.2. – С.52–62; *Його ж*. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) // Там само. – Чернівці, 1999. – Т.2. – С.74–85; *Його ж*. Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // IV Міжнародний конґрес україністів: Історія. – Ч.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.74–79; *Його ж*. Німецький орден у Семигороді // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Т.1. – Чернівці, 2002. – С.74–94; *Його ж*. Прусський союз (з історії станової опозиції в державі Німецького ордену) // Там само. – Т.2. – Чернівці, 2002. – С.27–45; *Масан О., Федорук А*. Участь українсько-молдавського загону в битві під Грюнвальдом // Питання історії України. – Т.6. – Чернівці, 2003. – С.193–197. На V Міжнародному конґресі україністів у Чернівцях 28.08.2002 р. О.Масан виступив із доповіддю «Галицько-Волинське князівство і держава Німецького ордену в Пруссії: проблеми взаємин», яка, на жаль, не була опублікована в матеріалах конґресу (*Л.В.*).

[5] «Nos et pi[i]e memo(r)aminis n(ost)ri pr(a)edecessores c(a)ri(ssi)mi, scilicet Romanus, Daniel, Leo, Geogrgius et Andreas [...] aut incolis, p(er)petu[a]e omnimodeq(ue) pasis et concordi[a]e unionem fac(er)e c(on)suevim(us) et f(ir)mavim(us), s(ecundu)m quod in eor(um)dem pr[a]edecessor(um) n(ost)ror(um) et litt(er)es n(ost)ris alias sup(er) dictate c(on)cordial habenta p(rae)fectis patet, evident(er)» (див.: *Купчинський О*. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – С.178).

[6] Ориґінал зберігався у Кеніґсберзькому державному архіві (Staatsarchiv Königsberg), нині у Таємному державному архіві прусської спадщини у Берліні (CSPK, Berlin, 81, №4). Опис ориґіналу й бібл. див.: *Купчинський О*. Акти та документи... – С.176–178.

[7] Die Statuten des Deutschen Ordens nach den aeltesten Handschriften / Ed. M.Perlbach. – Halle, 1890. – S.159–160.

[8] *Tumler M*. Der Deutsche Orden im Werden. Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. – Wien, 1954. – S.62.

[9] *Назаренко А.В*. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А.Мельниковой. – Москва, 1999. – С.263.

[10] *Forstreuter K*. Der Deutsche Orden in Mittelmeer. – S.59.

[11] *Войтович Л*. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.466–490. У Білій Церкві готується до друку монографія петербурзького історика О.Майорова, де цю проблему всесторонньо розглянуто з залученням нових джерел.

[12] *Масан О.* Недосліджені питання відносин між Україною та Орденською Пруссією в XIII–XIV ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. – Вип.96/97. – Чернівці, 2000. – С.45.

[13] *Майоров А.* Международное положение Галицко-Волынского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславич и Штауфены // **Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі.** – Л., 2008. – С.125–127.

[14] *Georgii Acropolitae.* Opera. – T.1 / Rec. A.Heisenberg. – Lipsiae, 1903. – Cap.**20. – Р.33; Летопись логофета Георгия Акрополита, перевод под ред. бакалавра** И.Троицкого // Византийские историки, переведённые с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1863. – Гл.20. – С.38–39.

[15] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.266.

[16] *Дуйчев И.* Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай от 700 г. от неговата смерт. – София, 1941. – С.5–6; *Дуйчев И.* Преноси към историята на Иван Асен II. – София, 1943. – С.152–162; *Цанкова-Петкова Г.* България при Асеневци. – София, 1978. – С.108; *Цанкова-Петкова Г.* Културни и политически връзки и отношения България, Киевска Русия и Византия през ранното средновековие // Руско-български връзки през векове. – София, 1986. – С.79–81; *Божилов И.* Фамилията на Асеневци (1186–1460): Генеалогия и просопография. – София, 1994. – С.37–38, 104–118.

[17] *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип.5. – Л., 2006. – С.7–15; *Його ж.* Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.11/12. – Дрогобич, 2008. – С.51–62; *Його ж.* Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. – Вип.2. – Л., 2008. – С.30–39; *Його ж.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Мат. міжнар. наук. конф. Галич, 10–11 жовтня 2008. – Галич, 2008. – С.3–18.

[18] *Попруженко М.Г.* Синодик царя Борила. – София, 1928. – С.79–80; *Ангелов Д.* Богомилството в България. – София, 1961; *Кожухаров С.* Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II // Литературна мысл. – 1974. – №2. – С.127; *Gjuzelev V.* Das Papsttum und Bulgaren im Mittelalter (9–14 Jahrhundert) // Bulgarian Historical Review. – 1977. – №1. – P.43; *Данчева-Василева А.* България, папството и западноевропейската политика през първата половина XIII в. // Из политическата история на България. – София, 1985. – С.195–196.

[19] *Цанкова-Петкова Г.* България при Асеневци. – София, 1978. – С.92.

[20] *Петков К.* Унията между Българската църква и Рим в началито на XIII век – някои пренебрегвани аспекти // Духовна култура (София). – 1992. – №9. – С.25–32; *Петков К.* **Българските добавки към Синодика на цар Борил – историко-културна** интерпретация. – Велико Тырново, 1993; *Стефанов П.* Нов поглед към унията между българската и римската църква през XIII век // Духовна култура (София). – 1998. – № 5. – С.343–352; *Чолова Ц.* Българските църква и опитите за уния през средневековите // Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земли / Ред. Г.Бакалов. – София, 1999. – С.124.

[21] *Шушарин В.И.* Укрепление феодального государства // История Венгрии. – Т.1. – Москва, 1971. – С.145.

[22] Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana / Ed. St.L.Englicher. – Sangalli, 1849. – P.489–491; Списания на Българската академия науките. – Т.3. – София, 1912. – С.133.

[23] *Волощук М.М.* Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору): Мат. Міжнар. ювіл. наук. конф. – Івано-Франківськ; Галич, 2006. – С.64–72; *Його ж.* Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» (Львів). – 2006. – №571. – С.99–104; *Волощук М.* Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2007. – №1/2. – С.105–112.

[24] *Волощук М.М.* Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип.11. – С.18–25.

[25] *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С.408–410; *Петрик А.* До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.5. – Дрогобич, 2001. – С.29–45; *Його ж.* До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Там само. – Вип.6. – Дрогобич, 2002. – С.105–117; *Його ж.* Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Там само. – Вип.9. – Дрогобич, 2005. – С.181–193; *Мазур О.* Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу // Там само. – Вип.6. – Дрогобич, 2002. – С.118–129; *Драбчук І.* Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Мат. Міжнар. наук. конф. Галич, 10–11 жовтня 2008 р. – Галич, 2008. – С.135–148; *Волощук М.М.* Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. // Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О.Тимощука, Чернівці, 10–11 квітня 2009 р. – Чернівці, 2009. – С.20–21; *Його ж.* «Вокняжѣние» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність // Acta Posoniensia. – Bratislava, 2009. – V.10 (K životnému jubileu Zuzany Ševčikovej). – S.99–113.

[26] *Gaspar E.* Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordenstaats in Preussen. – Tübingen, 1924. – S.6.

[27] Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis / Ed. A.Theiner. – T.1. – Romae, 1859. – №65; Kodex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. C.Wenzel. – №4. – Pest, 1864. – №227.

[28] *Волощук М.М.* Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах // Вопросы истории (Москва). – 2005. – №12. – С.97–106.

[29] Див: Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T.I / Ed. E.Kochanowski. – Varsaviae,1919. – №238. – **Р.249–254. Автор щиро вдячний докторові історичних наук О.Головку, який люб'язно дозволив ознайомитися з розділом «Волинська земля, Мазовецьке князівство і Добжинський орден у другій половині 30-х років XIII ст.» його нової монографії «Нащадки Романа Великого», над якою він зараз працює. Посилання 29–31 – із тексту цього розділу.**

[30] Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T.I. – №279. – P.305.

[31] Ibid. – №287. – P.318–320; №288. – P.320–322; №296. – P.335–338; №297. – P.338–340.

[32] *Ждан М.-Б.* Романовичі і Німецький хрестоносний орден // Український історик. – 1973. – №3/4. – С.54–68; *Szczawelewa N.I.* Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefe Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. – Toruń, 1990. – S.52–53; *Котляр М.Ф.* Війна Волинського князівства з Добжинським орденом // Середньовічна Україна. – К., 1996. – С.17–28; *Масан О.М.* Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. – Вип.1. – Чернівці, 1996. – С.41–52; Вип.2. – Чернівці, 1996. – С.52–62; *Головко О.* Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С.59–76; *Його ж.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – С.308–313.

[33] *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С.98–99; *Головко О.* Побужжя в контексті політичного розвитку... – С.59–76; *Його ж.* Корона Данила Галицького... – С.308–313.

[34] *Włodarski B.* Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego. – Toruń, 1971. – S.30.

[35] Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T.1. – №366. – P.421.

[36] Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. – T.1 / Ed. I.Philippi. – Königsberg, 1882. – №118.

[37] Ibid. – №126.

[38] *Головко О.Б.* Корона Данила Галицького... – С.312–313.

[39] *Котляр М.Ф.* Війна Волинського князівства з Добжинським орденом. – С.23–24.

[40] *Головко О.Б.* Корона Данила Галицького... – С.313. Див.: *Ulanowski B.* O współudziale Templariuszów w bitwie pod Legnicą // Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Historyczno-Filozoficzny. – 1884. – T.17. – S.275–322; *Bachfeld G.* Die Mongolen in Polen, Schlesien, Böhmen und Mähren. – Innsbruck, 1889. – S.70–72; *Taubitz F.* Die Mongolenschlacht bei Wahlstatt am 9 April 1241 // Schlesische Geschichtsblätter. – 1931. – №3. – S.62; *Zatorski W.* Pierwszy najazd Mongołów na Polskę w roku 1240–1241 // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1937. – T.9. – S.175–225; *Petry L.* 1241, Schlesien und der Mongolensturm. – Breslau, 1938. – S.29–35; *Krakowski S.* Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. – Łódź, 1956; *Labuda G.* Wojna z Tatarami w roku 1241 // Przegląd Historyczny. – 1959. – T.50. – S.189–224; *Groblewski W.* Skutki pierwszego najazdu Tatarów na Polskę // Szkice Legnickie. – 1971. – T.6. – S.81–92; *Kałużyński S.* Imperium mongolskie. – Warszawa, 1984. – S.107–108; *Jasiński T.* Przerwany hejnał. – Warszawa, 1988. – S.57–64; *Korta W.* Problemy bitwy Legnickiej i stan badań // Bitwa Legnicka. Historia i tradycja. – Wrocław; Warszawa, 1994. – S.7–33; *Sarnowsky J.* The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick. – Aldershot, 1994. – P.253–262.

[41] *Voigt J.* Geschichte Preussens von den aeltesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. – V.9. – Hildesheim, 1968 (repr. Koenigsberg, 1827–1839). – 2. – S.660–665.

[42] *Militzer K.* Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich // Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. – V.16. – 2. – Marburg, 1981. – S.57–63.

[43] *Lampe K.H.* Von Osterna, Poppo // Altpreussische Biographie. – 2 / Ed. C.Krollmann, K.Forstreuter, F.Gause. – Marburg, 1967. – S.485.

[44] *Масан О.* Крістбурзький договір 1249 р. – С.74–85.

[45] Preussisches Urkundenbuch. – T.1. – Koenigsberg, 1882. – №204. – P.142.

[46] Codex dyplomatycus Poloniae / Ed. L.Ryszczewski, A.Muczkowski. – Vol.3. – Varsoviae, 1858. – №30.

[47] *Котляр М.Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі. – К., 2005. – С.334–342.

[48] *Balzer O.* Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S.345; *Baumgarten N.* Généalogies et marriages ocidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // Orientalia Christiana. – №35. – Roma, 1927. – P.49; Archiv für Sippenforschung. – XVIII Jahr., – №6. – Görlitz, 1941. – P.19; *Isenburg K.W.* Stammtafeln zur Geschichte der Europaischen Staaten. – T.1. – Marburg, 1953. – Taf.157; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S.155–166; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – С.501.

[49] *Масан О.* Середньовічна Україна і Німецький орден... – С.75.

[50] Preussisches Urkundenbuch. – T.1. – №289. – P.216–217.

[51] *Паславський І.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. – Л., 2003.– С.80–86.

[52] Preussisches Urkundenbuch. – T.2. – №61. – P.55–56.

[53] Ibid. – №82. – P.73–74.

[54] *Войтович Л.* Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – №13. – Луцьк, 2009. – С.89–96.

[55] Preussisches Urkundenbuch. – T.2. – №89. – P.80–81.

[56] *Sarnowsky J.* The Teutonic Order confronts Mongols and Turks. – P.258–260.

[57] Preussisches Urkundenbuch. – T.2. – №111/112. – P.101–102.

[58] *Voigt J.* Geschichte Preussens. – 3. – S.174–175; *Schumacher B.* Geschichte Ost- und Westpreussens. – Wurzburg, 1958. – S.42–43; *Bookmann H.* Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. – München, 1981. – S.100–101; *Головко О.* Західнобузькі міста Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича // Дрогичинъ 1253: Мат. Міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С.60–62.

[59] *Войтович Л.* Штрихи до портрету князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.5. – К., 2005. – С.143–156; *Його ж.* Князь Лев Данилович – полководець і політик // Confraternitas:

Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.15]. – Л., 2006–2007. – С.115–124; *Його ж.* Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. – К., 2008. – С.71–78.

[60] Annalista Thorunensis // Scriptores rerum Prussicarum. – T.3. – Leipzig,1868. – P.62.

[61] *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Л., 2004. – С.189–191.

[62] *Голездренко О.* Львівський цех мечників // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.9. – Дрогобич, 2005. – С.194–201.

[63] *Микитишин В.О.* Обладунки та озброєння українського лицаря XIV–XV ст. // Народознавчі зошити (Львів). – 2001. – №2. – С.38–42; *Її ж.* Організація князівського війська у другій половині XIV – першій половині XV ст. // Актуальні проблеми державного управління. – Вип.5. – Л., 2001. – С.295–298.

[64] *Котипко А.Д.* З історії економічних зв'язків Північного Причорномор'я і Західної Волині з країнами Балтійського регіону (X–XIII ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Вип.3. – Л., 2000. – С.13–18; *Його ж.* Інфраструктура зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель (XIII – перша половина XIV ст.) // Король Данило та його доба. – Л., 2002. – С.26–41.

[65] *Купчинський О.* Акти та документи... – С.162–166.

[66] *Lütge F.* Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropdischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts. – München, 1964. – S.16.

[67] *Dollinger P.* The German Hanza. – London, 1970. – P.231–232.

[68] *Войтович Л.* Торгівля, ремесло, рільництво // Історія Львова. – Т.1: 1256–1772. – Л., 2006. – С.87.

[69] *Масан О.* Середньовічна Україна і Німецький орден... – С.78.

[70] Там само.

[71] Там само. – С.77.

[72] *Войтович Л.* Юрій Львович та його політика // Галичина і Волинь в добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Вип.3. – Л., 2001. – С.70–78; *Його ж.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.7. – Дрогобич, 2003. – С.63–71; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи // Дрогичинъ 1253: Мат. міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С.4–17.

[73] «Cum int(er) honorabiles viros, vestros pr[a]edecessores mag(ist)r(u)m atq(ue) fraters Prussi[a]e ex una p(ar)te, n(ost)rosq(ue) serenissimos progenitors ex altera, dil(e)ct(s)onis insignia ac mutu[a]e promot(i)onis b(e)n(e)ficia vigueru(n)t, delectate et nos vobiscum eodem caritatis vinc[u]lo uniri ac sinc(er)a amicitia f[o]ederari» / «Оскільки між шанованими мужами, вашими попередниками – маґістром і братами прусськими, з одного боку, і нашими найяснішими предками – з іншого, процвітали вияви люб'язності та добродійства взаємного сприяння, тому і нам відрадно з вами єднатися цим зв'язком прихильності та щирої дружби» (див.: *Купчинський О.* Акти та документи... – С.145–152).

[74] «C[a]eterum terras vestras fideliter pr[a]emunire curabum(us) pr[a]e Tataris, dum(m)odo nobis constiterit, et ab hostili quolibet invasore» / «Будемо, урешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде».

[75] *Семёнов И.С.* Христианские династии Европы. – Москва, 2002. – С.465.

[76] «...qu(a)e t(em)p(or)e p(at)ris n(os)tri felicis memori(a)e...» (див.: *Купчинський О.* Акти та документи... – С.152–158).

[77] *Купчинський О.* Акти та документи... – С.158–161.

[78] Там само. – С.167–170 («...rex Daniel seu Leo n(oste)r avatus, aut Geordius n(oste)r...»).

[79] Там само. – С.170–173.

[80] *Dąbrowski J.* Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. – Kraków, 1918. – S.111–112; *Włodarski B.* Polska i Ruś, 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S.287–289; *Dowiat J.* Polska – państwiem średniowiecznej Europy. – Warszawa, 1968. – S.323; *Wyrozumski J.* Historia Polski do 1505 r. – Warszawa, 1973. – S.227.

[81] *Войтович Л.* Королівство Русі: факти і міфи. – С.4–17.

[82] «Ver(um) etiam nos, ut obululantium seu latrantiu(m) et minus iuste detrahentiu(m) c(on)dictatul memo(r)at[a]e unionis, qui concurrimus, veritati referu(n)t, ora c(on) cludamus et obstruamus pr(a)etacia teno(r)e p(raese)ntium litte(er)ar(um), dignu(m) dixumus renova(re), ut v[u]ltum et intuitum assumendo novitatis exultant ac l)a) etentum maiori pr(a)efulcimine fi(r)mitatis» / «Ми ж, щоби закрити рот наклепникам і брехунам, і тим, що несправедливо шкодять умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] даним документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішилася більшою силою та обґрунтованістю» (див.: *Купчинський О.* Акти та документи… – С.174–180).

[83] *Купчинський О.* Акти та документи... – С.180–187.

[84] Historiae Hungaricae Fontes Domenici / Ed. M.Florianus. – V.3. – Lipsiae, 1884. – P.128.

[85] Ibid.

[86] *Dąbrowski J.* Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. – S.112; *Abraham W.* Powstanie kościoła łacińskiego na Rusi. – T.1. – Lwów, 1904. – S.206; *Balcer O.* O następstwie tronu w Polsce // Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydz. Hist.-Filoz.: Ser.2. – T.11. – 1905. – S.430; *Zakrzewski S.* Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku // Przegląd Historyczny. – T.23. – 1922. – S.99; *Włodarski B.* Polska i Ruś. – Warszawa, 196. – S.288; *Wyrozumsi J.* Kazimierz Wielki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – S.80–81.

[87] *Мазур О.* «Лотка князь руський, прибув до Вишеграда»: гіпотетична ідентифікація особи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.7. – Дрогобич, 2003. – С.72–79.

[88] *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. – Краків, 1940. – С.19–20. Здогадка О.Мазура щодо існування князя Володимира Андрійовича (див.: *Мазур О.* «Лотка князь руський, прибув до Вишеграда»… – С.77–79) цілком у дусі здогадок польських істориків стосовно тотожності «Лотка» і «Болька» (*Л.В.*).

[89] *Купчинський О.* Акти та документи… – С.194–200.

[90] Там само. – С.200–204.

[91] *Терський С.* Лучеськ X–XV ст. – Л., 2006; *Його ж.* Княже місто Володимир. – Л., 2010.

[92] *Войтович Л.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т.5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я.Ісаєвича. – Л., 1998. – С.153–168.

The article explores the issue of military-political and trade-economic union between Principality of Galicia-Volhynia and Teutonic Order during XIII–XIV centuries. On analysing all available sources author concludes, that alliance specified by that time political conjuncture existed and was profitable for both sides.

К.О.Кочеґаров*

УЧАСТЬ КОЗАКІВ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ В ПРИДУШЕННІ БАШКИРСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1704–1711 рр.**

У статті йдеться про похід у 1707–1708 рр. козаків Лубенського полку в Поволжя для участі в боротьбі з повсталими башкирами. Розглядається зв'язок цієї події з хвилюваннями серед лубенських козаків напередодні переходу гетьмана І.С.Мазепи на бік шведського короля Карла XII.

За словами Пилипа Орлика, у 1706 р. ґенеральна старшина висловлювала незадоволення, що **«козаки своими оброками служат далекими и долгими** походами, с последней худобы разоряются, кровь свою проливают, и на разных местах, то в Инхлянтах, то в Полши, то в Литве, *то в Казанском государстве* (курсив мій – *К.К.*), **то в Донских городах погибают и умаляютца»**[1]. У жовтні 1707 р. гетьман І.С.Мазепа, нарікаючи в листі до графа Ґ.І.Ґоловкіна на брак сил у випадку можливого зіткнення з польськими військами через правобережні українські землі, відзначав, що козацьке військо «раскидано в разные стороны», у тому числі частина його перебуває в Казані[2]. Пам'ять про «казанську службу» ще деякий час жила серед козацтва. Наприклад, у 1710 р. запорожці, знову згадуючи далекі походи городових козаків за царським наказом, дорікали гетьманові І.І.Скоропадському, що уряд їх «по Казанях занапастив»[3]. Що ж це за «казанська служба» українського козацтва? Якщо про участь українців у Північній війні 1700–1721 рр. та придушенні булавинського повстання 1707–1709 рр. відомо чимало, то про похід у Поволжя історики не знають практично нічого.

Цікаво, що це не єдиний випадок, коли українські козаки виявилися пов'язаними з минулим Казанського краю. У 1615 р. на царську службу було прийнято загін запорожців Сидора Острозького. Самого його відправили «на житьё» в Казань, а рядових «черкасов» – у віддалені райони Поволжя та Сибіру[4]. 1618 р., коли військо гетьмана Петра Сагайдачного завершувало свій похід у Росію, від нього відокремився полк Ждана Конші, козаків якого було прийнято на «государеву службу» з розподілом по різних містах (Коломна, Алатирь, Арзамас, Рязань, Кострома, Ґалич, Вологда та ін.), а 100 осіб було відправлено у прикордонні райони Поволжя, у тому числі Казань з округою[5].

Однак у 1707–1708 рр. «казанська служба» українських козаків мала принципово інший характер. Цього разу їх послали в Поволжя для участі у придушенні чергового повстання башкирів (попередні виступи відбувалися у 1662–1664 та 1681–1683 рр.), що спалахнуло восени 1704 р. у відповідь на спроби московського уряду запровадити нові податки. Репресивні заходи відправлених у Башкирію царських воєвод лише на деякий час угамували заворушення, у підсумку спричинивши зворотний ефект. У 1706 р. виступ башкирів вибухнув із новою силою, поширившись на Казанський повіт. Підйом повстання збігся у часі з кульмінацією руху під проводом К.О.Булавіна, що охопив не тільки Дон і придонські землі, але й Поволжя та Слобідську Україну. Булавинці намагалися встановити зв'язок із повсталими башкирами[6].

Усі ці народні виступи відбувалися у переддень вирішального зіткнення Росії та Швеції у ході виснажливої Північної війни 1700–1721 рр., і в

* *Кочеґаров Кирило Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту слов'янознавства Російської академії наук (Москва, Російська Федерація).*
E-mail: kirill_kochegarov@yahoo.com
** *Переклад із російської – редакція «УІЖ».*

той час, коли уряд намагався зосередити всі сили й засоби для боротьби з грізним супротивником, кидати регулярні війська на придушення чергового башкирського повстання та виступу К.О.Булавіна було небажано. Проте наприкінці грудня 1707 р. у Москві, у Преображенському приказі, ухвалюється рішення спрямувати у Поволжя два полки рекрутів, на допомогу яким планувалося мобілізувати місцевих відставних поміщиків. Командував цими силами князь П.І.Хованський[7]. Складність ситуації диктувала необхідність використати всі наявні можливості для ліквідації вогнищ повстання в Поволжі. Однією з них і стала відправка туди загону українських козаків чисельністю 1200 осіб.

У листі із Жовкви від 28 лютого 1707 р. начальник посольської канцелярії й Посольського приказу граф Ґ.І.Ґоловкін повідомляв гетьманові І.С.Мазепі, щоби він, за царським розпорядженням, **«изволил послать** регименту своего от полуторы до двух тысяч казаков в Казань (ис тех, которые вам не верны) и велел тамо явитца воеводе Никите Кудрявцову, которые казаки посылаютца туда ради унятия башкирцов». І.С.Мазепі наказувалося «по сему учинить, не помешкав, и нам о том обстоятелную ведомость прислать». **Також Ґ.І.Ґоловкін інформував гетьмана, що «для принятия тех ка**заков велено послать с Москвы к велможности вашей столника, которому те казацкие войска велено будет вести*, також и в Казани воеводе Никите Кудрявцову велено им давать провиант». **Наприкінці листа Ґ.І.Ґоловкін відзна**чав, що відповідні розпорядження вже віддано очільникові Розрядного приказу бояринові Т.М.Стрешневу[8]. Того ж дня казанський воєвода (комендант) М.А.Кудрявцев був поінформований, що «о черкасах указ к гетману будет послан»[9]. Це свідчить про те, що саме він запропонував царському урядові використати українських козаків для боротьби з башкирами. Казанський воєвода згодом виступатиме й основним координатором дій українського загону у Поволжі.

Проте виправа козаків у Казань із невідомих причин затяглася (таким чином, П.С.Орлик був неточним у своїх спогадах – нарікати на казанський похід у 1706 р. старшина не могла). Можемо припустити, що гетьман І.С.Мазепа не квапився з виконанням розпорядження, котре, беручи до уваги, що значна частина городових полків уже й так перебувала в різноманітних «посилках» у Правобережній Україні, Білорусії тощо, лише сприяло б зростанню незадоволення козацтва політикою гетьмана. Тільки 10 серпня І.С.Мазепа відписав Ґ.І.Ґоловкіну, що «казаков Лубенского полку по указу его царского величества до Казани присланной от Тихона Никитича Стрешнева столник Алексей Юшков принял, и в надлежащий путь пошли числом 1200, а 300 за некоторым того Юшкова с Москвы прибытием бежали, которых ни в Киеве, ни в домах изобрести не могли». **Крім того, гетьман зазна**чав, **що наказному лубенському полковникові, під командуванням якого пе**ребував козацький загін, «жестоко приказано, дабы он того крепко смотрил, чтоб нигде в походе ни малого не чинили разорения»[10]. Згодом І.С.Мазепа згадував, що козаки **«еще з весны, як у Казань им в поход готовитися, убе**гая от походу, поуходили кто в речки, кто в поля, кто по соль, кто в Сечу»[11].

Поневіряння українських козаків на шляху в Казань докладно висвітлені в листі наказного лубенського полковника (публікується нижче, див. док. №1), прізвище котрого читається як «Ніскіровський», однак майже зі стовідсотковою впевненістю можна стверджувати, що йдеться про Леон-

* *Далі у чернетці закреслено «в городех провиантом доволствовать». Незрозуміло, чи це означало, що козаки самі мали подбати про провіант, або було викреслене тому, що забезпечення продовольством передбачалося як річ цілком зрозуміла.*

тія Кічкаровського, який із 1688 р. був лубенським полковим писарем, а в 1690–1712 рр. – полковим суддею[12]. Прізвище могло бути викривлене при переписуванні листа в Малоросійському приказі. Документи «Генерального слідства» по Лубенському полку (проводилося в 1729–1730 рр.) не містять згадок про представників козацької полкової старшини з прізвищем «Ніскіровський», тоді, як Кічкаровські згадуються не раз. Л.І.Кічкаровський у різний час володів селами Шкурати (в Пирятинській сотні), Мокіївкою й Луговиками (Логовниками) (у Чорнуській сотні). Частина цих маєтностей перейшла до його сина Якова[13].

20 серпня загін лубенських козаків вирушив у далекий похід у Поволжя. Із міркувань безпеки маршрут пролягав в основному містами Бєлґородської й Тамбовської засічних ліній. Побачені в районі р.Білий Колодязь лісопильний і залізоробний заводи справили на козаків враження. На шляху до Тамбова особливих пригод не було, однак згодом казанський воєвода М.А.Кудрявцев надіслав до лубенців гінця В.В.Пальчикова з наказом рухатися на Пензу, а звідти – на Самару, оскільки місту, мовляв, загрожують башкири, калмики й «кубанці» (під цим загальним ім'ям малися на увазі народи Північного Кавказу – черкеси, адиґи та ін.[14]). На шляху до Самари, у диких, необжитих місцях козаки зазнали чимало збитків, втративши через нестачу корму частину коней. До волзької переправи біля с.Новинки загін Л.І.Кічкаровського прибув 17 жовтня. Проте тут козаків наздогнав новий гонець з іншим наказом – не гаючи часу розпочати переслідування калмиків униз за течією. Пройшовши безводними сизранськими степами й не зустрівши супротивника, лубенці отримали чергове розпорядження – рухатися на Пензу, де калмики нібито розоряли околиці. Прийшовши на місце, Л.І.Кічкаровський зв'язався з пензенськими воєводами, що стояли у с.Конделеве – Ф.С.Дубасовим та Й.І.Фатуєвим, однак ті повідомили, що їм про калмиків нічого невідомо. Питання про калмицькі набіги на пензенську округу вимагає спеціального роз'яснення. Відомо, що цей народ зберіг лояльність Москві, узявши участь у придушенні повстання башкирів[15]. Однак це не рятувало від набігів дрібних калмицьких загонів. Так, у січні 1708 р. М.А.Кудрявцев писав князеві О.Д.Меншикову, що «калмыцкие владельцы» Чемет і Монкотемір передали його посланцям полон, захоплений калмиками восени минулого року «под Танбовым и под Пензою и в других местех»[16]. Таким чином, чутки про появу калмиків у районі Пензи не були безпідставними.

Після виснажливих багатоденних переходів Л.І.Кічкаровський вирішив дати в Пензі своїм людям відпочинок. Стольник О.О.Юшков, котрий супроводжував лубенців, не повідомивши пензенських воєвод, послав у місто «квартир'єрів» – піддячого, що перебував при ньому, і дві сотні козаків. Таке «самовольство» не сподобалося Ф.С.Дубасову та Й.І.Фатуєву, котрі не лише відмовилися надати загонові двори для постою без відповідного указу казанського воєводи, але й наказали чувашам, мордві й татарам видворити з міста українців. У холодну осінню ніч козакам довелося розташовуватися на ночівлю просто неба, не отримавши ані провіанту, ані корму для коней. Особливо обурило лубенців те, що воєводські люди викинули на вулицю їхні корогви з православними хрестами. Коли наступного дня «квартир'єри» повідомили про те, що з ними сталося, решті загону, козаки захвилювалися. Частина їх утекла, а інші, прийшовши до О.О.Юшкова, повідомили йому про свій намір оскаржити дії пензенських воєвод та вирушити з цією метою в Москву, до царя. Попри те, що переляканий О.О.Юшков не підтримав козаків, Ф.С.Дубасов та Й.І.Фатуєв, очевидно збагнувши, що «перестаралися», спробували залагодити справу миром, тим більше, якраз надійшла звістка

про появу в Пензенському повіті калмиків. Двори для постою козакам зрештою надали, однак обіцяні припаси (по возу сіна та хлібині на людину) так і не видали (на думку Л.І.Кічкаровського, це було зроблено за намовою воєвод). Щоби прогодуватися, лубенцям тоді довелося навіть продавати свій одяг, мушкети й курінні казани.

Послані наказним полковником на р.Хопер для пошуку калмиків 200 козаків укотре супротивника не виявили. Водночас Л.І.Кічкаровський написав М.А.Кудрявцеву, просячи того про видачу козакам грошового і хлібного жалування, а також дозволу на короткий перепочинок. Однак замість цього з Казані продовжували надходити розпорядження знову йти через Самару на Заволжя. Ці укази стали останньою краплею – терпець лубенцям урвався. Попередньо змовившись, таємно від власного полковника, 900 козаків на чолі з лубенським хорунжим Степаном Лозовенським[17] уночі покинули Пензу, вирушивши в невідомому напрямку. Таким чином, розпорядження видати запорожцям провізію та гроші, що невдовзі надійшло з Казані, спізнилося. 18 грудня 1707 р. (у листі Л.І.Кічкаровського до І.С.Мазепи зазначене 8 грудня, але, вочевидь, це помилка) наказний полковник із трьомастами козаків, що залишилися при ньому, зібрався вирушити з Пензи на Казань. У своєму посланні до гетьмана він нарікав на важкі умови служби й безглуздість розпорядження воєвод, через що козацький загін абсолютно безрезультатно здійснював виснажливі багатокілометрові переходи, натякаючи, щоби І.С.Мазепа відкликав їх в Україну (див. док. №1).

Після відходу більшої частини загону з царської служби, пензенські воєводи, найімовірніше за допомоги Л.І.Кічкаровського, склали розпис утікачів, який, очевидно, через Розряд (у вигляді царської грамоти) було вислано І.С.Мазепі. Гетьман отримав документ у грудні та негайно відписав лубенському полковникові Дмитрові Зеленському, вимагаючи розшукати й покарати втікачів. Однак козаки, що накивали п'ятами з-під Пензи, уповні усвідомлювали, що на них чекає при поверненні додому, тож більшість їх подалися на Дон, Запоріжжя, у слободи Правобережної України. Проте не виключено, що гетьман навмисно доповідав про це царському урядові, щоби виправдати власне небажання провадити активний пошук дезертирів із загону Л.І.Кічкаровського. Одержавши його лист, І.С.Мазепа повторив свої розпорядження стосовно пошуку втікачів. У листі цареві він повідомляв, що декого з них усе ж удалося затримати – їх кинули до в'язниці (див. док. №2). Гетьманське послання (разом із копією листа Л.І.Кічкаровського) у ставку Петра І гонець доставив 20 січня 1708 р.[18] На основі цих матеріалів 26 січня було складено «пам'ять» у Розрядний приказ, де коротко викладався зміст згаданих вище документів[19].

Наприкінці грудня 1707 р. – на початку січня 1708 р. рештки загону Л.І.Кічкаровського прибули в Казань. 3 січня місцевий воєвода М.А.Кудрявцев доповідав О.Д.Меншикову, що хоча «черкас» залишилося лише 300 осіб, а решта розбіглися, але «те (запорожці – *К.К.*) служить начинают, а воры башкирцы к воровству умножаются». У зв'язку з цим казанський воєвода просив «прислать в помочь к нам в отпор таким ворам ратных людей руских и черкас сколько можно, а малыми людьми с ними не управитца»[20]. Того ж місяця до Казані з військом прибув П.І.Хованський, який, очистивши від повстанців округу, у березні вступив із ними у переговори. Пішовши на ряд поступок башкирам, йому вдалося добитися припинення повстання. «У липні 1708 р. в Башкирії наступив спокій», – констатував дослідник цієї проблеми І.Ґ.Акманов[21]. Однак ще з квітня тривала активна боротьба з булавинцями, котрі, з'явившись у «Пензенских краях» і «прибрав тутошних жи-

телей к своему воровству», розорили пензенський «пригородок» Мокшанськ. Повстанці «мучительски убили» місцевого управителя-піддячого, заволоділи запасами пороху, гарматами й грошима, а потім, розоривши околиці, вирушили на Хопер. Дізнавшись про це, П.І.Хованський вислав до Пензи загін із 900 осіб, у складі котрого були «гетманского войска черкас 300 человек». Повідомляючи про це Петру І, М.А.Кудрявцев додавав: «И ниже, государь, сии прочны и годны черкаса: чаем, что уйдут, потому что на полпути от своих городов будут, и прошлого году ушло их 700 человек. А в других ниже чаем какие крепости»[22].

В опублікованих донесеннях П.І.Хованського, який, за його власними словами, «утвердя башкирское дело куранным шертованием», вирушив на Нижній Дон для придушення вогнищ булавинського повстання, ніде не згадано про участь у цих діях лубенських козаків[23]. **Можливо, після впокорення** башкирів їх було відпущено в Україну. Не виключено також, що князь не вважав за потрібне згадувати про дії невеликого козацького загону.

Усе ж ще на початку серпня 1708 р. гетьман І.С.Мазепа відзначав, що «часть полку Лубенского в Казани»[24], **тобто в Україну вони на той час не по**вернулися. Того ж місяця він просив царя про дозвіл відкликати рештки загону з Поволжя. Про це свідчить чернетка листа Ґ.І.Ґоловкіна до І.С.Мазепи, в якому йшлося, що «о части полку Лубенского в Казани обретающегося» послано царський указ, «что естли оный тамо им (місцевим воєводам – *К.К.*) не потребен, чтоб отпустили к вашему сиятелству»[25].

У грудні 1708 р. М.А.Кудрявцев, передбачаючи новий спалах башкирського повстанського руху, просив царя надіслати в Казань до літа наступного року **«из гетманского войска полка два или сколко ваше царское ве**личество повелит казаков. [...] И хорошо б зело, когда б они между собою были развратны», – **додавав він, очевидно будучи впевненим, що це допоможе** уникнути нарікань на умови служби й унеможливить утечі українських козаків. Натомість казанський воєвода пропонував направити на службу в Київ яїцьких козаків[26].

Поза тим, можемо стверджувати, що на початок 1709 р. Л.І.Кічкаровський і вірні йому лубенці повернулися в Україну. Про це свідчить жалувана грамота на село Мокіївку, видана колишньому наказному полковникові 7 червня 1709 р. гетьманом І.І.Скоропадським. У документі, серед іншого, відзначалося, що маєтність цю пожалувано **«респектуючи [...] на давние при**знатние войсковые заслуги пана Леонтия Кичкаровского, знатного товариша войскового, в тых военных случаях не менше праце ронившого, яко и тепер на той же службе монаршой зостаючого взглядом оных прислуг»[27]. Припускаємо, що село Л.І.Кічкаровський міг одержати саме за «казанську службу». Слід також наголосити – пожалування свідчило про те, що він не підтримав антиросійського виступу гетьмана І.С.Мазепи, хоча приводів для незадоволення царським урядом у колишнього лубенського наказного полковника, як видається, могло бути чимало.

***

«Казанська служба» не стала найважливішим епізодом серед тих походів, в яких довелося взяти участь українським козакам протягом 1707–1708 рр., однак вислання загону Л.І.Кічкаровського в далеке Поволжя, безперечно, сприяло зростанню незадоволення козацтва політикою московського уряду.

У серпні 1708 р. у зв'язку з наближенням шведів, за царським указом, гетьман І.С.Мазепа вислав у район Пропойська, на з'єднання з російським

ґенералом М.Ю.Іфлантом, загін козаків, до складу котрого входили й лубенці[28]. У подальшому напрям походу було відкореговано в бік Стародуба, куди особисто мав виступити гетьман із додатковими військами[29]. При цьому частину козаків Лубенського, а також Ніжинського й Переяславського полків він вислав під Стародуб як авангард[30]. За повідомленням військового канцеляриста Данила Болбота, котрий доставив у Погар Ґ.І.Ґоловкіну листи І.С.Мазепи, на 15 жовтня 1708 р. «при **боку его милости пана гетмана» пе**ребували «полк Прилуцкий, Миргородский, Лубенский, полки компанейские Кгалаганов, Андреяшов, пехотные Чечелев, Покотилов, Денисов и Максимов», **тоді, як полки «Стародубовский, Переяславский и Нежинский, а особ**но две компании Федкова и Танского» – у Стародубі[31]. Сам гетьман оцінював чисельність військ, які перебували при ньому, у 12 тис. осіб[32].

Однак 16 жовтня 1708 р., коли головне козацьке військо рухалося у бік Стародуба, лубенський, миргородський і прилуцький полковники з-під Борзни звернулися до гетьмана з проханням не посилати козаків за Десну. Дмитро Зеленський, Данило Апостол і Дмитро Горленко підкреслювали – військо ремствує, одержавши відомості про те, що козаків, яких уже раніше було вислано під Стародуб, одних, **«выпрацовавшы роботою, в фортецы за**проважено», **а інших «немалое чысло на приватные войсковым людем не**обыклые послуги порозбирано». Однак найбільше замішання серед козаків викликали повідомлення втікачів зі Стародубщини, котрі «худоб и жилищ своих чрез спаление и руину познавши, з самими тылко душами» втекли в міста на лівому березі Десни. **«Зайшло нам зо всех полков пры нас знайду**ючыхся товариство з старшыною полковою и сотниками болшым гуртом, нежели в Салтиковой Девице (містечко неподалік від Чернігова вгору по Десні – *К.К.*) пред окна станции велможности вашой прыходило», – ішлося в листі. Козаки «целе пры упоре ставши, просили, абы не было им указу велможности вашой ити за Десну, бо обавляются, абы и в полках по сем боку Десны таковое ж, як в Стародубщыне (сохрани Боже) не стало чрез спаление разорение». Наприкінці полковники просили гетьмана прибути в табір «своею особою», щоби запобігти можливому безладу[33]. Повідомляючи про це Ґ.І.Ґоловкіну, І.С.Мазепа (на цей час він уже одержав указ іти до Новгорода-Сіверського) нарікав, що, прибувши в Борзну, йому так і не вдалося змусити козаків продовжити похід. Ба більше, вони подали йому письмові «суплики» й «противными словами от того походу за Десну отрицалися»[34].

У трьох козацьких чолобитних справді були посилання на попереднє усне звернення до гетьмана. Козаки просили скасувати виправу за Десну, особливо згадуючи про нечисленність полків (адже багатьох розіслано в інші місця), а також висловлюючи незадоволення з приводу щорічних обтяжливих походів. Вони нагадували про свої попередні заслуги на царській службі – участь в облозі Азова, боях у Прибалтиці тощо, натомість «великоросійські **служивии люде» називали їх зрадниками. Крім того, збурення викликал**и вісті втікачів зі Стародубського полку, котрі повідомляли про насильства й грабежі, що їх чинили там російські війська. Відтак козаки заявляли про небажання віддалятися від своїх домівок (див. док. №3)[35].

Утім, за словами Пилипа Орлика, гетьман сам посилав його до відомих своєю прошведською орієнтацією лубенського, миргородського та прилуцького полковників, питаючи їхньої думки щодо царського указу про рух на Стародуб для з'єднання з військами ґенерала М.Ю.Іфланта (і, отже, заздалегідь знаючи, якою саме вона буде). Дмитро Зеленський, Данило Апостол і Дмитро Горленко, як і очікувалося, виступили проти походу за Десну та висловилися за те, щоби звернутися до Карла XII з пропозицією протекції[36].

Відтак у цьому випадку доволі проблематично визначити, якою мірою згадані вище чолобитні козаків Лубенського, Прилуцького та Миргородського полків були результатом спалаху стихійного незадоволення, а наскільки – інспіровані полковниками у відповідь на прозорі натяки І.С.Мазепи. Останнє, утім, не заперечує того факту, що приводів для незадоволення в козаків було предостатньо.

Так чи інакше, похід за Десну був скасований не тільки з огляду на незадоволення козаків, але й через те, що гетьман постійно нарікав на серйозне погіршення стану свого здоров'я. І.С.Мазепа отримав указ розташуватися «в пристойных местех, не переходя Десны для бережения Украины от шатостей с обозом и з тяжелым войском», а «лехкое» військо з наказним гетьманом на чолі послати «меж Стародуб и Чернигов для промыслу над неприятелем». Коли цей указ було оголошено у Борзні ґенеральній старшині й козакам, «зело благодарны и радостны все стали и уже усмирилося то роптание и мятеж». Однак І.С.Мазепа на цьому не заспокоївся й звернувся до російського командування з проханням дозволити йому розпустити по домівках городове козацтво, залишивши при собі «токмо полковников с старшиною полковою и з сотниками по несколку сот ис каждого полку надежных людей [...], понеже многолюдствие опасно держать на обозе», адже може спалахнути бунт. За відсутності полковників і сотників заворушення можуть відбутися і в городових полках, уважав гетьман, нагадавши начальникові Посольського приказу Ґ.І.Ґоловкіну, що втікачі з-під Стародуба поширюють вісті, ніби від шведів немає жодної шкоди, натомість російська армія грабує й розоряє місцевих мешканців[37].

Від початку жовтня 1708 р. І.С.Мазепа особливо наголошував на посиленні народних виступів у Гетьманщині. За його словами, загони бунтівників найбільш активно діяли в Миргородському, Переяславському, Полтавському, Гадяцькому, Лубенському та Прилуцькому полках. Як приклад, гетьман наводив Лубни, де «гультяи» розгромили корчму, убивши орендаря та ктитора. Можливо, це свідчить, що на Лубенщині заворушення були найбільш масовими. Саме туди (а також на Полтавщину й Гадяччину) гетьман навіть хотів послати компанійців «для поскромления начинающейся там своеволи гултяйской»[38]. Дещо згодом І.С.Мазепа повідомляв Ґ.І.Ґоловкіну, що «ко искоренению ложных и плевосеятельных повестей о разгромлении войск великороссийских и малороссийских, от непостоянных беглецов разголошенных», у Гадяцький, Лубенський і Полтавський полки він відправив трьох полонених шведів, надісланих йому стародубським полковником, а також універсали, в яких населенню оголошувалося, «что тые повести все ложные и что войска великороссийские и малороссийские зостаючи слава Богу все в целости и добром состоянии, прийшли уже в полк Стародубский для защищения Украины от неприятеля, где над ним поиск чинят з великим войск его уроном и разорением». **Шведські бранці мали служити на**очним підтвердженням цієї інформації. Крім того, в універсалах ішлося, що «кто тылко хочет здобычи, всяк ишол под войска неприятелские и от них себе там своими обыклыми промыслами искал, а что хто получит, тое ни от кого не будет отбиратца». І.С.Мазепа, за його словами, зробив це, «чтоб гултяи унялися от бунтов и своеволи и обратилися на неприятелскую добычу»[39]. Нарешті, висловлюючи міркування стосовно дислокації військ воєводи С.П.Неплюєва, гетьман І.С.Мазепа пропонував розташувати їх не в Ніжині, як цього прагнуло російське командування, а **«или в Каменном про**тив полков Гадяцкого, Полтавского и Миргородского, или в Тернах на рубежу полку Лубенского, не в далеком и от тех полков помянутых разстоянии,

где наипаче опасатца надобно внутренего смятения, которое и тепер отчасти там начинается»[40].

В.А.Артамонов слушно зазначає, що якщо масштаби народних заворушень гетьман і міг перебільшити[41], то Лубенський полк, як один із центрів активності «гультяйства», у донесеннях фіґурує вочевидь невипадково. Місцевий полковник Дмитро Зеленський був одним із найближчих соратників І.С.Мазепи, котрому завдячував своїм вивищенням[42]. За словами Пилипа Орлика, він став найбільш послідовним прихильником переходу українського козацтва на бік Карла XII[43]. Крім того, частину лубенців (як і прилучан та миргородців) гетьман залишив для захисту Батурина, а іншу планував привести до шведів[44].

Важкий похід лубенських козаків у Поволжя, безперечно, повинен був сприяти (і в результаті таки посприяв) наростанню в їх середовищі соціального незадоволення (у тому числі старшиною й гетьманом) та антиросійських настроїв. Тому, мабуть, виконання одного з найскладніших царських розпоряджень І.С.Мазепа доручив лубенським козакам, чий полковник входив у коло його довірених осіб, проіґнорувавши пораду Ґ.І.Ґоловкіна послати в Поволжя тих, у безумовній вірності кого був сумнів. Таким чином, І.С.Мазепа переслідував дві мети – дбав про зміцнення свого становища в Україні, що проявлялося у прагненні не дратувати менш лояльні гетьманові полки та старшину, і водночас докладав зусиль, щоби царський наказ про похід у Поволжя було виконано. Тут слід зауважити, що вибір козаків для цієї виправи був доволі обмеженим, оскільки багато полків і так уже перебувало у різноманітних «посылках».

Незадоволення лубенців волзьким походом цілком могло додати І.С.Мазепі впевненості, що вони виконають відведену їм роль при переході гетьмана на шведський бік. Водночас слід пам'ятати, що напередодні втечі до табору Карла XII І.С.Мазепа взагалі демонстрував прагнення позбутися частини козацьких військ, намагаючись зіпертися радше на старшину. Якщо справжні наміри гетьмана насправді були такими, то виходить, що основній масі козацтва він не довіряв, використовуючи лише (і то за крайньої потреби) найбільш довірених полковників та їхні полки (у тому числі Лубенський).

Залучення українських козаків до далеких походів, участь їх у війні зі Швецією не було якимось винятковим явищем стосовно населення автономних і напівавтономних утворень, що на початок XVIII ст. входили до складу Росії. Подібним чином царський уряд використовував, наприклад, донських козаків і калмиків, яких залучали в тому числі й для придушення антиурядових виступів. Це було одним із проявів наростаючої централізаторської тенденції, що супроводжувалася ломкою й уніфікацією традиційних владних і громадських інститутів залежних від московського царя народів та політичних утворень, залученням їх до загальнодержавних політико-економічних процесів.

***

Нижче публікуються листи наказного лубенського полковника Л.І.Кічкаровського до гетьмана І.С.Мазепи (від 17 грудня 1707 р.), гетьмана І.С.Мазепи до царя Петра I (від 10 січня 1708 р.) і чолобитна козаків Лубенського полку до гетьмана І.С.Мазепи (не пізніше 16 жовтня 1708 р.). Публікацію здійснено відповідно до «Правил издания исторических документов» (Москва, 1990 р.).

№1

Лист наказного лубенського полковника Л.І.Кічкаровського до гетьмана І.С.Мазепи (17 грудня 1707 р.)

[арк.14] Ясневельможный милостивый господине гетмане, зело нам премилостивийший господине и великий благодетелю.

По указу великого государя, царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержца, и повелением вельможности вашей господина нашего милостивого и великого благодетеля пошедши мне из под Ромна августа 20 числа, на службу монаршескую с товарством полку Лубенского, тысячью и двусотным числом з господином стольником Алексеем **[арк.14 зв.] Александровичем** Юшковым в Казань, и того времяни описався до вельможности вашей и роспись написанную товарства посланными отослав, за помощию Божиею до назначенного места спешили путь: на Сумы город, на Краснополье[45], на Карпов[46], на Старый Оскол, на Яндоловое[47], и до Дону вышше Воронежа в дву милях перевозилися сентября 14, а оттоль за Доном на Бел Колодезь и на заводы тертинние, где пилы сами водою режут дерево[48], на Романов[49] и на другие заводы, где пушки железные, гранаты, ядра льют[50], паки оттуду на Соколско[51], даже до Козлова[52], и на Белско[53], на Чолновое[54], на Лисие Горы[55], и дошли до Тамбова. А когда перешли мы Тамбов, его милость господин комендант Никита Андреевич[56] Кудрявцов, и комисары казанские прислали от себя гонца **[арк.15] нарочного Василья Васильева сына Палчикова, чтоб мы отвратили ити в Казань**, да шли в право на Пензу, а с Пезны островом меж Волгою даже до Самари, ради той причины, что нам неприятели подлинно сказали идут, башкирцы, кубанцы и калмыки войною разоряти Самари. И мы оттоль по указам их милостей спеша из Тамбова, водили нас проводники кривыми дорогами, то на полдень, то на полночь, на запад, то на восток, и на силу довели нас в город Пензу, и там по милости государской дано нам провианту на товарыща по полуосмине сухарей. И то взяв благодарно, днем и ночью непроходимыми рощами, баяракими глубокими, степями безводно и бездровно, наго, голо, босо, и коней много покинув, трудно и странно и плачливо в то место Волги до Самари [арк.15 зв.] сверх перевозу в дву верстах под селом Новинками[57] октября 17 числа дошед, стали мы, где имели и провиант дати, а потом и не дали. А сколь скоро толко стали, того ж дня от господина воеводы с той стороны Самарии приехав, посланец казанский, подает указ от господ судей казанских, его милости Никиты Андреевича[58], дабы не стояли ни мало, назад паки в низ Волги за калмыками скоро спешили, и так нам не дав никакой дачи, так самим и конем нашим корму, на третий день не отдохнув ни мало, с великим плачем и воздыханием, назад паки на теж горы, бояраки и непроходимые рощи, покинув много коней, пешо пришли мы до Печерского села[59], а потом оттоль в низ Волги идучи, со всем [арк.16] полком дошли мы города Сизрани и Кашпорова[60] степью даже до Петровского[61], за калмыками пути перенимали[62] и нигде оных не обрели. И подбився под Петровской город, толко 12 верст и послав табор в Петровской, конно все как мочно за объявлением прикащика петровского, что калмыки под Пензою деревни разоряют, помочь давали, паки мы днем и ночью степями, перестерегая пути даже до села Печелейки[63] и там уже калмыков не застали, где недалеко и господа воеводы пензинские Федот Степанович Дубасов, Иосиф Иванович Фатуев и петровский воевода с полками стояли, также в селе Конделеве[64] за 10 верст от нас. [арк.16 зв.] И мы сотника послали чернеского[65] из степи в вихорицу великую без писма, толко словесно к их милостям, и они отвещали нам чрез тогож посланного так же словесно, что и мы де о калмыках не знаем. И они господа воеводы оттоль пришли до Пензы, что и мы из Печелейки послали в Петровское по табор, а сами так конно с войском в Пензу намерили путь и там в городе чая отдыху, и указу, яко ж и послав господин столник своего подьячего, неописався к господам воеводам, и сотников двух и с сотнями, чтоб самоволно занимали дворы. Но их милость воеводы пензинские отвещали: «без указу [арк.17] господ судей казанских не розвожу, не буду розводити по дворам; и нет вам тут станцыи и вас тут не потребуем», и приказав воевода з дворов казаков выбивати тем татаром, мордве, чювашам, которые со всего

уезду Пензы сбито было в город не знать для каких мер, что мы тую ночь без табора[66] будучи, начевали по улицам в великом холоде и голоде сами и кони наши, а на завтрешний день не толко казаков выбивали из дворов, но и хорунгви выкидали на улицу, которые начевали в дворах, самих и коней выбив, мушкеты и знамена с крестами выкидали, что имели стояти на улице в метелицу и вихорицу, дожидаючи, пока табар ис Петровского придет. А когда пришол табор, под город зближась, о раде многое товарство с розных сотен поехав, против обозу собравшися своеволцы, и с великой нужды и немилостивую страсть такую терпя в Пензе городе, что мало отделившись поуходили не знат куды, и в город уже до сотен своих и до хорунгвей не дошли и против ночи незнат где без ведома нашего поделися. А на третий день, что докучило зимой холод [арк.17 зв.] и голод в нужде великой самим и коням на снегу по улицам стояти, собравшись все сотники и товарство пришед со мною полковником до столника Юшкова почали говорить ему: «для чево вы так войском и нами трете и мнете и ни во што нас ставите», объявляли, что мы подлинно идем все сполна к Москве до столицы царствующаго града к пресветлейшему и державнейшему великому государю, на самих вас с плачем кровавым бити челом, что негде нам детися, в такую стужу зимную и голодною смертию нам приходит помирати. И он столник отказал, что и я не могу против таких спорников ничего оным чинити, а вы как себе хочете, то так делайте, а я сам к Москве нейду. И так войско все осердясь, закричали воплем великим от великого голоду и холоду, поднялися было пойти с плачем к Москве бити челом и милости просити, но воеводы пензенские обослали [арк.18] нас грамоткою в Царине[67], в тотчас меж посадом забегли, сказывая, что калмыки разоряют деревни на реке Хапре Пензенского уезду. И мы в тотчас с радостию повернувшись паки к воеводом сами приехали и почали говорить: «чего ради нам на дворах не велите и не позволяете становитися и корму никакого так же и конем сена не даете, и казаков з дворов с конми и з знаменами выбиваете?». Но оные господа воеводы знатно устрашилися, что мы было из города пошли к Москве бити челом и бутто велели войску дворы розвести, однако ж бутто постановили по дворах и обещали было дат по возу сена и по хлебу на казака. А тут вслед пославши ходоков и денщиков в тай заказали, что б ничего не давали, как и не дали, что бедные казаки сами себе хто смог с себя платье и котлы, а иншие и мушкеты продаючи за безценок принуждены бедные с великою нуждою себя и коней кормить, замешивая по прогокам[68] з житною соломою, и что и я, полковник наказный, зжалевся им же послав з двести товарства на реку Хапер, где было потревожили калмыками, но и то не обрелось нигде по деревнях никакого разорения ни от кого и не было калмыков. [арк.18 зв.] А видя я таковую притужность полчаном, посылал я с Пензы в Казань до их милостей господ судей казанских, прося милости о денежном и хлебном жалованье, и отдушки для коней и самих на Пензе на неколикое время, того ради, что беспрестанно из домов вышед, нигде остановки не имели и не отдухали, не толко недели и трех ден, ни самим и коням отдыху не было. А еще их милость господа судьи казанские засылали своими писмами и повелениями такими, что бы нам с Пензы в сие бесдорожие итти паки на Самарь в непогоду великую за Волгу и дикими степями безлюдством по Закамскою чертою[69] некакою на Куликово поле в село Каракулино[70]. И наше войско, послыша такий далекий путь другий к походу, нашим недостатком без отдышки и без всякого корму и потехи, согласившися советом тайным из города Пензы без ведома и без докладу нашего, ночью мене толко самого с куренем и з сотниками и где какие атаманы при нас будучие оставивши, все поуходили много их, а которые были, паки намерились туда ж за теми в побег, х которым я приставил было сторожу, однако ж оные своеволцы осердяс сами своих караулщиков, а имянно сотника лохвитцкого и иное товарство с ним будучее на карауле, много их побили копьями, ямурлуки[71] попроколывали и страждав[72] побежали, [арк.19] а имянно Степан лубенский хорунжий Лозовенский полковый, будучи тот самим вожем, оным всем беглецам поводом был. И так нас оставили с сотниками из тысячи двусотного числа, при мне человек с триста, а з девятьсот ушли, безбожнии. А когда возвратилися наши посланные из Казани с ответом от господина коменданта и комисаров з грамотным указом с таковым, чтоб нам выдали господа воеводы пензенские по полуосмине запасу муки ржаной и по четверику сухарей, и по полуполтине денег

на казака рядового, а по рублю на сотников, и велят нам подлинно и безотговорно без всякого медления в Казань наскоро ити, а из Казани и далей за шесть сот верст в тож Каракулино село сего зимнего пути, хотя з горестию великою нам чинится, наменяют подлинно, а того их милость не знали еще, что войско меня, [арк.19 зв.] усоветовав тайно, збежали, толко вышепомянутое число трисотное осталось, с которыми я указ их милостей господина каменданта и комисаров исполняя, хотя и в мале ис Пензы декабря 8[73] в Казань пойдем, и где указ великого света государя будет, готовы навсегда служити. Толко ясне велможный милостивый господине, если бы нас от Тамбова не возвращали, и не крутили нами трудными дорогами, то взад, то вперед, то на стороны окресные и несказанные дороги, не толко сего зимнего трудного времени, но еще во время став в Казани, и там бы все сполна будучие службу монаршескую хотя и в Каракулином до сего времяни отправили, и наша бы верная служба в честь великому госдуарю, и велможности вашей похвалу бы заслужили, если бы **[арк.20] нами так не мутили, водя по всей вселенной государской земли не**потребно. О чем все мы скупно осталцы, будучие в малом числе, кровавые слезы проливая, упадаем под стопы ног велможности вашей господина нашего милостивого, отческого на нас призрения, не осироти жен и детей наших и не попусти нас в конец погибнути, ни мало бы нас ис Казани малолюдством, в глубочайшие далекие краи не посылали. О том приложите свое отческое печаловитое милосердие да не погибнем люте за что мы все купно повинуемся, служа верностию нашею всеусердно, его царскому превысочайшему монаршескому престолу, и велможности вашей со воздыханием сердечным, желая много летствия и щасливого при благополучии пребывания, должнии [арк.20 зв.] пребываем, слезно господа Бога на всяк час раболепно блажити, купно с сотниками и со всем товарством пад до ног велможности вашей господину нашему милостивому, яко надзирателю малороссийскому вторицею и третицею призрения отческого, ноги слезами омочив, кроваво упадаем и обо всем наставления вашего господского, и ответу милосердного хотя чрез сих же посланных наших, или в чем воля велможности вашей справить, покорно просим и пребываем всегда.

Ясневелможнсти вашей премилостивейшему господину и великому милосердному отцу и благодетелю всех благ временных и вечных желатели и наипокорнейшие слуги и подножие, Леонтий Иванович Нискировский[74], над выборным товарством наказный полковник лубенский купно с сотниками и с товарством кланяемся;

Дан с Пензы декабря 17 1707 году[75]

№2

Лист гетьмана І.С.Мазепи до царя Петра І (10 січня 1708 р.)

[арк.12] Иван Мазепа, гетман и кавалер с войском вашего царского пресветлого величества запорожским, пад до лица земли, пред пресветлым вашего царского величества престолом у стопы ног монаршеских, смиренно челом бью. В прошлых месяца декабря числех получил я, препочтенную вашу великого государя вашего царского пресветлого величества грамоту с росписью беглых с службы вашей монаршеской регименту моего полку Лубенского казаков, которых я с наказным полковником по указу вас великого государя вашего царского пресветлого величества на службу вашу монаршескую в Казань послал, а они, не хотя постоянно вам великому государю **[арк.12 зв.] вашему царскому пресветлому величеству служить, своеволно бежа**ли с той вашего царского пресветлого величества службы. Яко убо я сам по должности моего уряду верно и радетельно вам великому государю служу, так всеусердно желаю, дабы и все войско вашего царского пресветлого величества запорожское моего регименту на ваших великого государя службах всегда постоянно пребывало и до крове стояло. Как скоро восприял ту препочтенную вашего царского пресветлого величества о помянутых полку Лубенского беглецах грамоту с росписью, так тогож

часу писал к полковнику лубенскому, приказывая ему грозно, дабы конечно старался тех всех бунтовщиков и беглецов, когда появятся в домы свои имать, и самих приводцов до того бегства в кайдалы заковав, в Батурин прислать, которых без всякого пощадения велю на смерть казнить, а беглецом[76] по правам воинским наказание чинить. Такое убо мое повеление полковник лубенский [арк.13] исполняя, когда в полку своем о тех беглецах розыск чинил, тогда их в лицах мало кого явилося, но чють мало не все врознь розбежалися, и иные на Дон, иные на Запорожье, а иные на ту сторону Днепра в слободы, опасаяся за свое преступление нещадной казни. А на сих днях, какой писал ко мне лист с Пензы наказной полковник над таварыством на вашу великого государя службу в Казань от мене посланной, тот я при сем моем листе в Приказ Малыя Росии для ведома вам великому государю посылаю, подаю до премудраго и благоразумного вашего царского пресветлого величества разсмотрения и разсуждения[77], по котором листу полученном тогож часу повторне к полковнику лубенскому писал и жестоко приказывал, чтоб самого приводца до явственнаго бунту, когда с товарством своим появится, сковав, присылал сюда в Батурин, а товарыство его единомысленное до крепкого вязеня тюремного отдал. О сем вам великому государю [арк.13 зв.] донесши, самого себе вручаю наивсегда премилосердной вашего царского пресветлого величества благостыне.

Писан в Батурине генваря 10 1708 году.

Вашего царского пресветлого величества верный подданный и слуга наинижайший Иван Мазепа гетман и кавалер вашего царского пресветлого величества Войска Запорожского.

№3

Чолобитна козаків Лубенського полку до гетьмана І.С.Мазепи (не пізніше 16 жовтня 1708 р.)

[арк.224] Ясне велможний мосць пане гетмане,
нам велце милостивий пане и великий добродею

Яко перед сим в Салтиковой Девици за щасливе Божиею помощию уварованним пресветлейшому Монарсе нашему Его Царскому Пресветлому Величеству над неприятелями звитязством под час одправованя триумфу билисмо чолом велможности вашой словесно отческого милосердия просячи, абысмо от намеренного за Десну походу были уволненни; так теперь поневаж нас остатняя до того принагляет потреба, покорне упадаючи до стопи ног велможности вашой супплекуем: соизволь велможний милостивий пане общим своим ку нам милосердием нас от того походу отвратити: кгдиж целе его не можем отправити для тих причин: же войска наши козацкие то частми, то целими полками разделенни и от рейменту велможности вашой по границе и по сторонам отдаленни зостают. Мы тепер в малом барзо числе знайдуемся, а и так некого болше, тилко жони и дети самие в домах оставилисмо. До того за щолетними частими войсковими походами так обнищалисмо, же найболшей з нас обпешалии, голии, босии и нечого отнюд не меючии, и тут не можем за досит услужити, не жебы за границю отити от Отчизни нашей. А так явное зо всех сторон видим небезпеченство от наступления неприятелского, а особливе яко нам товариство полков Нежинского, Переяславского и нашего Лубенского от нужд на службе там в Стародубщине оным бываючих поуходивши такие беди там быти оголосили, же едних казаков в фортецу невиходимо запроважено, инних для[78] приватних услуг необыклих в полки розобрано, а инних долегливостей, которие на той службе будучи товариство поносит и в супплеце тут не виражаем: тое однак велможности вашей пану нашему милостивому жалосне прекладаем и за найбольшую тяжест и болезнь сердечную себе бытии узнаем **[арк.224 зв.], же деди и отци наши от самой Чигиринщини** на турецких войнах и мы на Азовских, Казикерменских, и на Шведских по Инфлянтах, Курляндиях, по Полских и Литовских сторонах верне служачи, много за честь Монаршу Его Царского Пресветлого Величества козацкой крве проливали, голови положили, и вперед до згону жития нашего зичливе верне щире не щадячи

здоровя своего служити должни зостаем. Еднак же яко от стародубских полчан в наши городи избеглих и наших там в Стародубщине на службе зостаючих полчан уведомленни зостаем, якож и самы тут чого от веку не бывало, поносим тое ж: же служивии люде великоросийские где колвек чи по базарах, чи в посиденях, чи в якой лучится компанеи нас казаков так верне Прествелому Монарсе Его Царскому Престветлому Величеству служивших и служачих зменниками називают и горшей нас митят, ганблят и безчестят. Тые ж знову збеглце полку Стародубского явне всем оголосили: многие з ных то запаленем домов, то рабованем худоб их в полку том починенним и чинитися допускаючим до такой прийшли нищети, же которие и добре мелися, тепер нечого не меют. Теди и мы, жони самие и дети в домах зоставившие, когда пойдем туда за Десну, чого болшей сподеватися меем? Если не явного, от чого нас Бог да сохранит, неприятелского небезпеченства, и если не такових же нужд вышей спецефекованних там зостаючим козакам бываючих! А в домах без бытности нашей тоей, як и в Стародубщине руини! Повторе прето упадаючи до стопи ног велможности вашой рабско просим, абысмо по отческой ласце и милосердию велможности вашой от своей Украины за Десну не были удаленни: тут в Отчизне як сил наших ставатимет по премощнейшому указу отпор непреятелеви давати и за монархи своего Его Царского Престветлого Величества достоинство умирати повинни будем. О которую милость рейментарскую по трете и по десяте просячи [арк.225] до конца жития нашего о многолетствии и добром велможности вашой здоровю Господа Бога благати долженствуем.

Велможности вашей пана нашего велце милостивого найнижние слуги и подножки старшое и меншое товариство и вся чернь полку Лубенского

Российский государственный архив древних актов. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3.

[1] Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – №10 [отд.IX]. – С.7–8.

[2] *Костомаров Н.И.* Мазепа // *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1885. – С.316–317.

[3] *Яворницкий Д.И.* История запорожских казаков. – Т.3. – К., 1993. – С.363. Д.І.Яворницький повністю наводить текст листа на основі ориґіналу, виявленого ним у Московському архіві міністерства іноземних справ (див.: Там же. – С.473). Нещодавно український дослідник О.Г.Сокирко також процитував фраґмент цього документа, пославшись на Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (і не згадавши про публікацію Д.І.Яворницького) – тобто, очевидно, скориставшись копією, свого часу переданою в Київ із Москви (див.: *Сокирко О.* Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К., 2008. – С.90, 92).

[4] *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – Москва, 1990. – С.107–108, 133–134.

[5] *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в. ... – С.198, 200–201; *Опарина Т.Н.* Иноземцы в России XVI–XVII вв. Очерки исторической биографии и генеалогии. – Москва, 2007. – С.242–244, 251–255.

[6] *Лебедев В.И.* Башкирское восстание 1705–1711 гг. // Исторические записки. – Т.1. – Москва, 1937; *Акманов И.Г.* Башкирское восстание 1704–1711 гг. // Сборник научных работ аспирантов исторического факультета МГУ. – Москва, 1963.

[7] *Лебедев В.И.* Башкирское восстание... – С.90–91.

[8] Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1 (1707 г.). – Д.2. – Л.21–22.

[9] Письма и бумаги императора Петра Великого (далі – ПБИПВ). – Т.5. – Санкт-Петербург, 1907. – С.98.

[10] РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1707 г.). – Д.3. – Л.1 об.

[11] *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.410. – Примечание 1 (Письмо Мазепы от 16 августа 1708 г.).

[12] *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. //

Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.11. – К., 1896. – Отд.2. – С.75.

[13] Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т.4. – К., 1931. – С.14, 16, 26, 44–45, 94–96.

[14] За це і наступні уточнення автор щиро вдячний пензенському краєзнавцеві М.С.Полубоярову, який на своєму веб-сайті (www.suslony.ru) розмістив обширний матеріал з історії Пензенського краю.

[15] *Лебедев В.И.* Башкирское восстание... – С.95, 97.

[16] Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707–1708 гг.) // Труды Историко-археографического института Академии наук СССР. – **Т.12 (далі – Булавинское восстание). – Москва, 1935.** – С.404.

[17] **У переліку хорунжих Лубенського полку, що його наводить знавець малоросійської старовини О.М.Лазаревський, він не значиться.** Утім, досі взагалі було невідомо, хто обіймав цей уряд у 1703–1715 рр. (див.: *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины... – С.76).

[18] РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3. – Л.12. Лист привіз гетьманський посланець Юрій Валмус.

[19] Там же. – Ф.210. – Оп.8 (Разрядные вязки. Вязка 46). – Д.82. – Л.52–55. Із виявлення цього документа й розпочалося моє зацікавлення історією козаків, посланих у Поволжя для боротьби з повсталими башкирами. Про нього (на основі опису) згадував також В.І.Лебедєв (див.: *Лебедев В.И.* Булавинское восстание. – Москва, 1967. – С.18).

[20] Булавинское восстание. – С.403. Див. також: *Лебедев В.И.* Башкирское восстание... – С.91.

[21] *Акманов И.Г.* Башкирское восстание 1704–1711 гг. – С.141–145.

[22] ПБИПВ. – Т.7 (январь – июнь 1708). – Вып.1. – Петроград, 1918. – С.620–621.

[23] Булавинское восстание. – С.329–330, 324–325, 410 і далі.

[24] И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. 5 августа 1708 г. «З обозу от Русанова» // РГАДА. – Ф.124. – **Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.747. «Полку Лубенского большая часть до Казани посланы»,** – писав український гетьман князю О.Д.Меншикову 5 липня 1708 р. «з обозу» (див.: *Георгиевский Г.П.* Мазепа и Меншиков // Исторический журнал. – 1940. – №12. – С.77).

[25] РГАДА. – **Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.2. – Л.195. Лист гетьманові було відправлено** у серпні 1708 р. з Мстиславля.

[26] ПБИПВ. – Т.8. – Вып.2. – Москва, 1951. – С.997. Про те ж, за його власним визнанням, М.А.Кудрявцев писав О.Д.Меншикову.

[27] Генеральне слідство... – С.94–95.

[28] Труды Императорского русского военно-исторического общества. – **Т.1: Документы Северной войны. Полтавский период** (июль – октябрь 1708 г.). – Санкт-Петербург, 1909. – С.1–2, 54, 77.

[29] И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. 6 октября 1708 г. «З обозу от реки Десны» // Полтавская битва 27 июня 1709 года: Док. и мат. (у друку).

[30] *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.414–415.

[31] РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.596. Також Данило Болбот свідчив, що полки Гадяцький, Київський, Білоцерківський направлені «в Полшу в суккурс Речи Посполитой», «полковник Полтавский и полк компанейский Кожуховского еще з Дону не возвратилися» (посилалися туди для боротьби з повстанцями Кіндрата Булавіна), «в Белой Церкве полк пехотный Бурляев», Чернігівський полк у Чернігові «для фортификации».

[32] Там же. – Л.635 об.

[33] Там же. – **Д.3. – Л.247–247 об. М.І.Костомаров наводить цей лист без зазначення** точної дати, а з авторів названо лише Д.Л.Горленка й Д.П.Апостола (див.: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.431. – Прим.1).

[34] И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. 19 октября 1708 г. Борзна // Полтавская битва... – С.166–167. Див. також: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.420–421.

[35] Чолобитні Миргородського (РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3. – Л.223–223 об.) й Прилуцького (Там же. – Л.222–222 об.) полків було складено так само. Див. також: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – **С.415–416. Історик наводить фрагмент** чолобитної козаків Прилуцького полку та помилково стверджує, що їх гетьманові було подано під Салтиковою Дівицею.

[36] Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С.22.

[37] И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. 21 октября 1708 г. Борзна // РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.637–638; Постскриптум к письму И.С.Мазепы – Г.И.Головкину [19 октября 1708 г., Борзна] // Там же. – Л.615; Выписки из писем И.С.Мазепы к Г.И.Головкину от 19 и 21 октября 1708 г. // Там же. – Л.634 об. – 635 об.; *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.424. М.І.Костомаров, очевидно, навів фраґмент листа І.С.Мазепи від 21 жовтня, не згадуючи дати (див.: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.415. – Прим.2).

[38] И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. 6 октября 1708 г. «З обозу от реки Десны» // Полтавская битва... – С.144–146.

[39] И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. Б.д. [окт. 1708], б.м. // РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708 г.). – Д.3 а. – Л.606.

[40] И.С.Мазепа – Г.И.Головкину. Постскриптум к письму [от 19 октября 1708 г., Борзна] // Там же. – Л.615.

[41] *Артамонов В.А.* Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской битвы. – Москва, 2009. – С.365–366.

[42] *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины... – С.50–51.

[43] Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С.20–22.

[44] *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С.433.

[45] Нині селище міського типу, районний центр Сумської області.

[46] Карпов – місто, центр ділянки Бєлґородської засічної лінії, нині не існує, приміські слободи перетворилися на села Козацьке, Драґунське, Стрілецьке Яковлевського району Бєлґородської області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С.175–176).

[47] Нелокалізований топонім.

[48] Мається на увазі Бєлоколодськ (до 1663 р. – Білий Колодязь) – центр ділянки Бєлґородської засічної лінії, був заснований у місці впадіння р.Білий Колодязь у р.Воронеж. Із 1703 р. тут працював крупний лісопильний завод («пильная мельница»). На початку 1760-х рр. занепав. Нині на місці Бєлоколодська існують села Пади й Крутогір'я Липецького району Липецької області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.226–227, 242–243; *Загоровский П.В.* Город Белоколодск: историко-географические особенности его возникновения и упадка в XVII–XVIII веках // Историческая география черноземного центра России (дооктябрьский период). – Воронеж, 1989. – С.75–79).

[49] Вотчинне місто Бєлґородської засічної лінії, нині не існує, на його місці розташоване село Леніне Липецького району Липецької області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.227–229).

[50] Ідеться про залізоробний завод, заснований близько 1694 р. на р.Білий Колодязь неподалік від Романова (див.: *Любомиров П.Г.* Очерки по истории русской промышленности. XVII, XVIII и начало XIX века. – Москва, 1947. – С.295–296, 324–325, 517).

[51] Сокольськ – центр ділянки Бєлґородської засічної лінії, місто, згодом село Сокольське, від 1959 р. у межах Липецька (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.229–231, 242–243).

[52] Місто, центр ділянки Бєлґородської засічної лінії, у 1932 р. перейменоване в Мічурінськ, нині районний центр Тамбовської області (Російська Федерація) (див.: Там же. – С.233–237, 242–243).

[53] Бєльський – «городок» у складі Козловської ділянки Бєлґородської засічної лінії, на р.Пільний Воронеж, нині не існує. Від бєльських слобод походять сучасні села Західна й Східна Старинки (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.237, 243; Тамбовская энциклопедия. – Тамбов, 2004. – С.392).

[54] Челнове – крайній східний «земляной городок» Козловської ділянки Бєлґородської засічної лінії, нині с.Челнаво-Покровське Сосновського району Тамбовської області (Російська Федерація) (див.: *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – С.238, 243).

[55] Село Лисі Гори засноване близько 1647 р., у період будівництва Тамбовської засічної лінії, нині у Тамбовському районі Тамбовської області (Російська Федерація) (див.: Тамбовская энциклопедия... – С.310, 576).

[56] Помилка, має бути «Алферьевич».

[57] Нині село Волзького району Самарської області (Російська Федерація).

[58] Див. прим. 56.

[59] Нині село Сизранського району Самарської області (Російська Федерація).

[60] Ідеться про Кашпір – фортифікаційний пункт поблизу Сизрані, збудований у 1680-х рр. для захисту від набігів кримських і ногайських татар. Статус міста мав до кінця першої чверті XVIII ст. Нині село Приволзького району Самарської області (Російська Федерація) (див.: Ульяновская-Симбирская энциклопедия. – Т.1. – Ульяновск, 2000. – С.269).

[61] Нині місто Петровськ, районний центр Саратовської області (Російська Федерація).

[62] У тексті «перенимал».

[63] За версією М.С.Полубоярова, ідеться про село на р.Сосновка (приблизно у 12 км від Петровська), яке було сплюндроване під час набігу «кубанців» у 1711 або 1717 рр. «Пічелей» у перекладі з мордовської мови означає «соснова річка». Нині у цих місцях існує село Сосновка Перша, що виникло, за одними даними, у середині XVIII ст., а, за іншими, між 1721 і 1748 рр.

[64] У «пам'яті» в Розряд фіґурує Кондулове **(див.: РГАДА. – Ф.210. – Оп.8 (Разрядные вязки. Вязка 46). – Д.82. – Л.53 об.)**. За версією М.С.Полубоярова, ідеться про власницьке село, нині – селище Кондоль, адміністративний центр Пензенського району Пензенської області (Російська Федерація), розташоване на відстані понад 40 верст від імовірного місцеположення Пічелейок (див. прим.63). У цьому випадку вказана в листі Л.І.Кічкаровського відстань 10 верст – помилкова.

[65] **У «пам'яті» в Розряд – «Чорнеского» (див.: РГАДА. – Ф.210. – Оп.8 (Разрядные вязки. Вязка 46). – Д.82. – Л.53 об.). Тут – не прізвище, а прикметник, утворений від назви сотні Лубенського полку з центром у містечку Чорнухи.**

[66] У тексті «табор».

[67] Нелокалізований топонім.

[68] Значення слова незрозуміле.

[69] Закамська засічна лінія збудована в 1652–1655 рр. Простягалася від р.Волґа вздовж р.Кама до лівої притоки останньої – р.Ік. Протяжність лінії від Білого Яру до Мензелинська становила майже 450 км (див.: Башкирская энциклопедия. – Т.3. – Уфа, 2007. – С.17–18).

[70] Існує з 1683 р., **нині районний центр у Республіці Удмуртія (Російська Федерація) (див.: Удмуртская республика: Энциклопедия. – Ижевск, 2000. – С.391). На** початку січня 1708 р. воєвода М.А.Кудрявцев повідомляв князю О.Д.Меншикову, що башкири оточили казанські «пригороды» Сарапул, Каракулине та Заїнськ, а під Каракулиним навіть «приступ был» (див.: Булавинское восстание. – С.403).

[71] Очевидно, ідеться про «емурлук» – різновид верхнього протидощового одягу, термін побутував у XVII ст. (див.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – Стб.827).

[72] Через чорнильну пляму «ж» читається гіпотетично. Смисл слова незрозумілий, можливо, це помилка писця.

[73] Мало б бути 18.

[74] Помилка переписувача, має бути «Кичкаровский».

[75] До листа додано записку (арк.20 а зв.): «Против сего гетманского листа и листа ж наказного полковника лубенского, писанного к нему гетману, в Розряд и в Ынгермоландскую канцелярию для ведома памяти послать велено; указ учинить в Розряде и в канцелярии».

[76] У тексті «беглецов».

[77] У тексті «разсмотрению и разсуждению».

[78] У рядку замість цього слова стоїть знак «+», а саме слово зі ще одним знаком «+» написане над рядком.

The article discusses the Lubens'kyi's regiment Cossacks campaign in 1707–1708 to Volga region to participate in fighting Bashkir rebels. It is considering the relationship of this event with excitement among the Lubens'ky Cossacks on the eve of the hetman I.S.Mazepa conversion to the side of the Swedish King Karl XII.

О.Т.Гончар*

УКРАЇНОФІЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.КОСТОМАРОВА У ДЗЕРКАЛІ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ (СЕРЕДИНА 1850-х – ПОЧАТОК 1860-х рр.)

У центрі уваги автора статті – М.Костомаров у соціокультурному середовищі Російської імперії середини 1850-х – початку 1860-х рр. Крізь призму епістолярної спадщини відомого історика висвітлюється сприйняття інтелектуальною елітою його наукової та громадської діяльності на тлі «українського питання».

Постать Миколи Костомарова (1817–1885 рр.) в українській і російській історіографії водночас знакова та полемічна. Така доля діячів, що зробили вагомий внесок у культурно-наукову скарбницю України та Росії. Останні дослідження життя і творчості вченого доводять, що М.Костомаров усією душею був відданий нашій Батьківщині[1], хоча більшість його творів і були написані російською мовою. Подібна особливість його творчості, як і характер ученого та вся його сутність – причини неоднозначного сприйняття в інтелектуальному середовищі Російської імперії середини 1850-х – початку 1860-х рр. Це загальний висновок, який потребує деталізації.

Насамперед зауважимо, що окреслений період у житті М.Костомарова був складним і сповненим різноманітними подіями, але багато у чому й типовим для значної частини інтелектуальної еліти Російської імперії, яка була небайдужою до вирішення «українського питання» (під цим поняттям ми розуміємо сукупність суспільно-політичних, громадських, культурних та наукових чинників, які впливали на існування українського народу в складі імперії). Найгострішим було мовне питання, і до його розв'язання долучився М.Костомаров. Вихід цих проблем на суспільно-політичну арену відбувся не сам по собі, актуалізувавшись на тлі загальноєвропейської лінґвістичної революції, тобто процесу становлення національних мов як ознаки формування модерних націй в Європі XIX ст.

Щодо М.Костомарова, то вчений на той час через участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства ще перебував на засланні у Саратові. Проте не припиняв своєї наукової діяльності. Крім написання праць з історії України, він обдумував шляхи подальшого розвитку українського народу, обговорюючи це питання з колеґами. Доречно зауважити, що коло спілкування було досить широким: від місцевого саратовського оточення до інтелектуального середовища всієї Російської імперії. Промовистим є його листування з відомим російсько-українським письменником і публіцистом Г.Данилевським. Зокрема, у листі від 16 лютого 1854 р. М.Костомаров, дякуючи за надіслану йому збірку степових казок, радив писати такі твори народною мовою. Він пояснював, що ніколи не бажав дати українській літературній мові такого розвитку, щоби зовсім витіснити «общерусский язык», проте вважав, що народний побут слід описувати відповідною мовою. Використовуючи російську, автор мимоволі впадатиме у «книжність», натомість, вивчивши народну мову, можна точніше передати те, що відчуває народ. «Довести до певного рівня розвитку українське наріччя необхідно для спільної нашої слов'янської історії й філології. Український елемент з минулим окремішнім життям складає найважливішу частину нашої російської історії: він не

* *Гончар Ольга Трохимівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.*

зрозумілий без знання мови, а щоби надати йому можливість цього знання, потрібно привести його в упорядкований стан, подарувати йому деяке літературне значення»[2].

Тим часом у Російській імперії відбулися зміни – до влади прийшов імператор Олександр II, розпочався період «відлиги» й «українське питання» знову вийшло на арену, поки що наукову. Досить згадати диспут двох відомих учених – росіянина М.Погодіна й українця М.Максимовича – щодо прав «великоросів» і «малоросів» на київоруську спадщину, матеріали якого було опубліковано на шпальтах часопису «Русская беседа» у 1856–1857 рр. М.Максимович звернувся до М.Погодіна з «Филологическими письмами», в яких заперечив його відому теорію, що, нібито, населення Київської Русі було «великоросійським», а «малороси» прийшли на цю територію лише після татарської навали. М.Максимович наголошував на українському характері культури Русі, проте не міг відкрито про це сказати, тож змушений був виступити за рівноправність «малоросійського наріччя» з «великоросійським». Натомість М.Погодін називав це претензіями на те, що «належить нам (росіянам – *О.Г.*) здавна»[3], обстоюючи провідну роль «великоросійського племені». М.Максимович же висловлювався за рівноправність, проте не відкидав єдності трьох «російських племен – великоросійського, малоросійського і білоруського».

На перший погляд, ця дискусія мала суто науковий характер. Її матеріали, опубліковані у слов'янофільському журналі, були переобтяжені складною лінґвістичною термінологією, не викликаючи у пересічного читача особливих емоцій. Проте вже сам вихід подібної проблеми на суспільну арену провіщав майбутній серйозний суспільно-політичний конфлікт, що було типовим історичним явищем для початкового етапу формування європейської нації.

Поширення інтересу до українського культурного феномену у Російській імперії було назване «українофільством». На думку російського дослідника О.Міллера, еволюція українофільства поєднала два зразки подібних європейських рухів, а саме – «образи, символи і тексти» взято у поляків, а характер руху щодо необхідності лінґвістичної емансипації – у чехів. Тобто, українофільство набуло чеської стратегії з польськими засобами досягнення мети. Важко заперечити О.Міллеру у такому трактуванні. Додамо лише, що в будь-якому випадку українофільство мало свої особливості, пов'язані з багатьма факторами, у т.ч. політичними, етнічними та суспільними. Погоджуємося також із думкою О.Міллера, що суспільно-політичні події щодо мовних претензій українців яскраво відображені у приватному листуванні другої половини 1850-х рр. Уже в 1857 р. П.Куліш писав Г.Ґалаґанові про свої наміри створити у Петербурзі україномовний журнал. Потрібно було лише знайти необхідну матеріальну базу, щоби «свідомі люди», взоруючись на чехів і сербів, створили літературну мову[4].

Подібний дух притаманний приватному листуванню М.Костомарова з прихильниками українського руху. Для нього зі вступом на престол імператора Олександра II на небосхилі ненадовго засяяла зірка свободи. Наприклад, у листі до Т.Шевченка 28 жовтня 1857 р. натхненно писав «братові любому, друзяці щирому, співаці славному, вірному товаришеві незапам'ятної пригоди 1847 року»[5], що дякує Господові за звільнення друга і пам'ятає їх зібрання разом із В.Білозерським, О.Навроцьким, С.Сераковським. М.Костомаров ділиться з Т.Шевченком радісним настроєм, що вже «час змінився, цар – дай Боже йому здоров'я і довгого царствования – не забороняє нашої мови; тепер процвіта рідне слово». Відтак він закликає давнього і дорогого друга «зняти з себе напослідок терновий вінець і в чесній старості доживати віку,

веселячи і повчаючи на все добре кобзою [...] голосною земляків [...] та одбираючи після смерті вічную славу»[6]. Як бачимо, М.Костомарова переповнювали почуття гордості за рідну мову та її славних представників, слава яких, як він передрікав, буде вічною. У цьому історик був далекоглядним. У піднесеному настрої він узявся до складання програми дій. Але ейфорія, яка охопила вченого після заслання, була недовгою. Повернувшись за кілька місяців до Петербурґа, щоб посісти кафедру в імператорському університеті, він потрапив у вир імперської суспільно-політичної ситуації.

За довгих десять років заслання любов М.Костомарова до України не тільки не згасла, але й зміцнилася разом із твердою вірою у велике майбутнє українського народу. Як патріота вона надихнула вченого на активну діяльність, спрямовану на незалежний розвиток самобутньої української культури та науки. Він знаходить підтримку у давніх друзів. Про це ми дізнаємося з його листування з Т.Шевченком 1857–1859 рр. Зокрема, учений ділиться своїми роздумами з приводу народної просвіти рідною мовою, видання навчальної літератури, а саме «Букваря» і «Граматки», та перекладу українською мовою Євангелія[7].

Своєю чергою, Т.Шевченко у листуванні зі знайомими відзначав бурхливий розвиток української літератури під орудою його соратників по Кирило-Мефодіївському братству. Так, у листі від 27 жовтня 1858 р. до князя В.Долґорукова він писав: «Знайшов людей, які, підпавши під гнів правительства одночасно зо мною, тепер працюють для загального добра на літературному полі. Це М.Костомаров і П.Куліш, яким у 1847 році заборонено було друкувати їхні твори»[8].

Отже, М.Костомаров одним із перших порушив питання необхідності підготовки і видання підручників українською мовою, оскільки україномовні недільні школи, які виникли ще у 1859 р., відчували гостру потребу у навчальній літературі. І хоч ці заклади проіснували недовго (до травня 1862 р.), проте справа не закінчилася забороною – вона перейшла на шпальти періодичних видань і широко обговорювалася М.Костомаровим та його однодумцями й опонентами. Відповідаючи на закиди, що Святе Письмо не повинно бути перекладене на «грубе, бідне і карикатурне наріччя», історик у передовій статті до травневої книжки «Основи» наголошував на великих досягненнях українського письменства, яке взяло від народу багато доброго. На думку М.Костомарова, українська мова має стати «провідником загальнолюдської просвіти», щоби народові не було потреби вивчати чужу мову, адже це може спричинити смерть народної просвіти і самого народу[9]. Тоді ж М.Костомаров оприлюднив програму народної просвіти (докладніше розглянемо її нижче) й відновив справу українського книговидання, у т.ч. підручників. Спільними зусиллями було надруковано «Щотницю» О.Конисського, «Оповідання зі Св. Письма» С.Опатовича, «Арифметику» Д.Мороза тощо. У спогадах останнього про М.Костомарова наводиться цікавий лист, в якому історик пише, що О.Конисський, перебуваючи на засланні у Вологді, написав посібник з арифметики для народної освіти. Щодо підручника Д.Мороза, то М.Костомаров спромігся посприяти в оцінці його професором астрономії Д.Савичем – своїм товаришем по Кирило-Мефодіївському братству. Крім того, учений цікавився, що у цьому плані друкується у Києві й пропонував порадитися, щоби «ми одно другого не перебивали і одні другим на перешкоди не становились». Він намагався розподілити сили Києва та Петербурґа у намірах підвищити рівень освіти українського народу, а також просив збирати необхідні кошти на підручники у Києві[10].

Усе це стало можливим завдяки відносній ліберальності російської влади. Багато заборон було знято, але така ситуація була тимчасовою. Як тільки поляки заявили про свої наміри приєднати «креси» до Царства Польського і почали запроваджувати у Західному краю латиницю для друкування книг місцевою мовою, то реакція влади була миттєвою. Тривогу підняли галицькі русини, які вбачали у цьому не тільки небезпеку латинізації, а й примусового покатоличення. Влада одразу відреагувала, і з розповсюдженням українських книг на латиниці було покінчено (1859 р.). Україномовні книжки дозволялося друкувати лише кирилицею[11].

Відзначимо, що чиновники неоднозначно ставилися до нових порядків. Представники старого миколаївського режиму все-таки відстежували випадки, коли українська інтелігенція висловлювала свої «сепаратистські настрої». Особливо прискіпливо зміст україномовних творів розглядали цензори. І хоч вони не мали законних підстав для заборон, проте фіксували такі випадки у своїх донесеннях Священному Синодові, III відділенню, міністерству народної просвіти й т.п., але це не справляло визначального впливу на розвиток української літератури. Тобто, друга половина 1850-х рр. стала прихованим етапом розвитку українофільства й «лінґвістичного питання» зокрема.

У цей період М.Костомаров лише обдумував шляхи розвитку української мови й літератури та підвищення культурного рівня народу. Після заслання він здійснив довготривалу поїздку за кордон, відвідавши Австрію, Італію, Польщу, Швейцарію, Швецію, Чехію[12]. По-перше, він потребував відпочинку. По-друге, бажав дізнатися, чим живе Європа. По-третє, вчений мав нагоду зайнятися омріяними науковими пошуками, відвідував європейські бібліотеки та архіви, зібрав величезну кількість документів та матеріалів. Насамкінець, він обдумував свої плани щодо подальшої діяльності. Про це знаходимо відомості у листуванні його з письменником Д.Мордовцем[13].

Необхідно зазначити, що Микола Іванович одразу після свого звільнення почав отримувати пропозиції щодо викладання російської історії в університетах. Зокрема, у 1857–1858 рр. він подав відповідне прохання та за рішенням ученої ради був обраний екстраординарним професором Казанського університету, але через відмову з боку міністерства народної просвіти так і не здійснив свого наміру. Восени 1859 р. дозвіл усе-таки було отримано й у листопаді того ж року він був затверджений професором Петербурзького університету. Ця подія визначила остаточне місце проживання та активної діяльності М.Костомарова до самого кінця його життя.

Загальна тональність епістолярію історика цього періоду свідчить, що він був задоволений, адже Петербург кінця 1850-х рр. став осередком інтелектуальної еліти, яка складалася з росіян та українців, що були небайдужими до українського лінґвістичного питання. Взагалі, петербурзький період діяльності М.Костомарова – найяскравіший, найбільш плідний та найскладніший у його житті. Справа в тому, що вчений тоді вже був досить зрілою людиною, яка пережила період репресій і заслання; наукові інтереси були повністю сформовані, але ще нереалізовані. Тому історик, не бажаючи залишатися осторонь подій, мимоволі зайняв активну громадянську позицію, хоча понад усе й прагнув займатися суто науковими дослідженнями. Він повернувся в дещо іншу суспільно-політичну ситуацію, яка вимагала нових підходів до історичних студіювань. Для досягнення своєї мети вченому необхідно було пристосовуватися до нових обставин.

Зазначимо, що українські землі в окреслений період перебували у російській імперській та польській асиміляційних орбітах. Історично під польський вплив

потрапили такі реґіони, як Правобережна Україна й Галичина. Відкриття польськомовних початкових шкіл та виховання молоді у відповідному дусі не дало очікуваних результатів. Тоді було вирішено вдатися до латиниці при друку українських текстів та активно перешкоджати поширенню теорії «общерусскости», закликаючи до розвитку української літературної мови.

Російська імперська політика дещо відрізнялася. Насамперед вона визнавала селянство Західного краю економічною власністю місцевого польського дворянства, але відмовлялася визнати його культурною та національною його власністю. До українсько-польсько-російських стосунків і ролі у них М.Костомарова ми повернемося пізніше. Тут доцільно наголосити, що до 1862 р. закиди про українську автономність у Росії сприймалися як прояв т.зв. «реґіонального патріотизму», рудимент, що незабаром зникне. Загроза українського націоналізму в модерному значенні цього слова імперію поки що не хвилювала. Загалом у середовищі самих українців існувало дві ідеї щодо майбутнього: перша – автономія України, друга – невіддільне існування українців і росіян. Дискусія точилася головно на шпальтах періодичних видань, а декілька зацікавлених спостерігачів намагалися розпалити конфлікт або ж просто стежили за розвитком подій. III відділення аналізувало різні погляди. Зрозуміло, що друга ідея однозначно схвалювалася, перша – насторожувала, але миколаївська доба скінчилася, тому й конкретні запобіжні заходи не вживалися[14]. Таким чином, склалися більш-менш сприятливі умови для культурного розвитку українського народу.

У колі українофілів сформувалася ідея популяризації української літератури і мови. Для цього був потрібен друкований орган, ідеєю створення якого опікувався В.Білозерський та П.Куліш. Із листа М.Костомарова до Т.Шевченка від 2 серпня 1859 р. дізнаємося, що підготовка вже йшла. Зокрема, він пише, що, від'їжджаючи до Києва, В.Білозерський просив, «щоб думали об його журналі і готовили, що можна»[15]. Очевидно, останній був натхненником нового українського видання, а М.Костомаров, Т.Шевченко та ряд інших, підтримуючи цю ідею, допомагали її реалізовувати. Так, у листі до М.Семевського М.Костомаров згадував, як у 1859 р. досить часто бачився з Т.Шевченком – один або два рази на тиждень. Під час зустрічей вони спілкувалися на різноманітні літературні теми, читали один одному свої твори, а потім їх обговорювали. Т.Шевченко навіть залишав М.Костомарову свої рукописи для першопрочитання, покладаючись на високий літературний хист останнього. Також разом вони відвідували салон графа Ф.Толстого, де збиралася культурна еліта Петербурґа[16].

Роль М.Костомарова у підготовці «Основи» була величезною. Обдумавши стратегію видання, він визначив для себе основні завдання, серед яких найважливішим була боротьба з ворогами української мови, які не визнавали її самобутність і намагалися за допомогою різних «теорій» звести її до ранґу «наріччя» – чи то російської, чи то польської мов. Запорукою успіху було згуртування навколо часопису фахівців з української мови. Тому М.Костомаров звернувся по допомогу до представників «красного письменства». Так, у листі до О.Котляревського він писав: «Олександре Олександровичу! Необхідно написати велику, вчену, філологічну статтю, де показати, що південноруське наріччя є самобутня мова, а не органічна суміш російської з польською. Це необхідно: від цього залежить успіх нашої справи»[17].

До підготовки необхідних публікацій М.Костомаров намагався залучити всіх українознавців, покладаючись у першу чергу на щирих приятелів. У цій важливій справі він не міг не звернутися до свого саратовського друга Д.Мордовця. Зокрема, у листі від 28 липня 1859 р. він з радістю повідомляв,

що у Петербурзі видаватиметься журнал, присвячений історії, географії, етнографії, літературі, господарській діяльності та іншим сферам знань про Україну. М.Костомаров запросив письменника взяти участь у часопису, а саме написати статтю про поволзькі колонії, де проживали українці (час заснування поселення, спосіб ведення господарства і сучасний стан)[18]. Тобто, Микола Іванович добре орієнтувався у наукових зацікавленнях авторів і, залучаючи їх до співробітництва, наперед знав, який «продукт» може отримати від них.

Щодо Д.Мордовця, то він від саратовського періоду перебував під науковим впливом М.Костомарова. Так, наприклад, останній помітив інтерес друга до повстання Пуґачова ще коли вони працювали разом в архівах Саратова, Царицина і Петровська. Уже перебуваючи в Петербурзі М.Костомаров наполягав, щоб той не полишав студій. Він навіть віддав йому свої матеріали, знайдені в ті часи. Визнавши дослідницькі здібності Д.Мордовця, М.Костомаров доклав багато зусиль, щоби перевести його до Петербурґа, залучивши до цієї справи інших своїх знайомих – В.Ламанського, Г.Кушелева-Безбородька, О.Пипіна. Д.Мордовцю пропонували працювати у відомих часописах, зокрема, редакція «Русского слова» хотіла надати йому місце завідуючого історичним відділом. Проте М.Костомаров продовжував підтримувати друга, передаючи до Саратова нові видання. Так, наприклад, він надіслав «Кобзар» Т.Шевченка та свою працю «Начало Руси».

З'явившись у січні 1861 р., журнал «Основа» одразу перетворився на сцену боротьби за український культурний феномен, на яку виходили найактивніші захисники української ідеї й вільного розвитку нашого народу. Основний тягар, як було зазначено вище, узяли на себе В.Білозерський, П.Куліш, Т.Шевченко й, звісно, М.Костомаров – давні приятелі, однодумці, пов'язані минулим членством у Кирило-Мефодіївському братстві. У програмній статті зазначалося, що журнал присвячується вивченню земель, населених українцями, і сусідніх з ними територій – Бессарабії, Криму й т.п. Часопис був відкритий для творів українською й російською мовами[19]. На перше місце виносилося питання практичного використання мови, у т.ч. й викладання та навчання у початкових школах. Про це писали М.Костомаров, П.Куліш і П.Чубинський.

Справи в редакції «Основи» йшли успішно, але її покинув Т.Шевченко. Смерть поета сколихнула не тільки Петербурґ, а й всю інтеліґенцію Російської імперії. 1 березня 1861 р. М.Костомаров, перебуваючи в глибокому сумі, писав до Д.Мордовця: «Вчера погребоша козака Тараса и плакахуся по нем вси людие...». Причин смерті, на думку М.Костомарова, було кілька. Дванадцятирічне заслання відірвало Кобзаря від освіченої публіки. Повернувшись до Петербурґа, він став шалено популярним, проте залишався самотнім. Невдалі спроби одружитися призвели до захоплення алкоголем «в богатирських розмірах», а, відтак, замкнутість і занурення у власні проблеми супроводжували його до останнього дня. Хвороба легенів, т.зв. водянка, звела зі світу «душу прекрасну, поетичну і народну». Далі М.Костомаров описував похорон Т.Шевченка й повідомляв про наміри перевезти його в Україну згідно із «Заповітом»[20].

Повертаючись до питання діяльності «Основи», зауважимо, що завдяки зусиллям багатьох людей справа йшла успішно. Проте успіх видання був тимчасовим. Д.Мордовець спостерігав за роботою редакції з публікацій та за листуванням із М.Костомаровим. Той писав, що спад «Основи» пов'язаний із внутрішніми проблемами редакції. Перша – це конфлікт П.Куліша та В.Білозерського з приводу різних поглядів на пропоновані до друку твори.

Так, наприклад, повість Марка Вовчка «Три дні» П.Куліш уважав «нижче всякої критики», натомість В.Білозерський нею захоплювався. Очевидно, таке протистояння було наслідком сімейної драми – розлучення П.Куліша з сестрою В.Білозерського[21]. Сам М.Костомаров намагався підтримувати нормальні стосунки з обома, але побутовий конфлікт із В.Білозерським стався. У листі до Н.Білозерської, яка тоді була його особистим секретарем, він шкодував, звинувачував у всьому свою запальність і висловлював повагу до В.Білозерського[22].

Деякі подробиці внутрішніх та зовнішніх проблем часопису знаходимо у листуванні М.Костомарова з Надією Василівною Тарновською (1820–1891 рр.) – сестрою визначного громадського і культурного діяча, етнографа, колекціонера В.Тарновського (старшого), яка перебувала у дружніх стосунках із М.Костомаровим. Так, 24 липня 1862 р. останній писав, що з В.Білозерським помирився, але не може пробачити, що той «паскудно веде свою “Основу” – запізнюється, правда, однак, що винна не стільки ж цензура, скільки його лінь і неохайність». Крім того, навколо журналу постійно плетуться інтриґи, відшукуються політичні організації, які нібито пов’язані з пожежами, що відбуваються у Петербурзі. На думку М.Костомарова, це лише привід. Шукати причину потрібно у поточній суспільно-політичній ситуації: «Лібералізм у тисячі різноманітних форм, починаючи від легкого засудження руху уряду до потворних теорій безбожжя, безвладдя, безшлюбності і безхудобності». У цьому ж посланні він повідомляє про арешт М.Чернишевського, який, на його думку, «невідомо чим згрішив»[23]. Тут ми бачимо, що М.Костомаров виступає проти насилля у будь-якому вигляді. Для нього прийнятна сильна, але милосердна влада. Безперечно, такі тези демонструють присутність романтичних уявлень у світогляді вченого. Також це дає підстави стверджувати, що надії на компроміс із владою з’явилися у М.Костомарова не наприкінці життя, як вважали його сучасники, наприклад М.Драгоманов[24], а значно раніше.

Цікавим видається погляд В.Білозерського на конфлікт із М.Костомаровим. У листі від 29 грудня 1862 р. до Г.Данилевського, який своєю чергою написаний на звороті листа М.Костомарова до В.Білозерського, останній демонструє причину конфлікту у відстоюванні першим, насамперед, своїх фінансових інтересів. Василь Михайлович пояснює неспроможність «Основи» заплатити М.Костомарову бажаний ґонорар і своє нерозуміння позиції відомого історика у поєднанні з любов’ю до України, на благо якої він просить віддати кошти. Проте В.Білозерський не ображається на М.Костомарова, і, як зробив би це кожен українець, пробачає «гарячу душу», оскільки не бачить сенсу розпалювати конфлікт, адже постраждає велика справа[25].

Паралельно з виходом «Основи» з’являлися й інші україномовні видання. Так, на початку 1862 р. у Петербурзі й Москві можна було придбати шість різних українських букварів, у т.ч. П.Куліша та Т.Шевченка. Початкове навчання місцевою мовою запроваджувалося досить мобільно у зв’язку з антикріпосницькою реформою, яка висвітлила нагальні проблеми народної освіти. На шпальтах «Основи» це питання широко обговорювалося, декілька матеріалів написав і М.Костомаров, зокрема, статтю «Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке»[26]. У ній історик висловив сподівання на відродження української мови й літератури, пишаючись при цьому силою слова, подарованого народові П.Кулішем, Т.Шевченком та іншими представниками «красного письменства», а також підкреслив, що особисто сприятиме поступальному рухові українського народу на шляху до європейського рівня народної освіти. М.Костомаров уважав, що починати потрібно з

виховання та навчання дітей найнижчих прошарків населення зрозумілою й рідною мовою та закликав присвятити цій високій меті діяльність інтелектуальної еліти й всіх тих, кому небайдужа доля України. Це завдання ставило перед собою ще Кирило-Мефодіївське братство, тож історик бажав довести почату справу до логічного завершення. На думку М.Костомарова, для початкового навчання необхідна, окрім «Граматки», коротка священна і церковна історія, катехізис, життєписи улюблених народом святих, збірники їх настанов та пояснення богослужінь. Проте потрібні не лише релігійні книжки, але й водночас посібники з природознавства, арифметики, граматики рідної мови, а також початковий курс правознавства. Що ж стосується історії, то вчений радив запроваджувати цей курс дещо пізніше, коли дитина вже матиме певний запас знань, адже розібратися у складних історичних проблемах може лише освічена людина. Як бачимо, історик розробив досить логічну та послідовну програму народної просвіти, закликаючи при цьому українських письменників і громадських діячів на ділі «заявити свою любов до народу»[27].

Порушуючи життєво важливе для українського народу питання, історик наразився на критику з боку своїх численних опонентів – захисників «державницької ідеї» та «цілісності» Російської імперії, тому у власних працях не раз наголошував на неполітичності цього процесу. М.Костомаров ніколи не був прибічником радикальних змін і вважав, що сильним є лише та держава, котра не принижує жодного народу, дає можливість вільного розвитку, відкидаючи при цьому окремішність України як державного утворення.

Ученого одразу ж звинуватили в «українському сепаратизмі». М.Костомарову довелося «відбиватися», але це було непросто, оскільки він переслідував єдину мету – не нашкодити розпочатій справі. Історик декілька разів виступав у пресі, пояснюючи, що дбає лише за народну просвіту, тому й порушує питання про збір коштів на видання літератури українською мовою.

Але конфлікт у пресі розгорівся не лише через праці вченого. Причиною цього був ряд публіцистичних виступів на шпальтах «Основи», в яких висловлювалася думка про національно-репрезентативну і символічну роль української мови. Функції, які до того вона виконувала, а саме виступала засобом висвітлення у художній літературі реґіональних особливостей українців, підвищення загального рівня їх освіченості, відійшли на другий план і розцінювалися як початковий етап повної емансипації мови, що потягне за собою і державний суверенітет.

Убачаючи велику небезпеку цілісності держави у піднесенні розвитку національних мов народів, що населяли Російську імперії, зокрема українського, влада вирішила застосувати «об'єднавчий» принцип російщення. Провідна роль при цьому відводилася інтелектуальній еліті, яка повинна була пропаґувати ідею «общерусскости» й важливість російської мови як «общерусского средства общения». Захисникам української ідеї доводилось розриватися між своїми переконаннями та законами Російської імперії. Зацікавленій у розвитку української літературної мови україно- та російськомовній інтеліґенції, яка проживала на території різних державних утворень, досить складно було консолідувати свої зусилля. Епістолярна спадщина М.Костомарова реально відображає багатогранні наукові та громадсько-політичні процеси цього періоду, а також взаємовідносини між опонентами. В одному з листів М.Костомарова до О.Кониського кінця 1862 р. він висловлював бажання швидше побачити «Щотницю» і давав поради щодо деяких мовних особливостей підручника. Наприклад, учений радив не перекладати усталені терміни на кшталт «перпендикуляр – сторчак» або «паралельні лінії – поручники». «Се – нісенітниця! – писав М.Костомаров. – Краще дати

його народові таким, яким воно є у других, а не таким, яким Вам хочеться, щоб воно було». Крім того, він закликав до активної діяльності зі збору коштів, розуміючи важливість економічного важеля у залученні до справи якомога більшої частини суспільства. Зокрема історик наголошував на необхідності розгорнути справу по Україні, у т.ч. і в Полтаві, збираючи по рублю, «щедро нагородити тих, що працюватимуть для народної освіти»[28].

Проте, попри всі намагання М.Костомарова прискорити процес, виникали перешкоди на кожному його етапі. Гарячі дискусії у пресі супроводжували справу і значно зашкодили підготовці народних підручників. Наприкінці 1862 р. почалися перші арешти учасників українофільського руху. М.Костомарова це неабияк хвилювало, оскільки він уже мав сумний досвід 1847 р. У листі до засланого у Вологду О.Конiського він наголошував, що шліфування правопису не має такого значення, що це справа другорядна, коли йдеться про народну освіту. Важливо інше – велика кількість літератури вже була надрукована т.зв. кулішівкою, почала складатися певна традиція і «стала громада до єдиного привчатись», тому не потрібно здіймати галас у суспільстві, аби не зашкодити загальній справі. «Складаймось по копійчині, громада – посполство, маємо творити та будовати. Вішня буде слава, що поспілство вдруге вирятує предківську святиню», – писав історик[29].

М.Костомаров намагався з'ясувати причину арешту, щоби допомогти швидше визволити товариша, проте діяти занадто активно й відкрито не наважувався. У листі до В.Гнилосирова він повідомляв, що не володіє інформацією про подробиці арештів через те, що не має зв'язків ані з таємною поліцією, ані з В.Білозерським, ані з Петропавлівською фортецею. Розмовляв лише зі А.Стороженком, але й той нічого не знає. У такій складній ситуації М.Костомаров прагнув продовжувати справу: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожнім уїзді продавати книжки між народом. Коли б то просіть більше: тоді б пішло діло і книжки б надрукували і школи завелись би, а народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике і приложіть руки і розум, і серце». Він також шкодував про закриття «Основи» як органу українського руху і бачив вирішення проблеми у пошуках коштів на відкриття нового видання. Історик визнавав основною перешкодою справі байдужість заможного прошарку населення до долі свого народу[30].

А тим часом арешти тривали. У лютому 1863 р. стурбований М.Костомаров писав: «О, лихо, та й годі! От і працюй, як знаєш, і турбуйсь, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта – от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба у ладу якомога жити, пам'ятаючи пословицю: "Мовчи, язичку, кашки дам". Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати. А то що за користь, як вас порозсилає, а народну мову почне нівечить. Ви там собі на чужині знидитесь, а на Україні народна справа як свічка стає. Пожалійте свій народ, панове, кожна така ссилка йому серце вражає»[31]. Як бачимо, учений прагнув застерегти товаришів від радикальних дій і не тільки тому, що побоювався арешту, а й тому, що бачив реальну загрозу успішному розв'язанню «українського питання». Відчувається, що надія на успішність справи у М.Костомарова не згасла.

Влада продовжувала пильно наглядати за діяльністю українофілів. Особливу увагу привертала справа збору коштів на українські книжки. Інформація про це сходилася до Петербурґа з різних реґіонів імперії. Ініціатива

та активність М.Костомарова досягла навіть Закавказзя. Зокрема, директор училищ Закавказького краю О.Кулжинський у листі до шефа жандармів В.Долґорукова писав: «Невже не можна утримати неспокійного Костомарова від його сепаративних задумів?»[32].

Один з ідейних опонентів історика в питанні української мови – М.Катков – теж збирав докази «сепаратистських дій» М.Костомарова. Так, 6 квітня 1863 р. у Петербурзі відбувся літературно-музичний благодійний вечір, в якому взяли участь К.Бестужев-Рюмін, В.Каховський, М.Пом'яловський та М.Костомаров. Доповідь останнього публіка кілька разів переривала бурхливими оплесками[33]. Дізнавшись про вечір, М.Катков в одній зі своїх статей у газеті «**Московские ведомости**» запропонував історикові свою «допомогу» у зборі коштів на розвиток «провансальського жарґону у Франції або ж нортумберлендського – в Англії»[34]. Цілком очевидно, що формування фонду для публікації україномовних книг ішло успішно, тому-то опоненти всіляко намагались знівелювати саму його ідею, порівнюючи українську мову зі зникаючими діалектами європейських мов. Але коли справа дійшла до українського перекладу Євангелія, то влада зробила все можливе, щоби він не був опублікований.

Захист М.Костомаровим права української мови на існування викликав спротив не тільки імперських чиновників, а й представників російської еліти. Багато хто з оточення вченого не розумів його зусиль. Зокрема, листи до графині А.Блудової ілюструють його роздуми з цього приводу[35]. Тут М.Костомаров висловив власний погляд на логіку розвитку подій щодо української мови. Як він зазначав в «Автобиографии», його ідея про федеративне начало Русі змусила декого захвилюватися, що він намагатиметься перенести її на сучасність і майбутнє. Але відкрито звинуватити його ніхто не насмілювався, оскільки підстав для цього не було[36]. Статтю «**Две русские народности**»[37] часопис «**Русский вестник» назвав «позорною», оскільки** великодержавна верхівка сповідувала ідею «національної єдності». Звинувачення в «українському сепаратизмі» посипалися на історика після Польського повстання 1862–1863 рр. Почалося все із публікацій у журналі «Основа», де М.Костомаров виступив на захист української мови й літератури. У вченого з'явилися численні опоненти, у т.ч. й такі високоосвічені особи, як А.Блудова. Але їх протистояння проходило на епістолярному рівні, тому листування тут викликає особливий інтерес.

Зі змісту першого послання здогадуємося, що графиня вбачає «польську руку» у справі з української мовою та наводить аналогії з історії Румунії і Сербії, визначаючи, відповідно, австрійський і хорватський вплив на румунську й сербську мови. М.Костомаров заперечує та наголошує, що у 1830-х рр. виникла потреба висвітлення життя і побуту простого народу, а, отже, і зближення з ним. Причому цей процес був характерний для цілої Російської імперії. Якщо у Москві, Ярославлі, Костромі всі звернулися до «великоросійської» мови, то у Харкові і Полтаві логічним буде звернення до «малоросійського» народу зрозумілою йому мовою. Українська література виступає засобом зв'язку з народом, оскільки вона, користуючись зрозумілою мовою, описує його повсякденне життя.

На думку історика, саме існування різних мов на території Росії не є ознакою роз'єднання. «Малоросійську народність» він називає «етнографічним різновидом єдиного російського народу», яка не висловлює претензій на географічне виокремлення своєї території: «Кордонів територіальних немає і бути не повинно»[38]. Натомість неприязнь українця і росіянина пов'язана з внутрішніми проблемами взаємин між різними краями та містами. М.Костомарова не влаштовує втручання держави у цілком літературну

справу. Він пише: «Якщо у нас правління монархічне необмежене, а не деспотичне, то державність повинна дати спокій нашій мові й нашому бажанню розмовляти та писати нею. Якщо хто напише нею будь-що супротивне безпеці держави, переслідуйте його, але так само, як і тоді б його переслідували, якби він написав це тією ж мовою, яку ви приймаєте, але безвідносно до мови нашої»[39]. Далі М.Костомаров підкреслює, що літературний рух української мови не може бути справою держави. Історик надзвичайно майстерно доводить право будь-якого народу на власну мову й літературу. Він виводить свою теорію розвитку української мови. Російський народ ділиться на два головних відгалуження – північноросійське та південноросійське, відповідно мова на два «наріччя» – великоросійське та малоросійське. За певних об'єктивних обставин перше досягло літературного значення. Чому тоді друге не має рівного того ж права, адже «малороси» становлять половину одного російського народу? Необхідно звільнити цей процес від будь-якого втручання – час розсудить, хто із двох народностей піде далі в інтелектуальному розвитку, але це можливо лише за умови повної свободи. М.Костомаров звинувачує «великоросів» у розпалюванні внутрідержавного конфлікту. У політичному плані будь-які перешкоди розвитку української літератури погано відіб'ються на цілому слов'янському світові.

Зі змісту наступного листа дізнаємося, що у дискусії брав участь і відомий український публіцист, археограф та громадський діяч М.Юзефович. Він, люблячи Україну й будучі ентузіастом українського руху, не уникнув імперського впливу, підпорядкувавши наукову діяльність політичним інтересам влади. М.Юзефович бачив в україножильстві «польську інтриґу», до якої нібито був причетним М.Ґрабовський – визначний польський письменник і критик XIX ст. На думку М.Костомарова, українська література зародилася там, де поляки не мають жодного впливу. Українські письменники І.Котляревський, П.Гулак-Артемовський, Г.Квітка-Основ'яненко, А.Метлинський, О.Корсун, П.Кореницький та інші проживали, в основному, на території Східної України, польську мову знали погано або ж взагалі нею не володіли. Заперечити це неможливо, оскільки історик був із ними добре знайомий в юності. Що ж стосується П.Куліша, В.Білозерського, Т.Шевченка (яких М.Юзефович називав «мрійниками»), то вони взагалі позбавлені польського впливу, а Т.Шевченко навіть ставився до поляків вороже, оскільки вважав їх панами, що нагадувало йому власне кріпацьке минуле.

Звичайно, М.Костомаров не заперечував, що деякі поляки писали свої твори українською з певним політичним підтекстом, але це не справило бажаного впливу, оскільки вони «бездарні, тупі та в'ялі»[40]. Історик здивований, що М.Юзефович висловлює такі думки у листі, адже незадовго до цього при зустрічі у Петербурзі наголошував, що розвиток літератури «на Україні» – єдиний засіб боротьби проти «польського елементу», який загрожує «чужою цивілізацією і насаджуванням католицизму». Крім того, у польській літературі не зустрінеш доказів підтримки української справи за винятком поодиноких випадків, які губляться у хвилі польського національного фанатизму.

Підсумовуючи заперечення проти «польської інтриґи», М.Костомаров робить висновки: 1) українська література виникла у східній частині України, де немає поляків, а більшість письменників (окрім Т.Шевченка) народилися на Лівобережжі; 2) Т.Шевченко зневажав поляків через обставини свого дитинства, а вони, своєю чергою, відповідали йому тим самим; 3) польська література не висловлює підтримки українському літературному рухові, навпаки – дивиться на цю справу зверхньо та з презирством; 4) українська

література не співчуває польському патріотизмові. Насамкінець, історик говорить про необхідність розмежувати науку і політику. Висвітливши наукові проблеми, М.Костомаров відобразив сучасну йому суспільно-політичну ситуацію, яка склалася у Російській імперії, а саме конфлікт необмеженої монархії і суспільства та необхідність реформації старого режиму в усіх сферах[41].

А.Блудова багато у чому не погоджувалася з М.Костомаровим, проте в одному зі своїх листів вона писала: «Заради Христа залишайтеся вірним сином собі і Вашим сердечним переконанням [...] Будьте точкою опори для тих, котрі хочуть вивчати російську історію, а не втрачати час на демонстраціях»[42]. Як бачимо, графиня була солідарна з істориком у тому, що інтелектуальна праця для нього – це засіб ствердження істинності власних переконань, а твори – трибуна боротьби за них.

Щодо українсько-російсько-польських стосунків М.Костомаров полемізував і з відомим на той час слов'янофілом І.Аксаковим. У листі від 30 жовтня 1861 р. останній пише про свою любов до «Малоросії», без якої він «не розуміє повноти великоросійського розвитку». На його думку, «повне з'єднання з Росією» – історична необхідність, яка обов'язково відбудеться. Але І.Аксаков виступає проти української літературної мови, уважаючи, що для «малоросів» цілком вистачить і «загальноросійської мови та літератури», які, мовляв, «повністю відповідають потребам народу». Боротьба за українську літературну мову загрожує єдності Росії, оскільки вона збурює і галичан, які начебто вже готові потопити свій «племінний еґоїзм в еґоїзмі всеросійського народу, створеного з різних російських племен історією». І.Аксаков натякає щодо «зради» М.Костомарова «загальноросійській справі» шляхом підтримки претензій поляків на Україну[43]. Останній не міг не прореагувати на таке послання й незабаром відповів опонентові у звичному народницькому дусі. Намір українського народу мати власну мову й літературу – природний для «історії народної думки, народних почуттів і намірів». Народ із власними особливостями життя, побуту, мови тощо є, і не можна однозначно передбачити його майбутнього. Усе залежить від історії. Для того, щоби вирішувати, якою дорогою йти, народові потрібно знати не тільки зовнішні його риси, але й душу. А в душі кожного українця «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і пробудиться, коли настане нагода»[44]. Загалом, історика найбільше лякала невизначеність опонента – він начебто не в опозиції до держави, але фактично проти українського народу. «Або [...] дійте заодно з III відділенням, або поважайте право південноросійського народу і не наказуйте йому мовчати своєю мовою й говорити вашою»[45]. Щодо питання про друк у Галичині книжок російською, то М.Костомаров не мав нічого проти, але питання не в мові, а у виборі, навіть якщо цей вибір буде зроблено не на користь українськомовної літератури[46].

Хвиля українського і польського національно-визвольного руху змусила уряд перейти в наступ. У липні 1863 р. свій сумнозвісний циркуляр, який мав запобігти розвитку й поширенню українофільства як шкідливої течії, що прирівнювалася до польського повстання, підписує міністр внутрішніх справ Російської імперії П.Валуєв. Режим поступово стискає лещата, почавши із заборони видання навчальної та наукової літератури українською мовою. Відтак, справа й заходи М.Костомарова та його соратників набувають незаконного характеру.

Розглянемо ситуацію навколо Валуєвського циркуляру, спираючись на епістолярні джерела. Наступ імперської реакції у справі української літератури особливо загострився на початку 1863 р. Як уже зазначалося, М.Костомаров мав намір видати українською мовою Святе Письмо та Діяння апостолів.

Коли до київського цензурного комітету надійшов рукопис під назвою «Притчи Господа нашого Ісуса Христа українською мовою розказані», його голова О.Новицький 27 червня 1863 р.[47] звернувся з листом до міністра П.Валуєва, в якому виклав свій висновок. Насамперед, він повідомляв, що праця не була схвалена до друку за деяких причин, а саме: незабаром з'явиться україномовний переклад Євангелія П.Морачевського; названий рукопис має пройти духовну цензуру; питання викладання українською мовою досі не вирішене остаточно, а у пресі висловлюються думки, які обґрунтовано доводять, «що ніякої особливої малоросійської мови не було і бути не може, і що наріччя їхнє, уживане простим народом, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова також зрозуміла місцевому народу, як і великоросіянам, і навіть більш зрозуміліша за так звану українську мову, яка тепер придумується для нього деякими малоросами й особливо поляками. Осіб того кола, що посилюється, які доводять протилежне, більшість самих малоросіян звинувачують в якихось сепаративних задумах, ворожих Росії та небезпечних Малоросії». Тому-то цензор С.Лазов, якому було доручено опрацювати рукопис, не дав згоди на публікацію, побоюючись, що сприятиме поширенню шкідливого для держави руху. О.Новицький, зокрема, підкреслював складність становища цензора при розгляді подібних рукописів: «Мета їхня погана, сам зміст в основному не містить у собі нічого недозволеного Статутом про цензуру». Відтак С.Лазов просить виробити конкретне рішення щодо книг, «які породжують прагнення відокремити малоросійську мову і дати тутешньому народові можливість обходитися без використання загальноросійської мови». Суть справи О.Новицький звів до т.зв. «польської інтриґи», начебто поляки «підтримують цю літературу, щоби самим переконати світ і москалів, що Русь – то не є Москва». Насамкінець робився висновок: «Щодо всього наведеного вище маю честь доповісти [...], чи не вважатимете за потрібне вжити якихось заходів супроти виявленого прагнення деяких малоросів, а разом із ними й поляків, відчужувати місцевий народ від загальноросійських мови й народності».

Реакція П.Валуєва була оперативною – уже 18 липня 1863 р. він направив імператорові проект циркуляра, який той завізував: «Височайше наказано виконати». У документі з посиланням на політичний підтекст справи констатувалося: «У С.-Петербурзі колишній професор Костомаров навіть збирає пожертви для видання дешевих книг на південноросійському наріччі». Далі міністр внутрішніх справ пропонував обговорити це питання з міністром народної просвіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів, оскільки вважав його особливо важливим[48]. Після того, як Олександр II завізував документ, його було спрямовано до III відділення, обер-прокурора, київського та інших цензурних комітетів, а також у відомство міністра народної просвіти О.Ґоловніна. Найцікавішою тут видається саме позиція останнього. У відповіді П.Валуєву від 20 липня 1863 р. він зазначав, що переслідування повинні зазнавати «сутність твору, думки, викладені в ньому, і взагалі вчення, яке він поширює, а зовсім не мова чи «наріччя», яким написано твір. Намір літераторів науково обробити кожну мову є корисним для просвіти та заслуговує на цілковиту повагу. «Вимогу ж Комітету, щоби було вжито заходів супроти систематичного напливу видань малоросійською мовою, я вважаю цілком необґрунтованою», – писав О.Ґоловнін. Насамкінець він навів приклад із фінського досвіду з аналогічного питання, яке принесло урядові лише шкоду від того, що громадськість уважала помилковою подібну заборону[49].

М.Костомарову була відома позиція міністра народної просвіти, адже саме за його ініціативи він надрукував статтю про самобутність української мови і

відокремленість її від російської і польської у часопису відомства[50]. Узагалі, О.Головнін ставився до історика з великою повагою й довірою. Як доказ можна навести його лист до М.Костомарова від 19 березня 1862 р., в якому повідомлялося, що йому забороняється читати публічні лекції. Із листом міністр надіслав розпорядження з поміткою «весьма секретно», яке просив згодом повернути[51].

Цензурний комітет миттєво взяв на озброєння Валуєвський циркуляр, а у пресі з'явилися статті зі звинуваченнями справи видання книг українською мовою у «польській змові» (зокрема, у №136 газети «Московские ведомости»). М.Костомаров написав відповідь, яку планував опублікувати у газеті «Голос», але цього не дозволила цензура. Історик зрозумів, що уряд вирішив заборонити поширення української літератури й 23 липня 1863 р. написав листа самому авторові циркуляра. Насамперед, він просив П.Валуєва не вживати щодо справи звинувачень у солідарності з «польськими задумами» і дати можливість йому відповісти на закиди. Йому боляче чути про «малоросійське наріччя» як суміш польських слів і форм російської мови, про непотрібність його народові, про штучність мови, «яку хочуть нав'язати одинадцяти мільйонам». М.Костомаров просив дати можливість на рівних правах відповідати опонентам. Його хвилювала заборона уряду друкувати книги наукового змісту українською мовою. Історик звертався до міністра П.Валуєва, щоби той особисто зобов'язав редакцію надрукувати його відповідь у «Московских ведомостях». Насамкінець, М.Костомаров писав: «Прошу вашу вельможність вилучити з питання про видання книжок наукового змісту малоросійською мовою бездоказові та надзвичайно образливі для всіх тих, котрі мають честь належати до малоросійського племені, підозри у солідарності з будь-якими шкідливими задумами супроти святої справи народної просвіти; нехай опертям для цього питання стане суто науково-літературно-педагогічний ґрунт, і буде дозволено вільний обмін доказами pro et contra: тоді само по собі виявиться, що істинне й що помилкове»[52]. Загалом, зі змісту листа зрозуміло, що автор у відчаї від розуміння близького кінця «олександрівської відлиги» для українства: припинив існування часопис «Основа», знівелювалася справа українських недільних шкіл, у середовищі т.зв. «шістдесятників» запанувала зневіра. Його звернення до П.Валуєва звучало, як «глас вопиющего в пустыне». Але усвідомлення того, що він наражається на небезпеку, не зупинило М.Костомарова.

25 липня 1863 р. П.Валуєв запросив ученого до себе на дачу для приватної розмови. З «Автобиографии» дізнаємося про її зміст. Отже, міністр уважав справу популяризації книг для народної освіти нешкідливою, але на даний момент нею можуть скористатися ті, хто хоче «збунтувати народ», тому уряд змушений її призупинити. Тоді ж історик дізнався про заборону не тільки літератури наукового, а й навчального змісту. Як наслідок, побачили світ лише перший випуск «Священної історії» С.Опатовича (хоча й були готові до друку ще два – *О.Г.*) та «Щотниця» О.Кониського. Залишилися невиданими дві книги про життя святих і ще декілька підручників[53].

У справі створення перепон українству на чолі з М.Костомаровим неабияк «прислужився» М.Юзефович. Саме після його доповіді-записки про небезпечну для держави діяльність українофілів та потребу у запобіжних заходах і було підписано Валуєвський циркуляр, а згодом розпочалася підготовка закону 1876 р. Загалом М.Юзефович став важелем впливу на українофільський рух з імперського боку, оскільки був добре знайомий майже з усіма його активними діячами та їхніми намірами.

Отже, у 1850-х – на початку 1860-х рр. діяльність М.Костомарова була логічним продовженням недовершеної справи 1840-х рр. В умовах «олександ-

рівської відлиги» українофільський рух під проводом ученого набув систематизованого характеру, опертого на наукові дослідження. Епістолярна спадщина М.Костомарова відображає весь спектр різноманітних напрямів його діяльності, єдиною метою якої було духовне й культурне відродження українського народу як самостійного суб'єкта європейської цивілізації. У самосвідомості історика порівняно з 1840-ми рр. відбулися разючі зміни. Тепер він чітко позиціонував себе як українця і відверто заявляв про це в епістолярних джерелах.

Праці вченого і його громадська діяльність неоднозначно сприймалися суспільством. М.Костомаров в указаний період мав багато однодумців і не менше опонентів. Він перебував під постійним наглядом влади. Але його соціокультурне оточення (а це, в основному, інтелектуальна еліта) бачило у вченому активного борця за розвиток українства у кращих світових традиціях. Громадська та творча діяльність М.Костомарова – приклад самовідданості й жертовності в ім'я великої справи, який знайшов відгук не тільки у серцях його сучасників, а й нащадків.

[1] Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А.Смолій, Ю.А.Пінчук, О.В.Ясь; вступ. ст. і заг. ред. В.А.Смолія. – К., 2005. – 543 с.

[2] Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф.236. – Д.83. – Л.1–1 об.

[3] *Кравченко В.В.* Нариси з історії української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.132–139.

[4] Див.: *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.91.

[5] Листи до Тараса Шевченка / Упор. В.С.Бородіна. – К., 1993. – С.88.

[6] Там само.

[7] Там само. – С.103.

[8] Лист Т.Шевченка до князя В.Долгорукова від 27.10.1858 р. // *Шевченко Т.* Повне зібрання творів / За ред. П.Зайцева, з доп. В.Міяковського. – Чикаґо, 1960. – Т.1. – С.218.

[9] *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтеліґенції і літератури // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1918. – Т.126/127. – С.82.

[10] *Д.К.М. [Д.К.Мороз].* Воспоминание о Н.И.Костомарове // Киевская старина. – 1891. – Т.34. – Кн.7. – С.75–82.

[11] *Миллер А.И.* Указ. соч. – С.87.

[12] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.502–514.

[13] *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И.Костомарову // Русская старина. – 1885. – №6. – С.615–648.

[14] *Миллер А.И.* Указ. соч. – С.85.

[15] Листи до Тараса Шевченка. – С.134.

[16] Письмо Н.И.Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М.И.Семевскому // Русская старина. – 1880. – №3. – С.598.

[17] *Бухбіндер Н.* Кілька записок М.І.Костомарова з 1869–1870 років // Україна. – 1929. – Кн.10/11. – С.72.

[18] *Мордовцев Д.Л.* Указ. соч. – С.618–619.

[19] *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959. – С.12.

[20] *Мордовцев Д.Л.* Указ. соч. – С.627.

[21] Там же. – С.628.

[22] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.22. – Спр.74. – Арк.2.

[23] Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Ф.ЧИМ. №АЛ-527. – Арк.6–6 зв.

[24] *Драгоманов М.* Микола Іванович Костомарів. Життєписний очерк. – Л., 1901. – С.25.

[25] Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далі – ОР РНБ). – Ф.236. – Д.28. – Л.3–4 об.

[26] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упор. О.Т.Гончар, Г.В.Пасещенко; відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А.Пінчук. – К., 2003. – С.55.

[27] *Барвінський О.* Указ. праця. – С.82.

[28] *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським // Україна. – 1925. – №3. – С.73–74.

[29] Там само. – С.74.

[30] ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Спр. №4082. – Арк.1–1 зв.

[31] *Возняк М.* Указ. праця. – С.75.

[32] *Герцен А.И.* Полное собрание сочинений в 30-ти т. – Т.8: Былое и думы. – Москва, 1956. – С.301.

[33] ОР РНБ. – Ф.377. – Д.805. – Л.1; *Бухбіндер Н.* Лист М.І.Костомарова до І.П.Корнілова // За сто літ. – К.; Х., 1930. – Кн.6. – С.122.

[34] ІР НБУВ. – Ф.22. – Спр.101. – Арк.1–2.

[35] *Абрамович Н.* З листування М.І.Костомарова з графинею А.Д.Блудовою // Україна. – 1926. – Кн.5. – С.80.

[36] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – С.579.

[37] *Костомаров Н.* Две русские народности // Основа. – 1861. – Кн.1. – С.33–80.

[38] *Абрамович Н.* Указ. праця. – С.82–83.

[39] Там само. – С.84.

[40] Там само. – С.87.

[41] Там само. – С.89.

[42] ІР НБУВ. – Ф.22. – Спр.81. – Арк.1.

[43] Иван Сергеевич Аксаков в его письмах // Киевская старина. – 1897. – №1. – С.52.

[44] Там же. – С.53.

[45] Переписка И.С.Аксакова с Н.И.Костомаровым // Русский архив. – 1906. – №2. – С.544.

[46] Там же. – С.546–547.

[47] Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т.5. – К.1. – С.312–313. Тут наводиться дата 27.07.1863 р. – очевидно, помилково, оскільки відповідь П.Валуєва датується 18.07.1863 р. О.Міллер вказує 27.06.1863 р., і це видається нам слушним (див.: *Миллер А.И.* Указ. соч. – С.111).

[48] *Миллер А.И.* Указ. соч. – С.112.

[49] Лист О.Головніна П.Валуєву // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.5. – К.1. – С.322–323.

[50] *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал министерства народного просвещения. – 1863. – Ч.119. – Сентябрь. – С.45–46.

[51] ОР РНБ. – Ф.244. – Д.25. – Оп.І. – Л.12.

[52] Лист М.Костомарова П.Валуєву // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.5. – К.1. – С.317–318.

[53] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – С.595.

M.Kostomarov is in the spotlight of the article's author, while living in Russian Empire sociocultural environment of middle 1850 – early 1860. Covered in the light of famous wrighter's epistolary heritage is intellectual elite perception of his scientific and social work against the «Ukrainian question».

В.А.Короткий*

ОЦІНКИ «ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕСЕН МАЛОРУССКОГО НАРОДА» В.АНТОНОВИЧА ТА М.ДРАГОМАНОВА НА ШПАЛЬТАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1870-х рр.

Стаття присвячена аналізу оцінок двотомного збірника «Исторических песен малорусского народа», упорядкованого та прокоментованого відомими українськими вченими В.Антоновичем та М.Драгомановим. Знакова для українства книга, яка побачила світ у Києві впродовж 1874–1875 рр., здобула переважно схвальні відгуки, що свідчило про її високий фаховий рівень.

У 1874 р. у Києві побачив світ перший том «Исторических песен малорусского народа», упорядкований В. Антоновичем та М.Драгомановим[1]. Поява книги стала знаковою подією не лише в історії української фольклористики, а й усього українознавства загалом через довгостроковий і неослабний вплив видання на наукове, громадське та культурне життя українців. Численні рецензії, опубліковані як в Російській імперії, так і поза її межами, свідчили про своєчасність і необхідність цього пісенного збірника. Публікація зразків пісенної творчості обох частин України, що перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій, засвідчували єдність народу, привертаючи увагу науковців і широкого загалу до проблем українства.

М.Грушевський у статті «П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа»» дав влучну характеристику пісенному збірнику і підкреслив «всенародно-політичне значення сього історично-літературного діла»[2], яке, без сумніву, сприяло процесам національної самоідентифікації українців. Він уважав, що на основі спорідненості пісень різних українських регіонів упорядники намагалися формувати думку про окрему націю, що прагнула власної держави. Характеризуючи діяльність Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та його видання, М.Грушевський в одній зі своїх численних робіт, присвяченій становленню українознавства у XIX ст., високо оцінив «Исторические песни малорусского народа», назвавши видання В.Антоновича і М.Драгоманова таким, що надовго залишиться «гордостью украинской науки»[3].

Вихід першого тому «Исторических песен малорусского народа» став помітним явищем наукового і суспільного життя. На його появу відразу відгукнулися провідні вчені-фольклористи та шанувальники української пісенної творчості. Одним із перших був загальновизнаний знавець вітчизняної історії М.Костомаров (1817–1885 рр.)[4]. У журналі «Вестник Европы» він надрукував розлогу рецензію на перший том видання, яке щойно потрапило до нього[5]. Рецензія відомого історика починається констатуванням факту про значну кількість опублікованих на той час матеріалів із царини російської історії, що він уважав явищем позитивним і потрібним. До числа історичних матеріалів, не менш важливих ніж літописи й актові джерела, рецензент зарахував і «изустные памятники народной поэзии»[6], які, на його думку, потребували наукової розробки, «чтоб сделать пригодными для исторической науки»[7]. У зв'язку з цим М.Костомаров із великим задоволенням зустрів появу першого тому, надрукованої в Києві книги історичних пісень.

* *Короткий Віктор Андрійович – канд. іст. наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

Микола Іванович ретельно проаналізував працю, наголосивши на тому, що видавці «не довольствуются только возможно большим собранием материалов, но стараются дать читателям возможность понять их смысл и видеть их значение в истории народной жизни. Они снабжают каждую песню объяснениями, стараются определить ее относительную древность и принадлежность ее содержания к той или другой эпохе, открыть элементы, из которых песня сложилась, сопоставить былевые и бытовые черты, заключающиеся в песнях, с сказаниями летописей и других письменных памятников, указать на сходные мотивы и признаки в песнях других народов, как славянских, так и иноплеменных»[8].

Мінусом видання рецензент уважав недостатню увагу упорядників до мови. На його думку, слід було зазначити відтінки говорів, лексичні архаїзми, ретельніше пояснювати незрозумілі сучасникам слова. М.Костомаров також зазначав, що у книзі опубліковано лише 70 номерів пісень із 198 їх варіантами. Назвавши 56 варіантів, які не друкувалися раніше, він зробив висновок, що «издаваемый том «Исторических песен» не представляет богатства еще неизвестных памятников»[9]. Далі він припускає: «Быть может, сокровища такого рода народных произведений, какой нужен был издателям для их первого тома, уже до того исчерпана прежними собирателями, что новое найти стало трудно»[10]. І водночас вказує на те, що слід було б не обмежуватися переважно центральними районами України, а здійснити пошуки пісень на Кубані та в Катеринославській губернії, де ще чимало «любопытных неизвестных памятников в этом роде»[11].

М.Костомаров поступово, і майже непомітно для читача, підійшов до аналізу питань, які мали теоретичний характер. Насамперед це стосувалося поняття «історичні пісні». Навівши визначення, що використовували київські вчені, він зазначив: «Нельзя не сочувствовать такому определению, насколько оно уничтожает узкий, обветшалый взгляд, признавший историческим только то, что относилось к каким-нибудь лицам или событиям, удостоившимся быть упомянутыми в летописях и каких-нибудь других письменных источниках. Но мы думаем, что определение исторического для памятников народного творчества надлежит расширить еще более и вместе уточнить, включая в круг исторической песенности и такие песни, которые отражают на себе, как выражаются издатели, историю религиозно-обрядовой, семейной и экономической жизни»[12]. Розвиваючи свою думку далі, він уточнив: «Нам кажется, гораздо точнее и правильнее принять за основное правило – считать между народными песнями историческими все те, где выражается движение народной жизни в какой бы то ни было ветви её»[13].

Думки відомого історика, що стосувалися теоретичних питань вивчення фольклору, трансформувались у конкретні зауваження, адресовані творцям пісенного збірника. Останні поділили історичні пісні українського народу на 5 розділів, які відповідали їхньому розумінню народної історії. Це пісні віку: 1) дружинного і княжого; 2) козацького; 3) гайдамацького; 4) рекрутського; 5) пісні про волю. М.Костомарову такий поділ видався не зовсім вдалим. На його думку, «гайдамацкий век есть тоже козацкий век, и может составлять только подразделение последнего»[14].

Він запропонував власну періодизацію народного життя і, відповідно, пісенної творчості. Суть її зводилася до наступного: «жизнь народа, выраженная в памятниках его поэзии, может заключаться в следующих периодах: 1) первобытная языческая древность, 2) век дружинный и княжеский, 3) век казацкий, 4) век крестьянский или мужицкий: народность малорусская в этот последний период опустилась исключительно до класса низшего, клас-

са поселян, иначе мужиков. Песни про волю, о которых говорят издатели, должны быть отнесены к четвертому отделу или периоду, так как они касаются исключительно мужицкого быта и могут составлять только один из отделов песен мужицкого века»[15].

Проаналізувавши пісні дружинного і княжого циклу, Микола Іванович відзначив, що серед них «нет ни одной, о которой можно было бы сказать положительно, что она относится к какому-то лицу или такому-то событию, известным нам по летописям...». Водночас «неприложность этих песен к единичным лицам и событиям древней русской истории не умоляет их важного значения для нашей бытовой истории. Древность черт в этих песнях, признаваемая нами вместе с почтенными издателями, едва ли может быть оспорена замечанием, что многие черты, считаемые нами достоянием дружинного века, могут встречаться и в казацком веке»[16].

Зупинившись на розгляді козацьких пісень, Костомаров лише доповнював і розвивав думки упорядників, визнаючи їх цілком слушними. Козацтво, на його думку, залишило нам величезний пісенний спадок, зразки якого досить вдало підібрані у новій книзі. Варто порівняти його з успадкованими зразками попереднього періоду, щоб помітити суттєві відмінності дружинного і княжого та козацького пісенних циклів. «В песнях первого разряда, – констатував рецензент, – везде на первом плане господин, гордый и величавый, повсюду образы возвышения лица над своею средою, пышность, богатство, блеск, золото, серебро, дорогие одежды; его окружают мужи, служащие ему... Всё вращается около лица, господина, пана, так как и в наших летописных повествованиях всё вращается около князей»[17]. Нічого подібного немає в козацьких піснях. «Герой – козак не родовит, часто безроден и безплемёнен, не богат, а часто ободран, гол (козак-голота), не господин, а товарищ; ему не служат, а он всей братии служит, не чванится он блеском богатства, напротив (как Ганджа Андыбер в думе), щеголяет равенством с бедняками, не горд, не величлив, напротив, иногда сам над собою подтрунивает, не выдаётся он из среды кроме как только личными подвигами, признанными товариществом, и если он глава, предводитель, то в нём виден выбранный излюбленный батько казацкий, а не князь, не гордое паня древних песен»[18].

На думку М.Костомарова, поетичний спосіб вираження, як і суспільний ідеал двох періодів нашої історії значно різняться. І цим, зокрема, пояснюється те, що бурхлива і багата на події козацька епоха практично витіснила з народної пам'яті пережите у більш ранній період, зафіксувавши пам'ять про нього переважно у весільних звичаях.

В.Антонович і М.Драгоманов поділили пісні козацького віку на 5 розділів: 1) про боротьбу з татарами і турками; 2) про боротьбу з поляками при Б.Хмельницькому; 3) про Гетьманщину 1709 р.; 4) про ліквідацію козацтва; 5) пісні без чітко окресленого часового проміжку. На думку автора рецензії, «удобнее было бы разделить песни этого века на четыре отдела: 1) борьба с мугаммеданским миром; 2) борьба с польским панством; 3) казачество под властью российской державы и падение его; 4) песни внутреннего быта без ясных следов принадлежности к одному из трех предшествующих отделов»[19].

Висококваліфікований дослідник слушно зауважив – однією з особливостей рецензованого збірника було те, що він практично не містив підробок зразків народнопісенної творчості, якими рясніли інші фольклорні збірники. Високо оцінюючи фаховий рівень укладачів, Микола Іванович наголошував: «Вооружённые верным взглядом и основательным знаком-

ством с приёмами народной поэзии, издатели правильно заметили поддельность этих мнимо-народных произведений, но не указали в подробности черт этой поддельности»[20].

Укладачі «Исторических песен малорусского народа» з метою «сложить с себя всякую ответственность в субъективизме» планували надрукувати всі підроблені пісні і думи в кінці свого видання з детальним викладом мотивів, за якими вони були віднесені упорядниками до розряду фальсифікатів. Але, на жаль, автори не реалізували цих намірів. Частково цю роботу здійснив М.Костомаров у рецензії на перший том означеного збірника. Він досить детально проаналізував значну частину фальсифікатів, визнавши факт того, що першість у їх виявлені належить В.Антоновичу і М.Драгоманову. «Нельзя без особенной признательности отнестись к почтенным киевским учёным, которые в предисловии к своему изданию исторических песен малорусского народа сообщили перечень тех произведений, которые до сих пор неправильно причислялись к народным»[21]. Але водночас «и сборник гг. Антоновича и Драгоманова, – **на думку історика, – при всей проницательности издателей**, не остаётся, однако, без вторжения псевдонародных элементов. К образчикам такого рода мы относим, между прочим, песню, напечатанную под №22-м: «Разорение села татарами», в которой ощутительны несвойственные народно-песенному складу приёмы»[22].

Загалом рецензія М.Костомарова була схвальною. Основною тезою її стало твердження, що це «первая, сообразно современным требованиям науки, правильно поставленная попытка учёного издания памятников малорусской поэзии»[23]. Вона окреслила основні напрямки аналізу рецензованого видання. Інші критики, слідуючи в цьому річищі, лише розвивали, доповнювали і акцентували увагу на різних аспектах проблем, порушених М.Костомаровим.

Показовою і багатою у чому визначальною стала також рецензія О.Котляревського (1837–1881 рр.) – відомого славіста-філолога й етнографа, чл.-кор. Петербурзької академії наук з 1875 р. Уродженець України і випускник Московського університету він прожив нелегке життя. Запідозрений владою у зв'язках з еміграцією, майбутній учений відсидів у 1862 р. шість місяців у Петропавлівській фортеці. Потім працював професором Дерптського і Київського університетів, був головою Київського слов'янського товариства та Історичного товариства Нестора-літописця, став автором численних праць зі славістики. Після смерті вченого, визнаючи його заслуги перед наукою, Петербурзька академія наук встановила спеціальну іменну премію О.Котляревського[24].

Отримавши доручення від академії підготувати рецензію на книгу київських учених, О.Котляревський повідомив про це свого знайомого, професора юридичного факультету університету св.Володимира О.Кістяківського. Останній зафіксував інформацію у своєму щоденнику. Запис від 14 лютого 1875 р. свідчить, що під час розмови на його квартирі згадали про М.Драгоманова. Поступово розмова перейшла на лист, отриманий О.Кістяківським, «в котором Котляревский пишет, что академия поручила ему написать критику на сборник мал[ороссийских] песен Ант[оновича] и Драгом[анова]. Вспомнили словословие, пропетое на открытии Археолог[ического] съезда Срезневским Анто[новичу]»[25].

Олександр Олександрович цікавився постатями упорядників «Исторических песен...». **Саме тому він листовно звернувся до професора-криміналіста університету св.Володимира О.Кістяківського з проханням висловити думку щодо молодих науковців.** Відповідь останнього була написана 26 лютого 1875 р. із Києва. Зокрема, він повідомляв майбутньому колезі

по Київському університету, перехід якого до Києва всіляко протегував: «Вы спрашиваете моего мнения об Антоновиче и Драгоманове. Готов высказать так, как я их понимаю, хотя должен Вам сказать, что правильную их оценку произнести нелегко, как вообще о лицах и событиях, с которыми связаны двухсторонние или двухродные политические страсти. И Антонович, и Драгоманов – оба работающие преподаватели и полезные. Первый больше гелертер (від нім. Gelehrter – людина, яка формально володіє вченістю, але відірвана від життя, практичної діяльності і передової науки, схоласт. – *В.К.*), второй больше журналист. Оба они пользуются между молодёжью отменною репутациею, из коей 50% нужно отбросить на счёт политики. Они стоят во главе малорусских убеждений, что столько же зависит от них, сколько и от самих вещей. Оба они двух разных типов: Антонович получил образование в польском обществе, человек необыкновенно осторожный, молчаливый, вкрадчивый отменною наружною скромностью, человек редко когда и кому противоречащий, и под простою и даже неказистою наружностью скрывающий большое властолюбие. Драгоманов человек левобережный, более лирик, чем практик, способный к излияниям и откровенности, насколько способен малоросс вообще, спорящий, полемизующий и разносящий славу местных деятелей, в том числе и свою, до Италии и Англии. Что выйдет дальше – трудно предсказать. Одни преувеличили достоинство их работ и деятельности, и готовы создать из них божков; другие совершенно неосновательно наклонны выставлять их деятелями опасными, скрывающими задние планы»[26]. Цікаві характеристики, які не потребують додаткових коментарів. Саме такими на час підготовки і виходу історичних пісень бачив В.Антоновича і М.Драгоманова київський правник.

Розгляд основних положень рецензії О.Котляревського дозволяє поглянути на творіння В.Антоновича і М.Драгоманова очима українця за походженням, який був представником офіційної російської науки. Вона розпочиналася з традиційних для цього жанру теоретичних положень, які засвідчували погляди автора на народну творчість і доцільність її використання як історичного джерела[27].

Рецензент чітко зазначив власну позицію з приводу використання зразків фольклору у наукових цілях, яка була тотожною з поглядами упорядників «Исторических песен малорусского народа». На його думку, у той час, «как историки с справедливым доверием обращаются за помощью к области литературы, некоторые из них ещё как будто не решаются признать достоинство исторического источника за произведениями устной народной поэзии, по крайней мере – ценят их в этом отношении ниже, чем они заслуживают»[28]. Ситуація, що склалася в 1870-х рр. навколо використання фольклорних зразків як історичного джерела, потребувала виправдання. Змінити стан речей можна було лише через новий погляд на народнопісенну творчість і визнання її повноцінним історичним джерелом. «Этих немногих припоминаний, полагаем, – уважав О.Котляревський, – достаточно как для общего устранения сомнений в годности и достоинстве народных песен, понимаемых в смысле исторического источника, так и для того, чтобы наперёд отметить значение издания гг. Антоновича и Драгоманова, и признать за ним право на внимание со стороны науки»[29].

О.Котляревський був переконаний, що для подальшого поступу історичної науки вкрай необхідне видання зразків пісенної творчості українського народу, «где были бы критически собраны в одно целое все доселе уцелевшие, известные и малоизвестные произведения южнорусской народной исто-

рической поэзии, где вместе с тем и самое пользование ими было бы облегчено литературными и реальными объяснениями»[30]. Саме такою стала книга В.Антоновича і М.Драгоманова.

Далі рецензент запропонував розглянути «Исторические песни малорусского народа» крізь призму двох складових. Відбір, критика і видання текстів становили першу, а другою стали історичні коментарі до них. Аналізуючи переднє слово авторів, яке містилося у 1-му томі, Олександр Олександрович відразу застеріг, що «понятию «исторической песни» издатели придали смысл довольно широкий»[31]. Він також поставив під сумнів тезу про наявність слідів і відголосків «дружинно-княжеской эпохи [...] в так называемых колядках, щедровках, гаивках»[32]. **Ознайомившись із текстами** першої частини книги та аргументами упорядників, О.Котляревський констатував: **«Мы не могли отыскать никаких твёрдых, положительных оснований** для такой мысли, так что она кажется нам скорее случайным произведением антикварного увлечения, чем выводом, основанным на строгом историческом исследовании. В относящихся сюда песнях нам не удалось подметить ни единой черты быта, которая исключительно принадлежала бы времени дружинно-княжескому, и была бы невозможна, например, в XV, XVI, XVII веках; а без такого или подобного твёрдого основания вся историко-литературная постройка издателей нисходит на степень личного мнения, очень любопытного и в некоторых случаях даже вероятного, но не более»[33]. Підтверджуючи правомірність критичних зауважень рецензент зупинився на аналізі змісту першого пісенного циклу та коментарях до вміщених у ньому матеріалів.

Не вважаючи необхідним детально аналізувати всі зразки народнопісенних жанрів, що були об'єднані упорядниками у першому циклі, рецензент зробив не зовсім приємний для київських учених висновок. Ним він частково засвідчував власне бачення рівня фахової обізнаності укладачів. Тому процитуємо його максимально повно. О.Котляревський стверджував: «**Антикварное** увлечение издателей везде настроено видеть определённые черты быта дружинно-княжеской эпохи там, где более спокойный взгляд усмотрит одни неясные очертания и образы, которым почти невозможно назначить определённую эпоху; с другой стороны – сами издатели значительно ослабляют строгость требований критики, сознаваясь, что их взгляды, может быть, «не чужды натяжек, что они особенно не стоят на всех тех объяснениях, в которых усматривают связь той или иной песни с известным определённым лицом» (стр.XI). Таким образом, попытка издателей выбрать из запаса южнорусской поэзии песни, относящиеся к древнейшему, доказацкому периоду южнорусской истории, оказывается неудачною: мы не говорим, что сама мысль их о присутствии в песнях элемента дружинно-княжеской эпохи была бы ложна или невероятна, но она – не доказана и не поставлена на должные основания, потому и остаётся такою же чистою гипотезою, как и их мимоходом брошенное мнение о том, что южнорусские колядки и щедровки «должны быть принимаемы во внимание прежде всего (?) при обсуждении вопроса о древнейшем русском героическом и историческом эпосе и о национальности самих великорусских былин». В таком виде, как есть – поставленный во главу издания, первый отдел песен или совершенно излишен, или, по крайней мере, стоит не на своём месте: начинать сборник «Исторических песен малорусского народа» с гадательных дружинно-княжеских – значит отправляться от предполагаемого неизвестного. Положительная наука не приобретает через это ни одной прочной пяди земли, а возможность недоразумений и ошибок увеличивается»[34].

Уже відомий на той час учений, учень О.Бодянського і Ф.Буслаєва, рекомендував своїм колегам: «Нам кажется, что издатели поступили бы сообразнее с делом и несравненно полезнее, если бы во главу сборника поставили исторические предания летописи, причём песни и устные предания представили бы им много любопытных подробностей для комментария; по крайней мере, здесь они шли бы от положительных данных, от действительных данных, от действительных остатков старого южнорусского эпоса, а не от ощупью или наугад подхвачиваемых следов его в колядках и щедровках»[35].

Після такої критики першого дружинно-княжого пісенного циклу, включеного до «Исторических песен малорусского народа», О.Котляревський різко змінив загальну тональність рецензії. Приступивши до розгляду другого циклу історичних пісень, присвяченого боротьбі з татарами і турками, прискіпливий рецензент був приємно здивований фаховим рівнем поданого до розділу пісенного матеріалу, що зафіксувалося в його статті. Він писав: «Став на положительную почву, издатели обнаружили такие основательные критические приёмы, такую осторожность в заключениях, что критика не иначе должна отнестись к ним, как с полною признательностью»[36].

Відчутна недовіра Олександра Олександровича до упорядників, яка помітна у першій частині рецензії, поступово зникала. Її витіснило визнання високого фахового рівня В.Антоновича і М.Драгоманова, продемонстрованого добором, публікацією і коментуванням матеріалів другого пісенного циклу книги. «Этот отдел песен, образующий главную часть издания (стр.74–339), – за твердженням О.Котляревського, – действительно представляет яркие страницы из поэтической и реальной истории южнорусского племени и должно сказать, что эти membra disjecta corporis подобраны и сгруппированы издателями тщательно и вполне удачно»[37].

Серед найскладніших завдань, які вирішували видавці збірника історичних пісень, було питання виявлення й виокремлення із загального масиву пісенних матеріалів фальсифікатів і літературних підробок. Із цим завданням вони успішно впоралися. Єдине зауваження у цьому зв'язку стосувалося правил критики, якими користувалися київські вчені при «отделении настоящих песен от подделок и переделок»[38]. Частково вони виклали їх у передмові до власної книги, але рецензенту видалося, що «таких беглых, случайных заметок – недостаточно: вопрос столь важный заслуживал бы [...] более обстоятельного предварительного решения»[39].

Поступово рецензент ставав на бік В.Антоновича і М.Драгоманова, визнаючи їх професіоналізм, а дії з виокремлення фальсифікатів він уважав цілком правомірними й обґрунтованими. Критик наголошував: «В этом отношении мы должны признать за изданием весьма значительный шаг вперёд: гг. Антонович и Драгоманов идут осторожным, разборчивым шагом, относятся к делу внимательно и отчётливо»[40]. Далі зазначається: «Критический труд издателей – не виден и как бы скрыт [...], пред нами – одни результаты его, но за ними нельзя поэтому и не оценить его по достоинству [...]. Вообще, приняв во внимание всю трудность вопроса о критике текста песен, мы не преувеличиваем заслуги в этом смысле гг. Антоновича и Драгоманова, сказав, что своим осторожным отношением к предмету они дают исследователям возможность идти более твёрдым и надёжным шагом, чем было доселе: отрицательная очистка текста – исполнена, и исполнена, как можно полагать, успешно»[41].

Продовжуючи захоплюватися рецензованою книгою, О.Котляревський відмітить: «В отношении полноты материала труд гг. Антоновича и Драгоманова вполне удовлетворителен: он не только исчерпывает все печатные

сборники, но и представляет немало нового, малоизвестного или вовсе неизвестного, взятого из разных рукописных сборников»[42]. Особливо високо був оцінений рівень коментування опублікованих текстів: «Он не только превосходит доселе бывшие, случайные комментарии к южнорусским историческим народным песням систематическим подбором всякого рода относящихся сюда сведений, но своим критическим разбором их в значительной степени способен облегчить труд историков-исследователей»[43]. Щоправда, не зовсім вдалим було визначено зовнішній бік видання – розташування тексту, художня культура тощо.

Роблячи узагальнюючий висновок про книгу В.Антоновича і М.Драгоманова, відповідно до вимог «Положения о наградах графа Уварова», О.Котляревський підсумував: «Несмотря на указанные нами недостатки, впрочем – немногочисленные сравнительно с достоинствами, первый том «Исторических песен малорусского народа» представляет произведение, которого доселе действительно недоставало отечественной науке и которое в значительной мере способствует к полному познанию избранного предмета – и потому вообще отвечает требованиям «Устава» (§6 «Положения»). Увенчав этот труд меньшей премией, академия окажет столько же справедливое нравственное поощрение и признание серьёзных ученых занятиям издателей, сколько и материальную поддержку, необходимую для продолжения и приведения к концу их полезного предприятия»[44].

Нагадаємо, що Уваровська премія була заснована 1857 р. правнуком гетьмана Кирила Розумовського археологом, графом О.Уваровим (1828–1884 рр.) у пам'ять про батька – графа С.Уварова (1786–1855 рр.), міністра народної просвіти Російської імперії та президента Академії наук. Грошові винагороди Уваровської премії складалися з відсотків від покладеного на цю мету капіталу. Дещо порушуючи хронологічну канву викладу, зазначимо, що Імператорська академія наук зважила на рецензію та рекомендації О.Котляревського і тому вже 15 вересня 1876 р. листом №1292 повідомляла В.Антоновичу про те, що він разом із М.Драгомановим удостоєний премії графа Уварова за перший том твору «Исторические песни малорусского народа» в розмірі 500 руб. Секретар академії наук інформував Володимира Боніфатійовича: «Представленное Вами, вместе с г. Драгомановым, на соискание наград графа Уварова сочинение под заглавием «Исторические песни малорусского народа», т.1, Киев 1874 г., удостоено Императорскою академиею наук премии в пятьсот руб. Уведомляя Вас, милостивый государь, об этом, долгом считаю присовокупить, что об уплате Вам и г. Драгоманову означенных денег из комитета правления академии сделано надлежащее распоряжение. Примите уверение в моём совершенном почтении и преданности»[45].

Упорядники збірника документів, присвяченого 160-й річниці від дня народження М.Драгоманова, коментуючи один із документів, що стосувався отримання Уваровської премії, зазначили, щоправда, без посилання на джерело, що «9 вересня 1876 р. надіслано від АН через Київський університет до доцентів В.Антоновича і М.Драгоманова присуджену їм премію в сумі 500 руб. Із них 248 руб. тоді ж виплачено В.Антоновичу, решту грошей університет, оскільки адреса М.Драгоманова не була відома, повернув до Петербурга. Після довгого листування з цього приводу АН 5 січня 1878 р. надіслала М.Драгоманову належні йому гроші через закордонний банк»[46]. Д.Заславський також без посилання на джерело стверджував, що отриману премію в 500 руб. В.Антонович і М.Драгоманов внесли в касу Київської громади[47].

Львівський журнал «Друг» захоплено відреагував на повідомлення про присудження В.Антоновичу і М.Драгоманову Уваровської премії за 1-й том «Исторических песен малорусского народа». На його шпальтах читаємо: «Петербурзька академія наук визначила нашим землякам п[анам] Антоновичови професорови історії в Київськом університеті, і Михайлови П. Драгоманову, магістрові, того ж університету, Уваровську премію в сумі 500 руб[лів] за видання звістного дуже цінного діла: «Историческія песни малорусского народа. Т.1». Всіх діл по мало- і великоруській історії надіслано на конкурс 13, а дістало премію тілько 6. Нотуємо сей факт уже хоч би і для того, що в теперішні особливо часи, се свого рода сміливість, що Петербурзька академія дала русинам-українцям таку премію»[48].

Черговим відгуком на появу 1-го тому «Исторических песен...» стала публікація в популярній столичній газеті «Санкт-Петербургские ведомости» за 1874 р. №278. Її автором був О.Веселовський (1838–1906 рр.) – знаний російський літературознавець, фольклорист і етнограф, професор Петербурзького університету, академік з 1881 р. Петербурзької академії наук, один із найвидатніших представників порівняльно-історичного методу в літературознавстві. Учений розробляв питання первісного синкретизму і походження жанрів. На матеріалі українського фольклору XIX ст. він реконструював ранню версію билинного епосу. У своїй науковій діяльності часто звертався до пам'яток давнього письменства і фольклору України[49].

Олександр Миколайович вказав на вади праці, користуючись власним баченням уцілілого фольклорного спадку Київської Русі. На його думку, термін «історичні пісні» розуміється видавцями дещо ширше, ніж він, зазвичай, вживається у російській та західній науці. Слід нагадати, що М.Костомаров уважав зовсім навпаки. Термін «історичні пісні», на його думку, вимагав більш широкого трактування, ніж у праці В.Антоновича та М.Драгоманова. Рецензент не убачав історичного характеру за багатьма колядками і щедрівками, віднесеними упорядниками збірника до пісень дружинного і княжого віку. А легенді про Золоті ворота він узагалі приписував грецьке походження. І все ж загальна оцінка першого тому «Исторических песен...», зроблена О.Веселовським, була позитивною і зводилася до наступного: «Труд этот будет капитальным вкладом в науку о южнорусской народной поэзии».

Надзвичайно цікавою, хоча і найбільш «політизованою», була реакція на вихід україномовних пісенних збірників тодішнього професора Київської духовної академії М.Петрова (1840–1921 рр.). Автор численних праць із питань українсько-російських літературних зв'язків, історії української літератури, з археології, етнографії, славістики, бібліографії, музейної справи й образотворчого мистецтва України дотримувався у своїх літературознавчих студіях порівняльно-історичного методу[50]. Із 1907 р. Микола Іванович стане членом Українського наукового товариства в Києві, член-кореспондентом Петербурзької АН (з 1916 р.), а від 1918 р. академіком Української академії наук[51].

Микола Петров вважав, що видання «Исторических песен малорусского народа» В.Антоновича і М.Драгоманова стало реакцією на появу в «Вестнике Европы» за 1868 р. низки статей В.Стасова про походження російських билин, «где он, сравнивая некоторые русские сказки со сказками монголо-татарских племён Сибири, нашёл их очень сходными между собой, а некоторые из них даже тождественными»[52]. Він також стверджував, що «не только русские сказки, но и былевой эпос русский, воспевающий стольного киевского князя Владимира и богатырей его времени, есть не что иное, как бледная копия, снятая русскими с монголо-тюркских образов и лишь приу-

роченная к историческим лицам и событиям из русской жизни»[53]. На думку М.Петрова, «Стасов хотел лишить русский народ его былевого эпоса и представить его в отношении былевого творчества рабом каких-то тюркменов. На долю русского народа он оставил только обрядовые русские песни, составляющие общее всем индоевропейским народам достояние и лишь в слабой мере окрашенные национальным цветом»[54]. Погляди В.Стасова критикувалися численними опонентами, особливо слов'янофілами, але навіть з огляду на це вони залишили глибокий слід в історії, стимулювавши дослідження народного епосу на вищому фаховому рівні.

Одним із найпослідовніших критиків поглядів В.Стасова був О.Міллер, який у 1873 р. вніс до програми III Археологічного з'їзду в Києві питання про співвідношення «великорусских былин» і «малороссийских дум». Книга В.Антоновича і М.Драгоманова повинна була відповісти на питання, поставлене О.Міллером. Він скористався цим збірником «для решения им же самим поставленного вопроса, насколько позволяли ему это состав и характер сборника»[55]. Викладач Київської духовної академії запевняв, що поява збірника з нетерпінням очікувалася всіма, хто цікавився питаннями історії і побутуванням билин, щоб отримати відповіді на питання, що їх хвилювали. Але «ожидания заинтересованных в этом вопросе лиц и, как кажется, даже самих издателей, оказались напрасными. Оказалось, что малорусский эпос народный есть по преимуществу эпос исторический, а не богатырский, что только два из его произведений упоминают, по видимому, о богатырях Владимирова цикла – Алёше Поповиче и Чуриле»[56]. Підсумувавши т.зв. «теоретичну» частину рецензії, київський професор зазначив: «Вопрос об отношении русского былинного эпоса к южнорусской народной литературе и связи между ними доселе остаётся открытым»[57]. Далі М.Петров задекларував завдання, які він хотів вирішити: «мы 1) пересмотрим сборник исторических песен малорусского народа, действительно ли все эти песни имеют несомненно исторический характер, и 2) нет ли между этими песнями и другими произведениями малорусской народной литературы каких-либо пунктов, соединяющих её с былевым эпосом»[58].

Переповівши структуру першого тому «Исторических песен...», рецензент віддав належне «труду составителей сборника»[59], проте зазначив, що деякі «из главных начал, коими руководились составители сборника и примечаний, не совсем верны в существе своём; другие же, хотя и верны в теоретическом своём значении, но непременены с точностью к отдельным песням сборника»[60]. Він уважав «неверным то основное положение издателей, высказываемое, впрочем, предположительно, будто бы в колядках, щедривках и гаивках надо искать и древнейших славословий героям и князям, а, следовательно, и героям и князям русским. Можно, пожалуй, находить в них черты быта и эпохи удельной, но черты разрозненные и случайные, представляющие из себя лишь позднейшее сравнительно наслоение. Существенное же и главное содержание этих колядок, щедривок, гаивок и т.п. составляют, по общепринятому мнению, первобытные воззрения наших предков, вынесенные или из арийской прародины своей и применённые к быту семейному и родовому. Поэтому нужно было или опровергнуть мифическую, семейную или родовую точку зрения на эти обрядовые песни, или же, не отвергая её, предоставить напластованию на них исторического слоя только такие черты, которые не могут быть объяснены из мифологии, семейного и родового быта, предшествовавших эпохе дружинной и княжеской, – и которые носят на себе яркие следы известной эпохи. Между тем этого не сделано или не везде это сделано составителями сборника малорусских исторических песен.

Поэтому их исторические песни иногда вовсе не заключают в себе исторического элемента, иногда же делают слишком тёмные и сомнительные намёки на исторические события и эпохи»[61].

Підсумувавши загальний огляд 1-го тому «Исторических песен малорусского народа», М.Петров наголошував: «Всё сказанное нами можно привести к следующему общему знаменателю. Обрядовые и игровые песни, помещённые собирателями в первой части их сборника и относимые к веку дружинному и княжескому, мало заключают в себе исторического элемента и даже вовсе не имеют его. Они составляют первобытную народную поэзию, заключающую в себе следы мифических воззрений и черты семейного и родового быта, а иногда, пожалуй, и слабые намёки на исторические эпохи и события. Исторические песни второй части сборника, относящиеся к периоду казацкому, действительно имеют реальный исторический характер, за немногими исключениями. Мы видим также, что между обоими разрядами этих песен, т.е. отнесённых в сборнике к первой и второй частям, нет тесной и непосредственной связи; наоборот, между нами замечается существенная разница: песни первой части положительного характера, а песни второй части – отрицательного»[62].

Очевидним є факт, що рецензента найбільше цікавило питання «о происхождении русских былин и о родстве их с южнорусской народной поэзией»[63], ніж широкий спектр інших наукових проблем, порушених упорядниками збірника. Він уважав, що «существовал когда-то на юге России богатырский эпос, равно принадлежавший предкам как нынешних малороссов, так и великороссов»[64]. Саме він і «составил то посредствующее звено, какого не видно теперь в рассмотренном нами сборнике между обрядовыми и игровыми песнями, с одной стороны, и историческими казацкого века – с другой»[65].

Присвятивши оприлюдненню власного погляду на билинний епос левову частину рецензії, М.Петров закінчив її словами: «Мы хотели указать только общий путь для решения вопроса о родстве северорусских былин с южнорусскою народною литературою и подкрепить свои соображения несколькими примерами. Но из этих уже примеров можно видеть, что указанный путь сравнения русских былин с произведениями малорусской народной литературы мог бы привести к новым результатам в решении вопроса о происхождении русских былин, если бы за это дело взялись люди, более нас сведущие в малорусской народной литературе»[66].

Побіжно оцінку праці В.Антоновича і М.Драгоманова зробив анонімний автор, який сховався за криптонімом Z у 115 томі «Русского вестника» за 1875 р. У статті «Современное украинофильство» далеко не симпатик українства прихильно поставився до видання. З огляду на таку неординарну подію подамо цю оцінку у повному обсязі. Отже, анонім писав, що «гг. Антонович и Драгоманов издали первый том обширного предпринимаемого ими систематического Собрания песен малорусского народа с подробными объяснениями и комментариями. Из предисловия к нему и из протоколов заседаний этнографического отдела, который предоставляет в их распоряжение поступающие в него материалы, видно, что они обладают громадными собраниями произведений народного южнорусского творчества превосходящими всё, что было известно доселе в этой области. Сношениями своими с деятелями по русской этнографии в австрийских областях они обеспечили себе приобретение материалов из Буковины, Галиции и Карпатской Руси. Таким образом, их издание обещает сделаться памятником жизни южнорусского народа на его местном наречии, в продолжении трёх последних столетий. Из этого огромного сборника народных воспоми-

наний, народной мысли и чувства будут черпать в течение долгого времени занимающиеся историею южнорусского края сочинители повестей и рассказов из народного быта, народные поэты и живописцы. Остовы предков казацкой Украины, извлечённые из многих архивов, реставрированные в изданиях Киевской комиссии, облекутся плотью и кровью, превратятся в живые образы»[67]. Цей відгук є свідченням того, що навіть послідовний критик українофільства змушений був визнати високий фаховий рівень видання, здійсненого київськими українофілами.

Представники західноукраїнської інтелігенції також відреагували на вихід у Києві збірника українських пісень. Одним із перших, хто відгукнувся на цю подію, став В.Навроцький (1847–1882 рр.) – талановитий економіст, статистик, етнограф, публіцист і культурно-громадський діяч, який так і не встиг реалізувати свій надзвичайно високий інтелектуальний потенціал[68]. Уже 1875 р. він помістив на шпальтах «Правди» ґрунтовний огляд першого тому книги, який потім увійшов до посмертного видання його творів[69].

Дописувач «Правди» цікавився українською пісенною творчістю, передавав її зразки до Києва, мав чимало пісень та їх варіантів, що не потрапили до збірника В.Антоновича і М.Драгоманова. Тому він уважав доцільним доповнити інформацію київських учених і одночасно ближче познайомити читачів часопису «з сим вельми цінним ділом»[70]. В.Навроцький уважав справу киян «епохальною заслугою»[71] перед українською етнографічною літературою. Хоча збірник і не ввібрав у себе всього комплекту пісенної спадщини нашого народу, за ним, на його думку, «можна з інтересом прослідкувати розвой ідей у малоруском народі»[72].

Продовжуючи знайомство передплатників «Правди» з «Историческими песнями малорусского народа», він робить декілька цікавих спостережень, які свідчать про добру обізнаність із теоретичними проблемами дослідження фольклору. Так, у статті зазначалося, що коли визнати за колядками і щедрівками первісний міфологічний характер, то помітною стане прогалина збірника – «не бачимо тут того переходу з поганських понятій до культу християньского божества і святих, як се по льогічному порядку речі конечне, як се бачимо в літературі других народов»[73]. Тому, на його думку, цікавою могла стати студія «переходу поганських понятій до виображень християнських»[74], що уможливлювала, своєю чергою, дослідження історії християнської номенклатури пісень.

Пісенним циклом козацької доби, як свідчить текст рецензії, В.Навроцький захоплювався, хоча матеріалом цього періоду володів гірше, ніж попереднього. Він уважав козацькі думи і пісні цінним взірцем поезії, «які дух народний зложив був в тих часах у їх піснях і які безіменні козацькі барди розсипали щедро перед слухаючим уважним товариством козацьким, серед українських степів»[75]. Вони спонукали до лицарських подвигів, формуючи у тогочасного козацтва почуття самоповаги і гідності.

Закінчується схвальний відгук В.Навроцького словами вдячності всім збирачам усного поетичного спадку українського народу, які «заслужили на почесний спомин в історії нашої культури»[76]. В.Антонович і М.Драгоманов, на його думку, також заслуговують доброго слова за те, що з допомогою опублікованих і рукописних збірників, пісень, надісланих їх кореспондентами, упорядкували книгу і «зложили в одну наглядну цілость»[77].

Рецензія М.Петрова (про яку йшлося вище) на перший випуск другого тому «Исторических песен малорусского народа» настільки сподобалася П.Гільтебрандту, що була реферована ним у другому томі «**Древней и новой России**» за 1876 р.[78] Підкреслимо, що анотувалася рецензія, а не кни-

га, яка практично залишилася без уваги. На шпальтах часопису читаємо: «Появление как этого выпуска, так и первого тома было встречено весьма дельными критическими статьями проф. г. Николая Петрова, помещёнными в киевском академическом журнале (октябрь). На них мы и хотим обратить внимание»[79].

Закінчення повідомлення співробітника «Древней и новой России» не вирізняється прихильністю до дослідників українського фольклору. «Песню о присоединении Украины к России, – напише він, – г. Костомаров относит к эпохе Хмельницкого, а гг. Драгоманов и Антонович – к эпохе Дорошенки! Кому же верить?! После всего этого нельзя не согласиться с достопочтенным профессором, что новый выпуск «Исторических малорусских песен» доставляет весьма скудный материал для истории»[80].

Після виходу у світ першого випуску другого тому «Исторических песен...» з'явилася невеличка за розміром анотація на видання в «Университетских ведомостях» (за 1876 р.) – першому періодичному науковому виданні Київського університету. Автором її був відомий історик, джерелознавець, історіограф та бібліограф професор В.Іконников, який на час публікації анотації був секретарем історико-філологічного факультету університету св.Володимира[81].

Володимир Степанович згадував про деякі попередні рецензії на видання, зокрема, М.Костомарова і А.Рамбо, а також інформував, що у другому томі, присвяченому періоду боротьби Б.Хмельницького з поляками, «всех песен 18 и три приложения, в числе которых одна драма, приписываемая Феофану Прокоповичу». І далі: «Издание сопровождается вариантами и примечаниями, весьма подробными. По замечанию издателей, эти песни могут быть признаны вполне народными; тогда как помещённые в первом томе вызывают сомнения даже относительно их подлинности»[82]. Загальна тональність анотації видається досить офіційною і не зовсім прихильною.

Підсумувавши всі рецензії, що з'явилися на шпальтах періодичних видань у другій половині 1870-х рр., слід погодитися з думкою М.Сумцова про те, що «збірник Антоновича і Драгоманова звернув на себе увагу тямущих критиків як в Росії, так і поза її кордонами»[83]. Крім рецензії М.Костомарова, О.Котляревського, О.Веселовського, М.Петрова, анонімa Z, В.Навроцького, П.Гільтебрандта, В.Іконникова книга викликала також позитивні відгуки І.Ягича, І.Новицького в «Киевлянине» №100, 110 за 1874 р. та №10 за 1875 р. Ор.Міллера (Старая и новая Россия. – 1875. – Т.III, IV), А.Рамбо в «Revue des deux mondes» від 15 червня 1875 р. Французький професор досить високо оцінив працю київських учених і на сторінках монографії «La Russie epique etude surles chansons heroique de la Russie, traduites ou analyses pour la premiere fois, par Alfred Rambaud» (Париж, 1876 р.), яка, своєю чергою, мала позитивні відгуки в Росії[84]. Рецензент зазначав, що завдяки А.Рамбо і Рольстону «западной публике доступны теперь и наш древнейший эпос, и русская народная лирика. А.Рамбо хорошо знаком с русским языком и со сборниками и трудами великорусских и малорусских собирателей и исследователей древнейшей русской поэзии [...]. Его исследование обнимает и легендарный, и исторический, и заимствованный им прошлый эпос; особая часть этой интересной книги посвящена малорусскому эпосу»[85]. Саме завдяки зусиллям В.Антоновича і М.Драгоманова не лише західноєвропейські, але й російські вчені ближче познайомилися з українським фольклором, як складовою, але осібною частиною загальнослов'янського епічного спадку. Були й інші рецензії, хоча вони додають мало нового до попередніх характеристик і оцінок видання.

Зазначимо, що переважна більшість відгуків на зібрання українських історичних пісень, упорядкованих членами київської Старої Громади, була схвальною і загалом позитивною.

Новий погляд на народну творчість як на джерело писемної літератури й історії, філософії і психології, соціології і етнопедагогіки зумовив у XIX ст. перехід від романтичного захоплення цією творчістю до поглибленого наукового її студіювання, переосмислення всього нагромадженого досі матеріалу. Вдалою спробою повного і критичного зібрання історичних пісень українського народу стало видання В.Антоновича і М.Драгоманова **«Исторические песни малорусского народа», високо оцінене** сучасниками.

[1] Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. – К., 1874. – Т.1: Песни века дружинного и княжеского; Песни века козацкого. – 4, XXIV, 336 с.

[2] *Грушевський М.* П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна (Київ). – 1924. – Кн. 1/2. – С.102.

[3] *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Вісник НАН України. – 1994. – №9/10. – С.92.

[4] Про нього див.: Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817–1885). – К.; Донецк, 2001. – 570 с.

[5] *Костомаров Н.* Историческая поэзия и новые её материалы. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Вестник Европы. – 1874. – Т. VI (декабрь). – С.573–629.

[6] Там же. – С.573.

[7] Там же. – С.574.

[8] Там же.

[9] Там же.

[10] Там же.

[11] Там же.

[12] Там же. – С.575.

[13] Там же.

[14] Там же. – С.577.

[15] Там же.

[16] Там же. – С.590.

[17] Там же. – С.591.

[18] Там же.

[19] Там же. – С.594.

[20] Там же. – С.611.

[21] Там же. – С.628.

[22] Там же.

[23] Там же. – С.574.

[24] Про нього див.: Поминка по Александре Александровиче Котляревском // Университетские известия. – 1881. – №10 (ноябрь). – С.1–96; *Пыпин А.Н.* Материалы для биографии А.А.Котляревского. – Санкт-Петербург, 1894; *Булахов М.Г.* Восточнославянские языковеды: Биобиблиографический словарь. – Т.1. – Минск, 1976. – С.129–130; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – Москва, 1979. – С.193–194.

[25] *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – Т.1 (1874–1879). – К., 1994. – С.37–38.

[26] Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (Санкт-Петербург). – Ф.386. – Ед. хр.53. – Л.26–26 об.

[27] *Котляревский А.* Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый. – К., 1874. – 2+XXIV+336 с. // **Сочинения** А.А.Котляревского. – Санкт-Петербург. – Т.II. – С.416–431.

[28] Там же. – С.417.

[29] Там же. – С.418.

[30] Там же. – С.419.

[31] Там же. – С.420.
[32] Там же. – С.421.
[33] Там же. – С.422.
[34] Там же. – С.425.
[35] Там же.
[36] Там же.
[37] Там же. – С.426.
[38] Там же. – С.427.
[39] Там же.
[40] Там же. – С.427–428.
[41] Там же. – С.428.
[42] Там же.
[43] Там же. – С.430.
[44] Там же. – С.431.
[45] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.ІІ. – №30367. – Арк.1–1 зв.
[46] Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841–1994 / Упор. Г.Болотова, І.Бутич, Н.Грабова, О.Купчинський, Д.Пельц, Г.Сорока. – Л., 2001. – С.654.
[47] Див.: *Заславский Д.* Критико-биографический очерк. – К., 1924. – С.60.
[48] Друг (Львів). – 1876. – 15 (27) листопада. – С.352.
[49] Про нього див.: **Памяти Александра Николаевича Веселовского по случаю десятилетия со дня его смерти (1906–1916).** – Петроград, 1921. – 126 с.; *Горский И.К.* Александр Веселовский и современность. – Москва, 1975. – 239 с.; Историческая поэтика / В.М.Жирмунский (ред., вступ. ст. и прим.). – Москва, 2008. – 648 с.
[50] **Про нього див.: Бібліографія найважливіших праць акад. М.І.Петрова** // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1919. – Кн.1; *Ульяновський В., Панчук О.* Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Петров Микола. Скрижалі пам'яті. – К., 2003. – С.5–67.
[51] Див.: *Хромов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В.* Рання історія Академії наук України (1918–1921). – К., 1993. – С.231.
[52] *Н.П. [Николай Петров].* Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый. – Киев, 1874 г. (Библиографическая заметка) // Труды Киевской духовной академии. – 1874. – №10. – С.317.
[53] Там же. – С.317–318.
[54] Там же. – С.318.
[55] Там же. – С.319.
[56] Там же. – С.319–320.
[57] Там же. – С.320.
[58] Там же.
[59] Там же. – С.321.
[60] Там же. – С.321–322.
[61] Там же. – С.322.
[62] Там же. – С.342–343.
[63] Там же. – С.343.
[64] Там же. – С.345.
[65] Там же.
[66] Там же. – С.352.
[67] *Z.* Современное украинофильство // Русский вестник. – 1875. – №1/2 (Т.115). – С.841.
[68] Про нього див.: *Студинський К.* Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким // За сто літ. – Кн.1. – К., 1927. – С.83–153; *Витанович І.* Володимир Навроцький (1847–1882). Перший український статистик-економіст у Галичині на тлі своєї доби. – Л., 1934. – 83 с.; *Злупко С.* В.Навроцький – видатний економіст-демократ // Економічна думка на Україні. – К., 1969. – С.97–110; *Франко І.Я.* Українсько-руська (малоруська) література // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.41. – К., 1984. – С.74–100; *Його ж.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Там само. – С.194–470; *Його ж.* З останніх десятиліть XIX віку // Там само. – С.471–530; *Зелінська Н.* Навроцький Володимир // Українська журналістика в іменах. – Л., 1995. – Вип.2. – С.143–147.

[69] *Навроцький В.* Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова, т.1, Киев, 1874 // Твори Володимира Навроцького. – Т.1. – Л., 1884. – С.112–132.
[70] Там само. – С.112.
[71] Там само. – С.113.
[72] Там само.
[73] Там само. – С.114.
[74] Там само. – С.115.
[75] Там само. – С.131–132.
[76] Там само. – С.132.
[77] Там само.
[78] *Гильтебрандт П.А.* Об исторических песнях малорусского народа // Древняя и новая Россия. – 1876. – Т.II (май, июнь, июль, август). – №7. – С.291–292.
[79] Там же. – С.291.
[80] Там же. – С.292.
[81] Див.: *Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999. – С.305.
[82] Университетские ведомости. – 1876. – №5. – С.157.
[83] *Сумцов М.* Малюнки з життя українського народного слова. – Х., 1910. – С.111.
[84] *К.* Книга проф. Рамбо о русском эпосе // Вестник Европы. – 1876. – №4. – Апрель. – С.903–906.
[85] Там же. – С.903.

The article covers to analysis of appraisals of «Historical songs of Russian people» two-volume miscellany compiled and commented by famous Ukrainian scientists V. Antonovych and M.Drahomanov. Seeing the light in Kyiv during 1874–1875, the book token for Ukrainians obtained mainly approving reviews, which has shown its high professional level.

Л.Д.Федорова*

БІЛЯ ВИТОКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЙНИЦТВА В УКРАЇНІ: МУЗЕЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті розглянуто музейну діяльність Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, висвітлено зміст колекцій, що комплектувалися пам'ятками культури національного значення.

Серед інституцій суспільної пам'яті, зафіксованої в матеріальній формі, чи не провідну роль відіграють музеї. Як слушно наголошує сучасний польський учений А.Бернат, «їхнє заснування сприймалось як прояв національної місії, метою якої було зберегти і зібрати національні пам'ятки»[1]. Становлення музеїв України відбувалося у руслі загальноєвропейського процесу національного і культурного піднесення XIX – початку XX ст., який характеризувався прискоренням формування національної самосвідомості суспільства, посиленням інтересу до історичного минулого і традицій свого народу, прагненням зберегти його культурні цінності.

Національно-культурне відродження в Наддніпрянській Україні, яка перебувала у складі Російської імперії, відбувалося в умовах переслідування лідерів та осередків національного руху, заборони української мови та письменства (1863, 1876 рр.), послідовного російщення населення. Однак репресивна політика офіційних кіл держави не могла зупинити національного підйому. Однією зі складових цього процесу стало виникнення низки нових соціальних інститутів національної пам'яті, якими є музеї. Покликані до життя соціальними потребами, вони створювалися для задоволення духовних і культурних вимог суспільства, виконуючи свої соціальні функції відповідно до історичних і політичних умов існування. Саме на XIX ст. припадає початок формування музейної мережі України, яка, за підрахунками дослідниці Е.Піскової, налічувала на початку XX ст. вже близько 100 установ музейного характеру, різних за особливостями свого юридичного статусу, підпорядкування, територіального розміщення, профільної спеціалізації та соціальних функцій[2]. Збираючи, вивчаючи і популяризуючи пам'ятки культурної спадщини українського народу, чимало з них перетворилося на регіональні центри краєзнавчого, пам'яткоохоронного та національно-культурного руху. При цьому рушієм розвитку музейної справи в Україні була в основному громадська ініціатива.

Фундатором однієї з перших національних музейних установ у підросійській Україні виступив Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства (далі – Південно-Західний відділ ІРГТ). Тривалий час історіографія його діяльності була досить обмеженою. На початку XX ст. її розглядали у контексті українського національного відродження такі відомі вчені, як М.Грушевський[3] та О.Грушевський[4]. Стаття С.Русової з нагоди 40-річного ювілею відділу висвітлює його зв'язки з київською Старою Громадою, науковими установами, дослідну роботу його членів та інші питання[5]. Вона підкреслила, що причиною заборони відділу була національна спрямованість його діяльності. М.Біляшівський, аналізуючи в 1918 р. наці-

* *Федорова Лариса Данилівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

ональні надбання дореволюційної доби, писав, що однією з головних причин переслідування й заборони Південно-Західного відділу російською владою був його музей, що розбудовувався як національний[6].

У 1920-х рр. українські вчені більш ґрунтовно дослідили форми й напрями праці відділу. Зокрема, Ф.Савченко використав і опублікував значний масив архівних матеріалів, проаналізував громадські рухи в Україні та українське національно-культурне самовизначення 1860–1870-х рр.[7] У цьому контексті дослідник високо поцінував результати роботи членів Південно-Західного відділу ІРГТ, уперше опублікував висновки Особливої наради, створеної російським імператором Олександром II «для припинення українофільської пропаганди», за якими відділ було закрито[8]. І.Житецький зупинився на причинах створення відділу, напрямах його діяльності, зв'язках з іншими науковими установами, а також склав список його членів[9]. Історії відділу торкаються у своїх дослідженнях В.Міяковський[10] та О.Рябінін-Скляревський[11]. В історіографії 1960–1970-х рр. діяльність Південно-Західного відділу ІРГТ певною мірою розглядалася у монографіях таких учених, як В.Горленко[12], А.Волощенко[13], більш змістовно – О.Кравець[14], однак жодна із зазначених праць не висвітлює музейну роботу його членів.

У сучасних умовах посиленої уваги до історії національно-культурних рухів з'явилася низка публікацій, автори яких прагнуть об'єктивно, усебічно й достовірно висвітлити зазначену проблематику. Основні напрямки наукової та освітньо-культурної діяльності Південно-Західного відділу, вплив на українське національне відродження та причини заборони відділу вивчала Л.Чорна[15]. Його роль у суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. досліджувала Н.Петрук (також публікувалася як Н.Тимчик)[16]. В її працях підкреслено вирішальну роль київської Старої Громади у формуванні засад і напрямів діяльності, український характер відділу, на відміну від інших місцевих осередків російського товариства. Вона приділила увагу науковій праці, культурно-громадській діяльності та міжнародним зв'язкам, формуванню музею відділу. Фольклористичні студії членів відділу проаналізовано В.Мильком[17]. Водночас у сучасній українській історіографії недостатньо повно охарактеризовано внесок Південно-Західного відділу у становлення національного музейництва.

У XIX ст. громадський рух в Україні за збереження культурних цінностей музейного значення розгортався у трьох напрямах. Перший характеризувався становленням і розвитком місцевих музеїв, тобто, таких закладів, які комплектували збірки музейних пам'яток переважно свого регіону. Зрозуміло, що у сумі вони утворювали національний музейний фонд. Другий напрям виявився у формуванні музеїв, що розбудовувалися як національні, третій – у становленні музейних установ, які формували збірки пам'яток із багатьох регіонів України, документуючи таким чином минуле всієї країни (або різних складових її історії) і тим самим відігравали роль центральних, провідних музейних установ у своїх профільних групах.

Після Валуєвського циркуляру 1863 р. легальна культурно-громадська діяльність національного спрямування в Україні стала неможливою. Особливо це відбилося на праці київської Старої Громади, члени якої були змушені вдаватися до легальних форм діяльності, аби продовжити національно-культурну роботу. Вони були в числі засновників і провідних діячів Південно-Західного відділу ІРГТ, «Положення» про яке було офіційно затверджене 10 листопада 1872 р. Загальноросійське товариство ставило за мету «збирати, обробляти і поширювати в Росії географічні, етнографічні й статистичні відомості взагалі та особливо про саму Росію, а також поширювати

достовірні відомості про Росію та інші країни»[18]. Південно-Західний відділ визначив територією своєї діяльності п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську; своїми завданнями – розшукування і популяризацію вже зібраних місцевими архівами і приватними особами відомостей про край, розгляд їх і вирішення, як ці відомості можна використати; збирання етнографічних і статистичних матеріалів через місцевих жителів, організацію вчених експедицій тощо. Відділ ставив також за мету збирання і зберігання рухомих пам'яток: учених посібників, що належать до кола його діяльності, зокрема, рукописних і друкованих книг, актів, карт та етнографічних предметів[19].

Серед 17 членів-засновників відділу були відомі вчені, громадсько-політичні діячі: М.Бунге, В.Беренштам, Ф.Вовк, П.Житецький, М.Лисенко, О.Русов, П.Чубинський, В.Шульгін, М.Яснопольський та ін. Очолювали відділ Г.Ґалаґан (1873–1875 рр.) і В.Антонович (1875–1876 рр.), керуючий справами – П.Чубинський. Загальна кількість членів в 1876 р. становила близько 200 осіб.

Упродовж 1874–1875 рр. було опубліковано два томи «Записок» відділу, в яких вміщено журнали загальних зборів, доповіді його членів з етнографії, статистики, географії та природознавства й інших тем. Відділ ініціював проведення в Києві III Археологічного з'їзду, що відбувся у серпні 1874 р. У ньому взяла участь більшість членів відділу, які виступили з низкою пам'яткознавчих доповідей. Зокрема, М.Левченко присвятив свій виступ знищенню пам'яток старовини в Україні[20]. Він навів приклади суто національних історичних споруд: хата батька останнього гетьмана України К.Розумовського в с. Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії, гетьманський палац у Батурині та ін. Доповідач запропонував повідомляти через газети про пам'ятки місцевої старовини, що потребують опіки, про випадки вандалізму відносно них; у зв'язку з можливістю зникнення таких пам'яток закликав замальовувати та фотографувати їх; уживати заходів для підтримання та збереження. П.Чубинський разом з О.Русовим склав програму для збирання статистичних та етнографічних відомостей. Відділ видав і розіслав по Україні програми з різних галузей – географії, статистики й економіки, етнографії.

Одним із найважливіших напрямків діяльності було визначено створення музею відділу, ініціатором чого виступив П.Чубинський. Було вирішено комплектувати зібрання предметами, що характеризують Україну «в етнографічному, промисловому та археологічному відношенні»[21]. Він мав покласти початок першому етнографічно-географічному музею у Наддніпрянській Україні. Навесні 1873 р. було надруковане в періодичних виданнях і розіслане окремим відбитком (1200 примірників) оголошення відділу про збирання предметів для музею. Його географічний підрозділ мав комплектуватися мінералогічними і геологічними колекціями із точним зазначенням місця виявлення предметів, народних назв та їх уживання; ботанічними колекціями засушених рослин або зразків різних порід також з обов'язковим зазначенням місця виявлення, зоологічними колекціями засушених комах, риб, птахів тощо.

Для етнографічної колекції передбачалося збирати малюнки, фотографії будівель, які примітні національними особливостями, народних сцен; вбрання (чоловіче й жіноче з різних місцевостей); оздоблення хат, хатнє начиння (ікони, рушники, дзеркала, столи, діжки, скрині, посуд); інструменти та речі різного вжитку (веретена, прядки, гребні, ножі, музичні інструменти, іграшки); землеробське, промислове та інше знаряддя (рала, плуги, лопати,

пилки, долота); візки та упряж (моделі возів, саней, коліс, голобель); судна (моделі барок, галер, чайок, багрів, човнів)[22].

Етнографічні матеріали надіслали близько 50 осіб. Першими дарувальниками були М.Семиренко, який у квітні 1873 р. пожертвував гербарій із 218 рослин із зазначенням їх народних назв і використання в побуті, що мав цінність для складання словника народних ботанічних назв, потім – зразок чобіт і ніж (чепелик); інженер-механік В.Гарин – колекцію моделей вітряків, ткацького станка, плуга, рала, борони, воза, саней; П.Чубинський – вишитий рушник і 7 етнографічних картин художника Г.Квятковського, на яких було зображено зовнішній і внутрішній вигляд української хати в Поліссі, а також поліські типи й одяг дорослих, старих і дітей чоловічої й жіночої статі (загалом – 15 фігур). У звіті О.Русова про надходження до музею 29 вересня 1873 р. зафіксовано імена осіб, котрі передали найбільше матеріалів: Ф.Вовк – 82 предмета, І.Кордиш – 33, М.Левченко – 84, В.Рубінштейн – 86, О.Русов – 118, О.Русова – 34, М.Симиренко – 243, П.Чубинський – 139 одиниць. Зокрема, О.Русова передала 34 малюнка етнографічних будівель, виконаних нею за ескізами Ф.Вовка, зробленими з натури; І.Кордиш – фотографії різних народних типажів[23].

1873 р. до музею надійшли такі матеріали: від М.Лисенка – детальний опис народного одягу у Сквирському і Таращанському повітах; у листопаді Софія і Марія Ліндфорс подарували 6 аркушів із 23 рисунками узорів, зібраних ними в селах Олександрівка і Олешня Городнянського повіту Чернігівської губ. для обшивки країв рушників і для вишивок на хустках, чоловічих та жіночих сорочках (загалом 74 зразки). Рисунки супроводжували народні назви форм зображення. Було вирішено друкувати ці візерунки в «Записках» відділу з метою «ознайомлення публіки та заохочення нових пожертвувань»[24].

У 1874 р. до музею надійшли гончарні вироби з містечка Опішні, зразки цегли і черепиці, виготовлені у Буді-Орловецькому Черкаського повіту (передав О.Рогович); плахта з містечка Ворошкова; зразки шовку селянських виробів із с. Трипілля; зразки вишивок на полотні; повний жіночий одяг із Харківської губернії; повні жіночий та чоловічий костюми Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (П.Косач); гуцульська сорочка; рушник ручної вишивки з Херсонської губернії та рушник тканий кролевецький; окремі предмети одягу та домашнього начиння; 12 зразків мережок, вишитих на полотні з народними назвами; дитяче взуття, плетене із суконних кольорових смужок з околиць м. Бреста-Литовського (Ф.Вовк); таблиця народних узорів з Яготина; іграшки; колекція стародавніх монет (30 одиниць); скарб із Таращанського повіту (монети 1661–1662 рр.) та прикраси збруї й одягу; бронзова стріла; колекція пенькового ремісництва – зразки коноплі, гребля, веретена, кужіль і гребінка; колекція мінералів із Балтського повіту; модель вітряка; коловорот, серп і коса із с. Заливащини Вінницького повіту Подільської губернії; 9 чучел птахів; етнографічний альбом України з 55 фотографіями житлових і господарських споруд, типів і костюмів, сценами домашнього побуту, господарських занять і обрядів (І.Кордиш) тощо[25].

За даними І.Житецького, уже 1873 р. музейне зібрання налічувало 888[26], а 1875 р. – 3 тис. одиниць зберігання, у числі яких були предмети побуту, домашнє начиння, одяг, писанки, вишиванки, музичні інструменти та інші старожитності, документальні матеріали, фотографії, рукописи, зразки флори і фауни з різних регіонів України[27].

Члени відділу розпочали дослідження типології, особливостей виробництва, мистецької вартості народних виробів. О.Русов висунув ідею друкувати

у «Записках» відділу приклади народних візерунків, у т.ч. поповнити їх зображеннями на писанках. Було ухвалено скласти програму для збирання матеріалів із народними орнаментами, для розробки якої організували комісію у складі Ф.Вовка, М.Драгоманова, М.Левченка і О.Русова[28]. Ф.Вовк виступив на III Археологічному з'їзді в Києві 1874 р. з доповіддю «Відмінні риси південноруської народної орнаментики», в якій підкреслив абсолютну нерозробленість теми, відсутність видань або колекцій таких матеріалів. Доповідач поінформував, що Південно-Західний відділ розпочав комплектувати такими матеріалами свій музей. На вивченні цих колекцій і ґрунтувалося його дослідження[29].

На останньому засіданні відділу 30 квітня 1876 р. Ф.Вовк виступив із рефератом про українську орнаментику писанок, спираючись зокрема на колекцію відділу. Проаналізувавши розписи та географічне поширення (у т.ч. у Буковині та Галичині), Ф.Вовк довів, що в них проявилися ті риси українського орнаменту, які він вивів за допомогою вишивок. Присутні на засіданні члени відділу висловилися за те, щоб ті особи, які збирають матеріали для вивчення української орнаментики, звертали увагу на речі церковного вжитку (підризники, пояси, покрови напрестольні та ін.). Вони звернули увагу на те, що їх багато збереглося, наприклад, у церквах Полтавської та Катеринославської губерній. Зазначені речі зроблені з простого полотна, але розшиті багатими та різноманітними візерунками, не лише гладдю й кольоровими нитками, а й досить часто – золотими та срібними[30].

Ф.Вовк склав каталог колекції, подарованої М.Семиренком (230 народних назв), а директор університетського ботанічного саду О.Рогович провів їх класифікацію. Їх працю було опубліковано в першому томі «Записок» відділу[31].

Слід зазначити, що члени відділу планували поширити свою діяльність і на Західну Україну. Ця думка М.Драгоманова пролунала ще на засіданні відділу 29 вересня 1873 р. Він пропонував звернути увагу на фольклорні матеріали Галичини й Буковини і розгорнути там мережу співробітників[32].

Не маючи окремого приміщення, відділ зберігав музейні колекції і бібліотеку у будинку Г.Галаґана. Як зазначав Ф.Савченко, відсутність власного приміщення для зберігання колекцій і неможливість продовжити експедиції за браком коштів «було символічно для української справи того часу»[33].

За Емським указом російського імператора від 18 травня 1876 р. відділ було закрито[34]. 1913 р. С.Русова писала, що він був закритий через те, що діяльність товариства здалася російській адміністрації українофільською[35]. Аналогічної думки додержувався М.Біляшівський, який писав, що саме через те, що музей Київського відділу «мав метою українську етнографію і старовину», його було заборонено[36]. У серпні 1876 р. майно і гроші відділу передали Київській археографічній комісії[37]. Музичні інструменти успадкувало Київське відділення Російського музичного товариства, музейні колекції – Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, рештки бібліотеки (значна її частина зникла) після довгих поневірянь потрапили 1911 р. до бібліотеки Київського комерційного інституту[38]. Збереглася розписка якогось Д.Горенка, що 22 травня 1877 р. він одержав гроші за перевезення музею і бібліотеки[39].

Таким чином, у 1870-х рр. українська інтелігенція, зокрема члени київської Старої Громади, свідомо намагалася заснувати національний музей у Києві і почала формувати відповідного змісту колекції. Хоча у складних умовах тиску державної влади на національний рух здійснити зазначену мету не вдалося, було звернено увагу на історичну та мистецьку цінність на-

родних виробів, предметів побуту та зібрано першу колекцію пам'яток суто національного змісту. Заслуга відділу полягала в тому, що було вироблено програму етнографічних досліджень і звернено увагу суспільства на необхідність створення такого музею. Його зібрання мало репрезентувати матеріали й культурні особливості не одного, а багатьох регіонів України. Одночасно члени відділу розпочали вивчення особливостей пам'яток українського народного мистецтва та його популяризацію.

Тривалий час після закриття відділу у Києві не існувало суто національної громадської структури, яка би прагнула розвивати українську культуру, зберігати спадщину свого народу. Однак зроблене і започатковане членами київського відділу не було марним. Коли наприкінці 1906 р. утворилось Українське наукове товариство, дев'ять колишніх членів Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства ввійшло до його складу. Саме це товариство від самого початку задекларувало національний напрям своєї діяльності, у т.ч. й заснування українського музею.

[1] *Бернат А.* Архіви, бібліотеки і музеї – інститути соціальної пам'яті. В чому наша відмінність, що нас єднає // Архіви України. – 2004. – №4/6. – С.38.

[2] *Піскова Е.М.* Специфіка та основні напрями формування музейної мережі України в XIX – на початку XX ст. // Музеї України XIX – початку XX століть. Збірник наукових праць. – К., 2005. – С.26.

[3] *Грушевский М.С.* Позорной памяти // Украинский вестник. – 1906. – Ч.1. – С.11–14.

[4] *Грушевский А.* Из жизни украинского кружка 1870-х годов // Украинская жизнь. – 1915. – №11/12. – С.33–39.

[5] *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества // Украинская жизнь. – 1913. – №11. – С.28–39.

[6] *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – К., 1918. – С.14.

[7] *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1860–1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С.15–22; *Його ж.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х.; К., 1930. – 415 с.

[8] *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року. – С.381–383.

[9] *Житецький І.* Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. (З приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.31–36.

[10] *Міяковський В.* Записка 1874 року про український рух // Архівна справа. – 1927. – Кн.2/3. – С.21–29.

[11] *Рябінін-Скляревський О.* Київська громада 1870-х // Україна. – 1927. – Кн.1/2. – С.144–162.

[12] *Горленко В.Ф.* Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнічних зв'язків. – К., 1964. – 248 с.

[13] *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974. – 222 с.

[14] *Кравець О.М.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість та етнографія. – 1973. – №2. – С.60–66.

[15] *Чорна Л.В.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т. – Ізмаїл, 2005. – 159 арк.; *Її ж.* Етнографічна діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2000. – С.42–44.

[16] *Петрук Н.П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 182 арк.; *Тимчик Н.П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К., 1998. – Вип.40. – С.75–78.

[17] *Милько В.І.* Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – Вип.15. – С.246–253.

[18] Положение о Юго-Западном отделе Императорского русского географического общества. – К., 1873. – С.3.

[19] Там же. – С.4.

[20] *Левченко М.М.* Об уничтожении памятников старины в Южной России // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т.1. – С.309–319.

[21] Действия отдела // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Т.I за 1873 год. – К., 1874. – С.17.

[22] *Петрук Н.П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – С.88–89.

[23] Действия отдела. – С.33–34.

[24] Там же. – С.66.

[25] Журналы // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Т.II за 1874 год. – К., 1875. – С.11–31.

[26] *Житецький І.* Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. – С.33.

[27] *Петрук Н.П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – С.13–14.

[28] Там само. – С.90.

[29] *Волков Ф.К.* Отличительные черты южнорусской орнаментики // Труды III Археологического съезда. – Т.2. – С.317–326.

[30] Собрание Юго-Западного отдела Императорского российского географического общества 30 апреля 1876 года // Киевский телеграф. – 1876. – №55. – 12 мая. – С.3.

[31] *Волков Ф.К.* Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями, представленных в Юго-Западный отдел Императорского русского географического общества М.Ф.Семиренком и определённых в ботаническом отношении проф. А.С.Роговичем // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Т.I за 1873 год. – К., 1874. – С.165–178.

[32] Действия отдела. – С.37.

[33] *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. – С.21.

[34] *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року. – С.381–383.

[35] *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества. – С.38.

[36] *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – С.14.

[37] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.II. – Спр.30284. – Арк.5.

[38] *Петрук Н.П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – С.12.

[39] ІР НБУВ. – Ф.II. – Спр.30284. – Арк.6; *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества. – С.37.

Considered in the article is the Museology of southwest department of Imperial Russian Geographic Society, the contents of collections is covered, which was complected with cultural remembrances of national importance.

Р.Ковальчик*

ІНВЕСТИЦІЇ У ВАЖКУ ПРОМИСЛОВІСТЬ ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ ДО 1914 р.: ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК В УМОВАХ ДЕРЖАВНОГО ПРОТЕКЦІОНІЗМУ**

Стаття присвячена аналізу політики капіталовкладень у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р. та їх впливу на загальний розвиток цієї галузі індустрії в інших промислових центрах Російської імперії, насамперед у Царстві Польському та на Уралі.

При вивченні економічної історії Росії XIX–XX ст. треба пам'ятати, що від середини 1850-х рр. дедалі посилювався процес ґлобалізації, відтак національні економіки ставали все більш залежними одна від одної, а національний капітал через мережу спільних інтересів перетворювався на міжнародний. Кон'юнктурні цикли, підвищення і зниження курсу акцій та обліґацій проявляли себе не тільки в реґіонах і державах із високим рівнем економічного розвитку, але й відносно відсталих. Це стосувалося Європи, Азії, Південної та Північної Америки. Невід'ємною складовою тодішнього економічного світу ставали периферійні ринки, дедалі більш залежні від капіталу промислово розвинутих країн. Російський ринок був периферійним, тереном експансії закордонного капіталу. Економічне зростання у цій країні залежало від масштабів іноземних капіталовкладень. У середині XIX ст. Росія почала виходити з ізоляції. До початку Кримської (Східної) війни (1853–1856 рр.) тут, за винятком короткого періоду, панувала політика протекціонізму, яка була причиною того, що західний капітал не прагнув безпосередньо вкладати в Росію, проте надавав російській владі кредити. У результаті Російська імперія була відсталою країною, залежною від міжнародного капіталу, а війна в усій повноті продемонструвала її слабкість.

Поразка змусила російське керівництво вдатися до перегляду економічної політики. Ставку було зроблено на будівництво залізниць, що стало ключовим пунктом програми індустріалізації міністра фінансів М. фон Рейтерна. У планах імператора Олександра II Росія мала здійснити цивілізаційний стрибок і наздогнати держави Західної Європи. Задля залучення закордонних інвестицій було суттєво знижено мита на всю готову продукцію, напівфабрикати і сировину – це мало прискорити будівництво залізниць. Росії було складно реалізувати ці плани, адже, з одного боку, державна скарбниця залежала від безпосередніх інвестицій, як промислових, так і залізничних, а, з іншого, криза, нестабільність рубля, масштаби купівлі російських цінних паперів закордонним капіталом спричинили відтік золота із країни.

Ситуацію погіршував зростаючий торговельний дефіцит, обмежений доступ до кредитів та брак готівки на ринку. Росія пішла на запровадження ряду заохочень для закордонного капіталу, особливо у галузі залізничного будівництва. Незважаючи на зрослі видатки, бажаний перелом, як і передбачалося, стався. Загальна довжина залізниць суттєво зросла. Так, у період, коли міністерство фінансів Росії очолював М. фон Рейтерн, було збудовано

* *Ковальчик Рафал – доктор наук гуманістичних у галузі історії, ад'юнкт кафедри соціально-економічної історії інституту історії Лодзького університету (Польща).*
E-mail: rafalkowalczyk36@o2.pl
** *Переклад із польської – С.І.Кравченко (Луцьк).*

20 тис. верст[1], на що пішло 1 млрд 366,7 млн руб.[2] Бюджет Росії міг дозволити собі такі видатки в період процвітання, однак російська економіка була залежною від міжнародної кон'юнктури. Криза 1873 р. додатково ускладнила економічну ситуацію.

Економічне піднесення, яке передувало цій найдовшій у XIX ст. кризі, характеризувалося надмірним кредитуванням і виникненням великої кількості нових фірм. Найбільшою мірою це проявилося в Німеччині, де після об'єднання країни склався єдиний внутрішній ринок, стимульований фінансовими вливаннями (5 млрд золотом – контрибуція, накладена на переможену у франко-німецькій війні 1870–1871 рр. Францію). У 1871 р. в Німеччині було засновано 207 фірм з оборотом 750 млн 760 тис. марок, а в 1872 р. – уже 479 (1 млрд 477 млн 730 тис. марок)[3]. Однак і в Росії кредитна політика спричинила «сплеск» нових підприємств. Особливо стрімке зростання простежувалося у легкій промисловості. Однак непропорційне до масштабів економічного зростання підвищення цін на бавовну породило негативні симптоми в економіці, наблизивши кардинальні зміни. Одночасно відбувся поворот у залізничній кон'юнктурі, пов'язаний зі зростанням світових цін на метал, від яких Росія як імпортер дуже залежала. Також давалася взнаки складна ситуація в державі, зростаючі труднощі у фінансовій сфері, які гальмували отримання кредитів на міжнародних ринках для потреб залізничного будівництва.

Паніка на віденській та інших європейських біржах, справивши ефект доміно, не оминула й Росію. На московській біржі відбулося різке падіння курсів цінних паперів. Крах на ринках акцій перенісся на реальну економіку. Росію охопила хвиля банкрутств, а більшість фірм відчули проблеми зі збутом продукції. Пік кризи в Росії припав на 1876 р., коли було збудовано всього 604 км залізниць (для порівняння: у 1871 р. – 2910). У цей період попит на бавовну впав на 17%, а залізні вироби – на 22%. Ситуація на фінансовому ринку дедалі погіршувалася, адже треба було здійснювати виплати за боргами. Напруження додавала підготовка до війни з Туреччиною. Росія опинилася на краю фінансової прірви.

Фіскальні проблеми стали однією з причин перегляду російської економічної політики. Спочатку було вирішено вдатися до монетарних заходів впливу, додруковуючи паперові гроші. Інфляційний тиск позитивно вплинув на розвиток промисловості й торгівлі. Проблемним залишався динамічно зростаючий дефіцит. Росія була не у змозі втримати дедалі збитковіший для економіки митний лібералізм. Відтак 1877 р. уряд вирішив відмовитися від прогресивної лібералізації митних тарифів і запровадив т.зв.«золоте мито».

Цей крок був пов'язаний із відходом творця ліберальної ери в російській економіці – М. фон Рейтерна. Уряд і наступні очільники фінансового відомства (С.Грейґ, С.Вітте, В.Коковцов та ін.) захищали внутрішній ринок від іноземної конкуренції, впроваджуючи щоразу більш жорстку протекційнозапобіжну систему. Росія прагнула розвивати промисловість, спираючись на власні сировину та ресурси. Починаючи з 1877 р. ця система діяла дедалі ефективніше, охоплюючи все більше секторів економіки.

Урядовці сподівалися, що відхід від лібералізму і поступова монополізація виробництва стануть «ліками» від кризи, а реґульований ринковий механізм менше піддаватиметься змінам кон'юнктури. Митний протекціонізм загальмував вільний торгівельний обмін, що для відсталих держав, якою була Росія, відкрило шанси на розвиток внутрішнього ринку, впровадження новітньої техніки і технологій. Західні інвестори, оцінюючи значення російського ринку, не хотіли втрачати прибутки. Експорт капіталу з розвинених держав обіцяв обернутися великим зиском для інвесторів, держав, банків,

фірм. У результаті в 1877 р. наступили зміни – Росія під впливом «золотих мит» та успішно впровадженої протекційно-запобіжної системи перетворилася з імпортера товарів на імпортера капіталу.

Експорт капіталу із Західної Європи (Німеччина, Франція, Великобританія, Бельґія) та США призвів до змін у російській економіці. Спочатку головним бенефіціантом фінансових вливань було Царство Польське – на той момент найбільш промислово розвинута частина Російської імперії. Почалося динамічне зростання вуглевидобутку, що віддзеркалювало загальний стан економіки. Так, 1876 р. у країні було добуто 453 700 т вугілля, а в 1879 р. – уже 1 086 500 т[4]. Ще однією галуззю, яка продемонструвала величезне зростання, була бавовняно-прядильна. У 1879 р. частка Царства Польського у виробництві всієї Росії становила 15,4% (49,6 млн руб.), натомість ще дев'ять років перед тим, у 1870 р. – лише 7,4% (15,4 млн руб.)[5].

В імперії відзначалося неухильне зростання виробництва в усіх галузях, захищених «золотим митом». Динаміка цього процесу вражала. У 1875–1881 рр. використання бавовни зросло до 75%. За розвитком бавовняно-прядильної галузі під кінець 1870-х рр. Росія вийшла на четверте місце у світі. Ефективність політики «золотого мита» спонукала економічні відомства поширити її на вироби металургійної промисловості, котра переживала занепад у період лібералізму. Після впровадження єдиної митної ставки відбулося зростання виробництва високоякісної сталі, заліза і видобуток залізної руди. І хоча важка промисловість Росії так і не піднялася до рівня Франції, Бельґії чи Великобританії, однак динаміка росту була значною. Розвиток промисловості в Російській імперії в період 1870–1913 рр. спричинив зменшення частки сільського господарства в національному доході з 55% до 51%[6].

У 1870-х рр. до Царства Польського, промислово найбільш розвинутої частини Російської імперії, був спрямований потік закордонного капіталу. Край став «вікном» для закордонних інвестицій та проникнення в Росію іноземного капіталу. На час запровадження «золотого мита» в імперії було два промислових округи, головну роль в яких відігравала важка індустрія – це Урал і Царство Польське. У підросійській Польщі залізорудні родовища експлуатувалися в межах Старопольського промислового округу та у Домбровському басейні. У першому районі поклади залізних руд були незначними, вміст металу в них становив 20–35%, а розробка родовищ була складною й витратною справою. Вміст заліза у домбровських рудах (40%) після збагачення зростав до 50%. Процеси видобутку тут були механізовані. Проте, незначні запаси руди не задовольняли потреб металургії не тільки Російської імперії, але й навіть самого Царства Польського[7]. Натомість на Уралі залягали потужні рудні жили зі значним вмістом металу й, найважливіше, практично без сторонніх домішок. Однак місцеві заводи відзначалися невеликою продуктивністю і низькою механізацією виробництва. Гостро давалася взнаки нерозвиненість транспортної мережі, яка б з'єднувала реґіон із головними ринками збуту в імперії[8].

Відтак, закордонні інвестори віддавали перевагу вкладанням у Царство Польське. Важка промисловість саме цього реґіону імперії, починаючи з 1877 р., отримувала найбільше капіталів. Ситуація змінилася лише після відкриття О.Полем рудних покладів на Криворіжжі. Ця подія справила неабиякий вплив на всю економіку Російської імперії[9].

Росія потребувала успіху, «маховика» для своєї економіки. Урал з огляду на географічне положення для цього не підходив, так само й Польща, де поклади залізних руд були не найкращої якості. Шанс на зміну ситуації в

російській економіці виник після відкриття рудних покладів Криворіжжя, неподалік від Донецького вугільного басейну, що ґарантувало нормальний розвиток важкої промисловості завдяки наявності сировини та палива.

Слід відзначити, що Петербурґ зацікавився Півднем імперії, а саме Донецьким басейном, ще раніше – наприкінці XVIII ст. Проте віддаленість цих земель (колишнє Дике поле), а також відсутність шляхів сполучення (за винятком водних) спричинила те, що будівництво мануфактур, металургійних заводів, кузень, розбудова залізоробної промисловості у цілому зазнали невдачі. Князь Ґ.Потьомкін звернув увагу на можливість розвитку реґіону, але разом із територією, що лежала на схід від Дніпра, у басейні річок Інгулець і Саксагань – тобто, Криворіжжям. За наказом Ґ.Потьомкіна члени Петербурзької академії наук обстежили ці терени[10].

І хоча плани Ґ.Потьомкіна щодо заснування мануфактур у Подніпров'ї, де б виплавлялося залізо для військових потреб, не зреалізувалися, однак російська влада про них не забула. Розвиток центру важкої промисловості на Півдні імперії давав Росії можливість стати незалежною від імпорту. Будівництво Луганського заводу, у що було вкладено значні кошти з бюджету держави, стало цьому яскравим підтвердженням[11].

Передбачалося, що розвиток нового центру промисловості спиратиметься на Донецький басейн, адже геологічними розвідками було охоплено виняткова територію майбутнього Донбасу. Натомість про поєднання цих теренів із Криворіжжям забули. За урядовими планами, виробництво мало працювати на запасах деревного вугілля з північних ґуберній та залізної руди з Уралу. Проте задуми провалилися через високу вартість транспортування. У результаті урядові інвестиції у цей реґіон (Луганський завод, Петровська (1862 р.), а також найновіша Лисичанська (1870 р.) мануфактури) були невдалими[12].

На початку 1870-х рр. у Донецькому басейні поряд із державними підприємствами з'явилися й приватні. Це був збудований англійцем Дж.Юзом завод «Новоросійського товариства», який працював на місцевих залізорудних лімонітах. Східніше, біля Суліна, виник чавуноливарний завод Пастухова («Сулінське товариство»), який переробляв брухт, закуплений у російського військового відомства. У виробничому циклі металургійного підприємства використовувався антрацит[13].

При проведенні в 1878–1879 рр. на території Донбасу геологічної розвідки виявилося, що робити вкладення в місцеву металургію було невигідно з огляду на те, що поклади залізних руд (лімонітів і сферосидеритів) містили близько 40% заліза і значні домішки фосфору. Виняток становив лише район Бердянська, але цих родовищ було недостатньо, щоби на них почати розбудову нового центру[14].

Після запровадження «золотого мита» російський уряд був зацікавлений у зміні попередньої політики, що спиралася на імпорт заліза, сталі і готових виробів, та в розвитку власної сировинної бази важкої промисловості. Саме тоді свої погляди на Криворіжжя звернув О.Поль. Проведене на його замовлення й оплачене з приватних джерел геологічне обстеження місцевих покладів залізних руд дало вражаючі результати, викликавши ейфорію в гірничому департаменті. У Петербурзі вирішили вислати на Південь імперії геологів та інженерів С.Кіндратовича, Яковлева й проф. Романовського, метою яких було проведення розвідки місцевих родовищ залізної руди і підтвердження результатів О.Поля. Згодом до Кривого Рога направили групу російських науковців – хіміків і геологів, серед яких був і відомий учений Д.Менделєєв.

Ці розвідки підтвердили, що поклади криворізьких залізних руд дуже багаті на залізо – вміст металу становив у них 60–70%[15]. Результати визначили не тільки подальший розвиток південних теренів – Кривого Рогу, Донбасу, але й Росії загалом. Професор Д.Менделєєв переконував, що тут залягають найбагатші поклади руд із 60-відсотковим вмістом заліза, експлуатація яких буде можливою й через десятки років. Оптимістичні обрахунки підтвердили інженери Авдаков, Туннер і Буличев. На з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії розпочалася пропаґандистська акція, котра мала привернути увагу уряду до цього багатого на сировину для розвитку важкої промисловості реґіону[16]. Відтак, при затвердженні планів побудови на Півдні імперії новітнього індустріального центру керувалися переконанням, що запасів якісних залізних руд вистачить щонайменше на кілька десятків років. Реальність виявилася іншою[17] і вже за кільканадцять років почав даватися взнаки відчутний брак сировини[18].

Російська влада відразу вдалася до великих капіталовкладень, головно в інфраструктуру, адже без широкомасштабних фінансових вливань у залізничне будівництво розвиток нового промислового центру був би неможливим[19]. До того ж, годі було розраховувати на західні інвестиції. Криворіжжя досі не мало транспортного сполучення з головними промисловими центрами країни й, головне, запасами донецького вугілля (найближчі копальні перебували на відстані 340 км)[20].

Будівництво залізничної колії, яка б зв'язала Кривий Ріг із Донецьким басейном, розпочалося на початку 1880-х рр. Тоді ж в металургію Півдня імперії пішли перші закордонні інвестиції. Це були французькі капіталовкладення. Із метою експлуатації запасів залізної руди Криворіжжя французький інвестор заснував спілку «Société anonyme des minerais de fer de Krivoi Rog»[21]. Однак справжній інвестиційний бум наступив наприкінці 1880-х рр. і був пов'язаний із розширенням протекційної системи, запровадженням високих митних тарифів на залізорудну сировину.

Важка індустрія динамічно розвивалася й у Царстві Польському, але на інших засадах. Спочатку російська митна політика була дещо неузгодженою. Від 1877 р. тут функціонували так звані несамостійні підприємства, котрі працювали на імпортованій (головно з Верхньої Сілезії) сировині. Це були закордонні концерни та інвестори, які діяли на російському ринку. Завдяки такій стратегії була можливою максималізація прибутків при мінімальних затратах. Однак підвищення мита на залізорудну сировину зробило їх подальше функціонування невигідним. Це справило вирішальний вплив на металургійну галузь Царства Польського, причому, стосувалося як заводів, збудованих німецькими інвесторами в межах Сосновсько-Ченстоховського, так і Варшавського промислових округів. У першому існувало три підприємства такого типу, так звані самостійні металургійні заводи: два у Сельцях під Сосновцем (власником першого був верхньосілезький концерн «Vereinigte Königs und Laurahütte A.G. für Bergbau und Hüttenbetrieb», другого – верхньосілезький маґнат Ґвідо Шенкель фон Доннесмарк), третій – у Миловицях біля Сосновця, заснований товариством «Milowizer Eisenwerk A.G.», що було філією верхньосілезького «Friedenwshütte» – одного із членів концерну «Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs A.G.»[22].

Стосувалося це також найбільшого виробника сталі в Російській імперії – акціонерного товариства «Варшавський сталеливарний завод». Головний його акціонер – «Lilpop, Rau i Loewenstein» – був готовий до такого сценарію, відтак керівництво товариства відмовилося від перенесення підприємства до Сосновсько-Ченстоховського промислового округу з огляду на

невеликі запаси багатих на вміст металу руд. Вирішили інвестувати у Кривий Ріг, де була руда, і поряд, у Донбасі, – кам'яне вугілля. Важливим чинником стали поступки російської влади тим інвесторам, котрі вкладали капітали в Україні. Правління товариства вирішило, що завод функціонуватиме до остаточної зміни російської митної політики. Товариство «Lilpop, Rau і Loewenstein» на початку 1880-х рр. придбало земельну ділянку під будівництво гірничо-металургійного комплексу[23]. У 1885 р. воно продало свою частку акцій у петербурзькому «Товаристві Путиловських заводів». Отримані від продажу кошти були використані для заснування гірничо-металургійного заводу на Півдні Російської імперії[24]. Стратегія «Lilpop, Rau і Loewenstein» (а також деяких інших, у т.ч. «Акціонерного товариства Брянського рейкопрокатного, залізоробного й механічного заводу») свідчила про поступовий процес ґлобалізації. Відтепер на перший план виходить зниження вартості продукції, особливо якщо це давало ґарантії на отримання прибутків і випередження конкурентів. Російський ринок щоразу більше втягувався в міжнародний обіг капіталу. Майже в один час «Акціонерне товариство Брянського рейкопрокатного, залізоробного й механічного заводу» та «Lilpop, Rau і Loewenstein» отримали майданчики під будівництво підприємств в Катеринославській ґубернії[25]. Механізми та інше обладнання акціонерного товариства «Варшавський сталеливарний завод», перевезені на Катеринославщину, у с.Кам'янське, стали ядром заснованого «Lilpop, Rau і Loewenstein» спільно з бельґійським інвестором – концерном «Cockerille», металургійного підприємства[26].

Із заснуванням на Півдні імперії нового індустріального центру важка промисловість Царства Польського відразу відчула зміни – відтепер закордонний капітал спрямовувався в Донецько-Придніпровський район. Причиною були не тільки запаси залізної руди та кам'яного вугілля, але й політика російської держави, котра сприяла інвестиціям у будівництво гірничо-металургійних підприємств замкненого виробничого циклу, саме як на Півдні імперії, де видобувалися вугілля та залізна руда, з якої потім виплавляли чавун, залізо й сталь.

На початку 1890-х рр. французький капітал («Crèdit Lyonnais»), зосереджений довкола «Société Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa», відмовився від дальших інвестицій у підприємства Сосновсько-Ченстоховського промислового округу і вирішив будувати свою філію на півдні – у Донецько-Придніпровському районі, адже це ґарантувало чималий зиск. У 1892 р. було засноване «Донецьке товариство залізоробного і сталеливарного виробництв» (Дружковка). Заводи у Дружківці, Юзівці («Новоросійське товариство»), Кам'янському («Південноросійське Дніпровське металургійне товариство»), Єнакієвому («Російсько-бельґійське металургійне товариство»), Олександрівську («Товариство Брянських рейкопрокатних заводів») до 1914 р. були забезпечені урядовими замовленнями на виготовлення рейок[27]. Дружковський завод перетворився на одне з найбільших металургійних підприємств Російської імперії[28]. У результаті товариство «Société Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa» згорнуло виробництво сталевих рейок на заводах Царства Польського, перенісши його у Дружковку. Відтепер завод «Huta Bankowa», попри те, що будувався як рейкопрокатний, перейшов на випуск іншої металургійної продукції[29]. Усі ці зміни призвели до застою у важкій індустрії підросійської Польщі – якщо 1901 р. було вироблено 314 731 т продукції, то в 1910 р. – 310 447 т[30]. Інша ситуація склалася в південному Донецько-Придніпровському районі. Так, 1900 р. виробництво тут досягло показника 78,5 млн пудів[31], а 1913 р. – уже 141,0 млн пудів[32].

На піку кон'юнктури 1890-х рр. в Донецько-Придніпровський район інвестували «Акціонерне товариство котельних і механічних заводів В.Фіцнер і К.Ґампер» і «Товариство металопрокатних заводів В.Гантке» – так виникли заводи у Краматорську та Катеринославі[33]. Криза 1899 р., підірвавши фінансову стабільність, вдарила по інвестиційних планах. Зокрема, акціонерне товариство підприємців В.Фіцнера й К.Ґампера врятувала лише вчасно надана консорціумом кредиторів позика[34]. Натомість товариство В.Гантке, котре розпочало інвестиції в Ракові біля Ченстохови, унаслідок проблем із фінансуванням передало право власності верхньосілезькому концерну «Oberschlesische Eisenindustrie A.G. für Berbau und Eisenhüttenberied» **(«Obereisen»). Проте йому все ж таки вдалося врятувати** від закриття завод у Катеринославі[35].

Безпосередньою причиною відтоку капіталів із металургії підросійської Польщі в Донецько-Придніпровський район були дії російського уряду, який через систему преференцій зробив цей реґіон України (Донбас і Криворіжжя) надзвичайно привабливим місцем для вкладення коштів. Крім запасів залізної руди (Кривий Ріг) і близькості Донецького вугільного басейну з величезними покладами палива, чинником, який мав збільшити привабливість південного індустріального центру, були спеціальні залізничні тарифи, які стали важливим інструментом розвитку Донецько-Придніпровського району. Натомість металургія Царства Польського не могла функціонувати без коксу, а також залізної руди з України. Видобуте в Домбровському басейні вугілля було непридатним для коксування. Після невдалих спроб (1840-ві рр.) отримати кокс із домбровського вугілля, у 1872 р. подібні експерименти припинилися. Безрезультатними виявилися й спроби розвідати на території Домбровського басейну поклади коксівного вугілля[36].

Російська влада була зацікавлена у розвитку промисловості Донецько-Придніпровського району навіть за рахунок уже функціонуючих Домбровського та Уральського. Відтак промисловці Півдня імперії опинилися у привілейованому становищі. Місцеву металургію влада заохочувала, розміщуючи вигідні замовлення на сталеві рейки й прокат за цінами, які були значно вищими, ніж ті, що переважали на вільному ринку. Внаслідок цього промисловці Донецько-Придніпровського району отримували великі прибутки, а за показниками середнього рівня зростання виробництва їхні заводи впевнено тримали пальму першості в Росії[37]. Крім вигідних урядових замовлень вони також користувалися різноманітними пільгами, оскільки працювали на державні інтереси[38].

Тут слід нагадати, що на Уралі в основному випускалася номенклатура виробів для індивідуальних споживачів, які доходили до найвіддаленіших закутків Росії (у т.ч. продавалися й на Півдні імперії). Це зумовлювалося тим, що промисловцям Донецько-Придніпровського району невигідно було виробляти, так би мовити, «дрібниці» для роздрібного ринку, маючи ґарантований збут у вигляді урядових замовлень. У результаті попит на залізо задовольняли виробники з інших частин імперії, адже південний центр займав лише 30-процентний сеґмент цього ринку[39].

Уральська продукція дистрибувалася на ярмарку в Нижньому Новґороді, де й з'явилася відносно велика кількість її споживачів[40]. Однак вона все ж таки не витримувала конкуренції з донецько-придніпровською. Як наслідок, навіть на своїх традиційних ринках збуту, а саме на Кавказі (головним чином у Баку), Поволжі і Петербурзі уральські товари витіснялися виробами з України, ціна яких була нижчою, натомість кінцева вартість продукції з Уралу – дуже високою через транспортні витрати і технологію виробництва.

Справа в тому, що на Уралі практично не було доріг, а плавильні печі виробничою потужністю 5 млн пудів у рік працювали на такому малоефективному й анахронічному паливі, як деревне вугілля, а не на коксі[41]. На Півдні ж імперії на рубежі XIX–XX ст. донецьке вугілля на 98,9% перевозилося залізницями[42].

Виробники з Донецько-Придніпровського району значно раніше, ніж їхні конкуренти, отримали вплив на тарифну політику держави через з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії. Перший такий захід відбувся 1876 р. Варто зазначити, що в 1870 р. частка Домбровського басейну у видобутку вугілля в масштабі всієї Російської імперії становила 47,6% (307 558 т), тоді, як Донбасу – 36,8%[43], натомість домбровські виробники отримали дозвіл на проведення свого з'їзду сімома роками пізніше, у 1883 р. Це можна оцінити як явне преферування південного центру. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії відбувалися щорічно, і на 1914 р. їх уже було проведено 39, а на польських територіях – лише 7[44].

Ефективність лобіювання з боку промисловців Півдня Росії була такою, що в результаті цих заходів тарифний комітет відкинув вимоги виробників Сосновсько-Ченстоховського промислового округу, які стосувалися зниження залізничних тарифів на перевезення домбровського вугілля до західних ґуберній Російської імперії, а також встановлення їх на однаковому рівні – як для промисловців Домбровського басейну, так і Донбасу[45]. Так само не знайшли розуміння вимоги гірничопромисловців Уралу, що стосувалися будівництва системи водно-залізничних шляхів, які б зв'язали Урал із південним індустріальним центром. Навіть наприкінці 1890-х рр., коли стало зрозуміло, що запаси високозбагачених залізних руд Криворіжжя не такі вже й невичерпні, лобістські заходи промисловців Півдня Росії зірвали план будівництва транспортної інфраструктури на Уралі. Виробники Донецько-Придніпровського району побоювалися конкуренції з боку Уральського басейну, адже добре знали, що там залягають рудні поклади із найвищим у Російській імперії вмістом заліза[46].

На рубежі XIX–XX ст. уральські промисловці активізувалися, що було пов'язане саме з вичерпанням запасів якісних залізних руд у Криворіжжі. Вони небезпідставно стверджували, що на Уралі руда не гірше, а в багатьох місцях (Висока, Благодать, Магнітка) – значно краще, ніж криворізька (а також керченська), принаймні не містить стільки сполук сірки і фосфору. Також наголошувалося, що уральських покладів за сучасних темпів експлуатації родовищ вистачить на багато десятиліть[47].

Проте й ця ініціатива залишилася без належного реагування. Російський уряд вирішив і надалі розвивати металургію на Півдні імперії на базі родовищ Криворіжжя та Керченського півострова з їх середньо- й низькопроцентною сировиною. Запаси 60-відсоткових покладів криворізьких руд оцінювалися у 3,5 млрд пудів, а керченських – приблизно 2,7 млрд пудів. Отже, уряд вирішив продовжувати індустріалізацію Півдня імперії. Протилежне рішення було б катастрофічним, адже розбудова інфраструктури, котра невпізнанно змінила колишнє Дике поле, поглинула мільйонні суми з бюджету держави. До того ж, це б означало визнати помилковість концепції підтримки південного реґіону, яка спиралася на нереальні оцінки запасів високозбагачених залізорудних покладів Криворіжжя. А на міжнародному ринку капіталів Росія зажила б сумної слави ненадійного партнера, що цілком могло обернутися втратою довіри інвесторів з усіма наслідками.

Відтак російський уряд удався до ще більшої підтримки гірничопромисловців Півдня. Зокрема, надавалося повне сприяння у запровадженні на ме-

талургійних підприємствах технологічних новацій, що дозволяло відділяти сірку (криворізькі руди) чи фосфор (керченські руди). В.Ульянов (Ленін) писав, що «у сучасну добу економічного буму (1898 р.) з Америки доставляються цілі заводи»[48]. Промисловці Півдня на збудованих коштом іноземних (у т.ч. американських) інвесторів підприємствах застосовували найновіші технічні досягнення свого часу (нерідко першими в Європі), як, наприклад, колектори фірми «Carnegie Iron Works»[49], що було пов'язане із необхідністю виплавки чавуну з гірших, які містили різноманітні домішки, залізних руд. Необхідність оновлення технології виробництва спричиняла те, що російський уряд ставав «заручником» гірничопромисловців Півдня, які впевнено лідирували у впровадженні технологічних новинок усередині країни. Однак інвестори за свої капіталовкладення прагнули винагороди, тож уряд «віддячував» їм за це, розміщуючи на їхніх заводах вигідні державні замовлення[50].

Як уже зазначалося, особливо важливим інструментом протекційної політики, котрий інтенсифікував розвиток важкої промисловості в південному реґіоні, були залізничні тарифи. Разом із впровадженням у 1887 р. високих митних ставок на чавун, що остаточно усунуло з ринку Російської імперії підприємства, виробничий цикл яких базувався на імпорті чорних металів, із метою збільшення конкурентоспроможності Донецько-Придніпровського району було затверджено внутрішні залізничні тарифи на перевезення вугілля, коксу, руди і металу. В результаті тарифи на перевезення вугілля і коксу з Донецького басейну було диференційовано і відтепер вони залежали від співвідношень пуд/**верста, вага/відстань. Ціна транспортування вугілля** й коксу з Донбасу була нижчою, ніж із Домбровського басейну. Відтак, останнє було витіснене з традиційного ринку збуту – південно-західних ґуберній, та обкладене вищими залізничними тарифами на всіх маґістралях Царства Польського. Мета гірничопромисловців Півдня була реалізована – російський уряд усунув домбровське вугілля з ринків імперії[51].

Натомість залізничні тарифи на залізну руду в південному реґіоні не диференціювалися. Задуми влади полягали в тому, щоби на Півдні виплавити чавун та доправити його в Домбровський басейн. Металургійні підприємства підросійської Польщі без залізної руди існувати не могли. Невигідні для важкої індустрії Царства Польського залізничні тарифи на руду, видобуту на Півдні, не зашкодили промисловцям із Сосновсько-Ченстоховського й Старопольського округів збільшити закупівлю вже переробленої руди – тобто чавуну. Фактом залишається те, що транспортування залізних руд із Кривого Рога до Царства Польського через це стало ще більш дорогим, тим самим значно підвищивши конкурентоспроможність південного реґіону. Підвищення залізничних тарифів у 1887 р. стимулювало промисловців Царства Польського до більш ефективної експлуатації місцевих покладів залізних руд.

Тут доречно нагадати, що в 1876 р. у підросійській Польщі було видобуто 188 300 т залізної руди, з яких 93,45% – у копальнях Старопольського промислового округу. Ситуація не змінилася навіть після підняття в 1881 р. митних ставок на метал. Чавун завозився із Верхньої Сілезії. Невелику кількість високозбагаченої залізної руди на потреби металургії Царства Польського до 1884 р. імпортували з різних європейських держав, головно зі Швеції. У результаті експлуатація власних покладів у підросійській Польщі була невигідною справою та весь час ішла на спад (у 1882 р. – 161 000 т, а у 1885 р. – 134 300 т руди). Ситуація змінилася в 1887 р., коли російський уряд вирішив запровадити високі митні ставки на імпортований чавун. Відтак у 1890 р. видобуток залізної руди становив уже 219 500 т (13,28% продукції дали підприємства, що належали німецьким інвесторам). Цей показ-

ник дедалі збільшувався і 1913 р. за річного видобутку 257 000 т копальні, які належали німецькому капіталу, видали на гора 60,98% (із них 54,51% – у Сосновсько-Ченстоховському промисловому окрузі). З іншого боку, було обмежено імпорт залізної руди з Донецько-Придніпровського району. Так, у 1895 р. найбільші виробники чавуну – «Sociètè Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa», «Vereinigte Königs und Laurahütte A.G. – huta Katarzyna», «Tow. Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich» і «Zakłady Końskie Wielkie – huta Straporków» – використовували 66% імпортованої з Криворіжжя руди і 34% – місцевого видобутку. Проте у 1899–1990 рр. частка довезеної руди знизилася до 60%. Такий стан справ утримувався до початку І світової війни (зокрема, ще в 1911 р. фіксувався той самий рівень)[52]. Більша частина імпортованого з південного реґіону чавуну надходила з копалень «Південноросійського Дніпровського металургійного товариства»[53].

Проте спроби російської влади за допомогою залізничних тарифів стримати експорт залізних руд на користь чавуну закінчилися невдачею. У 1912 р. порівняно з 1905 р. вивіз руди з Півдня імперії зріст до 65,48%. Проте кінцевим пунктом призначення транспортів із металургійною сировиною було не тільки Царство Польське – напередодні І світової війни збільшився експорт до країн Західної і Південної Європи, наприклад Німеччини й Італії, куди залізна руда доставлялася морським шляхом[54].

Офіційна економічна політика мала наслідком те, що Донецько-Придніпровський район став дуже привабливим місцем для закордонних інвестицій. Вливання іноземного капіталу тут, а також у підприємства Азовського узбережжя й Керченського півострова, відбувалися як у вигляді безпосередніх інвестицій, так і перенесення виробництва з інших місцевостей Російської імперії. Останнє головним чином стосувалося Царства Польського. Більша привабливість південного реґіону зумовила те, що великі закордонні інвестиції починали оминати підросійську Польщу. Упродовж кількох років Донецько-Придніпровський район перетворився в найбільший центр російської важкої промисловості[55]. Однак він не був найбільшим на території Європи[56].

Такий результат був би неможливим без корекції фінансової політики держави. До того ж, розбудова фактично з нуля потужного індустріального центру, котрий за кілька років перетворився на найсучасніший і найбільший в усій Російській імперії, саме по собі було великим досягненням. Згадаймо, що за міністра М. фон Рейтерна середній бюджетний дефіцит становив близько 80 млн руб. Однак перехід до протекціонізму змусив Росію виділяти з бюджету величезні кошти. Урядова політика залізничного будівництва за період керівництва фінансовим відомством М. фон Бунґе (травень 1881 р. – грудень 1886 р.) поглинула 134 млн руб., а це був лише початок державних капіталовкладень. Новий міністр І.Вишнеґрадський (січень 1887 р. – серпень 1892 р.) заходився реформувати фінансову сферу країни. За час його діяльності на цій посаді вдалося досягнути зростання в розмірі 194 млн руб. Це дало можливість викупити приватні залізниці й дати раду з невигідними для бюджету кредитами. За С.Вітте (обіймав посаду міністра фінансів від серпня 1892 р. по серпень 1903 р.) видатки зросли. Тоді було проведено грошову реформу, тривало фінансування залізничного будівництва. Економічний бум 1890-х рр. у Росії був наслідком величезного пожвавлення у важкій промисловості, пов'язаного із будівництвом залізниць. У 1890 р. із 27,2 тис. верст сталевих маґістралей протяжність ліній, що перебували у державній власності, становила 8 тис. (решта – у приватній). Під кінець 1890-х рр. із 39,8 тис. верст залізничної мережі державі належало вже 25,2 тис. верст. Із загальної суми 2 млрд 24 млн руб., асиґнованих на залізничне будівни-

цтво, частка державної скарбниці становила 92%. Саме ці інвестиції зумовили у 1890–1899 рр. збільшення в Російській імперії виплавки чавуну на 190% (для порівняння: у Великобританії – на 18%, США – на 50%, Німеччині – на 72%), заліза – на 116% (у Великобританії – на 8%, США – на 63%, Німеччині – на 78%), видобутку вугілля – на 131% (у Великобританії – на 22%, США – на 61%, Німеччині – на 52%)[57].

У масштабах Російської імперії в 1900 р. частка найбільшого центру важкої промисловості – Донецько-Придніпровського району – у видобутку кам'яного вугілля становила 69,5%, залізної руди – 57,2%, у виплавці чавуну – 51,8%, заліза та сталі – 44%[58]. Про масштабність капіталовкладень у цей реґіон, які зробили можливим такий ріст, свідчила велика кількість коксових печей, що стали до ладу на підприємствах Донбасу – їх продукцію споживала важка промисловість усієї Російської імперії (сам Південь, а також Царство Польське й Урал)[59]. У результаті виробництво чавуну в Донецько-Придніпровському районі на 1907 р. зросло до 536,4% порівняно з 1870 р., а виробів із заліза та сталі – до 4571% щодо відповідного показника 1880 р.[60] Додамо також, що вже у 1896 р. загальна вартість виробленої тут продукції становила 246,1 млн руб., тоді, як у Царстві Польському – 335,5 млн руб., а в Уральському гірничо-металургійному промисловому окрузі – лише 85,3 млн руб.[61] Напередодні І світової війни, 1913 р., у Російській імперії загалом було видобуто 2 млрд 214 млн пудів вугілля, з чого в Донбасі – 70,5%, у Царстві Польському – 22,4%, а на Уралі – лише 3,3%, тобто ці три головні центри важкої промисловості разом давали 96,2%[62]. Решту 3,8% вугілля було видобуто за Уралом (у Сибіру) та на Кавказі. Щодо виплавки чавуну: Південь імперії – 189,7 млн пудів, що становило 67,0%, Царство Польське – 8,7%, Урал – 19,7%. Разом усі три центри важкої промисловості давали 95,4% (що становило 283,0 млн пудів)[63]. Треба зазначити, що Домбровський басейн і Донбас (поряд із бакинськими нафтовими родовищами, які в 1896 р. виробили продукції на 82 млн руб.) міцно утримували позиції лідерів паливної галузі Росії[64].

У межах самого Донецько-Придніпровського району відзначалася суттєва відмінність між вуглевидобувною галуззю Донбасу й рудною – Криворіжжя. Від початку гірничо-металургійні підприємства пристосовували видобуток залізної руди до новітніх технологічних вимог, які вони успішно запроваджували. Інша ситуація склалася на донбаських шахтах, що зумовлювалося їх специфікою, адже до середини 1890-х рр. тут експлуатувалися відносно тонкі жили кам'яного вугілля, що залягали на невеликій глибині, відтак рівень застосування технологічних новацій був суттєво нижчим, ніж у тому ж таки Домбровському басейні[65]. Наприклад, у 1909 р. в Донбасі середня глибина копальні становила 107,5 м, натомість у домбровських шахтах ще одинадцятьма роками раніше, у 1898 р., вона сягала позначки 168 м нижче поверхні землі[66].

Російська урядова політика у сфері залізничних тарифів спричинила те, що металургійні заводи Царства Польського за імпорт залізної руди з Півдня імперії сплачували залізницям понад 12 млн руб., що значно підривало собівартість їх продукції[67]. Вартість перевезень залізницею пуда руди з Кривого Рога до Польщі становила 10,5–11,5 коп.[68] Для виплавки якісного чавуну необхідна була руда з високим вмістом заліза, тому металургійна галузь готова була оплатити чималу вартість перевезення, якщо рудна шихта* з

* *Шихта (від нім. Schicht – шар, прошарок) – суміш вихідних матеріалів (руда, флюси, кокс, вугілля), призначених для переробки у металургійних, хімічних та інших аґреґатах (прим. ред.).*

криворізької та ченстоховської (у Сосновсько-Ченстоховському промисловому окрузі) або криворізької та місцевої (у Старопольському промисловому окрузі) ґарантували високу якість чавуну, а, отже, і більший прибуток. Саме цим можна пояснити участь найбільших гірничо-металургійних підприємств Царства Польського («Sociètè Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa», «Tow. Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich», фірма В.Гантке) в розбудові власних залізорудних копалень на території Донецько-Придніпровського району[69].

Домінуючі позиції Півдня були очевидними у заходах загальноросійського синдикату «Продамет», а невдала спроба заснувати аналогічне об'єднання у металургійній галузі Царства Польського послужило яскравим підтвердженням цьому. Синдикат «Продамет» було створено в інтересах найбільших виробників, які репрезентували здебільшого потенціал Донецько-Придніпровського району або капіталістичних груп, зацікавлених у збереженні такої ситуації[70].

Динамічне зростання вуглевидобутку в Донбасі вкупі з входженням Півдня імперії у загальнодержавну залізничну мережу вкрай обмежило вивіз домбровського вугілля до західних ґуберній країни[71]. Особливо інтенсивна конкуренція між донецьким і домбровським вугіллям розгорнулася на ринку південно-західних ґуберній Російської імперії, котрі лежали в орбіті природної експансії вуглевидобувних підприємств Домбровського басейну[72].

Ситуація для гірничих підприємств Домбровського басейну дещо поліпшилася під кінець 1910-х рр. Це було пов'язане із «вугільним голодом» на Півдні Росії, спричиненим політикою синдикату «Продуголь», а також епідемією холери, яка викликала масовий відтік робітників із підприємств Донецько-Придніпровського району. Правління акціонерних товариств, незважаючи на наявні виробничі потужності, але через відчутний брак робочих рук не могли збільшити обсяги виробництва. Відтак споживачі почали відчувати брак вугілля. На цій хвилі різко зріс експорт у внутрішні реґіони Російської імперії (особливо на Південь, а також у Московський промисловий округ) палива з Домбровського басейну[73]. Однак обсяги ввезення не покривали зрослого попиту, що було пов'язане з відсутністю рішення уряду на зниження залізничних тарифів для домбровського вугілля. А лобістські заходи власників антрацитових копалень Донбасу взагалі поставили жирну крапку на цих задумах. Свою роль відіграло також те, що до того часу пошесть пішла на спад, а, відтак, обсяги вуглевидобутку у Донбасі почали зростати[74]. Донбаське вугілля, дякуючи закордонним капіталовкладенням, стимульованим російською економічною політикою, домінувало на головних ринках імперії. Своєю чергою металургійна галузь отримувала найвигідніші урядові замовлення, що у багато разів перевищували ринкові ціни, на котрі орієнтувалися, так би мовити, непривілейовані виробники.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що внаслідок припливу закордонного капіталу на Півдні Російської імперії виник найбільший і найсучасніший у країні центр важкої промисловості, на заводах якого сміливо впроваджувалися останні технологічні рішення. У результаті за рівнем виробництва (видобуток кам'яного вугілля і залізних руд, а також виплавка металу) Донецько-Придніпровський район явно випереджав решту осередків важкої індустрії Російської імперії – Царство Польське та Урал. Головними іноземними інвесторами південного реґіону були фірми з Франції та Бельґії. Залучення закордонних капіталовкладень на Півдні Росії обмежило розмір інвестицій у підросійській Польщі. Окрім уже функціонуючого підприємства «Sociètè Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa» та фінансових

вливань німецьких концернів «Oberbedarf» і «Obereisen» (Сосновсько-Ченстоховський промисловий округ) металургійна галузь Царства Польського перебувала у значно гіршому становищі, ніж на Півдні імперії. Нарощуючи видобуток руд із найвищим вмістом заліза польська металургійна галузь водночас змушена була імпортувати криворізьку сировину, що зумовлювалося недостатністю покладів високозбагаченої залізної руди у Сосновсько-Ченстоховському окрузі.

За інноваційністю важка промисловість Донецько-Придніпровського району суттєво випереджала конкурентні центри – Царство Польське й Урал. Незважаючи на те, що за технічно-технологічним рівнем вуглевидобувна галузь Домбровського басейну не поступалася Донбасу, російська економічна політика через систему залізничних тарифів штучно утримувала на внутрішньому ринку пріоритет донецького вугілля, навіть на традиційному ринку збуту палива із Царства Польського – у південно-західних ґуберніях імперії. Економічна політика російського уряду також виразно віддавала перевагу Півдню замість Уралу – хоч там і залягали дуже багаті на вміст заліза поклади руд, набагато кращої якості, ніж на Криворіжжі, проте уряд не погодився на будівництво дорожньої мережі, котра б поєднала цей регіон із головними ринками збуту. Свою роль тут відіграли лобістські заходи промисловців Донецько-Придніпровського району, котрі побоювалися конкуренції з боку Уралу, як і компрометації на міжнародній арені через помилкові оцінки запасів криворізьких залізних руд, які на рубежі 1870–1880-х рр. були взяті за основу при виробленні стратегії розвитку цього регіону. Отже, побоювання щодо відпливу закордонного капіталу, стимульованого урядовою економічною політикою, котра сприяла перетворенню Донецько-Придніпровського району в один із найбільших і найсучасніших в Європі, зумовили її дальше продовження, наступні інвестиції у залізничне будівництво й розробку покладів залізної руди на Керченському півострові, що відтепер ставав своєрідною «філією» Криворіжжя й Донбасу. Економічна політика у галузі важкої промисловості в Російській імперії не змінювалася до вибуху І світової війни.

[1] Верста – традиційна російська одиниця вимірювання відстаней, що використовувалася до запровадження метричної системи мір; 1 верста = 1,0668 км.

[2] *Laszczenko P.* Historia gospodarcza ZSSR. – T.2. – Warszawa, 1956. – S.179.

[3] *Riesser J.* The German great banks and their concentration in connection with development of Germany // United Stated Government Printing Office for the National Monetary Commission. – Doc. №593. – Washington, 1911. – S.119.

[4] *Kowalczyk R.* Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1914 // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2007. – №3/4. – S.338.

[5] *Puś W.* Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim w latach 1870–1914. – Łódź, 1997. – S.172.

[6] *Puś W.* Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w. // Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka) / Red. E.Wiśniewski. – Łódź, 2001. – S.119–120.

[7] *Kowalczyk R.* Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim... – S.329.

[8] Wytwórczość węgla kamiennego i surowca w Państwie Rosyjskim // Przegląd Techniczny (далі – PT). – 1901. – №28. – T.XXXVIII. – R.XXVI. – S.278; Przemysł żelazny w Rosji // PT. – 1897. – №44. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.720; *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.152, 154.

[9] Вміст заліза у криворізьких покладах коливався в межах від 50 до 70%. Про їх високу якість свідчило те, що в них не було домішок сірки і фосфору – лише кремнезем (обов'язкова складова будь-якої руди). Крім цього, на Криворіжжі виявили значні запаси кристалічних і глинистих сланців, графіту, манґану і різнокольорових глин (див.: *Kontkiewicz S.* Rozwój przemysłu żelaznego w południowej Rosji // PT. – 1882. – №1. – T.XV. – R.VIII. – S.2–3).

[10] *Kontkiewicz S.* Rozwój przemysłu żelaznego w południowej Rosji // PT. – 1882. – №1. – T.XV. – R.VIII. – S.2; W sprawie przemysłu górniczego w Krolestwie Polskim // PT. – 1888. – №3. – T.XXV. – R.IV. – S.54.

[11] *Laszczenko P.* Historia gospodarcza… – T.1. – S.545.

[12] *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii «Przeglądu Technicznego» // Acta Universitatis Lodziensis: Folia Historica. – 2003. – №77. – S.84.

[13] *Kontkiewicz S.* Rozwój przemysłu żelaznego w południowej… – S.1–2; W sprawie przemysłu górniczego w Krolestwie Polskim // PT. – 1888. – №3. – R.XV. – T.XXV. – S.54–55; Wytwórczość węgla kamiennego i surowca… – S.278; *Szymański H.* Górnictwo w Rosji południowej // PT. – 1903. – №15. – T.XLI. – R.XXIX. – S.222.

[14] W sprawie przemysłu górniczego w Krolestwie Polskim // PT. – 1888. – №3. – T.XXV. – R.XV. – S.55; *Kontkiewicz S.* Rozwój przemysłu żelaznego w południowej… – S.1.

[15] Зі 100 млн пудів 60-процентної руди можна було виплавити близько 60 млн пудів чавуну (див.: *Krzyżanowski J.* O zapasach rud żelaznych w południowej Rosji // PT. – 1896. – №8. – T.XXXIV. – R.XXII. – S.209).

[16] W sprawie przemysłu górniczego w… – S.55.

[17] *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.87.

[18] Запаси руди з вмістом заліза 60% почали вичерпуватися вже в 1899 р. (початок експлуатації – 1880 р.) (див.: *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.92–94).

[19] *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.86–87.

[20] W sprawie przemysłu górniczego w Krolestwie Polskim // PT. – 1888. – №3. – T.XXV. – R.XV. – S.54.

[21] *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.87–88.

[22] *Kowalczyk R.* Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim w latach 1877–1914 // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2009. – №3/4. – S.438.

[23] *Wolski A.* Żelazo na przełomie dwóch wieków // PT. – 1901. – №39. – T.XXXIX. – R.XXVII. – S.378–380; *Kowalczyk R.* Przemiany własnościowe i kapitałowe w górnictwie węgla kamiennego i brunatnego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1796–1877 // Rocznik Łódzki. – 2000. – T.XLVII. – S.53; *Kowalczyk R.* Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1831–1899 // Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku / Red. W.Puś. – T.1. – Łódź, 2003. – S.71.

[24] *Pustuła Z.* Początki kapitalu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900). – Warszawa, 1968. – S.199.

[25] *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.89.

[26] Kilka uwag o Warszawskiej fabryce stali na Nowej Pradze // PT. – 1888. – №12. – T.XXV. – S.300; Najwyższa wydajność wielkich pieców // PT. – 1902. – №17. – T.XL. – R.XXVIII. – S.212; Dzieje pewnej dywidendy // PT. – 1913. – №5. – T.LI. – R.XXXIX. – S.54; *Wierzbicki A.* Wspomnienia i dokumenty (1877–1920). – Warszawa, 1957. – S.163, 179; *Пустула З.* Монополии в металлургической промышленности Польского Царства и их участие в Продамете // Исторические записки. – 1958. – T.LXII. – С.99; *Pustuła Z.* Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym… – S.198–206, 218–220.

[27] *Szymański H.* Górnictwo w Rosji południowej // PT. – 1903. – №15. – T.XLI. – R.XXIX. – S.315; Wytwórczość węgla kamiennego i surowca… – S.278; *Pustuła Z.* Monopolii… – S.105.

[28] *Pustuła Z.* Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym… – S.226–227.

[29] *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.92.

[30] *Kowalczyk R.* Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim... – S.437.

[31] Пуд – російська одиниця ваги або маси, яка використовувалася до запровадження метричної системи мір; 1 пуд = 16,3805 кг.

[32] *Mendelson L.* Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych. – **T.2. – Warszawa, 1960.** – S.401.

[33] Див.: PT. – 1898. – №27. – T.XXXVI. – R.XXIV. – S.472.

[34] До складу цього консорціуму входили берлінська фірма «A.Borsing», лодзькі промисловці Шейблери й Бедермани та ін. (див.: Dochodowość przedsiębiorstw // PT. – 1901. – №36. – T.XXXIX. – R.XXVII. – S.357; *Wierzbicki A.* Wspomnienia i dokumenty... – S.163; *Pietrzak-Papłowska I.* Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905. – Warszawa, 1955. – S.192, 194–195; *Pustuła Z.* Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym... – S.233–234; *Kołodziejczyk R., Grabowski R.* Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce. – Warszawa, 1974. – S.148–149; *Бовыкин И.* Формирование финансового капитала в России конца XIX в. – 1908 г. – Москва, 1984. – С.135–136; *Pytlas S.* Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914. – Łódź, 1994. – S.126–127.

[35] *Pietrzak-Pawłowska I.* Królestwo Polskie w początkach... – S.42, 194–195; *Wierzbicki A.* Wspomnienia i dokumenty... – S.163, 179; *Ziołkowski J.* Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego. – Katowice, 1960. – S.92; *Pustuła Z.* Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym... – S.232–233; *Pytlas S.* Łódzka burżuazja przemysłowa... – S.126.

[36] *Kowalczyk R.* Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1831–1899 // Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku / Red. W.Puś. – T.1. – Łódź, 2003. – S.72–73.

[37] Wytwórczość węgla kamiennego i surowca... – S.278; Przemysł żelazny w Rosji... – S.720.

[38] Див.: Wprowadzenie węgla krajowego na potrzeby marynarki wojennej // PT. – 1897. – №26. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.427.

[39] *Konkiewicz S.* Produkcja węgla kamiennego... – S.53–54; Handel żelazem zagranicą i w Rosji w r.1896 **// PT. – 1897. – №20. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.331–332; Obn**iżenie taryfy na przewóz węgla // PT. – 1897. – №21. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.347; Pierwsza kopalnia węgla we Wschodniej Syberii // PT. – 1898. – №45. – T.XXXVI. – R.XXIV. – S.772; Przemysł węglowy w Syberyi Wschodniej // PT. – 1900. – №16. – T.XXXVII. – R.XXV. – S.248.

[40] Przemysł żelazny w Rosji... – S.724.

[41] Wytwórczość węgla kamiennego i surowca... – S.278; Przemysł żelazny w Rosji... – S.720; *Niegolewski S.* Produkcja surowca na Uralu // PT. – 1900. – №16. – T.XXXVIII. – R.XXVI. – S.279.

[42] Підрах. автором за: PT. – 1897. – №20. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.332; №26. – S.427; №28. – S.459; №32. – S.527; №36. – S.588; №40. – S.652; №42. – S.688; №43. – S.704; №46. – S.756; PT. – 1898. – №2. – T.XXXVI. – R.XXIV. – S.32; №7. – S.124; №8. – S.147; №20. – S.359; №21. – S.376; №27. – S.472; №29. – S.504; №35. – S.604; №37. – S.636; №40. – S.684; №43. – S.731; №48. – S.828; №51. – S.885; PT. – 1899. – №3. – T.XXXVII. – R.XXV. – S.48; №12. – S.208; №18. – S.314; №19. – S.330; №21. – S.362; №25. – S.429; №32. – S.542; №34. – S.574; №41. – S.690; №46. – S.754; №51. – S.802.

[43] *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.147; *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w opinii Przeglądu Technicznego. – S.99.

[44] *Pietrzak-Pawłowska I.* Z dziejów monopolizacji górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim (Zjazdy przemysłowców górniczych w latach 1883–1914) // Kwartalnik Historyczny. – 1956. – №4/5. – R.XLIII. – S.344–345.

[45] Taryfy na przewóz żelaza // PT. – 1897. – №34. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.550–556; Nowe taryfy na przewóz żelaza // PT. – 1897. – №42. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.685–688; Obniżenie taryfy na przewóz węgla // PT. – 1897. – №21. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.347; Obniżenie taryfy // PT. – 1898. – №28. – T.XXXVI. – R.XXIV. – S.487–488; Rezultaty obrad komisyi, rozpatrującej wnioski IV-ego zjazdu przemysłowców górniczych Królestwa Polskiego // PT. – 1898. – №18. – T.XXXVII. – R.XXV. – S.323–326; Posiedzenie komitetu taryfowego // PT. – 1898. – №38. – T.XXXVII. – R.XXV. – S.651; V-ty Zjazd przemysłowców górniczych Królestwa Polskiego // PT. – 1900. – №12. – T.XXXVIII. – R.XVI. – S.206–207; Przegląd Górniczo-Hutniczy (далі – PG-H). – 1904. – №24. – R.I. – S.644–654; Narady w przedmiocie taryf na przewóz węgla kamiennego w państwie **// PT. – 1907. – №39. – T.XLV. – R.XXXIII. – S.461; Nowe wy**danie taryf na przewóz węgla kamiennego // PG-H. – 1908. – №4. – R.V. – S.115; Nowe taryfy kolejowe na przewóz węgla kamiennego // PG-H. – 1909. – №16. – R.VI. – S.187.

[46] Handel żelazem zagranicą i w Rosji w r.1896 // PT. – 1897. – №20. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.331–332; Obniżenie taryfy na przewóz węgla // PT. – 1897. – №21. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.347; Taryfy na przewóz żelaza // PT. – 1897. – №34. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.556; XXII Zjazd przemysłowców górniczych południowej Rosji // PT. – 1898. – №33. – T.XXXVI. – R.XXIV. – S.569; XXIII Zjazd przemysłowców górniczych południowej Rosji // PT. – 1898. – №28. – T.XXXVII. – R.XXV. – S.474–478; Wytwórczość węgla kamiennego i surowca... – S.278.

[47] Przemysł żelazny w Rosji... – S.724.

[48] Цит. за: *Mendelson L.* Teoria i historia kryzysów i cykl... – S.407.

[49] *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.95.

[50] *Adamiecki K.* Kolektory // PT. – 1897. – №46. – T.XXXV. – R.XXIII. – S.751–753, 755; *Szymański H.* Górnictwo w Rosji... – S.315; Wytwórczość węgla kamiennego i surowca w Państwie... – S.278; *Biernacki J.* O sposobach zmniejszania straty gazu podczas ładowania wielkiego pieca za pomocą podwójnego zamknięcia gichty // PT. – 1899. – №19. – T.XXXVII. – R.XXV. – S.324–327.

[51] *Sokołowska Z.* Interesy gospodarcze Królestwa polskiego a Rosja. – Warszawa, 1916. – S.33–35.

[52] Підрах. автором за: *Kontkiewicz S.* Potrzeba uprzemysłowienia kraju i ogólne widoki rozwoju przemysłu na ziemiach polskich. Górnictwo na ziemiach polskich... – S.77; *Surżycki S.W.* Położenie obecne przemysłu żelaznego w Królestwie Polskim // PG-H. – 1908. – №17. – R.V. – S.484.

[53] PT. – 1897. – №2. – T.XXXVI. – R.XXIV. – S.32.

[54] Підрах. за: *Tomaszewski E.* Przemysł hutniczy w Królestwie Kongresowym // Prace Polskiej Narady Ekonomicznej w Petersburgu. – 1919. – T.III. – Cz.II. – S.5; *Szymański H.* Górnictwo w Rosji południowej // PT. – 1903. – T.XLI. – R.XXIX. – №15. – S.284.

[55] *Mendelson L.* Teoria i historia kryzysów i cykli... – S.401; *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.98.

[56] Найбільший в Європі центр гірничо-металургійної промисловості був на території Франції (див.: *Rusiński W.* Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500–1939). – Warszawa, 1970. – S.335).

[57] *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.158, 178, 182, 187, 189, 214.

[58] Ibid. – S.91, 99–100.

[59] Див.: *Hankus E.* Dzisiejsze sposoby koksowania węgla kamiennego // PT. – 1900. – №20. – T.XXXVII. – R.XXV. – S.345–368; *Kowalczyk R.* Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w opinii «Przeglądu Technicznego». – S.97.

[60] Підрах. автором за: Wytwórczość surowca w państwie Rosyjskim w tysiącach pudów // PG-H. – 1908. – №15. – R.V. – S.436; Wytwórczość wyrobów gotowych żelaznych i stalowych w państwie Rosyjskim w tysiącach pudów // PG-H. – 1908. – №15. – R.V. – S.436; *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.147–148.

[61] *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.160.

[62] *Puś W.* Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim... – S.129.

[63] Ibid. – S.141.

[64] *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.160.

[65] *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX–XX вв. – Москва, 1950. – С.199, 202; *Kowalczyk R.* Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego... – S.80.

[66] *Kowalczyk R.* Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego... – S.80.

[67] *Kontkiewicz S.* Potrzeba uprzemysłowienia kraju i ogólne widoki rozwoju przemysłu na ziemiach polskich. Górnictwo na ziemiach polskich // PT. – 1915. – №9/10. – T.LIII. – R.XLI. – S.77; *Kempner S.A.* Rozwój gospodarczy Polski od rozbiorów do niepodległości. – Warszawa, 1924. – S.146; *Pustuła Z.* Monopolii... – S.85–86.

[68] PT. – 1898. – №45. – T.XXXVI. – R.XXIV. – S.771.

[69] *Kowalczyk R.* Przemysł górniczo-hutniczy w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w latach 1862–1914 // Społeczeństwo i gospodarka w rejonie świętokrzyskim w XIX i XX wieku / Red. U.Oettingen, J.Szczepański. – Kielce, 2008. – S.15.

[70] Syndykat zakładów metalurgicznych w Królestwie Polskim // PG-H. – 1909. – №4. – R.VI. – S.124; Rosyjski syndykat żelazny // PT. – 1911. – №41. – T.XLIX –

R.XXXVII. – S.528–529; *Plewiński S.* Syndykat żelazny «Prodameta» oraz udział w nim hut Królestwa Polskiego // Ekonomista (далі – Ek). – 1912. – T.IV. – S.133–141; *Caspari E.* Przemysł żelazny w Królestwie Polskim w roku 1911 // Ek. – 1912. – T.II. – S.158; *Idem.* Przemysł żelazny w Królestwie Polskim w roku 1912 // Ek. – 1913. – T.IV. – S.178; *Kasperski K.* Syndykat żelazny i cementowy // Ek. – 1913. – T.I. – S.143; *Idem.* Syndykat «Prodameta» i huty Królestwa Polskiego // Ek. – 1913. – T.III. – S.185–189; Udział zakładów żelaznych w państwie Rosyjskim w syndykacie «Prodameta» // PG-H. – 1913. – №15. – R.X. – S.603; Kronika przemysłowa // Ek. – 1914. – T.II. – S.289–290, 306–307; *Pustuła Z.* Monopolii... – S.99–100; *Ziółkowski J.* Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta... – S.92–93; *Бовыкин В.И.* Зарождение финансового капитала в России. – Москва, 1967. – С.202.

[71] *Kontkiewicz S.* Rozwój przemysłu żelaznego w południowej... – S.2; *Szymański H.* Górnictwo w Rosji... – S.283.

[72] Studia z dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840–1914) / Red. R.Kołodziejczyk. – Warszawa, 1970. – S.205–208.

[73] *Kasperski K.* Koniunktury ekonomiczne i cholera // Ek. – 1910. – T.IV. – S.157–159; Brak węgla na drogach żelaznych na Południu Rosyi // PG-H. – 1911. – №2. – R.VIII. – S.62; *M.CH.* Spożycie węgli kamiennych w Królestwie Polskim // PT. – 1912. – №6. – T.L. – R.XXXVIII. – S.65; *Kasperski K.* Wydobycie i zbyt węgla w Królestwie // Ek. – 1913. – T.III. – S.189, 191; *Caspari E.* Przemysł węglowy zagłębia Dąbrowskiego w roku 1912 // Ek. – 1914. – T.I. – S.200–203; *Idem.* Spożycie węgla dąbrowskiego i górnośląskiego w Królestwie Polskim w latach 1910–1912 // Ek. – 1914. – T.I. – S.202; Kronika przemysłowa // Ek. – 1914. – T.II. – S.306; *Rose E.* Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną. Przyczynki do tzw. «teorji rynków wschodnich». – Poznań, 1918. – S.150; *Wierzbicki A.* Wspomnienia i dokumenty... – S.136–137; *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.334–335, 338.

[74] *Kasperski K.* Wydobycie i zbyt węgla w... – S.191; *Laszczenko P.* Historia gospodarcza... – S.340.

The article coveres analysis of Donets'k-Dnieper region heavy industry funds until 1914 and their impact on the general trend of this field of industry in other industrial centers of Russian Empire, especially in The Kingdom of Poland and the Urals.

М.В.Потапенко*

ПОЛЬСЬКИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

У статті висвітлено процеси розвитку політичних сил польського демократичного табору Наддніпрянської України у добу Центральної Ради. Розкрито особливості формування їх організаційної мережі та еволюції ідеологічних засад, у тому числі в «українському питанні».

Наукове дослідження історії польської спільноти Наддніпрянської України у добу Центральної Ради має тривалу традицію, започатковану у 1930-х рр. істориками радянської України (С.Добжинський[1]) та ІІ Речіпосполитої (Г.Яблонський[2]). Сьогодні увага як вітчизняних, так і польських дослідників теми зосереджена на двох сюжетах – організація захисту прав польського населення Центральною Радою та вплив погромів поміщицьких маєтків на соціально-економічне становище поляків перш за все Правобережної України. При цьому діяльність численних польських політичних сил, безпосередньо причетних до розвитку подій обох сюжетів, зазвичай згадується побіжно. Із-поміж них на особливу увагу заслуговують організації польського демократичного руху (радикально-демократичного, прогресивно-незалежницького), які впродовж досліджуваного часу перебували в епіцентрі діалогу польської спільноти Наддніпрянщини з українськими владами. Досвід цього діалогу був оцінений і використаний владою ІІ Речіпосполитої, до якої належала значна частина польських демократів із Наддніпрянщини. Наприклад, Р.Кнолль обіймав високі пости у дипломатичній службі міжвоєнної Польщі, а в 1926 р. був призначений віце-міністром у відомстві закордонних справ[3]; М.Міцкевич у 1922–1923 рр. обіймав посаду волинського воєводи[4]; Й.Бромирський 1919–1920 рр. був фахівцем з українських питань при штабі польських військ[5]. Незважаючи на це, польський демократичний рух у Наддніпрянщині у березні 1917 – квітні 1918 рр. не став предметом спеціального історичного дослідження. У сучасній польській історіографії окремі аспекти його розвитку висвітлено в публікаціях Г.Бартошевича[6] та А.Мьодовського[7]. Праці сучасних вітчизняних істориків, зокрема, монографії Л.Зашкільняка та М.Крикуна[8], О.Калакури[9], Б.Гудя[10], В.Устименка[11], а також статті О.Старуха[12] та В.Скальського[13] містять епізодичні згадки лише про діяльність Польської демократичної централі. Її сутність згадані автори визначають украй розмито – на кшталт «організації польських лівих», що мала протистояти Польському комітету виконавчому на Русі. Головною причиною такого стану речей є те, що документи польських демократичних організацій були майже повністю знищені в Києві у липні 1919 р. Їх залишки опинилися у Варшаві, де й загинули під час повстання 1944 р. Але все ж ці прогалини хоча б частково можна заповнити іншими достовірними свідченнями, перш за все з періодики та мемуаристики. Особливу цінність при цьому мають спогади Д.Шаржинського[14].

Польський демократичний рух на території Наддніпрянської України почав формуватись як самостійна політична течія в роки революції 1905–1907 рр. Тоді він був представлений розрізненими гуртками, що культивували патріотичні традиції національно-визвольних повстань 1831 та 1863 рр.

* *Потапенко Максим Васильович – здобувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.*
E-mail: dulen@ukr.net

і майбутнє Польщі мислили поза сферою впливів Російської імперії. Більшість із них, як гурток редакції газети «Głos kijowski» (1906 р.) на чолі з Д.Шаржинським та А.Словінським, маскувалися під лозунгами безпартійного, але «найширшого демократизму». Їх прикметною особливістю була виражена прихильність до найбільшої внутрішньої загрози російської держави, – національних рухів і, зокрема, українського. Показово, що за вступну статтю до першого номера згаданої газети, де українці були названі «тубільним населенням» краю і його справжнім господарем, проти її редакторів було порушено карну справу за «підбурення однієї частини населення проти іншої»[15]. Ще одним ключовим маркером ідентифікації польських демократичних гуртків була їх гостра опозиція щодо польських національних демократів (ендеків). Їх лідер Р.Дмовський був переконаним неославістом і вважав, що «вирішення польського питання перебуває в руках Росії», котра має стати «ударною силою всього слов'янського світу» у протистоянні німецьким впливам у Центрально-Східній Європі. Наприклад, в Одесі суперечності між ендеками та демократами вилились у розкол польського культурно-освітнього руху й створення двох конкуруючих товариств – «Оґніво» і «Польський дім». Активним діячем останнього був відомий діяч польського демократичного руху Я.Мьодовський, який підтримував тісні контакти з місцевим осередком «Просвіти», а під час одного з її зібрань виголосив реферат про українсько-польські стосунки в Галичині[16].

Із початком І світової війни польський демократичний рух у Наддніпрянщині зазнав докорінного оновлення. В основу його політичної платформи було покладено ідеологію «активізму» Ю.Пілсудського. Згідно з нею, негайне й остаточне вирішення «польського питання» вимагало, з одного боку, поразки Російської імперії у війні, а, з іншого, використання австро-німецької окупації Царства Польського для створення нового справді суверенного національного державного механізму. В організаційному плані намітилася тенденція переходу від практики гурткової роботи до створення таємних політичних організацій. 6 вересня 1914 р. з ініціативи Д.Шаржинського в його київському помешканні відбулася зустріч Й.Бромирського, Я.Кнотхе та Г.Жукевича, під час якої було прийнято ухвалу про створення Польського політичного союзу на Русі. На установчих зборах 14 вересня за участі всього 16 осіб було сформовано правління організації у складі президента Д.Шаржинського, віце-президента П.Хойновського, скарбника М.Міцкевича та двох членів – В.Редлича та Я.Кнотхе[17]. Секретарем правління було обрано діяча революційної фракції Польської соціалістичної партії (ППС (р.ф.)), коменданта київського осередку Союзу чинної боротьби та діяча Польської військової організації на Україні Й.Бромирського[18]. У структурі новоствореної організації було виокремлено внутрішній відділ на чолі з Я.Кнотхе, зовнішній відділ на чолі з В.Редличем та відділ пропаганди і преси на чолі з Т.Заґурським[19]. Союзу вдалося досить швидко поширити впливи за межі польської громади Києва. У Вінниці та Житомирі у жовтні того ж року постали підпорядковані йому Польські прогресивно-незалежницькі групи на чолі зі С.Стемповським та М.Скаковським відповідно. Незабаром утворилися філії в Луцьку, Кременці, Рівному, Бердичеві, Білій Церкві та Умані. Також було налагоджено постійний контакт із гуртками польських демократів Одеси, Харкова та Кам'янця-Подільського[20]. Окрім Польського політичного союзу на Русі у листопаді 1914 р. утворилася Польська демократично-незалежницька група на Україні, очолювана редактором журналу «Kłosy ukraiński» Я.Урсином-Замараєвим. 1916 р. виникла Польська радикальна партія (голова – К.Розенбах-Рожневич).

Позиціонування всіх перелічених організацій польських демократів як центрів пропаганди ідей незалежності Польщі та її відокремлення від Російської імперії в умовах війни безпосередньо визначало способи організації роботи. Ефективна агітація на нелегальних умовах вимагала відносно невеликої кількості досвідчених працівників та суворого дотримання правил конспірації. Високі вимоги до нових членів обумовлювали малу чисельність усіх перелічених організацій. Наприклад, на початку революційних подій 1917 р. Польська демократично-незалежницька група на Україні нараховувала 127, а Польський політичний союз на Русі й того менше – близько 70 осіб[21]. На відміну від ендеків, які поповнювали свої ряди переважно за рахунок вихідців із Галичини, почасти не зорієнтованих в особливостях політичного життя Наддніпрянщини, демократи робили ставку на представників польської діаспори регіону, тобто місцевих поляків, так званих кресов'яків. Їм був притаманний високий патріотизм, зрощений на традиціях польського повстанського руху і поширюваний через розгалужену мережу таємних національних шкіл. Недарма у польській мемуаристиці на початку XX ст. розповсюдження набула традиція змальовування кресов'яків як консолідованої патріотичної спільноти, своєрідного «національного резерву», що існував поза категоріями класових конфліктів та економічних суперечностей[22].

Заявлений Тимчасовим урядом після повалення самодержавства курс на демократизацію державного і суспільного ладу Росії відкривав перспективи легалізації польського демократичного руху. Першим на цей шлях у Наддніпрянщині став Польський політичний союз на Русі. На початку березня 1917 р. його правління вирішило продовжити конспіративну діяльність та припинити запис нових членів. Для організації масової роботи пропонувалося створити підпорядковану легальну організацію – Польський демократичний союз на Русі. Необхідну підготовчу роботу провели Д.Шаржинський, Л.Третяк, а також Є.Старчевський, котрому була запропонована посада голови. 26 березня 1917 р. у помешканні Л.Третяка зібралася нарада, яка заслухала розроблений Є.Старчевським проект статуту, а також підготувала списки членів правління та ревізійної комісії. Цього ж дня у приміщенні київського «Оґніва» було проведено установчі збори Польського демократичного союзу на Русі, які затвердили склад керівних органів. До правління на чолі зі Є.Старчевським увійшли Й.Бромирський, П.Хойновський, Р.Кнолль, М.Міцкевич, Й.Пересвет-Солтан, Ю.Почентовський, Г.Росінський, Є.Старчевський, Д.Шаржинський, Л.Третяк, А.Турський, К.Валіґурський. Членами ревізійної комісії було обрано В.Ганецького, З.Петкевича, Я.Жабоклицького. Варте уваги те, що на ці збори прибули представники утвореного ендеками Польського національного клубу в Києві Б.Перро і Т.Мостовський, проте на пропозицію про об'єднання вони отримали категоричну відмову[23]. Надалі до союзу передбачалося приймати не лише «вболіваючих безпартійних», але і представників інших демократичних організацій. Як свідчить у своїх спогадах Д.Шаржинський, щойно рекрутовані члени не інформувалися про діяльність організації, а відтак мали про неї загальне, розмите уявлення[24]. У такий спосіб між Польським політичним союзом на Русі та Польським демократичним союзом на Русі було чітко розмежовано функції: перший відігравав роль ідеологічного центру, другий ставав його легальною структурою проведення масової роботи та співпраці з іншими таємними демократичними організаціями.

Молодіжним аналогом Польського демократичного союзу на Русі був Союз польської демократичної молоді на чолі з Ч.Мадеєм, що виник 19 березня 1917 р.[25] Ідейна, текстуальна та, навіть, структурна подібність стату-

тів обох організацій дає підстави припускати, що він теж був режисований Польським політичним союзом на Русі. Заявлена програма консолідації пропонувалася польському студентству як альтернатива самовизначенню між двома полюсами, – соціалістичною «Корпорацією» та націоналістичною «Полонією».

Оприлюднені 24 березня та 2 квітня 1917 р. статути Союзу польської демократичної молоді та Польського демократичного союзу на Русі проголошували головною метою розбудову суверенної польської держави в її етнографічних кордонах. Ця справа мала об'єднати весь польський народ, у тому числі й діаспори, за якими визнавався статус національних меншин. Окремо наголошувалося, що «еміграція» в питаннях державного будівництва має повністю підпорядковуватися «краю» і керуватись прагненнями населення етнічних польських земель. Поряд із цими конкретними положеннями обидва документи хибили на відсутність украй необхідних оцінок поточної революційної ситуації. По-перше, не було сформульовано ставлення до політичного моменту в окупованому Царстві Польському. По-друге, вітання демократичних перетворень у Росії залишалося «знеособленим», оскільки жодним словом не згадувалися вищі революційні органи влади, – Тимчасовий уряд та Петроґрадська рада робітничих і солдатських депутатів[26].

Більш чітко контури політичної платформи окреслювали ухвали І конференції польських демократичних сил Царства Польського, Галичини та Помор'я (Стокгольм, 23–27 квітня 1917 р.), які негайно транслювалися на польських демократів Наддніпрянщини через І польський демократичний з'їзд у Росії (Москва, 26–27 квітня 1917 р.). Їх можна звести до кількох ключових положень:

> 1. Усі польські демократичні сили визнають створену в Царстві Польському за сприяння австро-німецької окупаційної влади Тимчасову державну раду вищим державотворчим органом Польщі, котрий єдиний має право вирішувати питання державного устрою, у тому числі й питання створення армії.
>
> 2. Демократичні перетворення в Росії мають бути підтримані польським народом з огляду на те, що вони унеможливлюють на майбутнє практику національного гноблення.
>
> 3. Майбутні відносини між Польщею та Росією мають ґрунтуватися на принципах повного суверенітету й виключати можливість втручання обох сторін у внутрішні справи один одного.

Обидві конференції звертали увагу на необхідність створення нових структур легальної роботи. Особливо актуальним це завдання було для польських демократів із Наддніпрянщини, які готувалися до скликаного на 18 червня 1917 р. ІІІ з'їзду польських організацій Русі. На ньому мали визначатись повноваження та новий склад вищого органу польського національного самоврядування в регіоні – виконавчого комітету Об'єднання польських організацій на Русі (більш відомий як Польський комітет виконавчий на Русі, скорочено – ПКВ на Русі). Для місцевих польських демократів це була можливість похитнути лідируючі позиції ендеків у діяльності цієї інституції та перехопити ініціативу в організації громадсько-політичного життя поляків Наддніпрянщини. До цього в комітеті ПКВ на Русі інтереси демократів представляли лише два з п'ятнадцяти дійсних членів (Р.Кнолль та М.Баранецький), а також три кандидати у члени (С.Калиновський, М.Міцкевич та К.Валіґурський). Для «першої проби сил» у боротьбі з ендеками Польський демократичний союз на Русі від кінця квітня 1917 р. розпочав роботу зі створення регіональних представництв. Протягом місяця його

комітети виникли у Житомирі, Вінниці, Умані та Монастирищі, а до часу скликання III з'їзду утворилися ще два, – у Бердичеві та Звенигородці[27]. У Києві протягом кінця травня – середини червня 1917 р. виник цілий ряд нових організацій польських демократів. 25 травня та 14 червня про перехід на легальне становище проголосили Польська демократично-незалежницька група на Україні та Польська радикальна партія відповідно; 4 червня утворилося Польське демократичне об'єднання на Русі, а 16 червня розпочав роботу Польський прогресивно-демократичний робітничий союз. Усі ці організації для проведення спільних акцій під час III з'їзду польських організацій об'єднались у Польський прогресивний блок. Провідну роль у ньому відігравав найпотужніший Польський демократичний союз на Русі, а, отже, і Польський політичний союз на Русі[28]. 23 червня 1917 р. після остаточного оформлення розколу на з'їзді, коли делегати від демократів склали протест проти проведених ендеками рішень і залишили залу нарад, Польський прогресивний блок було перетворено на Польську демократичну централь на Україні (ПДЦ на Україні). До неї входили всі вищеназвані організації, а саме Польський демократичний союз на Русі, Союз польської демократичної молоді, Польська демократично-незалежницька група на Україні, Польська радикальна партія, Польське демократичне об'єднання на Русі, Польський прогресивно-демократичний робітничий союз. Окремі газети, зокрема, московська «Echo polskie», повідомляли про входження до новоствореного блоку Польського політичного союзу на Русі[29]. Це може свідчити про те, що і він урешті-решт вийшов із підпілля. У цілому ж результати III польського з'їзду засвідчили зростання авторитету демократів у середовищі польського політичного представництва Наддніпрянщини. По-перше, закріпився їхній давній союз із місцевими діячами ППС (р.ф.). По-друге, утворена відразу після з'їзду консервативна Партія національної праці на Русі, що об'єднувала польську земельну аристократію Правобережної України, до початку жовтня 1917 р. остаточно відмовилася від співпраці з ендеками в межах ПКВ на Русі і теж пішла на зближення з польськими демократами[30]. Для останніх це відкривало нові перспективи впливу на громадське життя, адже ППС (р.ф.) контролювала діяльність популярної у студентському середовищі «Корпорації», а Партія національної праці на Русі мала особливо тісні стосунки з Польським християнсько-демократичним союзом на Русі, очолюваним авторитетним у польському середовищі римо-католицьким духовенством. Самостійні ж ініціативи ПДЦ на Україні зі створення підконтрольних громадських організацій не отримали належного розвитку. Залишилися свідчення про існування лише однієї такої організації, – Літинського патріотичного союзу, що утворився 15 серпня 1917 р. під час зборів польського населення Літинського повіту[31].

Відразу ж після проголошення ПДЦ на Україні було сформовано її керівні органи. До правління від організацій-засновників увійшли Є.Старчевський, С.Стемповський, М.Міцкевич, Г.Улашин, М.Баранецький, Ф.Цяґлинський, Й.Флах, Р.Кнолль, К.Розенбах-Рожневич, В.Рудницький, К.Валіґурський, Я.Урсин-Замараєв, Ч.Янушевський, Д.Шаржинський, Ч.Мадей, М.Скоковський. У майбутньому склад правління змінювався. Наприклад, у переліку його членів, який по пам'яті у спогадах відтворює С.Стемповський, не згадуються останні чотири особи. Натомість додатково називаються Й.Бромирський, Т.Ґарштецький, Л.Ґрохольський, Л.Клінґер, Л.Левенстам, Є.Мілковський, М.Недзельський, Ю.Почентовський, В.Редлич, А.Станевич, В.Свідерський, В.Свєнтославський, Л.Третяк, Я.Жабоклицький[32]. Окрім правління було створено президію у складі почесного голови Є.Старчевського,

дійсного голови С.Стемповського, віце-президентів М.Міцкевича і Р.Кнолля та секретарів М.Недзельського й В.Корицького[33]. Оновлення зазнала і схема організації роботи на місцях, поза Києвом. Для налагодження та підтримання постійних контактів замість комітетів Польського демократичного союзу на Русі створювався інститут губернських, повітових та міських делегатів ПДЦ на Україні. Збереглися відомості про призначення делегата до Подільської губернії (Ф.Цяґлинський), а також повітових делегатів до Київського (Й.Бромирський), Ямпільського (К.Бобовський), Чигиринського (Д.Голтз) Дубенського та Луцького (І.Ржонжевський), Звенигородського (Я.Сакович) повітів[34]. При делегатах створювалися виборні губернські, повітові та міські ради або збори. Наприклад, до складу Подільської губернської ради ПДЦ на Україні входили А.Станевич, В.Свідерський, Л.Клінґер, А.Холоневський та К.Левандовський[35]. Також у Вінниці було створено міську раду ПДЦ на Україні, до якої входили перші троє з-поміж щойно названих осіб[36]. Для координації дій місцевих осередків між собою та керівними органами ПДЦ на Україні практикувалося проведення польських демократичних губернських (Вінниця, 28 вересня 1917 р.) та всеукраїнських (Київ, 1 жовтня 1917 р.) з'їздів[37]. Із цією ж метою особлива увага приділялася виданню партійної преси. Для швидкого реагування на динамічні революційні зміни та кроки політичних опонентів видаваний із 1914 р. двотижневик «Kłosy ukraińskie» та заснований у 1917 р. при ньому щомісячний додаток «Demokrata polski» були мало придатними. Гостро постала необхідність створення щоденної газети. Нею стала «Gazeta narodowa», яка виходила в Києві з 8 липня до 5 листопада 1917 р. (редактор – Я.Урсин-Замараєв). За цей час світ побачило 96 номерів. Сповіщаючи про припинення видання, Й.Флях наголошував, що воно виконало найголовнішу місію – поширило серед польського загалу ідеї прогресивно-незалежницького руху[38]. Також польські демократи контролювали принаймні одну регіональну газету – тижневик «Życie polskie», що видавався у Вінниці з липня 1917 р. Окрім цього, польським демократам Наддніпрянщини вдалося створити потужне представництво у загальноросійських керівних органах руху. Спочатку під час І польського демократичного з'їзду в Росії до складу центрального Польського демократичного комітету в Москві ввійшов Є.Старчевський. До Головного демократичного комітету, що утворився під час ІІ польського демократичного з'їзду в Росії (Петроґрад, 6–11 жовтня 1917 р.), уже входило 6 представників ПДЦ на Україні (Є.Старчевський, К.Валіґурський, Р.Кнолль, Ф.Цяґлинський, М.Скоковський, Й.Бромирський). У діючій при ньому Політичній раді Наддніпрянщину репрезентували вже 12 осіб[39].

Усі ці досягнення сприяли зростанню ваги ПДЦ на Україні. Першим важливим свідченням цього став перебіг та результат муніципальної виборчої кампанії в Києві. Початково тут планувалося виставити чотири самостійні польські списки – спільний від ендеків та польських консерваторів, а також партійні списки від демократів, ППС (л.), ППС (р.ф.). Незабаром обидві ППС почали переговори про входження до Соціалістичного блоку разом з есерами, меншовиками та Бундом. Ці переговори були успішними лише для «лівиці» (ППС (л.)), натомість «фраки» (ППС (р.ф.)) змушені були йти на вибори самостійно. Одночасно з цим консерватори почали вести переговори з демократами про створення виборчого блоку. Усі ці пертурбації спровокували побоювання розпорошення голосів польських виборців. Аби запобігти цьому ендеки запропонували демократам та консерваторам утворити національний виборчий список. У результаті в ньому опинилося 10 кандидатів (від ендеків – М.Петкевич, Ф.Крижанівський, Я.Заребський, М.Данилевський

та М.Буковинський; від демократів і консерваторів – Д.Шаржинський, Й.Бромирський, Я.Смольський, Є.Найман, Ю.Почентовський). Досвід блокування виявився успішним, оскільки цей список здобув абсолютну перемогу серед інших польських списків і провів до новообраної думи 6 гласних, які створили самостійну фракцію під назвою «Коло гласних поляків». Її керівником, незважаючи на всі претензії ендеків, став Д.Шаржинський[40].

Проте успішність організаційних ініціатив польських демократів не слід перебільшувати. ПДЦ на Україні координувала діяльність осередків прогресивно-незалежницького руху лише в межах Київської, Волинської та Подільської губерній, а тому цілком виправдано трактувалася сучасниками як «кресова», а не загальноукраїнська політична сила. На території Лівобережної та Південної України ідеї польського демократичного руху не отримали належного поширення. У розпорядженні маємо свідчення, що протягом березня – липня 1917 р. тут організувалися польські демократичні клуби лише у чотирьох містах – Одесі, Харкові, Катеринославі та Костянтинограді. Усі вони підпорядковувалися польським демократичним комітетам у Петроґраді та Москві. Через географічну віддаленість із ними підтримувався епізодичний контакт у вигляді листування та передплати партійної преси. Також розбудована польськими демократами мережа партійних структур мала низький мобілізаційний потенціал, що обумовлювало невелику чисельність їх членів. Із цього приводу на увагу заслуговує те, що у газетних публікаціях, мемуарах та навіть внутрішній партійній документації керівники польських демократів уникали будь-яких конкретних цифр щодо чисельності учасників руху. Представники ж інших польських політичних сил для підтвердження організаційних успіхів наводили подібні обрахунки доволі регулярно. Наприклад, ендеки наголошували на тому, що ряди Польського національного клубу в Києві протягом березня – вересня 1917 р. зросли з 220 до понад 400 членів[41]. Робітничий комітет Польського соціалістичного об'єднання теж не без гордощів сповіщав про динаміку швидкого збільшення чисельності членів протягом травня – серпня 1917 р. (у Харкові – з 355 до 500 осіб, у Кам'янському – з 240 до 417 і т.д.)[42]. Осередки ж польського демократичного руху не могли похвалитися високими показниками росту своїх прихильників. Наприклад, 30 квітня 1917 р. до Житомира з метою створення комітету Польського демократичного союзу на Русі приїхали Є.Старчевський та Р.Кнолль. На скликаних установчих зборах вони наразилися на шалену критику з боку представників місцевих ендеків – К.Верчака та Карличека, після промов яких учасники зібрання навіть не захотіли слухати відповіді Є.Старчевського й залишили залу[43].

Ще одним яскравим свідченням низького мобілізаційного потенціалу польських демократичних організацій був досвід роботи Союзу польської демократичної молоді, який В.Вержейський називав «ефемерною» організацією. Принаймні до жовтня 1917 р. його керівництво схилялося до «партійних» методів діяльності – проведення закритих зборів вузького кола членів та запрошених[44]. «Корпорація» та «Полонія», навпаки, для рекрутації нових членів перевагу надавали більш ефективним студентським мітингам та демонстраціям. Польський демократичний клуб Харкова, що утворився на рубежі квітня – травня 1917 р., більш, ніж за місяць діяльності нараховував ледве 50 членів. За цей же час кількість членів підпорядкованого польським національним демократам місцевого осередку Союзу об'єднання та незалежності Польщі зросла зі 150 до 200 осіб (і не в останню чергу за рахунок «перебіжчиків» зі згаданого клубу)[45]. Через низьку чисельність членів майже всі польські демократичні організації наштовхнулися на проблему кадрового

голоду. Суміщення кількох посад стало звичним явищем. Так, наприклад, В.Свідерський одночасно був членом правління ПДЦ на Україні, Подільської губернської ради, Вінницької міської ради та редактором «Życia polskiego».

Відносно вузька, а подекуди «точкова» географія впливів та нечисленність рядів польських демократів були закономірними наслідками їх програвання в ідеологічній полеміці з ендеками. Поклавши в основу політичної платформи ухвали згаданої конференції у Стокгольмі, вони фактично погоджувалися з німецькою окупацією Царства Польського, а, отже, наражались на звинувачення у «пораженстві». Рятуючись від можливого політичного фіаско, вони змушені були вдаватися до розлогих пояснень. Наприклад, під час згадуваних відвідин Житомира Є.Старчевський наголошував на шкідливості поляризації польського державницького руху на «російсько-коаліційний та центральний» табори й відзначав, що головним джерелом успішного державотворення мають бути прагнення польського народу, а не кон'юнктура війни. Захопившись конструюванням іміджу послідовного державника, він заявив: «Не треба боятися німців, вони вже змушені стримати свій хижацький "Drang nach Osten". Якщо для них самогубством стане передача нам Шльонська та Пруссії, то вимагати такого самогубства від них не можемо»[46]. У момент піднесення серед поляків патріотичних почуттів, на яких вміло грали ендеки, публічне декларування готовності до територіальних поступок на користь Німеччини взамін на негайне проголошення незалежності Польщі викликало різко негативну реакцію.

Не менш суттєвим ідеологічним прорахунком польських демократів стала їх відмова від популярної ідеї виокремлення зі складу російської армії польських військових формувань. Як потім з'ясувалося, цю позицію нав'язав Ф.Скапський – головний комендант Польської військової організації в Росії, який без будь-яких на те повноважень представлявся «делегатом Ю.Пілсудського». Під час київської зустрічі із членами Польського політичного союзу на Русі у квітні 1917 р. він переконав їх у необхідності бойкоту будь-яких спроб створення польської армії на території колишньої Російської імперії[47]. Незважаючи на те, що ця позиція суперечила програмній тезі про прискорення державотворчих процесів у Польщі, керівництво польських демократів Наддніпрянщини ревно виконувала її, цим самим загострюючи небезпеку внутрішнього розколу. Першим його серйозним симптомом стала відмова голови Союзу поляків-військовослужбовців Київського військового округу С.Смольського від подальшої участі в демократичному русі[48]. Він фактично перейшов на бік ендеків, які активно агітували за створення польських військових формувань у Росії, та ввійшов до складу ПКВ на Русі.

У повній мірі невідповідність політичного курсу польських демократів Наддніпрянщини бажанням «краю» виявилися несподівано й запізно, лише під час приїзду до Києва представників варшавського політикуму щойно після оприлюднення брест-литовських угод. Ці емісари мали інструкції переконати місцевих поляків у необхідності підтримати організацію 2-го та 3-го польських корпусів, які після «четвертого поділу», тобто приєднання Холмської губернії до УНР, мали підняти прапор боротьби за «незалежність і територіальну цілісність» Польщі. Наприкінці лютого 1918 р. у Вінниці Т.Голувко, представник Ю.Пілсудського, провів таємну зустріч зі С.Стемповським. За її результатами він змушений був констатувати, що «польський демократичний табір у Вінниці [...] був вороже налаштований до ідеї створення польської армії на Україні, виходячи з того, що роль польських відділів de facto звелася б до охорони маєтків і боїв із селянами, що сприяло б поглибленню

ненависті українців до польського народу»[49]. Це враження було настільки сильним, що по приїзді до Києва Т.Голувко навіть не встановив контакту з місцевими польськими демократами, а переговори з приводу польських військ на території України вів із представниками керівного органу ендеків у Росії – Радою польського міжпартійного об'єднання, яка тимчасово розміщувалася у Києві. Своєю чергою, емісар Регентської ради Креховецький рапортував, що під час нарад представників польських політичних партій (Київ, 1 та 7 березня 1918 р.) делегати від ПДЦ на Україні пішли далі вінницьких колег. Окрім принципового заперечення всіх спроб створення польської армії «поза краєм», вони не виключали можливості співпраці з австро-німецькою окупаційною владою як у Царстві Польському, так і на території УНР[50]. Першим кроком на цьому шляху стало відправлення, за наполяганням Є.Старчевського, спеціальної делегації ПДЦ на Україні до головного командування німецьких військ із привітаннями[51].

Закономірним наслідком суперечностей політичної програми став розкол ПДЦ на Україні. Ще 10 листопада 1917 р. про вихід зі складу організації заявила Польська демократично-незалежницька група на Україні, яка перетворилася на самостійну однойменну партію. 28 листопада 1917 р. її керівництво проголосило підтримку гасла виокремлення польських військових формувань зі складу російської армії за умови створення їх керівним органом надпартійного Комітету оборони, який би підпорядковувався Регентській раді[52]. Протягом березня – квітня 1918 р. Польська демократично-незалежницька партія на Україні зблизилася із Партією національної праці на Русі на ґрунті негайного вирішення долі 2-го та 3-го польських корпусів, які виявилися втягнутими у запеклий і кривавий конфлікт між поміщиками та селянством Правобережної України. У спільному меморіалі до Регентської ради вони так само, як і ПДЦ на Україні, тлумачили австро-німецьку окупацію УНР як «гарантію безпеки й ладу» та умову нормалізації економічної ситуації[53]. На початку 1918 р. зі складу ПДЦ на Україні вийшла й Польська радикальна партія, яка єдина з-поміж усіх польських політичних партій Наддніпрянщини на початку березня 1918 р. проголосила повне визнання Регентської ради[54].

У ставленні до українського національного руху, роль якого у розвитку революційного процесу в регіоні перманентно зростала, польські демократи були одностайними. Попередня прихильність до нього як важливого чинника внутрішнього ослаблення «російського централізму» протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. була конкретизована.

До часу проведення ІІІ з'їзду польських організацій демократи, зіткнувшись із цілим рядом організаційних труднощів, формально підтримували позицію ПКВ на Русі в «українському питанні». Ключові її тези було сформульовано в інструкції №1 ПКВ на Русі від 8 березня 1917 р., а також у зверненнях до українського народу від 18 та 19 березня. Ці заяви свідчили, що ПКВ на Русі підтримував ідею поступової розбудови української автономії в контексті загального процесу федералізації Росії, ініційованого Тимчасовим урядом. Під час Українського національного конгресу С.Єзерський від імені польського населення проголосив, що «перед обличчям ворога [...] найбільше необхідно уникати всього, що розділяє й послабляє». Фактично, це було застереження керівників українського національного руху від «самостійництва». В унісон цьому голова ПКВ на Русі Й.Бартошевич відверто заявляв, що «принцип монолітної національної держави тут [в Україні], так само, як і на багатьох інших європейських територіях, реального застосування мати не може»[55]. Також революційні перетворення і «праця для добра України»

проголошувалися справою всіх народів, а не лише українців. Підкреслювалося, що місцеві поляки, як вільні й рівноправні громадяни, є «одним із творчих чинників у цьому краї». Такий поміркований автономізм і територіальний патріотизм у баченні шляхів вирішення «українського питання» були нав'язані ПКВ на Русі ендеками, які щиро вболівали за утримання революційної Росії у війні на боці Антанти та збереження боєздатності її армії на Східному фронті. Ці міркування йшли врозріз із проектами Центральної Ради, керівництво якої у зверненні до ПКВ на Русі від 31 березня 1917 р. наполягало на необхідності визнання за польською діаспорою Наддніпрянщини статусу національної меншини та проголошенні «українського народу господарем української землі»[56].

Перші самостійні заяви з приводу ставлення до українського національного руху польські демократи зробили влітку 1917 р., коли їх сили були вже достатніми для публічної дискусії з ендеками. Спочатку Польська демократично-незалежницька група в оприлюдненій 11 червня програмі задекларувала необхідність повної державної незалежності України, Литви та Білорусії[57]. Відзначимо, що ця заява була зроблена наступного дня після проголошення I Універсалу Центральної Ради. Також їй радилось у стосунках із Тимчасовим урядом «домагатися прав сміло і рішуче»[58]. Загальне прохолодне ставлення польських демократів до Тимчасового уряду обумовлювалося позицією «непередбачуваності» революційного процесу. Публічно вона була озвучена В.Рудницьким під час обговорення тексту привітання Тимчасового уряду на III з'їзді польських організацій. У виступі він наголосив, що «революція ще триває і невідомо, в якій бік поверне»[59]. Вирішальна роль у визначенні подальших перспектив революційних перетворень ним та його соратниками відводилася національним рухам. Саме тому від часу повалення самодержавства керівництво Польського політичного союзу на Русі особливу увагу приділяло налагодженню контактів із представниками єврейського, чеського та, особливо, українського рухів у Києві. Координаторами цих контактів були В.Редлич та С.Гусковський[60]. Важливу роль у справі порозуміння з «українською демократією» відіграв II Універсал Центральної Ради, що передбачав поповнення її пленуму представниками від неукраїнських національностей, а також створення у структурі Генерального Секретаріату спеціальних підрозділів для організації захисту їх прав. Скориставшись непоступливістю ендеків та слабкістю обох фракцій ППС, польські демократи протягом липня – серпня 1917 р. сформували потужне представництво у вищих органах влади української автономії. У Великій раді від імені ПДЦ на Україні виступали М.Ґарштецький, В.Рудницький, Л.Третяк та Смачевський, у Малій раді – В.Рудницький. Особливу ж увагу слід звернути на те, що ними фактично під повний контроль було взято діяльність віце-секретаріату польських справ. Після самоусунення В.Редлича його очолив М.Міцкевич. Ще правління ПДЦ на Україні в ньому було представлене Р.Кноллем, В.Рудницьким, Л.Третяком, К.Розенбахом-Рожневичем. Опосередкований вплив мав і почесний голова ПДЦ на Україні Є.Старчевський. Його син – Я.Старчевський – був першим керівником загального відділу канцелярії віце-секретаріату.

У новому статусі офіційних представників польської спільноти Наддніпрянщини перед «крайовими владами» демократи не лише відверто демонстрували підтримку державницьких прагнень українців, але й подекуди стимулювали їх. Наприклад, В.Рудницький наприкінці червня 1917 р. публічно заявляв, що стоїть на позиціях незалежності України. У серпні 1917 р. при обговоренні «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріату»

він підтвердив повну підтримку Центральної Ради в її стосунках із Тимчасовим урядом, наголосивши, що вся повнота виконавчої влади у визначених територіальних межах української автономії має належати лише Генеральному Секретаріатові[61]. Із цих заяв виходить, що проголошена І Універсалом автономія України тлумачилася В.Рудницьким як перехідний етап до повної незалежності, час розбудови та зміцнення механізмів суверенної державної влади. Ці перші виразні проукраїнські декларації не залишились осторонь уваги керівництва Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Для підтвердження досягнення компромісу з національними меншинами до складу делегації, яка від'їхала до Петроґрада на черговий раунд переговорів із Тимчасовим урядом, було запрошено новообраного віце-секретаря польських справ і досвідченого адвоката М.Міцкевича[62].

У подальшому проукраїнські тези виступів В.Рудницького були розвинені Р.Кноллем. Під час з'їзду поневолених народів (Київ, 8–15 вересня 1917 р.) він оприлюднив заяву про відмову представників ПДЦ на Україні брати в ньому участь як повноважні члени. Підставою стало те, що пленум з'їзду стояв на позиціях федеративної перебудови Росії. У цьому польські демократи вбачали спроби збереження механізмів імперської влади. Пізніше Р.Бжеський назвав цю заяву «повчанням, до якого залишилися сліпими й глухими наші автономісти на чолі з М.Грушевським»[63]. Під час ІІ польського демократичного з'їзду в Росії ці «острахи імперії» Р.Кноллем були розвинуті. У доволі розлогій доповіді він указав на можливість зазіхань Росії стосовно Польщі в майбутньому. Чинником їх стримування мала стати незалежна Україна. Також пропоноване ним «опанування українського руху» мало стати умовою захисту потужного польського землеволодіння Правобережної України від пропонованих радикальних аграрних реформ[64]. У письмовій доповіді Регентській раді від 1 грудня 1917 р. він також озвучив необхідність територіального й економічного зміцнення УНР на випадок «антипольської інтриги» Росії за рахунок приєднання Причорномор'я та Донбасу. У цілому ж українські претензії у східному напрямку, за Дон, визначалися кориснимиими для Польщі[65].

Прихильність польських демократів до ідеї української незалежності, окрім виразного антиросійського спрямування, мала й суттєву внутрішню мотивацію. Від самого початку вони зайняли позицію визнання за польською діаспорою Наддніпрянщини прав національної меншини, що пропонувалися Центральною Радою. Для їх задоволення через структури Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів протягом липня 1917 – квітня 1918 рр. була розгорнута доволі активна діяльність. Її результативність мала велику політичну вагу, адже у справі організації національного самоврядування доводилося конкурувати з контрольованим ендеками ПКВ на Русі, котрий рішеннями ІІІ з'їзду польських організацій був уповноважений на розбудову польської «внутрішньої автономії». У цьому протистоянні польські демократи хотіли заручитися максимальною підтримкою української влади. Саме тому Є.Старчевський обґрунтовував пряму залежність захисту інтересів польського населення Наддніпрянської України від успіхів українського державотворення[66].

У сучасній вітчизняній історіографії побутує теза, що «українське самостійництво» частини польських політичних сил Наддніпрянщини було не більш, ніж вдалим тактичним маневром для досягнення завдань, сформульованих у дусі «національного егоїзму»[67]. Свідченням хибності подібних тверджень щодо місцевих польських демократів є їх реакція на проголошення Центральною Радою ІІІ Універсалу. Уперше її контури були окреслені

7 листопада 1917 р. В.Рудницьким на засіданні Малої ради, коли, власне, обговорювався текст документа. З одного боку, він заявив, що представлена ним фракція «вже давно виявила своє прихильне ставлення щодо прагнень українського народу до побудови власного державного ладу», а тому вітає проголошення УНР, оскільки це свідчить про входження України «до грона народів Європи». З іншого ж боку, було розкритиковано соціально-економічну складову універсалу. Зокрема, супроти запропонованого проекту аграрної реформи висувалося п'ять аргументів:

> 1. Ключові питання внутрішньої політики, до яких належить перерозподіл землі, можуть вирішити лише Українські установчі збори.
> 2. Спосіб ліквідації великого землеволодіння шляхом передачі маєтків без викупу земельним комітетам «посилить розклад і анархію» в Україні.
> 3. Реалізація пропонованого проекту загрожує інтересам не лише польських землевласників, але й величезної кількості безземельних поляків, що працюють у їхніх господарствах.
> 4. Спричинені реформою виселення частини поляків із місць постійного проживання напередодні виборів до загальноросійських та Українських установчих зборів унеможливлять належне представлення їх інтересів у цих постійних вищих органах влади, а, отже, зведуть нанівець обіцяні права національної меншини.
> 5. Погіршення становища поляків Наддніпрянщини негативним чином відіб'ється на зовнішній політиці УНР.

Зваживши всі pro і contra, В.Рудницький відразу ж після схвалення тексту III Універсалу склав повноваження члена Центральної Ради[68]. Його персональний протест був підтриманий керівництвом ПДЦ на Україні. Наступного дня, 8 листопада 1917 р., уже М.Міцкевич звернувся до голови Генерального Секретаріату В.Винниченка із проханням відставки з посади віце-секретаря через те, що «конфіскація приватних ґрунтів на Україні є **[...] шкідливою для української державності й при тому загрожує інтересам** польської людності»[69]. Нарешті, 9 листопада 1917 р. було оприлюднено спільний протест польських організацій, аналіз якого вказує на те, що в його основу було покладено оприлюднену В.Рудницьким формулу подвійної оцінки універсалу (вітання проголошення УНР і засудження аграрної реформи). Зокрема, у преамбулі протесту йшлося: «Підносимо наш голос сьогодні в урочистій хвилі проголошення Української республіки, аби ще раз засвідчити наше повне зичливості ставлення до справедливих прагнень братнього народу. Мусимо все ж одночасно засвідчити наше закономірне і глибоке обурення через те, що перший акт тимчасового правління цієї держави є актом кривди поляків»[70]. Визнання УНР як фактично суверенної держави та III Універсалу як її першого законодавчого акту свідчило про готовність усіх польських організацій, що підтримали протест, у тому числі й ПДЦ на Україні, до пошуку компромісу із владною українською соціалістичною більшістю. 11 листопада 1917 р., під час спеціальної наради Генерального Секретаріату з фінансовими колами Києва для вироблення цього компромісу у вигляді інструкцій до III Універсалу, інтереси поляків представляли Д.Шаржинський, який був радником одного з банкірів, та С.Горватт, – відомий діяч Партії національної праці на Русі та керівник Ради зем'ян. У результаті представники ПДЦ на Україні негайно поновили свою співпрацю з органами влади УНР. Через день М.Міцкевич відкликав заяву про відставку й, виконуючи положення універсалу, приступив до перетворення віце-секрета-

ріату польських справ в окремий секретаріат; замість В.Рудницького делегатом у Малій раді став його заступник Ю.Почентовський[71]. Із часом Я.Урсин-Замараєв зазначав, що III Універсал був необхідним і закономірним кроком щодо утвердження влади Центральної Ради, але був вироблений «демонстраційно, легковажно й недбало»[72].

Удруге готовність до компромісу з українським національним рухом польські демократи продемонстрували під час обговорення так званої «холмської справи», яка актуалізувала проблему визначення українсько-польського кордону. Ще у серпні 1917 р. делегати ПДЦ на Україні в Центральній Раді наполягали на проведенні серед населення Холмської губернії плебісциту для отримання об'єктивних даних у справі остаточного врегулювання територіального спору на засадах етнічності міждержавних кордонів. Показово, що претензії української сторони на ці землі тлумачилися польськими демократами Наддніпрянщини як прихована інтрига Німеччини, яка прагнула загострити територіальний спір Польщі та України, протиставивши та послабивши в такий спосіб обидві держави на майбутнє[73]. Закономірно, що приєднання до УНР Холмської губернії за умовами Брест-Литовського мирного договору викликало черговий протест ПДЦ на Україні. У результаті, 9 січня 1918 р., під час голосування за IV Універсал Ю.Почентовський у запиті до Генерального Секретаріату ще раз наголосив на необхідності проведення плебісциту і склав повноваження члена Малої ради. Слід відзначити, що при цьому польські демократи були безпосередньо причетними до вироблення тексту останнього універсалу. Саме за їх пропозицією до переліку держав, з якими незалежна УНР прагнула налагодити добросусідські відносини, була включена Польща[74]. Незважаючи на чергову демісію представника у Малій раді, керівництво ПДЦ на Україні не полишало сподівань на нормалізацію відносин із владою УНР. Яскраво про це свідчить збереження ключових посад за польськими демократами в рамках секретаріату польських справ, яке IV Універсалом перетворювалося на відповідне міністерство. Під час окупації Києва військами В.Антонова-Овсієнка його працівники відмовилися співпрацювати із більшовицьким комісаріатом польських справ, який гостро потерпав через нестачу кваліфікованих кадрів[75]. Негайно після повернення до міста української влади діяльність Міністерства польських справ було відновлено. 20 березня 1918 р. у своєму виступі в Малій раді В.Рудницький привітав повернення Центральної Ради, назвавши її «колискою, з якої виросла українська держава».

Отже, протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні зазнав докорінних змін. У його динамічному розвитку можемо виокремити три етапи: 1) березень – середина червня 1917 р. – формування мережі легальних структур польського демократичного руху; 2) середина червня – початок листопада 1917 р. – об'єднання польських демократичних організацій у ПДЦ на Україні; 3) початок листопада 1917 – квітень 1918 рр. – загострення суперечностей політичного курсу ПДЦ на Україні та її розкол. За відносно короткий час, незважаючи на затягування повного виходу з підпілля, польськими демократами була сформована доволі потужна мережа партійних осередків, а також створена інфраструктура «масової дії» (газети, громадські організації, союзні політичні сили). Усе це дозволило їм похитнути першість національних демократів серед польських політичних сил регіону. Проте низка організаційних та ідеологічних проблем не дозволила їм закріпити за собою статус лідера місцевого польського громадсько-політичного життя. Із-поміж них ключову роль відіграли труднощі комунікації й координації дій із політичними со-

юзниками в Польщі. Проголошене підпорядкування «еміграції» інтересам і потребам «краю» в умовах війни вилилось у тривале очікування директив із Варшави. Серед усіх польських політичних сил Наддніпрянщини демократи найбільш гаряче підтримали український національний рух і були одними з перших у справі обґрунтування необхідності створення незалежної української держави. У вироблених політичних проектах «українське питання» розглядалось як один із вирішальних чинників нового постімперського облаштування Центрально-Східної Європи.

[1] Ідеться про машинопис його статті «Польська контрреволюція на Україні 1917» (див.: Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.4491–4492. – 74арк.).

[2] *Jabłoński H.* Ministerium spraw polskich Ukraińskiej Respubliki Ludowej 1917–1918 (cz.I) // Niepodległość. – Warszawa, 1939. – T.XX. – Z.1. – S.65–88; Z.2. – S.260–268.

[3] *Bartoszewicz H.* Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla (cz.I) // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – 2004. – T.XXXIX. – S.61–84; *Idem.* Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla (cz.II) // Ibid. – 2005. – T.XL. – S.63–81.

[4] Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009. – Т.2. – С.20–21.

[5] Bromirski Józef // Polski słownik biograficzny. – Kraków, 1936. – T.2. – S.458.

[6] *Bartoszewicz H.* Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego // Polska i jej wschodni sąsiedzi. – Rzeszów, 2005. – T.6. – S.11–30.

[7] *Miodowski A.* Demokraci Polscy w Rosji w latach 1917–1918 // Studia Podlaskie. – Białystok, 1998. – T.8. – S.19–33; *Idem.* Konflikt pomędzy liberalnymi, a narodowymi demokratami o przywództwo polityczne w środowisku wychodźstwa polskiego w Rosji w dobie rewolucji lutowej // Ibid. – Białystok, 2006. – T.16. – S.41–58; *Idem.* Walka propagandowa wychodźczych ugrupowań demokratycznych z rzecznikami stworzenia polskiego wojska w Rosji (1917–1918) // Ibid. – Białystok, 2001. – T.11. – S.103–120.

[8] *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 752 с.

[9] *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. – К., 2007. – 508 с.

[10] *Гудь Б.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006. – 446 с.

[11] *Устименко В.* Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.). – К., 2010. – 144 с.

[12] *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної ради // Українська історична наука на порозі XXI ст. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.237–242.

[13] *Скальський В.* Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип.11. – С.185–202.

[14] Ідеться про вісім томів рукопису його мемуарів, написаних у 1954 р., під назвою «Polski Związek Polityczny na Rusi (1914–1921)» (див.: Biblioteka Narodowa w Warszawie. Zakład rękopisów (далі – BN ZR). – Sygn.8746. – 739 k.).

[15] *Garztecki S.* Codzienna prasa polska w Kijowie w latach 1906–1918 // Rocznik historii czasopiśmiennictwa polskiego. – Wrocław; Warzawa; Kraków, 1969. – T.VIII. – Z.1. – S.110–111.

[16] *Łukawski Z.* Ludność polska w Rosji 1863–1914. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – S.148, 150.

[17] BN ZR. – Sygn.8746. – K.41, 44–46, 55.

[18] Bromirski Józef. – S.458.

[19] BN ZR. – Sygn.8746. – K.56.

[20] Ibid. – K.81–82.

[21] Ibid. – K.67; *Miodowski A.* Demokraci Polscy w Rosji w latach 1917–1918. – S.22.

[22] *Glinka X.* W cieniu Złotej Bramy // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. – T.1. – S.236.

[23] Kronika // Dziennik kijowski. – 1917. – №83. – S.3; Polski Związek Demokratyczny na Rusi // Echo polskie. – 1917. – №119. – S.3.
[24] BN ZR. – Sygn.8746. – K.178.
[25] Kronika // Dziennik kijowski. – 1917. – №76. – S.2.
[26] Polski Związek Demokratyczny // Dziennik kijowski. – 1917. – №88. – S.3; Wśród młodzieży // Dziennik kijowski. – 1917. – №81. – S.3.
[27] Polski Związek Demokratyczny na Rusi // Echo polskie. – 1917. – №119. – S.3; Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca. – Winnica, 1917. – S.95, 97.
[28] Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca. – S.106–107.
[29] Z polskiego ruchu demokratycznego w Kijowie // Echo polskie. – 1917. – №156. – S.2.
[30] *Stempowski S.* Z pamiętnika (Wojna. **Pogrom – 1914–1917) // Zeszyty Historyczne.** – Londyn, 1973. – №23, T.225. – S.130.
[31] *X.* Z zebrań politycznych // Gazeta narodowa. – 1917. – №36. – S.3.
[32] *Stempowski S.* Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914–1917). – S.130.
[33] Z polskiego ruchu demokratycznego w Kijowie // Echo polskie. – 1917. – №156. – S.2.
[34] Komunikat // Gazeta narodowa. – 1917. – №93. – S.1.
[35] *C.* Zjazd demokratyczny w Winnicy // Życie polskie. – 1917. – №6/7. – S.4.
[36] W kwestyi wyborów do Rady Miejskiej // Życie polskie. – 1917. – №1. – S.3.
[37] *C.* Zjazd demokratyczny w Winnicy. – S.4; Komunikat Polskiej Centrali Demokratycznej na Ukrainie // Gazeta narodowa. – 1917. – №93. – S.1.
[38] *Flach J.* Pożegnanie // Gazeta narodowa. – 1917. – №96. – S.1.
[39] Drugi Zjazd Demokracji Polskiej // Gazeta narodowa. – 1917. – №84. – S.2.
[40] BN ZR. **– Sygn.8746. – K.359–372; Zebranie przedwyborcze // Gazeta narodo**wa. – 1917. – №9. – S.2.
[41] *Verax.* Z życia klubów narodowych. Klub narodowy w Kijowie // Sprawa polska. – 1917. – №35. – S.503.
[42] Sprawozdanie z III-ej konferencji międzymiastowej Z.S.P. // Jedność robotnicza. – 1917. – №25. – S.3–8.
[43] *L.K.* Występy «demokratów» w Żytomierzu // Gazeta polska. – 1917. – №116. – S.2.
[44] Kronika // Gazeta narodowa. – 1917. – №95. – S.3; *Wierzejski W.* Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920. – Warszawa, 1939. – S.130.
[45] Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – Z.53. – Sygn.59. – K.70–71, 74.
[46] *L.K.* Występy «demokratów» w Żytomierzu. – S.2.
[47] BN ZR. – Sygn.8746. – K.210–211.
[48] Ibid. – K.250.
[49] *Holówko T.* Przez dwa fronty. Ze wspomnień emisarjusza politycznego z 1918 roku. Z Warszawy do Kijowa. – Warszawa, 1931. – S.169–170.
[50] Centralne Archiwum Wojskowy (далі – CAW). – Z.I.160.1. – Sygn.61. – K.5.
[51] BN ZR. – Sygn.8746. – K.473, 478.
[52] Ze Stronnictwa demokratyczno-niepodległościowego na Ukrainie // Kłosy Ukraińskie. – 1917. – №11/12. – S.31–32.
[53] CAW. – Z.I.160.1. – Sygn.61. – K.2.
[54] Ibid. – K.5–6.
[55] ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4491–4492. – Арк.17.
[56] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4.
[57] Grupa Demokratyczno-Niepodległościowa // Dziennik kijowski. – 1917. – №141. – S.3; Statut Polskiej Grupy Demokratyczno-Niepodległościowej na Ukrainie // Kłosy ukraińskie. – 1917. – №6/10. – S.31.
[58] ЦДАВО України. – Ф.1076. – Оп.3. – Спр.13. – Арк.60.
[59] Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca. – S.45.
[60] BN ZR. – Sygn.8746. – K.97–106.
[61] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т.1. – С.221, 244, 273.
[62] *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. – Warszawa, 1948. – S.53; *Paszkowski E.* Zawierucha ukraińska. – Warszawa, 1919. – S.24–25.

[63] *Малиновський Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. – Торонто, 1973. – Т.2. – С.24, 28–29; Zjazd narodów // Gazeta narodowa. – 1917. – №54. – S.3.

[64] ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4491–4492. – Арк.27; AAN. – Z.445. – Sygn.2. – K.19–21; *Bartoszewicz H.* Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego. – S.14; Ukraina – Litwa – Białoruś // Z dokumentów chwili. – 1917. – T.LXX. – S.59–61.

[65] AAN. – Z.1573. – Sygn.1. – K.5–7.

[66] *Starczewski E.* Życie polskie na Ukrainie. – Kijów, 1917. – S.13–14.

[67] *Скальський В.* Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – С.196–197; *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної ради. – С.240–241.

[68] Українська Центральна Рада: **Документи і матеріали. – Т.1. – С.398; Pro**test przeciw konfiskacje ziemi polskiej na Rusi // Z dokumentów chwili. – 1917. – T.LXXIX. – S.22–24.

[69] Uniwersał ukraiński // Z dokumentów chwili. – 1917. – T.LXXVII. – S.40.

[70] Protest // Dziennik kijowski. – 1917. – №266. – S.1.

[71] BN ZR. – Sygn.8746. – K.319; Kwestje bieżące // Sprawa polska. – 1917. – №46. – S.672; Protest przeciw konfiskacje ziemi polskiej na Rusi // Z dokumentów chwili. – 1917. – T.LXXIX. – S.25–26.

[72] *Ursyn-Zamarajew J.* Pierwsze walki o nipodległość Ukrainy (ruch ukraiński 1917–1918 roku). – Warzsawa; Kijów, 1920. – S.28–29.

[73] *Grabiański S.* Polska i Ukraina wobec Niemiec // Gazeta narodowa. – 1917. – №90. – S.1.

[74] *Paszkowski E.* Zawierucha ukraińska. – S.35.

[75] *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. – S.103.

The article is about political development of the Polish democratic power in Naddniprians'ka Ukraine in the period of Tsentral'na Rada. It reveals the peculiarities of its ideological milestones organization and evolution including those concerning the «Ukrainian question».

П.П.Гай-Нижник*

ОСОБИСТІ АД'ЮТАНТИ Й СЕКРЕТАРІ П.СКОРОПАДСЬКОГО (ДО ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГОЛОВНОЇ КВАРТИРИ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ)

У статті подано політичні портрети особистих ад'ютантів та секретарів гетьмана Української Держави П.Скоропадського, які забезпечували функціонування його адміністрації – Головної квартири. Показано їх вплив на главу держави та на вироблення державної політики.

Головна квартира пана гетьмана (адміністрація П.Скоропадського, що правив Україною з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.) включала у себе три основних складові: «штаб пана гетьмана», «осіб біля гетьмана» (тобто, його ад'ютантів) та «власну його світлості пана гетьмана всієї України канцелярію»[1]. Структура, повноваження, обов'язки й завдання гетьманської адміністрації визначалися Положенням про Головну квартиру гетьмана, що було ухвалене під грифом «таємно» 1 травня 1918 р., тобто, уже на третій день після державного перевороту, у результаті якого П.Скоропадський прийшов до влади. 3 серпня 1918 р. документ набув нової редакції[2]. Більш детально структура Головної квартири визначалася у додатку до нього, в якому йшлося, що гетьманська адміністрація складається з трьох зазначених вище частин[3].

У додатку №8 до Положення про Головну квартиру наводився штатний розклад осіб, що безпосередньо мали перебувати «біля гетьмана», їх річна зарплатня та класифікація посад. Загалом у П.Скоропадського числилося 20 ад'ютантів, річне утримання яких обходилося державній скарбниці в 214 тис. 800 крб[4]. Вищий щабель становили 2 бунчукових товариші (посада III класу) з утриманням по 18 тис. крб на рік кожному[5]. Їх повноваження та обов'язки визначалися окремим Положенням про ґенерального бунчукового товариша ясновельможного пана гетьмана[6]. Призначав їх особистим розпорядженням сам гетьман. Вони виконували доручення голови держави «по огляду ґуберній у всіх відношеннях державного управління; по стягненню податкових недоїмок у разі надлишнього їх де-небудь накопичення; по ревізії як відомств, так і окремих управлінь, установ і діяльності службових осіб»[7]. Від інструкцій гетьмана залежали й територіальний обшир та повнота повноважень бунчукових товаришів. Ці спеціальні представники гетьмана з його вказівки отримували право втручання в роботу державного апарату, можливість інспекції як будь-якого державного, так і громадського органу. Вони були підзвітними лише гетьманові, а де-юре прирівнювалися у правах до посади товаришів (заступників) міністра[8]. У підпорядкуванні бунчукових товаришів перебували один урядовець для особистих доручень (посада V класу, зарплатня – 12 тис. крб[9]) з правами директора департаменту та канцелярський урядовець (посада VII класу, утримання – 8 тис. 400 крб на рік[10]) з правами столоначальника. За потреби в розпорядження бунчукових товаришів могла бути надана канцелярія, до праці в якій залучалися особи з державного органу за їхнім власним вибором (кількість людей, що відряджалися на роботу до канцелярії, узгоджувалася з начальником штабу гетьмана)[11]. 16 травня 1918 р. було оголошено, що наказом гетьмана П.Скоропадського бунчуковими товаришами призначалися Микола Стороженко та Юхим Котов-Коношенко[12].

* *Гай-Нижник Павло Павлович – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.*

Таку ж посадову класифікацію та річне грошове утримання мали й 2 ґенеральних старшини для доручень[13], яких теж призначав особисто гетьман і які підлягали безпосередньо йому. Службові обов'язки цих посадовців визначалися «особливими інструкціями пана гетьмана». Як і бунчукові товариші вони прирівнювалися в правах до товаришів міністра. Проте їх повноваження були дещо вужчими та обмежувалися перевіркою військових частин і установ. Під час інспектування (за узгодженням із начальником штабу гетьмана) їм у допомогу відряджалися військовослужбовці. Свої висновки за результатами перевірок ґенеральні старшини доповідали «пану гетьману в присутності його начальника штабу»[14]. Ґенеральні бунчукові товариші та ґенеральні старшини для доручень отримували державне помешкання, або ж відповідні кошти для його винайму в розмірі, що визначався загальною постановою для товаришів міністрів[15].

В особистому розпорядженні П.Скоропадського було також 11 гетьманських осавулів (посада III класу): 5 старших (зарплатня – 12 тис. крб на рік) і 6 молодших (із зарплатнею 8 тис. 400 крб на рік), а також 2 ординарці (посада III класу), річна зарплатня кожного становила 7 тис. 200 крб[16]. Вони виконували різноманітні доручення глави держави, несли при ньому чергування (в порядку, встановленому наказом по штабу гетьмана), підпорядковувалися одному з ґенеральних старшин і призначалися на посаду за вибором гетьмана наказом по армії і флоту. Старші осавули користувалися правами командира полку, а молодші – командира окремого батальйону[17].

Ад'ютанти гетьмана також постійно чергували над сходами та в передпокоях гетьманського палацу. Відповідно до традиції російської імператорської армії, вони носили аксельбант старого зразка. Крім того, гетьманські ад'ютанти відрізнялися петлями у вигляді трилисників на жупані та білим верхом хутряної шапки. Осавули, які, наприклад, числилися при штабі гетьмана, мали шифрування на погонах і значок у вигляді перехрещених булав на тулії кашкета (його, до речі, носили й у власному конвої глави держави, проте шифрування було іншим). У зв'язку з тим, що багато ад'ютантів П.Скоропадського були його особистими знайомими чи товаришами по колишній службі, деякі з них дозволяли собі «прикрашати» частини однострою – приміром, додати до підборідного паска на кашкеті муфточки із золотого ґалуна (як у сердюцькій дивізії) чи замість бриджів носити шаровари (як ґенерали Української Держави), або ж мати при поясі кавказьку шаблю (як гетьман) тощо.

Прізвища окремих ад'ютантів гетьмана (бунчукових товаришів, осавулів, ґенеральних старшин) вдалося встановити. Це, зокрема, військові старшини – ґенеральний осавул полковник Олександр Сахно-Устимович[18] й Михайло Удовиченко, ґенеральні хорунжі Євген Лібов та Натензон[19], бунчукові товариші Микола Стороженко та Юхим Котов-Коношенко[20], старші осавули – полковники князь Василь Васильович Кочубей та Гнат Зеленевський, військовий старшина, молодший осавул капітан Блаватний, осавули Данковський, Дружина[21], Натензон[22], О.Яценко-Борзаківський, осавул-значковий Крига[23], осавул Абдул Західов, осавул сотник Буда-Жемчужников[24], далекий родич П.Скоропадського граф Д.Олсуф'єв, на квартирі котрого гетьман восени 1918 р. мав зустрічі з представником А.Денікіна полковником Неймирком[25] тощо.

Олександр Олександрович Сахно-Устимович (23 листопада 1880 р. – 15 червня 1942 р.) – військовий діяч, підполковник російської служби, полковник української служби (1918 р.), старший осавул гетьмана

П.Скоропадського (1918 р.). Народився 23 листопада 1880 р. у дворянській родині з Полтавщини. Закінчив Київський кадетський корпус, Костянтинівське артилерійське училище (1901 р.). Починав службу підпоручиком у 5-й артилерійській бриґаді, котра дислокувалася у Житомирі. У 1917 р. у званні підполковника був ад'ютантом командуючого Київського військового округу[26].

Один із перших організаторів українського військового руху в російській армії, обирався заступником голови наради вояків Київського ґарнізону, був членом Українського військового комітету. 8 (16) березня 1917 р. обраний заступником голови наради вояків-українців київської залоги (головував – П.Волошин, секретарював – М.Міхновський)[27], на якій було засновано Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка*.

Як один з організаторів вільного козацтва на Полтавщині зблизився з ґенералом П.Скоропадським та ввійшов до складу Ґенеральної козацької ради. Перед гетьманським переворотом О.Сахно-Устимович разом із полковником Каракуццою набирали офіцерів до Української народної громади, яка взяла діяльну участь у перевороті 29 квітня 1918 р. О.Сахно-Устимович керував окремими загонами при взятті під контроль державних установ[28]. Після перевороту став старшим осавулом (старшим ад'ютантом) гетьмана П.Скоропадського і був підвищений до звання полковника. З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О.Рогози, увійшов до складу нової Ґенеральної козацької ради та її президії, яка, за дорученням П.Скоропадського, мала розробити козацький статут відповідно до запланованої гетьманом реформи (переформування вільного козацтва у стан та військо на чолі з гетьманом)[29]. Також був призначений командиром сформованої отаманської кінної сотні[30]. Цікава деталь – напередодні протигетьманського повстання полковник О.Сахно-Устимович несподівано занедужав (5 листопада 1918 р.), як, до речі, і особистий секретар гетьмана С.Моркотун, який захворів 3 листопада. Дивним тут видається не тільки те, що вони так і не з'явилися на службу згодом, а й те, що особистий лікар глави держави у рапорті не вказав місце лікування хворих, як то робилося щодо інших офіцерів і службовців Головної квартири[31].

У 1919–1920 рр. О.Сахно-Устимович служив у А.Денікіна, а в 1920 р. став полковником в армії П.Вранґеля, де був приписаний до цивільного управління його штабу як експерт з українського питання й розробив проект відновлення Запорізького козацького війська (Коша) на засадах автономії України у складі російської федерації. В цей час в армії П.Вранґеля перебувала велика кількість вихідців з України, які 17 серпня 1920 р. заявили про створення при його штабі у Севастополі організації «Гурток українських старшин». Її член О.Сахно-Устимович пропонував випустити грамоту до населення України, в якій би проголошувалося відновлення козацтва, а у цивільному управлінні на звільнених від більшовиків територіях пропонувалося б відроджувати традиційні козацькі форми. Такі кроки, на його думку, мали б об'єднати різних повстанських отаманів. Незабаром така грамота з'явилася. У ній П.Вранґель, зокрема, звертався до українців: «Сини України! Знемагаючи під червоним ярмом, ви піднімаєтеся на захист віри православної, рідної України і всього надбання вашого. Як і ви, російська

** У науково-популярній літературі згадується, що О.Сахно-Устимович у квітні 1917 р. був переведений на посаду ад'ютанта командувача Одеського військового округу й там у травні 1917 р. організував та очолив 1-й Гайдамацький курінь, на базі якого восени 1917 р. було розгорнуто Одеську гайдамацьку бригаду військ Центральної Ради. Насправді отаманом гайдамацького куреня був В.Сахно-Устимович.*

армія бореться за щастя, свободу і велич Батьківщини. Очолюючи російську армію, я звертаюся до вас, брати! Зімкнемо лави проти ворогів, які топчуть справу, народність і надбання, потом і кров'ю нагромаджені батьками й дідами. Російська армія з мечем у руці і хрестом у серці бореться з насиллям і неправдою. Не відновлювати старі порядки будемо ми, а боремося за те, щоби дати народу можливість самому бути господарем своєї землі. І волею народу встановити порядок у всій Росії. Я уклав порядок у всій Росії. Я уклав братерський союз з козацтвом Дону, Кубані, Тереку й Астраханським, і ми, як рідні, простягаємо вам руку. В нашому єднанні – наше спасіння»[32]. Крім того, російський головнокомандувач погодився на пропозицію «Гуртка українських старшин» сформувати тимчасовий Український національний блок із правами уряду на чолі з ґенералом В.Киреєм*, до складу якого ввійшов і О.Сахно-Устимович.

У другій половині вересня 1920 р. на Українському з'їзді у Севастополі, на який були допущені з правом вирішального голосу і представники окремих місцевих просвітних рад, він у своєму виступі підтримав думку О.Безрадецького, який заявив делеґатам, що С.Петлюра – «зрадник, що віддав Україну полякам», а, відтак, слід організувати український уряд при П.Врангелі, що має бути подібним за формою до Кубанського крайового уряду. О.Сахно-Устимович, С.Перлих та Ф.Лизогуб намагалися переконати присутніх, що потрібно боротися лише проти більшовиків, позаяк вони «разом із жидами» захоплять Крим[33].

Восени 1920 р. очолював т.зв. Катеринославський повстанський кіш врангелівської армії й у 1921 р. вивів це військове формування до Румунії та приєднав його до інтернованої там 2-ї кулеметної бриґади армії УНР[34]. Із 1921 р. жив в у Німеччині. Помер 15 червня 1942 р. у Берліні. Похований на цвинтарі Теґель[35].

Михайло Дмитрович Удовиченко (1878 р. – 30 серпня 1934 р.) зблизився зі П.Скоропадським восени 1918 р., уже під завісу гетьманату. Випускник Одеського піхотного юнкерського училища він брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. У 1914 р. штабс-капітаном у складі 15-го стрілецького полку вступив у Першу світову війну. Будучи капітаном, 13 січня 1915 р. був нагороджений орденом Св.Георгія IV ступеня, а 10 грудня 1915 р., уже у чині підполковника – георгіївською зброєю. У 1917 р. полковник М.Удовиченко командував 16-м стрілецьким полком. 15 червня того року за відвагу був нагороджений орденом Св.Георгія III ступеня, ставши останнім з офіцерів, відзначених цим ступенем. У грудні 1917 р. його 16-й стрілецький полк був українізований. У 1918 р. – на службі Українській Державі. З 10 липня по 20 листопада 1918 р. командував 2-м Дніпровським піхотним полком (до його розформування). Ґенеральний осавул гетьмана П.Скоропадського. 6 листопада 1918 р. наказом П.Скоропадського військовий старшина М.Удовиченко був також введений до президії Великої козацької ради, яка мала очолити процес організації в Україні нового козацтва на чолі з гетьманом[36]. Після падіння гетьманату служив у А.Денікіна. Під час білоґвардійської окупації Києва один день (23 серпня 1919 р.) був тимчасово виконуючим обов'язки коменданта міста, але вже 24 серпня 1919 р. призначений командиром зведеного полку 4-ї стрілецької дивізії Добровольчої армії. З грудня 1919 р. –

* *Навколо В.Кирея згуртувалися українці-русофіли: М.Кравченко, О.Безрадецький, О.Сахно-Устимович, М.Левченко, О.Коломієць, В.Лащенко, В.Овсянко-Більчевський, І.Чорниш, В.Леонтович, Ф.Шульга, Ф.Лизогуб, М.Ярошевський, В.Вірський, К.Воблий, М.Ханенко, С.Перлих та І.Пащевський.*

командир 16-го стрілецького полку і начальник бойової ділянки військ Київської області. Підвищений до чина ґенерал-майора. Еміґрував в Юґославію[37]. У 1923 р. значився як один із керівників заснованого І.Полтавцем-Остряницею Українського національного козацького товариства[38]. З 2 квітня 1930 р. значився начальником кадру 4-ї стрілецької дивізії у Смередовому. Помер 30 серпня 1934 р. у Панчеві (Юґославія). У Державному архіві Російської Федерації (Москва) зберігаються спогади М.Удовиченка.

Бунчуковий товариш пана гетьмана, харківський поміщик Юхим Омелянович Котов-Коношенко (Котов-Конишенко) (? – не раніше 1919 р.) був відомим своїми русофільськими поглядами громадським діячем та активним учасником монархістського руху, до 1915 р. очолював харківське відділення чорносотенного Союзу російського народу (СРН). Водночас перебував у складних стосунках із лідером харківських монархістів А.В'язиґіним, котрий навіть відмовився брати участь у т.зв. Петроґрадській нараді (зібрання російських монархістів, що відбулося 21–23 листопада 1915 р.) через те, що туди було запрошено Ю.Котова-Коношенка (там його обрали членом ради монархічних з'їздів – керівного органу Чорної сотні). 26–29 листопада 1915 р. він також брав участь у Всеросійській монархічній нараді уповноважених правих організацій у Нижньому Новґороді. Наприкінці 1915 р. надіслав на ім'я міністра внутрішніх справ доповідь, де висловлював неґативне ставлення до з'їздів Земського та Міського союзів та їх вимог «відповідного міністерства». Виступав з ідеєю щонайшвидшої ліквідації німецького землеволодіння. 17 липня 1916 р. від імені харківського відділення Союзу російського народу надіслав записку голові уряду Б.Штюрмеру з приводу проекту польської автономії, заявивши, що він справив «щонайважче враження» та запропонувавши обговорення реформ перенести на повоєнний час. У жовтні 1916 р. брав участь у п'ятиденному засіданні Ради монархічних з'їздів[39].

У 1918 р. вів активну діяльність в Україні, був одним із лідерів Всеукраїнського союзу хліборобів та членом Української народної громади, котру очолював ґенерал П.Скоропадський, і навіть розглядався як один із претендентів на гетьманство. Потрапив у поле зору гетьмана за рекомендацією князя В.Кочубея. При знайомстві зі П.Скоропадським Ю.Котов-Коношенко розповідав, «що він українець, дідич із Харківщини, організував там вільних козаків, був десь українським комісаром»[40]. Він навіть пропонував П.Скоропадському запровадити при гетьмані раду, що складалася б із представників знатних родів, що живуть в Україні (таке собі офіційне шляхетське зібрання). Проте глава держави відхилив цю пропозицію, заявивши, що наразі не бажає мати при собі «зоряну палату»[41].

За французької інтервенції в Одесі фіґурував як кандидат до складу «південноросійського уряду». Перебуваючи у тісних зв'язках із французьким командуванням, у 1919 р. робив спроби сформувати в Україні «окрему» від денікінської білу армію. За деякими відомостями, поряд з іншими правими діячами (Родзевичем, Розмитальським, Пеліканом тощо) входив до складу південної групи «Союзу вірних», що був створений Маклаковим[42]. Достеменних відомостей щодо обставин смерті немає.

Ґенеральний хорунжий Євген Лібов був вже доволі літньою людиною[43], і знав П.Скоропадського ще по 34-му армійському корпусу, де ґенерал Є.Лібов служив начальником артилерійської бриґади. Гетьман згадував, що той був українцем найвищого ґатунку й, до того ж, вельми обізнаним, працьовитим та сміливим. Ад'ютантом до себе П.Скоропадський запросив його, очевидно, по старій дружбі, оскільки «він (Є.Лібов – *П.Г.-Н.*) був удома, без

місця, і я його взяв до себе й не пошкодував»[44]. 22 жовтня 1918 р. Є.Лібов, як особистий представник гетьмана, разом з офіційною делеґацією прибув до Кам'янця-Подільського, зачитавши на святі відкриття Українського державного університету від імені П.Скоропадського «Грамоту ясновельможного пана гетьмана всієї України Українському університету Подільському»[45]. У відповідь слова вдячності від імені кам'янчан виголосив П.Холодний[46]. На це старий ґенерал, який усе своє життя провів в армії й, очевидно, українську мову вперше наживо почув уже за часів української державності, мав би відповісти зі свого боку, як представник гетьмана – державною мовою. Усю курйозність його становища яскраво, щоправда не без сарказму, змалював у своїх спогадах один із найзавзятіших опонентів гетьманської влади М.Шаповал. Привітавши від імені П.Скоропадського університет і висловивши впевненість, що заклад «працюватиме на користь усього краю та України він (Є.Лібов – *П.Г.-Н.*) узагалі хотів зазначити, що наука – велика річ, але зрадливі українські слова ніяк не хотіли складатись не то що в якусь думку, а навіть фразу. Видно, ґенералові довелося говорити вперше за життя не те, що про значення української культури, а навіть про науку. Туливтулив слова, а вони, анархічно-большевицькі, розлазилися на всі боки, не хотіли нічого знати про напруження ґенералової голови, випадали з рота, не держалися на язиці і ці їх скоки веселили громаду. Ґенерал, сказавши, що наука – це така річ, що треба нею займатись, бо вона потрібна взагалі, і що котрі не вчаться, то вони самі з себе повинні учитись, а котрі знають, то ті університет посіщають, но, конечно, повинен бути порядок і правило, потому что без порядку наука не йде на добро і т.п., – крутнув головою, глянув безпомічно навкруги, якось усміхнувся, мовляв «дело понятное», махнув рукою і за здоров'я ясновельможного пана гетьмана всея України і за Українську Державу – ура, слава!»[47]. Власне, цей переказ цілком може слугувати своєрідним узагальнюючим портретом переважної більшості осіб із тогочасного оточення П.Скоропадського.

Бунчуковий товариш Ю.Котов-Коношенко та ґенеральний хорунжий Є.Лібов з червня 1918 р. (підтверджено відповідним наказом гетьмана від 6 листопада 1918 р.) увійшли до президії нової Ґенеральної козацької ради, яка, за дорученням П.Скоропадського, мала розробити спеціальний козацький статут[48].

Полковник О.Яценко-Борзаківський потрапив в ад'ютанти гетьмана, вірогідно, з подачі начальника його штабу ґенерала Б.Стеллецького, адже саме за його рекомендацією влітку 1918 р. він змінив С.Богдановича на посаді заступника господаря гетьманського палацу М.Ханенка. Попри це, П.Скоропадський ніяк не міг охарактеризувати цього наближеного до себе офіцера, згадуючи лише, що той в його присутності «рота не розтуляв і на всі мої запитання відповідав односкладними фразами»[49].

26-річний підполковник російської служби князь Василь Васильович Кочубей (10 березня 1892 р. – 14 березня 1971 р.) походив із давнього козацького роду, спорідненого зі Скоропадськими, і був сином петербурзького аристократа, дійсного статського радника та церемоніймейстера імператорського двору В.П.Кочубея. Український старшинсько-козацький рід Кочубеїв, який із часом став російським дворянським, походив, за сімейними переказами, від татарина Кучук-бея, який переселився в Україну в середині XVII ст., де й охрестився під ім'ям Андрія. Середню освіту В.Кочубей здобував у Відні та Санкт-Петербурзі. 1911 р. як вільнонайманий вступив до 3-го ескадрону Кавалерґардського полку. У 1912 р. після складання іспитів при

Миколаївському кавалерійському училищі став корнетом. Учасник світової війни. 8 травня 1916 р. отримав звання поручика, а майже за рік (28 серпня 1916 р.) – штабс-ротмістра. 26 січня 1917 р. В.Кочубей закінчив 1-шої черги підготовчі курси Миколаївської військової академії і був призначений старшим ад'ютантом у штаб 34-го армійського корпусу, яким командував П.Скоропадський, де й прослужив до звільнення у грудні 1917 р.[50] Саме в той час, 29 грудня, ґенерал П.Скоропадський здав командування тоді вже 1-м Українським корпусом ґенералові Я.Гандзюку.

На Всеукраїнському з'їзді вільного козацтва (16–20 жовтня 1917 р.), де П.Скоропадського обрали отаманом, В.Кочубей став ґенеральним писарем козацтва (тобто, начальником штабу). На початку січня 1918 р., напередодні наступу більшовиків, він влаштував П.Скоропадському зустріч із французьким генералом Табуї з метою залучення до оборони Києва польських і чехословацьких леґіонерів. Навесні 1918 р. В.Кочубей – член організованої П.Скоропадським Української народної громади та активний учасник перевороту 29 квітня. Гетьман уважав князя за людину «вповні певних поглядів у сенсі необхідності запроваджувати порядок, а не анархію»[51]. Не дивно, що В.Кочубей був старшим осавулом гетьмана в ранзі сотника й став полковником Української Держави.

Після повалення гетьманату В.Кочубей еміґрував у Францію (1920 р.)[52], де у паризькій монархічній газеті «L'Action Francaise» різко критикував політику Директорії та уряду УНР[53], виступаючи з проросійських позицій. Згодом виїхав до Німеччини. У 1923 р. значився як один із керівників заснованого І.Полтавцем-Остряницею Українського національного козацького товариства[54]. Був близьким до гетьманського руху, проте, на противагу своєму родичу М.Кочубею, більше схилявся до російської еміґрації й на початку 1920-х рр. вступив до відомої своїм проросійським спрямуванням масонської ложі «Астрея». Був співробітником журналів «Часовой» та «Военная быль». 14 березня 1971 р., за чотири дні по своєму 79-му дню народженню, помер у німецькому місті Нейфені.

З усіх осіб, наближених до гетьмана, найколоритніше виглядав старший осавул, ґенеральний бунчужний, полковник Гнат Зеленевський. Тогочасний директор Української телеграфної аґенції (УТА) Д.Донцов у щоденнику писав про Г.Зеленевського, що у «своїй мальовничій черкесці, з розділеною на боки сивою бородою, щуплий, вище середнього росту, він – як і писар Полтавець – був дуже декоративною постаттю в палаці»[55]. Колишній прапорщик російської служби Г.Зеленевський був подільським поміщиком, згодом перебував при штабі Українського корпусу, котрим командував ґенерал П.Скоропадський, чергував там на телефоні й завідував їдальнею. Він залишався при колишньому корпусному командирі й після його відставки, вони навіть певний час жили у готелі «Кане» в Києві напередодні перевороту. У квітні 1918 р. Г.Зеленевський брав участь у переговорах П.Скоропадського із представниками німецького командування та супроводжував його на з'їзд 29 квітня 1918 р., де того було проголошено гетьманом України. З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О.Рогози, увійшов до складу нової Ґенеральної козацької ради[56]. Начальник штабу гетьмана Б.Стеллецький у своїх спогадах називав Г.Зеленевського одним із чотирьох у Головній квартирі (решта троє – О.Палтов, І.Полтавець-Остряниця й сам Б.Стеллецький), які мали найбільший вплив на главу держави[57].

Сам гетьман відгукувався про нього як про доволі беручку та надзвичайну охочу випити і добре попоїсти людину, «що прокутив усе своє майно, ба-

гато мандрував, говорив на всіх мовах»[58]. Попри те, що ад'ютант був «великим ледарем», як зазначав сам П.Скоропадський, він був для гетьмана «мов нянька», відтак, глава держави не звертав уваги на ці «життєві дрібниці». Водночас Г.Зеленевський не був позбавлений особистої відваги. Так, наприклад, він із власної волі дістався міста Орла, де тоді перебувала Олександра Скоропадська, та вмовив її виїхати звідти буквально за декілька днів до початку більшовицького терору. За порятунок дружини П.Скоропадський «завжди з великою вдячністю» ставився до Г.Зеленевського й саме тому, можливо, закривав очі на деякі вади вдачі свого ад'ютанта.

Г.Зеленевський, який володів німецькою мовою, князь В.Кочубей та туркмен за національністю Абдул Західов разом із товаришем міністра закордонних справ О.Палтовим супроводжували гетьмана у вересні 1918 р. під час його відвідин Німеччини і зустрічей з імператором Вільгельмом II. Представлені у палаці Вільгельмцрере кайзерові особисто, ці ад'ютанти отримали з його рук ордени.

У 1920 р. полковник Г.Зеленевський продовжив співпрацю зі П.Скоропадським в еміґрації, ставши його довіреною особою[59]. Колишній гетьман відряджав його до Відня з метою налагодження зв'язків із правими українськими угрупованнями. Він вів переговори з К.Левицьким та хліборобами-державниками. Г.Зеленевський мав також зав'язати відносини з польської стороною. Окрім того, він привіз для В.Липинського особистого листа від П.Скоропадського з проектом як «врятувати вітчизну». Утім, головним завданням посланця до Австрії було здійснити переведення грошей гетьманського уряду (15 млн депозитних авуарів) до Німеччини[60]. У 1920 р. (як зазначалося в повідомленні посольства УНР у Німеччині від 28 жовтня) він був одним із дев'яти членів щойно заснованої в Берліні філії ради Українського вільного козацтва, яка «постановила знов ушанувати Скоропадського гетьманським титулом»[61].

Ще одним ад'ютантом гетьмана був колишній (у 1917 р.) уманський повітовий комісар[62], молодший осавул, штабс-капітан Никифор Блаватний (1886–1941 рр.). Відомо, що у січні 1918 р. він брав участь у придушенні більшовицького заколоту на київському заводі «Арсенал». Крім того, Н.Блаватний був одним з активних старшин Гайдамацького кошу Слобідської України, який сформував С.Петлюра у січні 1918 р.[63] Як згадував О.Удовиченко, «кожен, хто вступав у гайдамаки, повинен був пройти певний ритуал, а саме задавалися питання: 1) якої віри; 2) якої національності; 3) чи визнає самостійну Україну, а потім мусив підписатися під 10 гайдамацькими заповідями, зміст котрих був: 1) боротися до кінця життя за визволення України; 2) бути захисником свого народу; 3) повна підлеглість своїм старшинам; 4) суд товариський; 5) за зраду – смерть і т.д.»[64]. Із цього можна зробити висновок, що Н.Блаватний був щиро відданий ідеї української державності із сильною централізованою владою. Саме це, як видається, привабило його спочатку до гайдамацтва С.Петлюри, а згодом – до П.Скоропадського. І саме такі переконання, очевидно, змусили його восени 1918 р. охолонути до гетьмана.

Співробітниця Міністерства закордонних справ Н.Суровцева згадувала, що «це був звичайний собі капітан, армієць невисокої культури, невеликої української свідомості, але він одразу схилився до українізації полку і тим здобув собі популярність». Водночас, вона зазначала, що мало знала Н.Блаватного, приватно з ним не зустрічалася і майже не бачила його у громадському житті»[65]. Отже, ця характеристика не може бути вичерпною і, радше, ґрунтувалася на чутках, а ступінь українськості, як відомо, укра-

їнські соціалісти визначали за належністю до однієї з відповідних партій. Сам же П.Скоропадський називав Н.Блаватного «щирим українцем», котрому навіть довірив виховання свого сина Данила, який про свого «домашнього вчителя» згадував, що той проводив із ним багато часу і завдяки йому Данилові вдалося опанувати українську мову, багато чого зрозуміти й усвідомити[66].

Із 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О.Рогози (підтвердженого наказом гетьмана від 6 листопада 1918 р.), Н.Блаватний увійшов до складу президії нової Ґенеральної козацької ради[67], яка мала розробити козацький статут[68]. З 28 по 30 жовтня 1918 р. він був представником гетьмана в Ромнах (Полтавщина) на урочистому відкритті пам'ятника Т.Шевченку[69]. Водночас, уже на вигнанні, гетьман зізнавався, що так і «не розкусив» Н.Блаватного, який справляв на нього добре враження, хоча згодом (невідомо, чи вже в еміґрації, чи ще в останні години гетьманату) поведінка ад'ютанта дещо похитнула в ньому це переконання[70]. Можливо, справа полягала в тому, що гетьманський осавул під кінець правління П.Скоропадського перейшов на бік республіканців і служив полковником армії УНР.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. Н.Блаватний еміґрував і невдовзі опинився в Арґентині, де наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. став редактором першої у цій країні україномовної газети «Українське слово», яка була офіційним органом товариства «Просвіта». У 1930-х рр. він також певний час редагував націоналістичний тижневик «Наш клич», який із 1934 р. видавала Українська стрілецька громада, з згодом – товариство «Відродження». У 1934 р. редагував «Український культурний і літературний календарець», та був співредактором інших еміґрантських календарів в Арґентині. Крім того, Н.Блаватний був автором кількох драм, друкувався в «Українському календарі» (1932–1934 рр.), а найвідомішим його літературним твором є «На шляху до перемоги» (Буенос-Айрес, 1932 р.)[71].

Ґенерального ж хорунжого, морського офіцера Дружину[72] П.Скоропадський, на противагу Н.Блаватному, згадував як «прекрасного юнака, українця, але без тієї нестерпної вузькості, яка, навіть із точки зору українців, губить Україну»[73].

Поручик Крига ще в березні 1918 р., за дорученням П.Скоропадського, здійснив небезпечну подорож до більшовицької Росії, щоби довідатися про становище його сім'ї. На початку травня 1918 р. він повернувся до Києва із заспокійливими новинами, а невдовзі дружину й дітей гетьмана було перевезено до столиці Української Держави[74]. За гетьманату він став молодшим осавулом при П.Скоропадському[75]. Йому вдалося еміґрувати до Німеччини, де він не відійшов від прогетьманських поглядів. Так, зокрема, у 1920 р. в Берліні інженер Крига був одним із засновників філії ради Українського вільного козацтва, яка прагнула «знов ушанувати Скоропадського гетьманським титулом»[76], і, за інформацією посольства УНР у Німеччині, входив до обмеженого кола осіб, з якими на той час підтримував контакти колишній гетьман[77].

Разом із гетьманським комендантом К.Прісовським, головою особистої канцелярії П.Скоропадського, військовим старшиною, ґенеральним писарем І.Полтавцем-Остряницею, господарем гетьманського палацу М.Ханенком та лікарем гетьмана Лукашевичем старші осавули В.Кочубей і Г.Зеленевський, а також осавули Крига й Н.Блаватний супроводжували главу держави на ІІ з'їзді хліборобів, що відбувся у Києві 15–20 жовтня 1918 р.[78]

Про ад'ютанта Б.Даньковського, члена київської масонської ложі «Нарцис», яку 1918 р. було перейменовано на «З'єднані слов'яни», П.Скоропадський згадував у контексті останнього дня свого гетьманування. Саме у супроводі цієї людини 14 грудня 1918 р. глава держави намагався зустрітися з головнокомандувачем князем О.Долґоруковим, аби остаточно з'ясувати становище на фронті проти військ Директорії. На квартирі Б.Даньковського гетьман переховувався, так і не побачившись із О.Долґоруковим, і саме через цього ад'ютанта П.Скоропадський намагався встановити зв'язок із командувачем гетьманськими загонами, коли сам поїхав у готель «Паласт» до турецького посланця Ахмеда Мухтар-бея. До речі, саме Б.Даньковський переконав гетьмана, що столицю втримати неможливо, після чого П.Скоропадський в його присутності підписав зречення від влади. Отже, останнім, хто опікувався гетьманом, охороняв, переховував аж до того часу, допоки П.Скоропадський не опинився у безпеці на території турецького посольства, був представник масонської ложі. У 1920 р. Б.Даньковський став секретарем стамбульської філії Українського національного комітету, очолюваного масоном і колишнім секретарем гетьмана С.Моркотуном.

Ґенеральний (персональний) секретар пана гетьмана (посада VI класу) отримував 12 тис. крб на рік[79] і виконував особисті доручення глави Української Держави, як-от «ведення нотаток, щоденників, складання і розсилання особистих запрошень, вітань, особистих листів пана гетьмана»[80]. З 16 червня посаду гетьманського ґенерального секретаря було підвищено у класифікації з відповідним збільшенням повноважень та зарплатні. Персональний секретаріат гетьмана розташовувався по вул. Лютеранській, 32[81]. Короткий час у травні 1918 р. обов'язки особистого секретаря П.Скоропадського виконував полтавський земський діяч Володимир Полетика (1886 – ?), який уже в червні 1918 р. став секретарем посольства Української Держави в Австро-Угорщині (посол – В.Липинський)[82].

У червні 1918 р. на цю посаду було призначено поміщика з Київщини, відомого діяча Київського ґубернського земства, голову Союзу землевласників і одного з організаторів З'їзду хліборобів, що обрав на гетьманство П.Скоропадського – Олександра Андрійовича Вишневського[83], який, до речі, володів українською мовою. О.Вишневський походив із заможних землевласників Сквирщини, до революції 1917 р. був членом ґубернського правління у Києві, а потім одного з ґубернських присутствій у Вільні[84]. За гетьманату він став товаришем міністра внутрішніх справ Української Держави та членом нової Ґенеральної козацької ради. Логіку цього призначення пояснив у спогадах сам гетьман: «Людина ця була чесна, – згадував про О.Вишневського П.Скоропадський, – але користі мало принесла справі, на якій я стояв. Я його взяв для того, щоб він впливав на Союз земельних власників, з котрим мені доводилося рахуватися, проте який вів політику радикально протилежну тій, яку я хотів. Я вважав, що він, знаючи мої плани й точку зору, може повпливати на цих панів, але він нічого не усвідомлював, і я останній час, бачачи це, ніяких доручень йому більше не давав. Очевидно, він вважав, що та політика, котру хотіли панове, що засідали в обласній раді земельних власників, правильна»[85]. Як бачимо, О.Вишневський не виправдав надій, що на нього покладалися гетьманом, і з часом втратив посаду. Проте в еміґрації, зокрема у 1920 р., був помічником П.Скоропадського, коли той намагався об'єднати навколо себе праві українські угруповання[86].

Із Лупаковим, який обійняв посаду гетьманського ґенерального секретаря, П.Скоропадський познайомився під час більшовицької окупації Києва

взимку 1918 р. через Лідію Романівну Моркотун. У січні – лютому ґенерал десять днів переховувався на квартирі Лупакова, а потім – на конспіративній. Саме разом із Лупаковим П.Скоропадський склав проект програми створюваної ним партії, котра «мала якраз призвести до відомих компромісів, як праворуч, так і ліворуч, у соціальному відношенні й у великоросійському та українському питаннях у сенсі націоналістичному»[87]. Гетьман характеризував свого нового ґенерального секретаря як чемну молоду людину з вищою освітою, який раніше обіймав посаду комісара у залізничній міліції та під час більшовицької окупації врятував багатьох офіцерів. Можна припустити, що Лупаков був членом таємної організації «Молода Україна»*, про що свідчило, зокрема, його близьке знайомство з її головою С.Моркотуном, через родину котрого він, власне, і познайомився зі П.Скоропадським. Крім того, С.Моркотун був начальником Лупакова по спільній роботі у залізничній міліції Києва, а у 1920 р. – шефом останнього у згадуваному вже Українському національному комітеті.

Утім, цей порядний молодик був «надто тихий» та, очевидно, не готовий до такого роду посад. Відтак його було замінено на колишнього поліцейського чиновника, начальника міліції Південно-Західної залізниці й впливового масона-мартиніста, члена ложі «Дружба народів»[88] Сергія Моркотуна (1890 – ?). Колишній московський адвокат С.Моркотун був масоном з 1910 р., у 1917 р. в Києві він очолив мартиністську ложу «Святий Володимир рівноапостольний», що була заснована ґросмейстером Папюсом, і став ґенеральним делеґатом ордену мартиністів в Україні (відомо, що до цієї ложі входили також юрист В.Комаров, поміщик із Житомирщини Я.Карашевич-Токаржевський та ін.). Він належав до керівництва ордену мартиністів і 1913 р. заснував відповідні ложі у Харкові, Полтаві та Житомирі. Сам С.Моркотун очолив київську ложу «Нарцис», яка мала профранцузьку орієнтацію. Серед «братів» він зажив репутації французького аґента. Працюючи начальником міліції при управлінні Південно-Західних залізниць, С.Моркотун спільно з М.Щумицьким та А.Галіпом заснував таємну франкофільську політичну організацію «Молода Україна», керовану, скоріше за все, ложею «Нарцис». На початку 1918 р., у зв'язку з проголошенням державної незалежності України, масони реалізували торішню вересневу ухвалу про створення національної масонської організації, якій вони дали назву «З'єднані слов'яни», а очолив той таки С.Моркотун (наприкінці 1918 р. С.Петлюра очолив ложу «Святий Андрій Первозванний», яку 17 вересня 1917 р. було оголошено Великою ложею України). 1 листопада 1919 р. на шпальтах паризького еміґрантського часопису «La Cause Commune» С.Моркотун опублікував відкритого листа, в якому звинуватив С.Петлюру в узурпації звання великого майстра, запевняючи, що масонство тому потрібне лише для забезпечення підтримки його політики з боку урядів Західної Європи, а також проголосив цього «ката України й ворога Вітчизни» виключеним із масонської організації («пан вже не є нашим братом»). Ба більше, у жовтні 1919 – травні 1920 рр. С.Моркотун направив у раду масонського ордену та ложу «Братерство народів» записки, в яких ішлося про впливи в Україні Німеччини та Ватикану – давніх ворогів масонерії[89]. У 1920 р. С.Моркотун стає секретарем «Об'єднання слов'янських масонів», що утворилося у Парижі на чолі з фон Мекком. У результаті його цілеспрямованої діяльності серед масонських кіл Франції, у 1923 р. кон-

* *Організація «Молода Україна» була заснована в Києві у 1917 р. С.Моркотуном. Її членами стали С.Петлюра, А.Галіп, М.Шумицький, П.Скоропадський, Ю.Тераніано та ін.*

вент Міжнародної масонської асоціації відхилив прохання петлюрівської Великої ложі України про прийом до складу цієї організації.

Коли саме С.Моркотун обійняв посаду гетьманського ґенерального секретаря – достеменно невідомо, але в листопаді 1918 р. він уже був ним[90]. П.Скоропадський познайомився з С.Моркотуном у січні 1918 р. і його обізнаність («був чудово орієнтований у всіх питаннях, що хвилювали на той час не лише Київ, але й усю Україну») вразила майбутнього гетьмана[91]. Неабияку роль у зближенні С.Моркотуна з гетьманом відіграли суб'єктивні чинники, важливі для самого П.Скоропадського. Про це, зокрема, свідчить характеристика ґенерального секретаря у спогадах гетьмана, який зазначав: «Моркотун – українець, проте надзвичайно поміркованих поглядів, створив товариство "Молода Україна" з інтеліґентних молодих людей, прекрасно знав французьку місію, постійно в ній бував і, видно, користувався довірою. При всьому цьому особисто був заможною людиною, володів будинком із величезним садом на Великій Володимирській, що навіть для мене мало деяке значення, позаяк я вважав, що заможні люди все ж дещо ґарантовані від бажання незаконно привласнити собі гроші, які їм надані для певної громадської справи. Моркотун багато мандрував і у цьому відношенні відрізнявся від усього того малокультурного середовища українців, в якому мені доводилося обертатися. Особливо мене до нього приваблювало те, що його покійний батько був другом мого опікуна й дядька, ґенерала графа Олександра Васильовича Олсуф'єва, котрого я дуже поважав»[92]. На своїй посаді С.Моркотун, за свідченням гетьмана, через надто войовничий і різкий характер «наживав собі завжди масу ворогів»[93]. 6 листопада 1918 р., відповідно до гетьманського наказу, особистий секретар П.Скоропадського ввійшов до президії нової Ґенеральної козацької ради, яка мала провести реформу козацтва[94].

С.Моркотун сповідував русофільські погляди, а тому не дивно, що у 1920 р., будучи на чолі Українського національного комітету, він провадив активну аґітацію проти уряду УНР, а також вів перемовини з ґенералом П.Вранґелем про майбутню федерацію України та білої Росії, земельну реформу й навіть прибув до Криму на чолі так званої «української місії» – делеґації безпартійних федералістів[95] у складі трьох осіб: самого С.Моркотуна (голова), Б.Цитовича (ґенеральний секретар) та професора П.Могилянського (член Українського національного комітету). Очевидно, П.Вранґель уважав цю організацію досить впливовою, позаяк особисто зустрівся з українськими федералістами у колі своїх урядовців: А.Кривошеїна (голова уряду), П.Струве (начальник управління зовнішніх зносин), ґенерала П.Шатилова (начальник штабу). На зустрічі російський головнокомандувач говорив про можливий федеративний устрій майбутньої Росії та земельну реформу, а також про категоричну відмову співпрацювати з будь якими «сепаратистськими рухами». Тоді ж, у вересні 1920 р., С.Моркотун висловив своє бачення щодо союзу України та Росії в інтерв'ю сімферопольській газеті «Время»: «Ми стоїмо на точці зору необхідності російської федерації. Ми вважаємо, що Великоросія й Україна однаково зацікавлені в тому, щоб Росія відродилася великою і могутньою. Федеративний образ правління, як мислимо ми, – це із зовнішнього боку сильна, єдина Росія, а з внутрішнього – найширше самоуправління в адміністративному і законодавчому відношеннях. Місцевий уряд і сейм. Ми вважаємо, що відродження України повинно бути основане на началах широкої аграрної реформи. На створенні сильного класу дрібних власників. Це вірна запорука того, що Україна буде врятована від більшовиків»[96]. Розвідка УНР вважала, що до складу створеного для втілення у життя цих пла-

нів комітету, окрім Моркотуна, Лупакова, Даньковського, Могилянського, Цитовича, Максимовича та інших, входив і П.Скоропадський[97].

Особистим радником П.Скоропадського був Олександр Олександрович Палтов – непересічна й дещо загадкова в історії українського державотворення особа. Ця людина відігравала неабияку роль у вищих офіційних сферах Української Держави та, особливо, поза лаштунками, і мала чи не найбільший вплив на гетьмана майже до кінця його нетривалого правління. О.Палтов згадується у спогадах практично всіх впливових державних діячів 1918 р. Попри політичні перипетії, він завжди залишався за ширмою публічної політики. Ким же був цей етнічний росіянин, котрий, за словами гетьмана, «справді працював над створенням України не за страх, а за совість»[98]?

Народився О.Палтов 1867 р. у Санкт-Петербурзі у старовинній дворянській родині. Його батько та дядько були ґвардійськими офіцерами, а один з його дядьків навіть командував імператорською яхтою. У 1887 р. закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Відомо також, що у 1900 р. він служив віце-директором одного з департаментів міністерства шляхів[99], а потім і головою канцелярії голови цього відомства, яким на той час був С.Вітте. Водночас, завдяки впливу своєї родини, був представлений при дворі, отримавши звання камерґера. Невдовзі О.Палтов опинився у центрі скандалу через отриманий ним хабар у розмірі 30 тис. руб. за «турботи» щодо сприяння в наданні одній із фірм прав на постачання товарів по Уральській залізниці. Оборудку було проведено майстерно, проте державний ревізор викрив незаконну схему, порушивши кримінальну справу проти О.Палтова. Через його високу придворну посаду пішов широкий розголос. Зрештою, за вказівкою імператора Ніколая II розв'язання цього питання було відкладене до завершення світової війни, а О.Палтов продовжив працювати головою канцелярії міністерства шляхів. Очевидно, вийти сухим із цієї історії йому допомогли не лише зв'язки при дворі та в міністерських колах, але й належність до масонства, зокрема до Паризької ложі[100]. Під час російської окупації Західної України працював юрисконсультом правління Галицько-Буковинських залізниць[101]. О.Палтов був одружений з Ольгою Костянтинівною Колзаковою, мав доньку Ксенію та сина Михайла. За деякими відомостями, його дочка вийшла заміж за одного з синів американського мільйонера Г.Форда[102].

Його кар'єрний злет в Україні розпочався після знайомства зі П.Скоропадським напередодні державного перевороту, який колишній командир 1-го Українського корпусу й отаман вільного козацтва готував разом зі своєю Українською народною громадою. Ґенерал познайомився з О.Палтовим 25 квітня 1918 р. через члена організації М.Ґіжицького, якому П.Скоропадський якось сказав, що збирається видати звернення до народу і йому з цією метою потрібен хтось з тямущих юристів[103]. Саме М.Ґіжицький і привів до голови Української народної громади О.Палтова. П.Скоропадський усамітнився з новим знайомим в окремій кімнаті, де розповів йому про план майбутніх дій і цілі, котрі він прагнув досягти після встановлення гетьманату. Він виклав О.Палтову основні думки, які хотів би висловити у зверненні. Той дещо занотував і попрямував додому. Як свідчив колишній гетьман, через півтори години О.Палтов повернувся до нього з уже майже готовою основою його «Грамоти». Залишалося лише зробити деякі правки. Саме тоді майбутнього гетьмана вразили «ясність розуму і швидкість роботи (О.Палтова – *П.Г.-Н.*) у такому складному питанні». Тоді ж П.Скоропадський і замислив

призначити нового помічника своїм радником та заступником державного секретаря, наблизивши його до себе[104]. О.Палтов був особистим радником П.Скоропадського практично до падіння його режиму.

Він був автором проекту не лише гетьманської «Грамоти до всього українського народу», а й «Законів про тимчасовий державний устрій України», котрі з'явилися у Києві після перевороту і проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. Початково О.Палтов підготував проект державного утворення – Князівство Київське і Королівство Галицьке[105]. Проте П.Скоропадський відкинув будь-які спроби абсолютизації своєї влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного й фінансово-економічного становища в країні. Після цього демократично обраний сойм (парламент) мав визначити державний устрій та форму правління. Утім, О.Палтов, як переконаний монархіст, залишився ним і по встановленні гетьманату. Весь період існування Української Держави він не полишав надій на перетворення її на ту чи іншу форму монархії.

Після перевороту О.Палтов став державним радником у гетьманському Кабінеті Міністрів, довіреною особою П.Скоропадського та фактичним керівником його канцелярії[106]. З травня 1918 р. він був призначений товаришем міністра закордонних справ (з сумісним довідрядженням до гетьмана) і до листопада перебував на державній службі. Гетьманський уряд застав Міністерство закордонних справ у початковій стадії організування. Керівництву відомства довелося фактично створювати його заново, формуючи штат співробітників, а також встановлюючи штати українських закордонних представництв[107].

Тогочасний директор Української телеграфної аґенції Д.Донцов свідчив, що О.Палтов був типовим породженням «Юго-Западного края» – розмовляв російською, польською, німецькою і ламаною українською. З перших же днів існування Української Держави й гетьманського уряду, завдяки своєму особливому становищі і впливу на П.Скоропадського, відігравав величезне значення у політичних позалаштункових та офіційних справах. Ця метушлива людина з округлим обличчям і «цвікером» (пенсне) на носі була дуже енергійною. Характеризуючи його, Д.Донцов писав у щоденнику 29 травня 1918 р.: «Палтов робить усе: організує пресові бюра, призначає архієреїв, видумує новий однострій для армії. Крім того, безнастанно в розмовах із німцями»[108]. Остання фраза свідчить про його чітку пронімецьку орієнтацію, яка іноді навіть переходила межі дипломатичного тону. «Коли в передпокою над сходами, де сидять Крига і Кочубей, гетьманські ад'ютанти, дзвонить телефон, дуже часто людина, з якою жадають розмови, є "ексцеленц фон Пальтов"», – зауважував уже за місяць по перевороту Д.Донцов, який також писав, що радник П.Скоропадського був свого роду барометром мілітарно-політичного стану Центральних держав[109]. Інша урядова співробітниця, Н.Суровцева, яка була соціалісткою-революціонеркою й вороже ставилася до факту існування гетьманату взагалі та його висуванців зокрема, усе ж таки відзначала, що «Палтов був людиною дуже тертою, бувалою "у сферах" (чого бракувало всім нашим діячам переважно просвітянського типу)»[110].

П.Скоропадський безумовно довіряв своєму раднику, хоча й згадував у спогадах, що йому частенько доводилося відчувати через О.Палтова певні незручності. Главі держави розповідали, що в його радника і за сумісництвом заступника міністра закордонних справ були грошові непорозуміння за старої влади й навіть, що той перебував під судом. Гетьман вимагав щодо цього доказів, які йому за тих умов, звісно, ніхто надати не міг. Крім того, П.Скоропадський зауважував, що в О.Палтова не було грошових нагромад-

жень та, не вірячи у намови заздрісників, навіть в еміґрації був «переконаний, що за час гетьманства ні в чому осудливому щодо цього він помічений не був»[111]. Навіть у вигнанні П.Скоропадський упевнено твердив про О.Палтова, що «це видатна за своїм розумом людина, за своєю широкою всебічною освіченістю, що він разюче працездатний, урівноважений, завжди на місці й що він відданий справі, котрій служив»[112].

Саме О.Палтов (або начальник штабу пана гетьмана) зазвичай першим, коли П.Скоропадський ще перебував у спальні, відвідував керівника держави о восьмій – дев'ятій годині ранку[113]. Робочий день цієї всюдисущої людини тривав до першої години ночі під час засідань Ради Міністрів, а о восьмій він уже з'являвся до гетьмана з готовими паперами[114]. Утім, О.Палтов був не проти, як казали у той час, іноді «покутіть», і це не залишалося поза увагою гетьмана, котрий дивувався, мовляв, коли тільки той встигає виконувати свою роботу?! Однак П.Скоропадського перш за все цікавили ділові риси людини, яких О.Палтову було не позичати. Він «брав питання завжди широко й сміливо, не комкав його, і не боявся нового, якщо це було доцільно. У нього був широкий розмах, чого, на жаль, – згадував гетьман, – у більшості наших міністрів не було»[115].

Щодо діяльності Міністерства закордонних справ та його керівника, то П.Скоропадський і після свого гетьманування не вважав Д.Дорошенка придатною для такої посади людиною. Шкодуючи, що його не було ким замінити, він, проте, заспокоював себе тим, що саме О.Палтов був заступником міністра. Апарат міністерства й урядовці відразу ж помітили, що фактичним головою відомства закордонних справ України був не Дмитро Дорошенко, а саме Олександр Палтов. Так, зокрема, Н.Суровцева свідчила: «Йому, Дорошенкові, здавалося, що Палтов допомагав йому в роботі і скромно стояв осторонь. У мене, та й не одної мене, а всіх міністерських співробітників, було якраз протилежне враження: керував роботою Палтов, а Дорошенко дуже скромно стояв осторонь. [...] в основному він (О.Палтов – *П.Г.-Н.*) перебував при гетьмані і звідти керував політичною лінією міністерства та його новими призначеннями»[116]. Визнавав це й сам П.Скоропадський, згадуючи, що «майже весь час гетьманства зовнішня політика знаходилася в моїх руках, руках Палтова і почасти Лизогуба»[117].

Про це свідчив і фактичний перебіг подій. О.Палтов перебував у центрі зовнішньополітичної діяльності українського уряду. Він був у складі делеґації Української Держави на переговорах із Всевеликим Військом Донським, які розпочалися в липні 1918 р. Крім того, поряд із гетьманом, представниками німецького, австро-угорського та українського військового командування й дипломатів брав участь в оглядинах при прийнятті на службу Українській Державі 26 серпня 1918 р. у Володимирі-Волинському Синьожупанної дивізії, що була сформована з колишніх українців-полонених російської армії[118]. Водночас О.Палтов з ентузіазмом сприйняв висунуту тоді В.Липинським ідею створення союзу України, Німеччини, Польщі та Угорщини[119].

Особливу роль О.Палтова при П.Скоропадському підтверджував і його колишній начальник штабу Б.Стеллецький, який засвідчував, що гетьман «не проводив жодного заходу, не порадившись із Палтовим», який, за його словами, утримував свій вплив головним чином «своєю працею та безумовно неабияким розумом»[120]. Досить сказати, що навіть призначення І.Кістяковського на посаду міністра внутрішніх справ та С.Гербеля на голову Ради Міністрів П.Скоропадський здійснив лише після схвалення цих кандидатур О.Палтовим. Водночас він та гетьманський начальник штабу

Б.Стеллецький, за словами останнього, на противагу ґенеральному писареві І.Полтавцю-Остряниці та міністрові закордонних справ Д.Дорошенку, «вживали всіх зусиль [аби] згладити [...] стосунки [з Росією] і зробити їх для загальноросійського напрямку не настільки шкідливими», а якщо це їм не вдавалося, то вони запрошували на цю нараду дружину гетьмана, «котра з'являлася нібито випадково і як жінка, дуже від природи розумна, знаходила спосіб примирити сторони та переконати свого чоловіка»[121].

17 серпня 1918 р. разом із головою Ради Міністрів Ф.Лизогубом О.Палтов відбув до Німеччини (як секретар із ними перебував також і князь В.Кочубей), де в Берліні провів кілька зустрічей і обговорень економічно-торговельних та політичних проблем із державним секретарем закордонних справ цієї країни фон Гінце. На переговорах було розглянуто також питання ратифікації Брестського договору, холмська, донська, кримська й бессарабські проблеми, а також окремі деталі фінансово-економічного характеру. З'явилися зрушення і в наболілому питанні щодо армії та флоту. Візит мав досить успішні наслідки для України.

Проте Ф.Лизогуб і О.Палтов не змогли остаточно розв'язати проблему створення українського війська й передачі німцями Україні Чорноморського флоту. З цією метою 3 вересня 1918 р. до Берліна на запрошення кайзера Вільгельма II виїхав сам П.Скоропадський. До складу української державної делеґації входив і О.Палтов. 4 вересня спеціальний потяг прибув до столиці Німеччини, високі українські гості зупинилася в готелі «Adlon». Разом із гетьманом та послом України в Німеччині бароном Ф.Штейнгелем 5 вересня 1918 р. О.Палтов відвідав райхсканцлера графа Гертлінґа й заступника державного секретаря фон Буше. Увечері того ж дня райхсканцлер дав обід українській делеґації, після чого відбувся великий прийом за участю дипломатичного корпусу, міністрів і вищих військових та цивільних чинів.

Того ж 5 вересня 1918 р., увечері, офіційна українська делеґація вирушила до замку Вільгельмсгое у 6 км від Касселя, де перебував Вільгельм II. Після першої зустрічі сам на сам між гетьманом та імператором, під час якої П.Скоропадському було вручено великий хрест ордена Червоного Орла (відзнаку засновано ще у XVIII ст. королем Пруссії Фрідріхом Вільгельмом II, а серед її кавалерів були вищі чини урядів Німеччини та Австрії, міністри, а також маршали П.Ґінденбурґ та Е.Людендорф), Вільгельм II запросив до свого кабінету О.Палтова й чинів гетьманського почту. Їм також було вручено німецькі ордени[122]. Потім за сніданком О.Палтов і Г.Зеленевський сиділи обабіч імператора, а гетьман – навпроти кайзера. Цікаво, що після сніданку та загальної бесіди зі П.Скоропадським імператор відійшов разом з ад'ютантом перемовитися особисто з О.Палтовим[123]. Цей факт, зі свого боку, також свідчить про вагу, яку той мав у гетьманському істеблішменті.

Про особливу довіру гетьмана до свого радника свідчить і те, що П.Скоропадський не взяв О.Палтова із собою у поїздку до Кілля, Кельна та на оглядини заводів Круппа, а спеціально залишив у Берліні для з'ясування цілої низки кардинальних і важливих питань. Серед таких були, зокрема, проблеми Криму, питання внутрішньої ситуації в Німеччині та в цьому контексті знайомство із лідерами соціалістичних партій, що були депутатами райхстаґу[124]. Із цим завдання, на думку П.Скоропадського, О.Палтов упорався «дуже погано», очевидно, недооцінюючи значення й впливовість соціал-демократичних партій у тогочасній Німеччині.

У жовтні 1918 р., в часи перелому на фронтах світової війни, поразки Четверного союзу (Болґарія капітулювала, а в Австро-Угорщині розпочали-

ся революційні події й процес розпаду імперії) О.Палтов досить рельєфно виявив свої русофільські позиції. Водночас в умовах внутрішньополітичної кризи, коли перед П.Скоропадським постала дилема дозволу чи заборони ініційованого опозиційним Українським національним союзом скликання Національного конґресу (його планувалося зібрати 17 листопада 1918 р.), О.Палтов був противником заборони заходу. Натомість він проводив думку, що гетьман мав би перехопити ініціативу у соціалістичної опозиції та сам скликати конґрес, змінивши при цьому склад його делеґатів за рахунок представників несоціалістичних партій. Радник гетьмана вважав цей крок доречним, хоча й ризикованим, а сам П.Скоропадський, як він висловився згодом, міг би таким чином змінити всі плановані В.Винниченком та К° рішення, і хоча й «обскубаний», проте втриматися при владі[125]. Як відомо, рішення було прийняте цілком протилежне, а загальний політичний курс державного корабля кардинально змінився.

13 листопада 1918 р. П.Скоропадський розпустив Кабінет Ф.Лизогуба та спільно з О.Палтовим виробив нове звернення до народу України, головною тезою котрого було обумовлення необхідності стати на шлях зближення з Росією на федеративних засадах. 14 листопада 1918 р. гетьман оголосив грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С.Гербелю сформувати новий склад Ради Міністрів, в якому не мало б бути ґерманофілів та самостійників. Як засвідчував Д.Дорошенко, з огляду на міжнародну обстановку в державі відбулися кардинальні зміни і гетьман на початку листопада усунув О.Палтова, який мав репутацію відвертого ґерманофіла, з поста товариша (заступника) міністра закордонних справ[126]. Архівні документи, однак, свідчать, що О.Палтов сам подав прохання про відставку із посад заступника міністра закордонних справ, виконуючого обов'язки державного секретаря та з усіх інших посад не на початку місяця, а лише 20 листопада 1918 р.[127] Невдовзі, 14 грудня 1918 р., П.Скоропадський зрікся влади. Згодом, уже в еміґрації, він, згадуючи О.Палтова, наголошував: «Він справді працював над створенням України не за страх, а за совість. [...] Я його оцінив з першого дня і думки своєї про нього не змінюю, хоча знаю, що багато хто мене в цьому, може бути, дорікне. Я їм у відповідь на це скажу одне: якщо ви, панове, коли-небудь будете в тих умовах, в яких був я, бажаючи вам добра, раджу: бережіть розумних, освічених, спроможних до праці людей, в нас їх можна перелічити по пальцях»[128].

Про подальшу долю О.Палтова інформації обмаль. Відомо, що в еміґрації він виявляв активну діяльність у Сербії, де ввійшов до складу Белґрадського закордонного комітету, до котрого також належали князь Ґаґарін, колишній державний секретар гетьманату М.Ґіжицький, граф О.Бобринський та інші, і який був суто русофільським із пронімецьким спрямуванням[129]. Постать Олександра Палтова, як і інших діячів того буремного часу, ще чекає на свого дослідника.

У П.Скоропадського не було якогось сталого підходу щодо добору кадрів на посади своїх ад'ютантів чи секретарів. Його спогади яскраво свідчать, що в близьке оточення гетьмана нерідко потрапляли люди або завдяки колишній співпраці, або через його швидкоплинне захоплення певними особами, або ж і зовсім незнайомі правителеві України люди, яких було наближено за чиєюсь рекомендацією. Утім, звичайно ж, здебільшого ад'ютантами гетьмана були ті, кого він знав особисто по 34-му армійському корпусу чи вільному козацтву.

Щодо питання козацтва, то з огляду на тему цієї розвідки, хотілося б звернути увагу на одну деталь. У червні 1918 р. листом до військового

міністра гетьман скасував «усі приватні і вільнокозачі організації» та наказав йому «негайно скласти козацьку раду для праці по виробі статуту для організації козацтва на Україні, так, щоб ці організації з'явилися дійсно корисними і певними при будуванні української держави й армії»[130]. 10 серпня П.Скоропадський затвердив закон «Про відновлення українського козацтва»[131]. Примітно, що майже всі посади в президії Ґенеральної козацької ради отримали (відповідно до наказів військового міністра О.Рогози від 16 червня та наказу гетьмана від 6 листопада 1918 р.) саме офіцери Головної квартири гетьмана: ґенеральний писар І.Полтавець-Остряниця, ґенеральний хорунжий Є.Лібов, полковник О.Сахно-Устимович, військові старшини М.Устимович, Н.Блаватний та М.Удовиченко, особистий лікар гетьмана полковник Лукашевич, особистий секретар С.Моркотун та ін.[132] Цей факт свідчить про те, які важелі впливу мали особи з почту П.Скоропадського.

Як бачимо, практично всі наближені до гетьмана люди були вихідцями з України або тісно з нею пов'язаними життєвими чи родинними обставинами. Водночас переважна більшість їх, за окремими винятками (Г.Зеленевський, Н.Блаватний, В.Полетика, Крига, І.Полтавець-Остряниця та його помічник Б.Палій-Неїло), не сповідували самостійницьких поглядів і мали українські автономістсько-федералістські переконання русофільського спрямування, що, звичайно ж, не могло так чи інакше не впливати на позицію самого П.Скоропадського. Свідченням тому є те, що згодом вони здебільшого подалися у російські білі армії, а також провадили діяльність відповідного спрямування в еміґрації. Слід також зазначити, що завдяки певній сентиментальності гетьмана («за характером П.П.Скоропадський був жіночною, зніженою та взагалі доброю людиною» – згадував начальник штабу гетьмана Б.Стеллецький) чи не всі його ад'ютанти були давніми друзями, однополчанами й навіть далекими родичами правителя України. Натомість особисті ґенеральні секретарі – масонами. Утім, усі вони не сприймали соціалістичну модель побудови української державності у вигляді УНР, як ту, що була за Центральної Ради, так і запропоновану Директорією, й, безумовно, були ворогами більшовизму, а, відтак, кожен із них бачив у гетьмануванні П.Скоропадського позитиви як особистого, так і державницького ґатунку.

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.16.
[2] Там само. – Арк.81–117.
[3] Там само. – Арк.61–80 зв.
[4] Там само. – Арк.80.
[5] Там само.
[6] Там само. – Спр.15. – Арк.32.
[7] Там само. – Спр.1. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.
[8] Там само.
[9] Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.
[10] Там само.
[11] Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.
[12] Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
[13] ЦДАВО України. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.
[14] Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.
[15] Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.
[16] Там само.
[17] Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.
[18] Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
[19] Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37; Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.

[20] Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
[21] ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37; Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
[22] Там само.
[23] Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
[24] Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
[25] *Деникин А.* Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.143, 165.
[26] Российский государственный военно-исторический архив. – Ф.409. – Оп.1. – П/с 299-136; *Волков С.В.* Офицеры армейской кавалерии. – Москва, 2004. – С.467.
[27] *Кедровський В.* Початок українізації в російській армії і перший Український військовий з'їзд // Вісті комбатанта. – 1967. – №1.
[28] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.141, 152.
[29] ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.2 а. – Арк.54 зв. – 56; Ф.1216. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.1–6 зв.; Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
[30] ЦДАВО України. – Ф.3293. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.31.
[31] Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
[32] Время (Симферополь). – 1920. – 19 августа.
[33] Centralne Archiwum Wojskowe, 380, 3, 103, 69–70.
[34] *Слащов-Крымский Я.А.* Белый Крым 1920. – Москва, 1990. – С.187, 189, 190, 214; *Янчевський М.* Зі споминів // За державність (Каліш). – 1930. – №2. – С.137–147; *Омелянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 25.
[35] Незабытые могилы. – Т.6. – Кн.1. – Москва, 2005. – С.446.
[36] Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
[37] Див.: Военный орден святого великомученика и победоносца Георгия: Биобиблиограф. справ. – Москва, 2004; *Деникин А.И.* Путь русского офицера: Статьи и очерки. – Москва, 2006; *Волков С.В.* Энциклопедия гражданской войны. Белое движение. – Санкт-Петербург, 2003.
[38] ЦДАВО України. – Ф.4426. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв.
[39] Див.: Чёрная сотня: Историческая энциклопедия 1900–1917. – Москва, 2008; Правые партии: 1905–1917: Док. и мат. – Москва, 1998.
[40] *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992. – С.55.
[41] *Скоропадський П.* Спогади. – С.252.
[42] Див.: Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930; *Деникин А.* Очерки русской смуты. – Т.4–5. – Москва, 2003; *Окороков А.В.* Краткий исторический обзор деятельности организаций первой волны эмиграции // Эмиграция и репатриация в России. – Москва, 2001.
[43] *Приходько В.* Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі. – Відбитка з «Нашої культури» 1935 р. – С.48.
[44] *Скоропадський П.* Спогади. – С.215–216.
[45] Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.7.
[46] Відкриття Кам'янець-Подільського державного університету // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета (Київ). – 1918. – 24 жовтня. – Ч.167. – С.3.
[47] ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.58 а. – Арк.25–26.
[48] Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.1–6 зв.; Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
[49] *Скоропадський П.* Спогади. – С.215.
[50] *Волков С. В.* Офицеры российской гвардии. – Москва, 2002; *Кавтарадзе А.Г.* Николаевская военная академия при Временном правительстве // Военно-исторический журнал. – 2002. – №9.
[51] *Скоропадський П.* Спогади. – С.101.
[52] Вперед. – 1920. – 26 травня.
[53] *Чикаленко Є.Х.* Щоденник, 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С.398.
[54] ЦДАВО України. – Ф.4426. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв.
[55] *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С.88.
[56] ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.2 а. – Арк.54 зв. – 56.
[57] Там само. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.123.

[58] *Скоропадський П.* Спогади. – С.98.
[59] ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.6–9.
[60] Biblioteka Narodowa w Warszawie, 23 XXIV-4 a (11), 87286, 24.
[61] *Осташко Т.* Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип.5. – К., 2002. – С.304.
[62] Народня воля. – 1917. – 24 липня.
[63] *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921). – Л., 1927. – Ч.1. – С.107.
[64] *Удовиченко О.* Перша боротьба за Київ // Тризуб. – 1927. – Ч. 45.
[65] Життя Надії Суровцевої, описане нею самою... // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип.24. – С.458.
[66] Ранок. – 1949. – 31 грудня.
[67] Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
[68] ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.1–6 зв.
[69] Там само. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
[70] *Скоропадський П.* Спогади. – С.215.
[71] Див.: *Маланюк П.* Український нарід і його мова // Ілюстрований календар Українського товариства «Просвіта» в Арґентині на звичайний рік 1935. – Буенос-Айрес, 1934. – С.113–116.
[72] ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.37; Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
[73] *Скоропадський П.* Спогади. – С.215.
[74] Там само. – С.242.
[75] ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
[76] *Осташко Т.* Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР. – С.304.
[77] ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.6–9.
[78] Армія. – 1918. – 8 листопада.
[79] ЦДАВО України. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.
[80] Там само. – Арк.15 зв. – 16; Ф.1074. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.
[81] Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
[82] Там само. – Ф.3198. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1–4.
[83] Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.107.
[84] *Лазаревський Г.* Гетьманщина // За державність (Каліш). – 1930. – Зб.2. – С.201.
[85] *Скоропадський П.* Спогади. – С.216.
[86] Biblioteka Narodowa w Warszawie, 23 XXIV-4 a (11), 87286, 25.
[87] *Скоропадський П.* Спогади. – С.119–120.
[88] *Свитков Н.* Масонство в русской эмиграции. – Сан-Пауло, 1966; Луч света. – Кн.IV. – Мюнхен, 1922. – С.87–90.
[89] Див.: *Крижановська О.О.* Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К., 1998.
[90] ЦДАВО України. – Ф.2469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9.
[91] *Скоропадський П.* Спогади. – С.105.
[92] Там само.
[93] Там само. – С.215.
[94] Державний вістник. – 1918. – 14 листопада.
[95] Centralne Archiwum Wojskowe, 380, 3, 103, 69.
[96] Время. – 1920. – 13 сентября.
[97] Biblioteka Narodowa w Warszawie, 68754, 1–2.
[98] *Скоропадський П.* Спогади. – С.150.
[99] Российский государственный исторический архив. – Ф.229. – Оп.18. – Д.229. – Л.1–12.
[100] *Свитков Н.* Масонство в русской эмиграции. – Сан-Пауло, 1966.
[101] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – К., 2004. – С.47.
[102] *Платонов О.* Тайная история масонства [Електрон. ресурс]: http://www.russky.com/history/library/plat1-g.htm
[103] *Скоропадський П.* Спогади. – С.149.

[104] Там само.
[105] ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.167.
[106] *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. – С.190.
[107] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.103.
[108] *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. – С.41.
[109] Там само.
[110] Життя Надії Суровцевої, описане нею самою... – С.467.
[111] *Скоропадський П.* Спогади. – С.150.
[112] Там само.
[113] Там само. – С.174.
[114] Там само. – С.150.
[115] Там само.
[116] Життя Надії Суровцевої, описане нею самою... – С.467.
[117] *Скоропадський П.* Спогади. – С.169.
[118] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.133.
[119] *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. – С.84.
[120] ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.61.
[121] Там само. – Арк.135–136.
[122] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.264.
[123] *Скоропадський П.* Спогади. – С.276.
[124] Там само. – С.280.
[125] Там само. – С.303.
[126] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.285.
[127] ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.203.
[128] *Скоропадський П.* Спогади. – С.150.
[129] Biblioteka Narodowa w Warszawie, 23 XXIV-4 a (11), 87286. 26.
[130] Державний вістник. – 1918. – 26 червня.
[131] ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.9–10.
[132] Армія. – 1918. – 8 листопада.

In the article the essays of political portraits of the personal adjutants and secretaries of hetman of Ukraine P.Skoropads'kyi (on April, 29 – on December, 14 in 1918) are given as one of component parts him own administration – Head Quarters.

Г.Я.Рудий*

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНАЛІЗУ МАТЕРІАЛІВ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ 1930-х рр.

На основі аналізу республіканської періодичної преси 1930-х рр. висвітлюються проблеми розвитку музейної сфери в тодішній Україні.

Однією з важливих та актуальних проблем історичної науки є дослідження періодики, своєрідної скарбниці подій і фактів, зосередження величезної кількості матеріалів, що у сумі становлять багату джерельну базу для цілеспрямованих і системних студіювань розвитку музейної справи в Україні у 1930-х рр. Мета і завдання цієї статті полягають у тому, щоби на підставі виявлення та джерелознавчого аналізу матеріалів республіканської преси висвітлити основні тенденції тогочасного музейного процесу. Спеціальних праць, які б розглядали газети як історичне джерело вивчення розвитку музейної сфери в Україні досліджуваного періоду, немає.

У цілому ж тогочасна пресова система все більше втрачала властивий періоду 1920-х рр. самостійний пошуковий характер, набуваючи рис державного монополізму на інформацію. Почався період утиску україномовних видань, денаціоналізації їх змісту, тотальної ідеологізації преси. Перед редакціями газет було поставлено головне завдання – бути масовим психологічним та ідейним знаряддям русифікації українського суспільства за допомогою друкованого слова. Кількісно-мовний склад преси України 1930-х рр. ілюструє таблиця[1]:

Рік	Газети:					
	українською мовою (назв)	разовий тираж (тис. прим.)	річний тираж (тис. прим.)	російською мовою (назв)	разовий тираж (тис. прим.)	річний тираж (тис. прим.)
1931	980	4104	464 642	80	369	37 448
1932	1278	5379	950 295	169	388	48 948
1933	1721	4521	661 495	293	407	40 266
1934	1860	3303	480 611	458	406	45 480
1935	1960	3973	675 768	478	941	150 813
1936	1389	4278	756 193	389	913	113 018
1937	982	4021	845 698	334	954	213 954
1938	933	3860	817 480	341	1441	351 075
1939	937	4389	854 968	366	1752	390 237
1940	950	4520	918 285	387	1789	424 244

Наведені дані дозволяють зробити висновок, що у зазначений період кількість газет та їх тиражі продовжували стрімко зростати. Найбільше українських газет видавалося 1935 р. – 1960 назв (1934 р. – 1860 назв). Найменше їх виходило у період з 1938 р до 1940 р. – відповідно 933, 937 і 950 назв. Однак із середини 1930-х рр. посилюється процес русифікації української республіканської періодики. Якщо в 1931 р. в УСРР видавалося російською мовою 80 назв газет, то в 1935 р. їх виходило вже 478.

У газетній періодиці зазначеного періоду досить докладно віддзеркалено процес охорони пам'яток історії та культури. Проблематика опублікованих матеріалів надзвичайно різноманітна. Тематичний розподіл газетних

* *Рудий Григорій Якович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

публікацій щодо збереження історико-культурної спадщини в республіці у 1930-х рр. виглядає так: спорудження пам'ятників визначним діячам української культури – 19,3%; діяльність музейних установ – 17%; створення і реорганізація музеїв – 11,7%; проведення археологічних розкопок – 9,6%; збереження історико-культурної спадщини – 8,5%; відбудова історико-революційних пам'яток, спорудження пам'ятників партійно-радянським діячам – 7,2%; організація і проведення виставок, пам'яток історії та культури – 6,7%; підготовка історії міст, сіл, фабрик і заводів України – 6,1%; розвиток туристично-екскурсійного руху – 5,7%; створення і діяльність державних історико-культурних заповідників – 3,3%; руйнування пам'яток історії та культури – 3,1%; розвиток краєзнавства – 1,1%; діяльність архівних установ – 0,9%[2].

Отже, як свідчить аналіз, у досліджуваний період однією з провідних тем в українській пресі була діяльність музейних установ. Умовно цей газетний масив можна поділити на дві групи: 1) матеріали, що висвітлювали та роз'яснювали характер директивних документів органів радянської влади; 2) публікації, які розкривали зміст конкретних заходів державних органів щодо перебудови роботи музейних установ на основі їх політизації і вульгарної соціологізації.

Для матеріалів першої групи джерел характерне переважання розпорядчих документів, які розкривають принципи побудови єдиної політосвітньої музейної установи, а також розв'язання матеріальних проблем, підготовки музейних працівників. Із погляду релевантної інформації особливий інтерес для дослідника становлять матеріали газет, де висвітлювалися конкретні шляхи реконструкції музеїв, удосконалення управління процесами діяльності у музейній сфері. Безперечно, найбільша питома вага публікацій з означеної тематики (близько 70%) належить центральній періодичній пресі. Переважна більшість авторів таких матеріалів – музейні працівники і мистецтвознавці.

Особливо широкого резонансу набула тема перебудови експозиції музеїв на платформі «соціалістичного культурного будівництва». У газетах під красномовними назвами «Перебудувати роботу музею», «Нові музеї» тощо регулярно публікувалися матеріали про розбудову «нового радянського музею», який має стати політосвітньою організацією, сприяючи виконанню завдань «соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства». Показовою є одна зі статей, в якій наголошувалося, що музеї радянської доби мають стати активним чинником у «соціалістичному будівництві», їх відвідувачі повинні побачити наочну історію «класової боротьби», «суспільно-економічних формацій». І далі автор пропонує органам державної влади здійснити необхідні заходи для створення музеям належних умов для проведення широкої роботи в галузі вивчення і використання здобутків дореволюційної культури в інтересах радянської культури і соцбудівництва[3].

У зв'язку з цим особливо активно на шпальтах періодичних видань і, насамперед, газет «Безбожник», «Вісті ВУЦВК», «Комуніст», «Пролетарська правда», «Більшовик Полтавщини», «Наддніпрянська правда» (Херсон) висвітлювалися питання боротьби із так званим «речовим фетишизмом», «чужими», «ідеологічно шкідливими» експонатами, старими «земськими» традиціями, із проявами «буржуазного націоналізму», що збереглися в роботі музейних установ. Так, в одній зі статей відзначалися серйозні прогалини в роботі Білоцерківського краєзнавчого музею, експозиція якого не була оновлена згідно з директивними вказівками. Зокрема, стіни другого історичного відділу музею були завішані портретами польських королів і шляхтичів, портрети українських гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи ви-

сіли поряд. «Не важко помітити, – робить висновок автор, – буржуазно-націоналістичну підкладку цих «трактувань», спрямованих на змазування прогресивної ролі Хмельницького в історії України»[4]. У цьому контексті у багатьох газетних публікаціях пропонувалося перебудувати всю експозицію музейних установ, перейти від «музеїв-кунсткамер» до «справжнього вивчення історії розвитку людського суспільства»[5]. Типовою є стаття К.Матусевича «Сумський музей у павутинні буржуазного речовизму», опублікована у харківській газеті «За культурну революцію» від 21 червня 1932 р. Тут зазначалося, що експозиції Сумського краєзнавчого музею перебувають у жахливому стані, становлячи собою скупчення розрізнених музейних речей, які «не мають політичного обличчя». І далі автор пропонує: «Треба змінити планування та розташування всіх відділів музею, треба акцентувати експонати на матеріалах краєзнавчих, треба негайно перетворити цю ганебну кунсткамеру на зразковий краєзнавчий музей на засадах марксизму-ленінізму як заклад комуністичної освіти трудящих мас [...] Треба негайно замінити керівництво музею, посилити партійний і науковий провід музею»[6].

Слід відзначити, що тогочасна газетна періодика досить часто вміщувала критичні матеріали про діяльність музейних працівників та установ, які, згідно з марксистською методологією, не замінили застарілі експозиції дореволюційних музеїв і не стали «зброєю мобілізації волі радянського народу на активну участь у соціалістичному будівництві та боротьбі з класовим ворогом». Так, газета «Наддніпрянська правда» (Херсон) опублікувала кореспонденцію під промовистою назвою «Клясові вороги в археологічному музеї». У ній, зокрема, ішлося: «Херсонський державний історико-археологічний музей, через засміченість його штату, за 13 років пролетарської диктатури не тільки не прилучився до завдань соціалістичного будівництва, а навпаки замкнувся у собі від пролетарської суспільності, у деяких галузях навіть свідомо шкодив». На думку автора кореспонденції, така ситуація в музеї стала можливою тому, що директорка цього закладу – І.В.Фабріціус-Конопонулова – є за соціальним походженням «чужим елементом» і «вороже ставилася» до всіх починань радянської влади в музейній справі. За рішенням місцевих державних органів, її було звільнено з посади за першою категорією, а також порушене питання про «зміцнення» музею кваліфікованими й «ідеологічно перевіреними» фахівцями[7]. У вінницькій газеті «Більшовицька правда» опубліковано наказ наркома освіти УСРР В.Затонського про звільнення директора Вінницького музею ім. М. Коцюбинського – Х.Коцюбинського (рідний брат письменника) – за те, що він не забезпечив «політико-наукового керівництва» музеєм, у роботі якого були «прояви ідеологічного шкідництва», а сам він був «відірваний від радянської громадськості»[8]. На шпальтах газет з'являються критичні матеріали на адресу керівників музейних установ, які не зуміли організувати антирелігійну пропаганду серед трудящих. Їх загалом чимало, і всі вони вирізняються ідеологічним і політичним шельмуванням музейних працівників за недостатню богоборчу діяльність. З огляду на це показовим є допис «Чи довго це буде?» у київській газеті «Безбожник» від 5 квітня 1937 р., де з'ясовувалися причини незадовільної антирелігійної роботи в Українському музейному містечку. На думку автора, головною причиною поганої атеїстичної роботи музею була «шкідницька діяльність» колишнього завідувача музейного сектору Комітету у справах мистецтв при Раднаркомі республіки Знойка, якого за сумісництвом було призначено заступником директора музейного містечка з наукової роботи. Він ліквідував у музеї антирелігійний відділ «Релігія на послугах феодалізму» і замість нього почав створювати

новий відділ – «Історія лаври». Після цього виявилося, що його експозиція побудована «по-шкідницькому» і не відповідає завданням цілеспрямованої антирелігійної пропаганди. Далі автор доходить висновку: «Усю антирелігійну пропаганду в музейному містечку тепер фактично зведено до показу екскурсантам колишніх лаврських церков і печер, але й тут далеко не все гаразд. Досі історичні пам'ятки не оснащені марксо-ленінськими написами. Чиясь ворожа рука зняла в музеї з пам'яток усі цитати Леніна і Сталіна, які викривали контрреволюційну, мракобісницьку суть релігії і церкви, її реакційну роль в історії класової боротьби. Ще гірше з кадрами. На лекційну роботу в музейному містечку поставлені люди, дуже мало обізнані з антирелігійною справою. Цією важливішою політичною ділянкою роботи музею майже ніхто не керує. Нічого не робиться для озброєння екскурсоводів і лекторів відповідними знаннями, для піднесення антирелігійної пропаганди на той ідейно-політичний рівень, на якому вона повинна бути в музеї»[9]. Також у пресі повідомлялося про незадовільну роботу Дніпропетровського антирелігійного музею з проведення відповідної пропаганди серед населення області. Для підвищення ефективності діяльності музею з означеної тематики пропонувалося винести за його межі найцікавіші експонати – у трудові колективи – і показати їх трудящим, розповісти людям, як релігія обдурює їх, «допомагаючи буржуазії поневолювати робітничий клас»[10].

Як свідчить аналіз газетних публікацій, зазначені теми були постійними й пріоритетними у роботі редакції центральних і місцевих газет до кінця 1930-х рр. Є в тогочасних періодичних виданнях група матеріалів, де висвітлюється процес політичних репресій проти українських музейних працівників. Так, дніпропетровська газета «Зоря» 27 серпня 1933 р. опублікувала статтю А.Горба «Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди», де автор, характеризуючи роботу колективу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею під керівництвом академіка ВУАН Д.Яворницького, звинуватив музейних працівників у тому, що вони перетворили заклад на «націоналістичне кубло». Автор риторично запитував: «Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожця? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції»[11]. В одеській газеті «Чорноморська комуна» розповідалося про те, що тривалий час Одеський краєзнавчий музей очолював «ворог народу», який своєю «шкідницькою діяльністю» прагнув ліквідувати музей. Усі художні полотна навмисне розташовувалися не за відділами. Багато з цих картин були експоновані в антирадянському дусі. Музей зовсім не поповнювався картинами, які б відображали революційне минуле народу, його боротьбу «під керівництвом більшовицької партії за владу трудящих». Потім автор відзначав, що не виправдав сподівань і новий директор музею Майданников, який не зумів за короткий термін ліквідувати наслідки шкідництва, перебудувати роботу музею, насамперед його експозиції. Як і раніше, заклад не використовував можливостей цінних збірок пам'яток мистецтва для «комуністичного виховання трудящих». У музеї навіть немає жодного плаката, лозунга, портретів партійно-радянських керівників країни[12].

Такі ж матеріали вміщували як центральні, так і місцеві періодичні видання. Звичайно, після подібних публікацій багато музейних працівників були звільнені з роботи і репресовані. У середині 1930-х рр. усі музеї зазнали суттєвих втрат, а окремі з них припинили свою діяльність. Серед репресованих – відомі музеєзнавці М.Болтенко, В.Бруховський, В.Грінченко, В.Дубровський, Ф.Ернст, Н.Коцюбинська, П.Курінний, М.Макаренко, К.Мощенко, М.Рудинський, С.Таранушенко, О.Федоровський та ін. Наприкін-

ці 1933 р. – на початку 1934 р. органи ДПУ УСРР сфабрикували справу т.зв. «російсько-українського фашистського блоку», до якого нібито входили працівники музеїв Вінниці, Дніпропетровська, Житомира, Києва, Одеси, Полтави, Чернігова, Бердичева, Конотопа, Миргорода, Ніжина, Умані та ін. Усього слідством було «виявлено» 40 осередків організації та близько 100 її членів[13]. У результаті репресій, звільнень за політичними мотивами професійний і науковий рівень музейників у середині 1930-х рр. різко знизився. На шпальтах газет значне місце займають матеріали про брак кваліфікованих музейних кадрів. Зокрема, повідомлялося про те, що в Білоцерківському краєзнавчому музеї бухгалтер суміщав посади завгоспа, касира й наглядача, а із трьох наукових співробітників був лише один[14]. У Полтавському краєзнавчому музеї, у відділі доісторичного суспільства, екскурсії проводив не фахівець-музеєзнавець, а сторожиха-прибиральниця цього закладу Єфросинія Зубченко. Увагу керівництва музею було звернуто на те, що вона не може професійно відповідати на запитання екскурсантів, тому що не має спеціальної освіти і відповідного загальнокультурного рівня[15].

Поряд із цим на шпальтах періодичних видань порушувалися такі гострі проблеми музейного життя, як брак приміщень, фінансування й ремонт. У газеті «Радянська Волинь» (Житомир) 14 липня 1937 р. повідомлялося про незадовільні умови, що склалися у Житомирському краєзнавчому музеї для роботи художнього відділу, котрий містився в 3–4 кімнатах закладу, тож із 900 картин до показу виставлено лише 200, а решта разом із меблями та скульптурами звалені у двох маленьких кімнатах музею. Автор кореспонденції звертався із проханням до міської влади розширити відділ, де зберігаються цінні твори мистецтва[16]. Такі матеріали були типовими при висвітленні зазначеної тематики.

Тогочасна українська періодика відводила важливе місце публікаціям про діяльність музеїв, які перебудували свою роботу на основі методологічних принципів марксизму-ленінізму, активно вивчали і пропагували історію більшовицької партії, суспільно-економічних формацій, класової боротьби. Так, повідомлялося, що Музей Слобідської України реорганізовано у Харківський історичний музей, в якому відкрито три нових відділи. Заклад поповнився цікавими експонатами, художніми картинами, які наочно зображують класову боротьбу протягом багатьох сторіч[17]. Розповідалося також і про те, що Полтавський державний історичний музей на численних експонатах висвітлює історію минулого, «героїчну боротьбу українського і російського народів проти польських окупантів» у XVIII ст., боротьбу робітників і селян за своє соціальне визволення в різні періоди історії аж до громадянської війни 1917–1920 рр.[18]

Українська преса регулярно інформувала читачів про створення до двадцятиріччя «Жовтневої революції» у десяти районних краєзнавчих музеях Чернігівщини спеціального відділу «Досягнення району за 20 років»[19], відкриття відділу «Соціалістичне будівництво» в Ізюмському районному краєзнавчому музеї на Харківщині[20], перебудову експозиції Дніпропетровського музею революції у зв'язку з виходом «Короткого курсу історії ВКП(б)»[21]. Авторами цих публікацій були, головним чином, журналісти і музейні працівники. Водночас на шпальтах періодичних видань і, насамперед, київської газети «Комуніст» було опубліковано низку критичних матеріалів про Київський центральний історичний музей. Зокрема, повідомлялося, що заклад, де зібрано найцінніші історичні й культурні пам'ятки, уже чотири роки зачинений, він поступово руйнується, втрачає експонати, перетворюючись на «кладовище історичних цінностей». На думку автора корес-

понденції, музей так довго перебуває на консервації в результаті безконтрольності з боку Наркомосу[22].

Є в тогочасних періодичних виданнях група матеріалів про створення нових музеїв, переважно науково-технічного профілю. Преса широко інформувала громадськість про рішення Раднаркому відкрити у Харкові Український науково-технічний музей. Цей заклад мав бути не лише лабораторією технічних здобутків, але й важливим рупором технічної пропаганди серед широких мас трудящих, залучаючи їх до боротьби за опанування найновішої техніки. У зв'язку з цим преса закликала громадськість України якнайпильніше охороняти та зберігати історико-технічні пам'ятки. У періодиці 1930-х рр. трапляються й критичні матеріали про недбале ставлення до збереження історико-технічних пам'яток. Так, харківська газета «Вісті ВУЦВК» 3 квітня 1933 р. опублікувала кореспонденцію «Історико-технічні пам'ятки в музей, а не на смітник». У ній, зокрема, ішлося: «[...] часто-густо технічні пам'ятки, що мають величезне історичне значення, переробляють, руйнують, здають на брухт. Недавно Рудметалторгу, як брухт, продали старовинну парову балянсову машину – одну з перших на виробництві України. На заводах України збереглося цих машин лише дві – три – на Тростянецькому і Півненківському заводах. Управа цих заводів, залишивши старовинні машини на дворі, де вони руйнуються, забула, на жаль, про їх історико-технічне значення»[23].

У періодичних виданнях також містяться інформаційні повідомлення про підсумки роботи спеціальної комісії під керівництвом академіка ВУАН І.Шмальгаузена щодо реорганізації зоологічного та ботанічного музеїв Всеукраїнської академії наук. Згідно з пропозицією комісії, передбачалося на базі цих закладів створити природничо-історичний музей, що мав бути одним із найбільших у СРСР[24]. Трапляються газетні публікації про завершення реконструкції геологічного музею АН УРСР. Зокрема, у ньому було створено відділ старовинних кристалів та осадочних порід і мінералогії[25]. Привертала увагу газет інформація про створення у Державному музеї західного та східного мистецтва іспанського відділу[26], підготовка до створення в Яготині на Київщині Меморіального музею Т.Шевченка[27], а у місті Щорсі на Чернігівщині – Меморіального музею М.Щорса[28].

Аналіз газетних публікацій свідчить, що найбільше музеїв науково-технічного профілю було створено на початку, а історико-революційних, літературних, художніх, меморіальних – у середині та другій половині 1930-х рр. Усього на 1 січня 1939 р. в республіці нараховувалося 115 музеїв[29]. Усі вони, згідно з партійними постановами, мали стати «важливим центром виховання трудящих мас на зразках нової соціалістичної культури, активним чинником соціалістичного будівництва». Безперечно, предметом особливої уваги радянської преси була підготовка і відкриття 20 серпня 1938 р. у Києві філії музею В.Леніна. На шпальтах періодичних видань регулярно вміщувалися відповідні інформаційні повідомлення, статті, кореспонденції, замітки. Типовим був нарис С.Гавриленка «Образ великої людини», поданий у вінницькій газеті «Більшовицька правда» 16 травня 1938 р., де зазначалося, що вивчення матеріалів і документів у філії музею В.Леніна дасть змогу «глибше опанувати історію більшовизму, марксистсько-ленінську теорію»[30].

Трапляється також інформація про музейну ситуацію у західноукраїнському регіоні. Після включення в 1939 р. Західної України, а в 1940 р. – Північної Буковини і Південної Бессарабії до складу УРСР у газетній періодиці питання музейного життя висвітлювалися регулярно й докладно. Показовою є кореспонденція від 27 вересня 1940 р., уміщена в газеті «Ко-

муніст», про функціонування нового великого історичного музею у Львові. Повідомлялося, що заклад розташовано у Корняктовій і Чорній кам'яницях, які становили виняткову історичну й архітектурну цінність. Зокрема, у другій, згідно з принципами «радянського будівництва», було підготовлено експозицію музейних речей. У відділі докласової культури, розташованому у трьох залах, відвідувачі мали змогу ознайомитися з історією народів, які населяли Західну Україну. У Корняктовій кам'яниці діяв відділ, присвячений києво-руській добі, де наголошувалося на зв'язках російського, українського і білоруського народів. Зазначалося, що колектив співробітників музею систематично працює над поновленням експозицій. Серед останніх здобутків – велике історичне полотно «Люблінська унія» пензля відомого польського живописця Яна Матейка[31]. Цікавою та змістовною була стаття Михайла Тардова «Оссолінеум», опублікована 10 червня 1940 р. у київській «Літературній газеті», в якій розповідалося про історію та діяльність львівського музею «Оссолінеум». У величезному будинку, в якому він розташовувався, також містилися книгосховище, картинна галерея і друкарня. Тут зберігалося понад 500 000 книжок, серед них – цінні манускрипти XI і XII ст., «Божественна комедія» А.Данте й оригінал рукопису А.Міцкевича «Пан Тадеуш». У картинній галереї можна було побачити художні полотна Рембрандта, Тиціана, Я.Матейка. Музей володів великою колекцією старовинної зброї[32].

На шпальтах газет 1930-х рр. можна знайти публікації про підготовку до заснування і відкриття археологічного, природничого, етнографічного та літературного музеїв у Львові, трьох музеїв у Дрогобицькій області, історичних та краєзнавчих музеїв в інших областях Західної України[33]. У пресі також трапляються кореспонденції про вжиті Наркомосом УРСР заходи щодо створення історичних музеїв у Кишиневі і Чернівцях та краєзнавчих музеїв в Акермані і Бендерах. Частину експонатів цим закладам було передано із музейних фондів радянської України[34]. У зазначений період з'являється чимало публікацій, присвячених діяльності музейних установ у Тернополі, Коломиї, Ужгороді, Мукачевому, Станіславі та інших західноукраїнських містах. Загалом на кінець 1939 р. кількість музеїв в Україні зросла до 174[35].

Як бачимо, у періодиці досліджуваного періоду активно відбився процес радянського музейного будівництва. Водночас були й повідомлення про руйнацію музеїв та втрату експонатів. Серед подібних матеріалів переважали кореспонденції і листи з різних регіонів республіки. Автори газетних публікацій – пам'ятко- й мистецтвознавці, журналісти-сількори. Нищення пам'яток набуло у той час масового характеру. Так, газета «Вісті ВУЦВК» інформувала громадськість про те, що вже три роки, як зачинений Лубенський краєзнавчий музей на Полтавщині, оскільки, мовляв, приміщення в аварійному стані. У цьому музеї зберігалося багато цінних експонатів і документів. Останнім часом із нього невідомо куди вивезено картини, старовинну зброю, але це нікого не цікавить. Місцева влада не вживає жодних заходів, щоби припинити руйнацію цінних історичних пам'яток. Автор кореспонденції М.Ткаченко звертався з проханням до Наркомосу УРСР вжити термінових заходів для припинення цього вандалізму[36]. У газеті «Більшовик Полтавщини» повідомлялося про незадовільний стан пам'ятників на полі Полтавської битви, що опинилися на території Науково-дослідного інституту свинарства. Найцінніший пам'ятник, розташований на місці поховання 1445 загиблих у 1709 р. вояків, керівництво цієї установи перетворило на нафтосховище. У результаті цього граніт, з якого збудовано монумент, під впливом хімічних реакцій почав руйнуватися. Церкву і музей, де зберігалися експонати, пов'язані з битвою, інститут перетворив на зерно- та овоче-

сховище. Обидві будівлі в незадовільному стані. Архітектори із комунгоспу Полтавської міської ради замість того, щоби запропонувати проект реставрації пам'яток, узагалі висловилися за зняття з них меморіальних дошок[37].

Як свідчить аналіз газетних матеріалів, нехлюйське ставлення проявлялося також і до історико-революційних пам'яток. Періодичні видання інформували читачів про руйнування філії Київського музею революції – «Косий капонір» – в'язниці для особливо важливих державних злочинців періоду царизму. Серед ув'язнених тут було чимало революціонерів. На початок 1930-х рр. мур капоніра був напівзруйнованим, у камерах порожньо, де-не-де навалено купи дров, а керівництво музею революції обмежилося лише тим, що наказало почепити вивіску «Косий капонір (Київський Шліссельбург). Філія Київського музею революції». Реставрація пам'ятки не проводилася, тут не організовано ані справжнього музею, ані лекторію з історії революційного руху. І далі автор кореспонденції зазначав: «Керівники музею революції віддали «Косий капонір» на відкуп пацюкам. Такого ставлення до пам'яток минулого не можна терпіти. «Косий-капонір» треба перетворити в такий же музей, яким є зараз славнозвісна Петропавловська фортеця, або Шліссельбург»[38].

Отже, як свідчить аналіз документального матеріалу, газетна періодика зазначеного періоду докладно і повною мірою відтворювала найважливіші події та явища музейного життя в радянській Україні.

[1] Укладено автором на основі окремих таблиць, опубл. у вид.: Преса Української РСР 1917–1966. Статистичний довідник. – Х., 1967. – С.112–113.

[2] Дані одержано на підставі контент-аналізу матеріалів республіканської преси 1930-х рр.

[3] Перебудувати роботу музею // Більшовик Полтавщини. – 1932. – 24 листопада.

[4] *Москаленко С.* Неподобства в Білоцерківському музеї // Пролетарська правда (Київ). – 1938. – 3 серпня.

[5] *Петражицький, Розман, Прохуренко.* Деякі зауваження про історичний музей // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1936. – 23 лютого.

[6] *Матусевич К.* Сумський музей у павутинні буржуазного речовизму // За культурну революцію (Харків). – 1932. – 21 червня.

[7] Класові вороги в археологічному музеї // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1931. – 25 січня.

[8] У музеї ім. М.Коцюбинського // Більшовицька правда (Вінниця). – 1934. – 6 серпня.

[9] Чи довго так буде // Безбожник (Київ). – 1937. – 5 квітня.

[10] *Хаскін М.* Забутий музей // Там само. – 1937. – 23 липня.

[11] *Горб А.* Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди // Зоря (Дніпропетровськ). – 1933. – 27 серпня.

[12] *Мельник В., Баніт М., Буйволенко В.* Що робиться в художньому музеї // Чорноморська комуна (Одеса). – 1938. – 2 липня.

[13] *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч.2: Кінець 1920-х – 1941 рр. – К., 1995. – С.160.

[14] *Москаленко С.* Указ. праця.

[15] *Посадов О.* Полтавський музей // Вісті ВУЦВК (Київ). – 1935. – 12 грудня.

[16] *Лев С.* В художньому відділі музею // Радянська Волинь (Житомир). – 1937. – 14 липня.

[17] Харківський історичний музей // Комуніст (Харків). – 1934. – 21 серпня.

[18] *Скробот І.* Полтавський державний музей // Більшовик Полтавщини. – 1939. – 30 червня.

[19] В музеях Чернігівщини // Вісті ВУЦВК (Київ). – 1937. – 24 серпня.

[20] Новий відділ в Ізюмському музеї // Соціалістична Харківщина. – 1938. – 29 січня.

[21] Дніпропетровський музей революції // Зоря (Дніпропетровськ). – 1939. – 15 червня.

[22] *Баумштейн В.* Кладовище історичних цінностей // Комуніст (Київ). – 1937. –

5 серпня.

[23] Історико-технічні пам'ятки в музей, а не на смітник // Вісті ВУЦВК (Київ). – 1933. – 3 квітня.

[24] У Всеукраїнській академії наук // Там само. – 1935. – 2 січня.

[25] Геологічний музей АН // Там само. – 1937. – 18 липня.

[26] Музей західного та східного мистецтва // Літературна газета (Київ). – 1937. – 17 травня.

[27] Музей Т.Г.Шевченка в Яготині // Вісті ВУЦВК (Київ). – 1938. – 24 грудня.

[28] Музей Щорса // Там само. – 1937. – 20 січня.

[29] *Маньковська Р.В.* Музейництво в Україні. – К., 2000. – С.110.

[30] *Гавриленко С.* Образ великої людини // Більшовицька правда (Вінниця). – 1938. – 16 травня.

[31] Львівський історичний музей // Комуніст (Київ). – 1940. – 27 вересня.

[32] *Тардов М.* Оссолінеум // Літературна газета (Київ). – 1940. – 10 червня.

[33] Нові музеї в західних областях України // Вісті ВУЦВК (Київ). – 1939. – 31 грудня.

[34] Музеї у визволених містах // Там само. – 1940. – 10 серпня.

[35] *Маньковська Р.В.* Указ. праця. – С.110.

[36] *Ткаченко М.* Руйнують історичні пам'ятки // Вісті ВУЦВК (Київ). – 1937. – 24 серпня.

[37] *Донець Л.* Шкідництво в зберіганні пам'ятників // Більшовик Полтавщини. – 1937. – 2 жовтня.

[38] *Дусавецький Г.* Косий капонір // Пролетарська правда (Київ). – 1934. – 30 грудня.

In the article the problems of museum's field development in Ukraine on materials of un-published periodicals of 1930-th are reflected.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Р.Я.Пиріг*

«БІЛИЙ КЕНТАВР УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА»: ДО ПРОБЛЕМИ МІФОЛОГІЗАЦІЇ ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Предметно аналізується нетиповий для сучасної російської історіографії підхід до висвітлення постаті останнього українського гетьмана П.Скоропадського та публікації його мемуарної спадщини. Доводиться, що надмірна ґлорифікація визначної особи призводить до творення нових міфів та деперсоніфікації історичного процесу.

Постать останнього українського гетьмана Павла Скоропадського стала помітним дослідницьким об'єктом сучасної російської історіографії. Діапазон його оцінок як державного, політичного і військового діяча досить широкий. Від властивих ще радянському періоду кваліфікацій «реставратора буржуазно-поміщицького монархізму» до надмірних ґлорифікацій. Безперечно, і сьогодні не бракує принизливо саркастичних визначень на кшталт: гетьман – «туземний вождь», «природний» ґерманофіл[1], «опереткове, маріонеткове гетьманство», «циркова вистава»[2] тощо. Частина дослідників уважають П.Скоропадського українсько-російським патріотом, чий «колабораціонізм вимушений», а його внесок у формування антибільшовицького фронту переважує «самостійницькі» домагання[3].

Загалом у сучасній російській історичній літературі при висвітленні образу П.Скоропадського простежується кілька тенденцій. Перша – майже повна відмова від сформованого російською міжвоєнною мемуаристикою, насамперед А.Денікіним, постаті гетьмана як «українського шовініста», «самостійника», «другого Мазепи»[4], і зарахування його до білого руху[5]. Друга – поява доволі об'єктивних оцінок П.Скоропадського у працях науковців з історії громадянської війни на Півдні Росії[6]. Третя – міфологізація образу гетьмана під гаслом «сказати правду». Саме остання й стала спонукальним мотивом підготовки даної публікації.

Слід відзначити, що новітня реґенерація інтересу інтелектуальної публіки до творчості М.Булґакова, особливо роману «Біла ґвардія» та знятого за його мотивами кінофільму «Дні Турбіних», справляють досить помітний вплив на формування сучасного бачення постаті П.Скоропадського. Неприхильні до українського гетьмана російські історики не втрачають нагоди акцентувати «комізм його обрання у цирку», «опереткovість» Української Держави (офіційна назва якої незмінно береться в лапки!), кваліфікуючи тодішню Україну як «ґерманштат», «шуцштатен» тощо.

Серед різноманітної російської «гетьманознавчої» літератури особливо вирізняється книга О.Смирнова **«Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского»**, що вийшла друком у Москві 2008 р.[7] По-перше, він чи не єдиний із російських авторів виступає палким адептом українського гетьмана. По-друге, намагається захистити його честь і гідність від огудження М.Булґаковим. По-третє, презентує себе першопрохідцем, що відкриває

* *Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.*
E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

правду «про долю цієї незвичайної людини». І, нарешті, здійснює благородну місію – «вперше» публікує спогади П.Скоропадського.

Незважаючи на численні монографії, статті, матеріали наукових конференцій, докторські й кандидатські дисертації про гетьманську державу, які з'явилися останнім часом в Україні, вихід у Росії книги із задекларованими науковими та публікаторськими цілями можна було б тільки вітати. Однак ретельне ознайомлення з цим виданням переконує не лише у непрофесійності історика О.Смирнова, але й у недобросовісності його як археографа.

Відразу зазначимо, що ця книга зовсім не є розлогим авторським дослідженням життя і діяльності П.Скоропадського. Це – простенький археографічний проект, публікація спогадів гетьмана з невеликою передмовою укладача під багатообіцяючою й дещо епатажно-публіцистичною назвою «Правда про гетьмана Скоропадського, або «Білий кентавр» українського козацтва».

Насамперед, упадає в очі самореклама О.Смирнова як нібито першопрохідця у цій темі. Він стверджує, що ім'я гетьмана П.Скоропадського згадується лише у зв'язку з романом М.Булґакова «Біла ґвардія» та кінофільмом «Дні Турбіних». Із чим частково слід погодитися. А от наступний пасаж сприйняти аж ніяк не можна: «Більше нічого про цю людину і державного діяча часів Великої Смути початку XX ст. практично невідомо. Ані українські, ані російські письменники й історики постаті «ясновельможного пана гетьмана» більше не торкалися»[8]. А, відтак, саме О.Смирнову довелося взяти на себе непросту місію – «сказати правду» про останнього українського гетьмана.

Способом реалізації авторського задуму є захист П.Скоропадського насамперед від головного джерела його ґротескного зображення – письменника М.Булґакова. Це принципово відрізняє О.Смирнова від багатьох російських авторів, які нерідко екстраполюють на гетьмана та його оточення образи персонажів булґаковської белетристики та драматургії.

Для більшої контрастності постатей гетьмана й письменника, ницості останнього автор наголошує, що в той час, коли «засновник суверенної української держави і гетьман запорізького козацтва успішно займався стратегічним державним будівництвом», М.Булґаков «лікував тихенько венеричні хвороби й знати його ніхто не знав». При цьому О.Смирнов відмовляє письменникові у художньому зображенні пережитих ним подій і переконує читача, що М.Булґаков «виконував замовлення радянської влади, що лягло важким гріхом на його совість»[9].

Тепер докладно розглянемо, як О.Смирнов шляхом «говоріння правди» очищує постать П.Скоропадського від огудження М.Булґаковим та ін. Детальне вивчення змісту передмови дає підстави стверджувати, що її автор узявся за висвітлення теми, якою він предметно і досконало не володіє. Тому кожна сторінка рясніє плутаними формулюваннями, незваженими оцінками, фактологічними неточностями, сумнівними відомостями тощо. Як наслідок, у своїх намаганнях обілити П.Скоропадського О.Смирнов так далеко зайшов у ґлорифікації цієї постаті, що здивував би найпалкіших прихильників гетьмана.

Примітно, що задля піднесення постаті П.Скоропадського автор навіть приносить у жертву своє несприйняття української державності як такої. Нагадаємо, що книга має назву **«Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского»** – уже першим словом автор підкреслює, що насправді, мовляв, ніякої України не було, а був такий собі «проект», причому відомо, чий – німецький.

Проте у тексті О.Смирнов неодноразово акцентує увагу на самостійності України – «суверенну Україну офіційно визнали 30 держав світу», П.Ско-

ропадський – «засновник суверенної української держави»[10]. А от в іншій його книзі – **«История Южной Руси», – яка вийшла одночасно з рецензованою**, читаємо зовсім протилежне. Автор таврує українських істориків за те, що вони замовчують типово маріонетковий характер УНР і гетьманату П.Скоропадського. Останній, мовляв, ще й називався пишномовно – «Державою»! Німці ж – справжні творці таких «держав» – презирливо визначали їх як «шуцштатен» (буферні утворення)[11].

Доволі плутаними є і твердження О.Смирнова щодо моделі гетьманської держави. Він вважає, що «Скоропадський встановив практично абсолютну козацьку монархію»[12]. На наш погляд, таке визначення не відповідає ані формі, ані змісту гетьманату як державного утворення. Щодо «козацької монархії», то це термінологічна новація О.Смирнова. Адже гетьмани XVII–XVIII ст. були виборними, напівреспубліканськими. Правління ж П.Скоропадського не було монархічним, а держава – козацькою. А про абсолютну монархію, тобто, необмежену владу гетьмана, уже й годі говорити. Що то за монарх, який без згоди (дозволу) представників іншої держави не міг призначити уряд, створити армію, оголосити вибори до сейму і т.д.

Для підтвердження монархічних претензій П.Скоропадського О.Смирнов переконує читача, що спеціальним законом від 1 серпня 1918 р. «гетьман затвердив спадковість вищої державної влади по родству»[13]. Очевидно, автор в очі не бачив цього закону, який він називає універсалом. Але головне – він абсолютно перекручує його суть. Ні про яку династичну спадковість гетьманської влади там не йшлося. Навпаки, за цим актом, який мав офіційну назву «Тимчасовий закон про верховне управління державою», на випадок смерті або важкої хвороби глави держави утворювався своєрідний тріумвірат – колеґія верховних правителів: один від гетьмана, другий – від уряду й третій – від сенату[14]. За весь час правління П.Скоропадського цей закон вступав у дію лише один раз – під час його візиту до Німеччини[15].

О.Смирнов стверджує, що за певних умов гетьман «запорізького козацтва XX ст.» міг би бути «багатообіцяючим монархом»[16], тобто, його правління визнає перспективним. Водночас у вже цитованій іншій праці знаходимо: «Навіть дивно читати в українській сучасній історичній літературі про якусь «консервативну перспективу», пов'язану з «державою» гетьмана Скоропадського. Це не більше, ніж черговий міф, причому низькопрофесійний»[17]. Залишається загадкою: як такі діаметрально протилежні погляди укладаються в історичній свідомості одного й того ж автора? Очевидно, усе залежить від цільового призначення його творів. Наприклад, одні – україно фільські – для обґрунтування «зіркового часу» гетьмана П.Скоропадського, інші – україно фобські – для доведення того, що ані за гетьманату, ані раніше держава Україна не існувала, а була суто «Южная Русь».

Питання про леґітимність гетьманської влади П.Скоропадського пояснюється О.Смирновим досить суперечливо. Так, він наголошує, що той був нащадком хоч і бокової гілки, але все ж гетьманського роду. А далі наводить украй сумнівні відомості про те, що у 1908–1909 рр., під час відзначення двохсотліття Полтавської битви, імператор Микола II, пам'ятаючи про вірність Івана Скоропадського Петрові I, запропонував його нащадкові стати гетьманом України, але той відмовився. Коли здивований самодержець сказав: «Ви ж нащадок гетьмана Скоропадського!», його фліґель-ад'ютант відповів: «Але в моєму домі більше шанують Мазепу!»[18]. Поза сумнівом, така відповідь не могла прийти в голову людини, вихованої на шанобі до свого роду. Тим більше, що ані тоді, ані пізніше П.Скоропадський не був таким ідейним мазепинцем, як його зображує О.Смирнов.

Очевидно, йому невідомо, що вже будучи главою держави, П.Скоропадський сам не взяв участь і не дозволив членам уряду бути присутніми на багатотисячній панахиді за гетьманом І.Мазепою у липні 1918 р. І причиною була чинна церковна анафема, яка все ще тяжіла (і тяжіє) над іменем І.Мазепи[19].

Наголошуючи на гетьманському родоводі П.Скоропадського як поважній підставі очолити Українську Державу в 1918 р.[20], О.Смирнов в іншій своїй книзі наполягає на відсутності прямої тяглості між державними утвореннями на території сучасної України. «Цей висновок цілком виправданий і стосовно можливої спадкоємності між малоросійською гетьманщиною XVII–XVIII ст. і гетьманатом Скоропадського зразка 1918 р.», – резюмує автор[21].

Не менш плутаними й суперечливими є уявлення О.Смирнова про «українське козацтво», «запорізьких козаків» періоду 1917–1918 рр. Сам же П.Скоропадський бачиться авторові «білим **кентавром українського козацтва**» – ґенерал у білій черкесці злитий воєдино з білим конем. А от що таке це саме тогочасне «українське козацтво» автор так і не пояснює.

Далі довідуємося, що П.Скоропадському «воскреслі з забуття історії *запорізькі козаки* (курсив мій – *Р.П.*) вручили булаву гетьмана»[22]. Очевидно, ідеться про з'їзд вільного козацтва у Чигирині (жовтень 1917 р.). Там дійсно П.Скоропадський був заочно обраний наказним отаманом, але ж не гетьманом[23]. Зрозуміло, що ці посади не адекватні. Якщо вже й говорити хоча б про віртуальне вручення булави (такого акту насправді не було), то це сталося на хліборобському з'їзді 29 квітня 1918 р., який проходив у київському цирку Крутикова. До речі, щоб якось пом'якшити булґаковську іронію щодо невдалого вибору місця проголошення гетьмана, автор указує, що й конституювання ленінського раднаркому відбулося в не дуже підходящому приміщенні – інституті шляхетних панянок[24].

О.Смирнов наголошує на великій увазі гетьмана до «козацтва, що відроджувалося» – його він вважає авангардом нації. Автор навіть ставить П.Скоропадського у приклад сучасним російським правителям і висловлює щирий жаль, що й через сімдесят років російське козацтво не досягло такого стану, як українське при гетьманові[25].

Проте, мабуть, авторові невідомо, що саме П.Скоропадський, ставши главою держави, віддав наказ про розпуск вільнокозацьких організацій. Як і той факт, що чимало колишніх отаманів брали активну участь у поваленні свого колишнього патрона. Не без гордості О.Смирнов говорить і про створення із нащадків українських козаків гетьманської ґвардії – Сердюцької дивізії. Але й словом не згадує про низьку боєздатність цього підрозділу й перехід сердюків на бік Директорії.

Урешті, можна було б погодитися з далекою від історичної дійсності гіперболізацією О.Смирновим «запорізького козацтва» зразка 1918 р. Адже він не тільки історик, а ще й підосавул Війська Донського. Але ж що тоді робити зі справжнім істориком О.Смирновим, який в іншій своїй книзі твердить, що відродження гетьманату було неможливим, адже в той час в Україні «уже не було не тільки козацтва як військового стану, але і його спадкоємців – південноросійських землевласників-дворян (Скоропадських, Лизогубів, Дорошенків). Так що гетьман П.Скоропадський тільки й міг утриматися на німецьких багнетах як буферна держава, утворена Німеччиною»[26]. Виникає просте запитання: а ким же були сам П.Скоропадський, прем'єр-міністр Ф.Лизогуб, міністри Д.Дорошенко, О.Рогоза, М.Василенко та інші нащадки давніх українських гетьмансько-старшинських родів? Відповідь міститься у передмові до першої книги, але як усе це узгодити в рамках творів одного

й того ж автора, де нагромаджено стільки суперечливих, а то й полярних тверджень?

Досить дивну арґументацію наводить О.Смирнов і при поясненні причин падіння гетьманату. Він переконаний, що відсутність боєздатної армії – це «не провина Скоропадського, і навіть не німецького командування, а російського офіцерства»[27]. Саме російські офіцери – прихильники єдиної і неподільної Росії – мали покласти голови за самостійну Україну. Чи не парадокс? Хоча дехто й клав, як офіцерські дружини ґенерала Кирпичова-молодшого та полковника Святополка-Мирського.

Іншу причину фіаско гетьманату автор пояснює підступами європейського масонства. Причому до примітивного просто. Паризькі «брати» не підтримали П.Скоропадського, оскільки він «мав низький ступінь посвяти, малий масонський градус і належав до початкового прошарку світового масонства – білого»[28]. Виходить, що займай П.Скоропадський більш високе становище в масонській ієрархії, то Антанта зберегла б гетьманат як самостійну державу. Хоч давно доведено, що в післявоєнних розкладах держав-переможниць таких намірів щодо України не було і близько.

У сучасній російській історіографії П.Скоропадському й О.Долґорукову ставиться на карб трагічна доля тисяч російських офіцерів – останніх захисників Києва від військ Директорії. Очевидно, за тих умов обидва мало що могли зробити для бажаного переходу офіцерства (та ще й зі зброєю) на Дон. О.Смирнов усю відповідальність перекладає лише на О.Долґорукова, який «повівся не по-ґенеральськи, не проконтролював виконання угоди» щодо роззброєння власних військ.

Автор переконує читача, що «гетьман пішов, не переодягаючись у форму німецького офіцера, не прикидаючись пораненим і не таючись, спокійно віддавши наказ по армії і підписавши останнє звернення до народу України». Спогади самого гетьмана свідчать, що це було не зовсім так. У будь-якому випадку назвати цей «вихід» почесною капітуляцією складно.

А от О.Долґоруков, як пише О.Смирнов, «рвонув з одним з останніх німецьких ешелонів», загубивши при цьому золотий портсигар із монограмою. Саме цей малодушний вчинок ґенерала письменник М.Булґаков і приписав гетьманові[29]. Твердження О.Смирнова про втечу О.Долґорукова до Німеччини спростовують спогади князя. Він змушений був переховуватися від властей Директорії, а потім і більшовиків. Згодом князь дістався армії М.Юденича, де командував дивізією[30]. Очевидно, О.Долґоруков не міг розраховувати на прихильність А.Денікіна, а, тим паче, на милість керівництва УНР. І трагізм долі хороброго і нескореного графа Ф.Келлера, розстріляного у Києві військовиками С.Петлюри, тому доказ[31].

Для вивищення «свого» героя О.Смирнов нерідко вдається до порівнянь, котрі не можна визнати вдалими. Так, він стверджує, що над петербурзьким будинком Скоропадських майорів «жовто-блакитний український прапор». І тут же докоряє екс-спікеру російської Верховної Ради Р.Хасбулатову за те, що над його підмосковною дачею не здійняте зелене знамено Ічкерії[32].

Участь П.Скоропадського у російсько-японській війні автор супроводжує запитанням: герой чи ідіот? Залишити друзів, комфорт, дружину і піти добровольцем? А П.Скоропадський пішов. І далі йде порівняння: «Чи можна уявити, щоб у січні 1995 р. хтось із московських бізнес-лідерів залишив би свій мерседес, віллу, родину, секретарку і добровільно вирушив штурмувати Ґрозний, згадавши, що він старший лейтенант запасу»[33]. Навряд чи слід коментувати такі сумнівні аналогії.

Для того, щоби показати, наскільки головний супротивник гетьмана С.Петлюра – «нікчемний семінарист-недоучка», О.Смирнов удається до абсолютного фантазування, стверджуючи, що П.Скоропадський – «випускник Сорбонни», «знав шість мов», «був людиною європейської освіти» тощо[34]. Звідки автор почерпнув ці відомості, уявити складно.

Щоби підкреслити вагу державотворчих здобутків П.Скоропадського О.Смирнов не без пафосу наголошує, що «гетьман підписав понад 400 найважливіших історичних актів»[35]. Тут усе правильно, крім епітету «історичних». Дійсно, П.Скоропадський підписав близько чотирьох сотень законів. Очевидно, автору невідомий механізм тогочасного законотворення в Українській Державі. Через відсутність представницького органу закони ухвалював уряд і вони набували чинності після затвердження гетьманом. Три чверті з них були рутинними розпорядженнями про виділення коштів на різні державні потреби. І навряд чи вони тягнуть на статус історичних.

Місцями образ ґенерала П.Скоропадського у зображенні О.Смирнова набуває містичного характеру (цит. за ориґіналом): «Генерал Скоропадский в бою вызывал у окружающих чувство какого-то сладострастного упоения смертью своей или врага»; «Ему поклонялись как античному богу войны Марсу»; «В этой голове, которую Скоропадский брил наголо, было что-то грозное, демоническое, колдовское»; «Белый призрак»; «Белый кентавр»; «Белый демон войны» і т.д.[36]

Прикро, що людина, яка взялася сказати правду про «вождя запорозького козацтва», погано знає його біографію. Так, О.Смирнов пише: «Перші десять років хлопчик [...] провів у родинній садибі»[37]. Тоді, як сам П.Скоропадський згадує: «Прожив перші 5 років мого життя за кордоном»[38]. Очевидно, видавець спогадів так і не спромігся їх прочитати.

Зустрічаються речі й зовсім неприпустимі для біографічного нарису. О.Смирнов стверджує, що син Данило, який народився 1904 р., – **це «остання дитина у сім'ї. Усього подружжя Скоропадських мало чотирьох дітей»**[39]. Гадаю, що Павло Петрович та Олександра Петрівна мали б усі підстави образитися на такого їх «життєписця», адже крім згаданих автором чотирьох дітей народилися ще Павло, який помер у дволітньому віці влітку 1918 р., і вже в еміґрації – Олена. І таких помилок, недоречностей і неточностей у невеликому за обсягом тексті чимало.

І, насамкінець, про книгу О.Смирнова як археографічний продукт. У передмові він повідомляє, що за кордоном Павло Петрович закінчив свої мемуари, які «ще жодного разу не видавалися ані в Україні, ані в Росії». Отже, виходить, що саме О.Смирнову належить пальма першості в публікації спогадів однієї з провідних політичних постатей доби Української революції 1917–1921 рр. Будь-хто із сучасних істориків позаздрив би евристично-джерельній знахідці автора. Проте укладач книги замовчує справжнє першоджерело публікації спогадів. У стороннього читача може скластися враження, що О.Смирнову пощастило натрапити в архівних фондах на забутий рукопис спогадів українського гетьмана, провести їх текстологічне, археографічне опрацювання і першим подати на суд читачеві.

Поза сумнівом, нічого подібного О.Смирнов не робив. Він просто взяв спогади П.Скоропадського, які вийшли у Києві 1995 р.[40], і перевидав їх. Мені, як члену редакційної колеґії й робочої групи укладачів цього видання, дуже прикро, що «письменник й історик» О.Смирнов діє у такий піратський спосіб. Адже він, скориставшись упорядкованими й опублікованими іншими науковцями спогадами, видав їх уже від свого імені як першодрук. І тепер на обкладинці мемуарів П.Скоропадського, пошанованого автором

високопафосною абракадаброю **«последний магистр ордена запорожского казачества – степных преславных крестоносцев XX века»** красується **«Александр Смирнов»** – замість прізвища автора П.Скоропадського! Чи по чину підосавулу Війська Донського така честь?

Та гірше те, що «першопублікатор» цих спогадів фактично вчинив наругу над виданням, підготовленим українськими вченими. О.Смирнов викинув надзвичайно кваліфіковану передмову проф. Я.Пеленського, умістивши свою вступну статтю-нарис, про наукову якість якої вже йшлося вище. Не подав він і важливих пояснень щодо засад мовного опрацювання тексту, а також достовірну коротку хроніку життя гетьмана (до речі, укладену його донькою Оленою). Не вагаючись, О.Смирнов вилучив весь, абсолютно необхідний для публікації історичних джерел, науково-довідковий апарат – коментарі, примітки, іменний та географічний покажчики. Така ж доля спіткала й уміщені в нашому виданні фотоілюстрації.

Яка наукова вартість таких, «обрубаних» О.Смирновим, спогадів – зрозуміло. Ясно також і те, що видати за «відкриття» саме ним цього важливого історичного джерела і «сказати всю правду» про П.Скоропадського О.Смирнов міг тільки таким «методом». Цілком очевидно, що він несумісний ані з науковою сумлінністю, ані з етикою вченого.

[1] *Широкорад А.* Последний гетман «независимой» Украины // http://nvo.ng.ru/printed/221032

[2] *Пученков О.* Украинизация Украины – опыт Скоропадского // **http://pda.regnum.ru/news/1172882.html**; *Его же.* Переворот в цирке // Родина. – 2007. – №7.

[3] *Бондаренко Д.* **Гетман Скоропадский: патриот, обречённый на коллаборационизм** // http://www.rus.in.ua/news/3022.html; *Дикий А.* Неизвращённая история Украины-Руси // http://ukrstor.com/dikij/

[4] *Деникин А.* Очерки русской смуты. Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – октябрь 1918. Воспоминания, мемуары. – Минск, 2003. – С.52.

[5] *Гражданов Ю.Д., Зимина В.Д.* Союз орлов: Белое движение и германская интервенция в 1917–1920 гг. – Волгоград, 1997; *Зимина В.Д.* Внутренняя политика белого правления П.Скоропадского // Революция и гражданская война: новое осмысление: Мат. междунар. науч. конф. – Симферополь, 1995.

[6] *Бутаков Я.* Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 – начало 1920 гг.). – Москва, 2000; *Цветков В.* Белые армии Юга России. – Москва, 2000; *Михайлов И.* Малоизвестные страницы деятельности правительства гетмана П.П.Скоропадского // Гражданская война в России: события, мнения, оценки. – Москва, 2002.

[7] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – Москва, 2008.

[8] Там же. – С.5.

[9] Там же. – С.30.

[10] Там же. – С.23–24.

[11] *Смирнов А.* История Южной Руси. – Москва, 2008. – С.192.

[12] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.21.

[13] Там же. – С.25.

[14] Державний вістник. – 1918. – 4 серпня.

[15] Там само. – 6 вересня.

[16] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.25.

[17] *Смирнов А.* История Южной Руси. – С.192.

[18] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.11.

[19] *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С.63–64.

[20] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.6.

[21] *Смирнов А.* История Южной Руси. – С.191.
[22] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.17.
[23] *Лободаєв В.* Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010 – С.110.
[24] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.21.
[25] Там же. – С.18.
[26] Там же. – С.17.
[27] *Смирнов А.* История Южной Руси. – С.191.
[28] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.27.
[29] Там же. – С.26.
[30] Там же. – С.27.
[31] Там же. – С.29.
[32] Там же. – С.30.
[33] Граф Келлер. – Москва, 2007. – С.878.
[34] Там же. – С.802.
[35] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.10.
[36] Там же.
[37] Там же. – С.24.
[38] *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.381.
[39] *Смирнов А.* Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.10.
[40] *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995 (видавці: Східноєвропейський інститут ім. В.Липинського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, Інститут східноєвропейських досліджень НАНУ).

The article analyses substantially the approach to the coverage of the figure of the last Ukrainian hetman Pavlo Skoropadsky and publication of his memoir heritage, which is atypical for modern Russian historiography. It is proved that the excessive glorification of celebrity personality leads to the creation of new myths and historical process depersonification.

О.П.Моця*

ДО ВИВЧЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ «ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»

У статті наводяться приклади, які ілюструють твердження, що при підготовці «Повісті временних літ» широко використовувалися цитати й цілі сюжети не лише з Біблії, а й з багатьох творів візантійських авторів.

«Літописи Київської Русі є одним із найпримітніших явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, складених латиною, вони написані рідною мовою, яка хоча і не цілком ідентична розмовній народній, усе ж дуже близька до неї. Цим обумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі. Літописи були надбанням не лише давньоруської книжної еліти, а й широких кіл освічених людей. Їх читали і перечитували впродовж багатьох століть, завдяки чому вони дійшли до нашого часу». Але при цьому слід відзначити й те, що «велика дослідницька робота, здійснена в галузі давньоруської літописної спадщини впродовж двох століть, зробила її повноцінним джерелом вітчизняної історії. Однак вона ще далеко не завершена. Давньоруські літописи містять настільки величезний і різноманітний обсяг інформації, що довго ще будуть предметом дослідницького інтересу істориків» – наголошував П.Толочко[1].

Одним із таких перспективних напрямів вивчення літописних списків є «принципово новий герменевтичний підхід до аналізу, наперед усього у тій частині їх інформації, котра традиційно випадала зі сфери уваги істориків й джерелознавців: запозичень із попередніх авторів, на які спирався у своїй роботі творець джерела. Цей підхід, з одного боку, базується на класичній текстології, що дозволяє встановити тексти (в текстологічному розумінні даного терміна), з котрими працює дослідник, вияснити їх генеалогію і взаємозв'язки, а також джерела, на які спиралися їх укладачі. З іншого боку, результати текстологічного аналізу втілюються в генетичному досьє твору. При цьому кожен із текстів, що дійшов до нашого часу, розглядається не як повністю завершений твір, а лише як результат редакційної переробки попереднього тексту й, одночасно, як своєрідний авторський варіант, чернетка тексту наступного. Ця загальна схема, за словами І.Данилевського, доповнюється виписками з інших творів, на котрі спирався автор чи редактор джерела в кожному конкретному випадку. Семантичний аналіз контекстів, з яких почерпнуті ці прямі або побічні цитати, дозволяє виявити пам'ять їх контексту. Комбінації, у котрі потрапляють ці фрагменти під пером літописця, створюють нові змістові ряди, в яких пам'ять контексту кожної використаної цитати приходить у складну взаємодію із пам'яттю контексту всіх інших цитат. Тим самим народжується принципово новий контекст, котрий складає, власне, зміст створюваного повідомлення»[2].

До цього слід лише додати, що автори літописних повідомлень використовували не тільки окремі цитати, а нерідко й цілі сюжетні моделі, насамперед із творів їх південних учителів. В.Ричка стверджує, що «орієнтація староруських книжників на біблійну традицію, ущільнена в даному випадку прямими текстуальними запозиченнями із книг Святого Письма, була невіддільно пов'язана з рецепцією візантійської політичної культури з її православним усвідомленням історичного процесу»[3].

* *Моця Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.*

Звичайно, вибірка текстів іноземного походження вітчизняним літописцем робилася не випадково, а цілком усвідомлено. При цьому слід також відзначити, що в давньоруських літописах, як і в інших зразках тогочасної літератури, не було прийнято якось виділяти цитовані фрагменти з решти тексту. Говорячи сучасною мовою, у них повністю відсутнє уявлення про авторське право. І все ж при цьому необхідно відзначити, що традиційне коло читання літописця та використання ним джерел можна в основному окреслити переліком грецьких хронік, апокрифічної літератури та Святого Письма[4].

І.Данилевський і В.Ричка у своїх працях, а також інші дослідники, зробили успішні спроби систематизувати численні випадки використання на Русі літературних «штампів» попередників, насамперед візантійців[5]. Без сумніву, ними проведена велика робота у цьому напрямі. Але, як стверджував літературний персонаж Козьма Прутков, «не можна обійняти неосяжне». Тож у даному випадку ми лише продовжимо працю попередників і наведемо приклади ще не до кінця використаних писемних джерел. А у зв'язку з публікацією зводів основних творів візантійської літературної спадщини зробити це стало набагато легше[6].

Звичайно, почнемо з недатованої частини «Повісті временних літ», де вміщено легендарну оповідь про перебування апостола Андрія на київських горах. А у «Слові четвертому **[похвалі] святому й всеславному апостолу Андрію**» та «Похвальному слові славному й всехвальному апостолу Христову Андрію Первозванному і повісті про його ходження на божественну проповідь та учинених ним чудесах» Нікіти Давида Пафлагона виведено класичний (за візантійськими мірками) образ учителя-проповідника. Як справедливо зазначає М.Бібіков, цей текст має важливе значення і для вітчизняної історії, оскільки характеризує образ самого Андрія – першовчителя східноєвропейських народів, адже він обійшов увесь «північний край», займаючись просвітництвом язичників, «охопивши Євангелієм усі області Півночі й усе узбережжя Понту». На цій основі пізніше й народилася версія про перебування згаданого апостола на території майбутньої Русі[7].

Якщо ж далі слідувати за хронологією історичних подій, то слід відзначити, що в тій же «Повісті» під 866 р. знаходимо повідомлення:

> **В лѣто 6374. Иде Асколдъ и Диръ на грекы, и приде в 14 лѣто Михаила цесаря. Цесарю же отшедшю на агаряны, и дошедшю ему Черные рѣки, вѣсть епаръ посла к нему, яко русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь. Си же внутрь Суду вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою сотъ корабль Царьград оступиша. Цесарь же едва въ градъ вниде, и с патреархомъ съ Фотьемъ к сущей церкви святѣй богородице Влахѣрнѣ всю нощь молитву створиша, та же божественую святы Богородиця ризу с пѣсними изнесъше в мори скут омочивше. Тишинѣ сущи и морю укротившюся, абье буря въста с вѣтром, и волнамъ вельямъ въставшем засобъ, бзбожныхъ Руси корабля смятѣ, и к берегу приверже, и изби я, яко мало их от таковыя бѣды избѣгнути и в свояси возъвратишася**[8].

Нагадаємо, що церква Богородиці на Влахернах розміщувалася поблизу бухти Золотий Ріг у Константинополі, де якраз і молилися імператор Михаїл III та патріарх Фотій. Похід русів на столицю могутньої імперії і звернення можновладців до Бога з проханням урятувати місто від войовничих нападників відбулося 15–18 червня 860 р., хоча існує і думка про два давньоруські походи – 860 та 866 рр.[9] Згадана вище риза належала самій

Діві Марії. Уважалося, що саме вона є захисницею міста на Босфорі. Тому під час оборони Константинополя від різних нападників церковнослужителі неодноразово діставали її зі сховища та намагалися за допомогою цієї християнської реліквії впливати на супротивника. О.Рапов допускає, що чудо з ризою Богородиці було заплановане церковниками заздалегідь. Установивши за певними ознаками, що на морі насувалася непогода, вони вирішили змочити край святині у воді, щоби пізніше приписати наслідки бурі гніву Богоматері на язичників-русів.

Слід відзначити й те, що деякі дослідники взагалі ставили під сумнів повідомлення про згаданий напад русів на Константинополь, стверджуючи, що події з бурею, котра викинула ворожу флотилію на берег, сталися ще 626 р., коли візантійську столицю атакували авари[10]. Але про це йтиметься нижче. А тут треба лише відзначити, що ця виправа русів була однією з багатьох, адже протягом IX ст. вони неодноразово шарпали імперію. Насамперед це стосувалося її кримських володінь – Херсон (Корсунь), Керч (Корчів), Сурож (Судак). Протягом того ж століття руси атакували й малоазійські володіння Візантії, пройшовши від Босфору до Амастріди. Паралельно робилися спроби мирних контактів із тими, хто значною мірою контролював міжнародну політику. Зокрема, про це свідчить відправка руських посольств до Візантійської, а потім і Франкської імперій, що знайшло відображення у відомих Бертинських анналах.

Та повертаючись до першого відомого нападу русів на візантійську столицю, слід відзначити, що він став буквально «громом серед ясного неба», а тому на протязі п'яти століть являвся сюжетом хронік, релігійних піснеспівів, вдячних виступів, часословів, проповідей, офіційних циркулярів. Згадана подія не стала для імперії ані ординарним прикордонним конфліктом, ані звичним нападом одного з варварських племен, а протиборством із небезпечним і грізним супротивником, нехарактерним явищем, а, можливо, і таким, що пролунало на весь тогочасний європейський та близькосхідний світ, як і попередні напади на Візантію персів, аварів й арабів. Після того в зовнішній політиці імперії на довгі роки кожна з цих нових держав займала особливе, досить значне місце[11].

А про блискавичність нападу нового противника свідчить його оцінка патріархом Фотієм: «Откуда упал на нас этот дальносеверный и страшный перун?», що було зафіксовано в одній із його бесід. Про цю сумну для візантійців подію свідчить ще один сучасник – уже згаданий Нікіта Давид Пафлагон, біограф патріарха Ігнатія (хоча він робить це скупіше, ніж Фотій). У ті ж роки була створена ще одна церковно-літературна пам'ятка, сюжет якої безпосередньо навіяний вищезгаданою подією – «Слово на положення ризи Богородиці у Влахернах». Четвертим повідомленням у ті часи, в якому теж було відображено події, пов'язані із самим нападом, став лист папи Миколая I до імператора Михаїла III, написаний у вересні 965 р.; п'ятим свідченням слід визнати «Акафіст Божій Матері» – гімн, створений у честь Богородиці, яка рятувала місто від нападів ворогів. Але не лише протягом IX ст. існували згадки про цей похід. Про нього пишуть і в X (продовжувач хроніки Феофана, Симеон Логофет), як і в XI–XII ст. (хроніки Георгія Кедріна, Іоанна Зонари, Михаїла Гліки, Льва Граматика та ін.).

Тож реальна картина облоги Константинополя вимальовується досить чітко, хоча й існують відмінності в повідомленнях різних авторів. «Місто майже [...] було підняте на спис», – зазначав у своєму другому посланні той самий Фотій. У такій складній обстановці духовні ієрархи вирішують рятувати церковні цінності, зокрема ризу Богородиці, яка зберігалась у Влахерн-

ському храмі: покриття раки із золота і срібла розрубали, а її саму перенесли до центральної частини міста. Після нічної молитви при величезному скупченні народу ризу вийняли із раки, розвернули і показали натовпу. Люди падали навколішки, звідусіль лунало «Господи, помилуй!». Після цього святиню перенесли до Софійського храму, де молитва тривала. Так описуються ці дійства у «Слові на положення ризи Богородиці у Влахернах». А Симеон Логофет події викладає дещо інакше: у присутності великої кількості людей край ризи Богородиці було впущено в море, після чого й розігралася буря, яка розкидала кораблі русів. Така версія знайшла відображення і у хроніці продовжувача Георгія Амартола та більш пізніх хроністів, як і в «Повісті временних літ», звідки й було взято наведену нами вище цитату. Ані Фотій, ані «Слово» Георгія Хартофілакса, ані продовжувач Феофана не згадують про опускання ризи в море, ані про бурю, яка начебто і стала причиною поразки русів. У цих джерелах зняття облоги пояснюється дещо інакше: руси відступили, коли ризу пронесли по міських мурах.

25 червня обложені побачили, як руси відходять від міста, а 2 липня ризу у святковій обстановці повернули на «законне місце» – до раки Влахернського храму. Із того часу день 2 липня став одним із найбільш значних храмових свят даної церкви, що також підтверджує значимість описаної події та її відголос у свідомості візантійців.

Подібне протистояння імперії з новими ранньодержавними «варварськими» утвореннями, що формувалися на землях Центральної та Східної Європи й на Балканах, не стало для Візантії новиною: у VI ст. вона була змушена визнати Аварський каганат, у VII – Болгарське царство, у VIII ст. – Хозарську державу. В усіх цих випадках нові структури, заявляючи про себе на міжнародному рівні, буквально виривали у Візантії своє визнання силою – чи то прямими нападами на Константинополь, чи через серії спустошливих війн. У 860-х рр. настала черга Русі[12].

Але повертаючись від розглянутої дати до більш ранніх часів, слід звернутися до проповіді Феодора Сінкелла (в російському перекладі С.Іванова), пресвітера константинопольської Святої Софії, який жив в добу імператора Іраклія й виголосив промову в першу роковину облоги рідного міста 7 серпня 626 р. варварами – аварами на чолі з їхнім хаганом: «А в заливе [Золотой] Рог [хаган] заполнил моноксилы славянами и другими свирепыми племенами, которые он привёл [с собой]. Доведя число находившихся там варварских гоплитов до огромного множества, он приказал [флоту] налечь на вёсла и с громким криком двинулся против города. [Сам он] начал приступ, мечтая о том, что его воины на суше низвергнут стены города, а моряки продолжат лёгкий путь к нему по заливу. Но повсюду Бог и Дева Владычица сделали его надежды тщетными и пустыми. Такое множество убитых врагов [пало] на каждом участке стены и столько повсюду погибло неприятелей, что варвары не смогли даже собрать и предать огню павших. А в состоявшемся на море сражении Богородица потопила их моноксилы вместе с командами перед собственным её Божиим храмом во Влахернах, так что весь этот залив наполнился мёртвыми телами и пустыми моноксилами, которые носились по воле волн, плавали бесцельно, если не сказать бессмысленно. Всего этого было так много, что по заливу можно было [ходить], словно посуху. Что одна только Дева вела это сражение и одержала победу несомненно явствовало из того, что сражавшиеся на море в наших судах были обращены в бегство первым же натиском вражеских полчищ. Дело уже шло к тому, чтобы [они] поворотили корму и открыли врагам лёгкий доступ к [городу], если бы человеколюбивая Дева не упредила этого своим могуществом и не явила бы силу [...] Некоторые говорят, что наши [воины] были подвигнуты

к отступлению не страхом перед противником, но что сама Дева, желая показать свою власть творить чудеса, приказала им притворно отступить, чтобы варвары потерпели полное крушение около её святого храма, нашей спасительной пристани и тихой гавани – Влахернского храма Богородицы»[13].

Складно сказати, чи повторився за 234 роки шторм на Чорному морі, який дозволив візантійцям в обох випадках впоратися з небезпекою. Це аж ніяк не можна встановити навіть використовуючи сучасні наукові методи досліджень кліматологів. Але ми можемо впевнено говорити про інше: під час вивчення літописних текстів (особливо ранніх) науковці досить аргументовано обґрунтували факти того, що кожна помітна подія, викладена в них, знаходила відповідність у біблійних, передусім старозаповітних, подієвих моделях[14].

Перехідною ланкою між двома розглянутими походами, вірогідно, могли стати для літописців доповнення до хроніки Георгія Амартола, де, зокрема, повідомлялося:

> **Царь же на Агаряны изиде воєвать, Сорифанта в Костянтинѣ градѣ оставивь. Дошедшоу емоу Чрѣныа Рѣкы глаголеми, и се абие вѣсть емоу епарха посла, яко Роусь на Костянтинь град идоу, Асколдъ и Диръ, и тѣмь царь прочь не идє. Роусь же, вноутрь Суда вшедше, много оубійство христианомъ створиша, и пришли бо бяхоу въ двоюстоу людеи, Костьянтинь градъ остоупишя. Царь же дошед єдва въ град вниде и съ патриархомъ Фотиємь къ соущіи церкви святыя Богородица Влахєрнѣ, и абиє пакы всюнощноую молбоу створиша ... Тачє божествноую святыа Богородица ризоу с пѣсньми изнесша, в мори скоуть омочившє. Тишинѣ же соущі и морю оукротившоуся, абиє боуря съ вѣтромъ въста, и влънамъ великиємъ въздигшимся за собь, безбожных Роуси лодиа възметє, и къ брегоу привержени избиени, яко мало от них от таковыя бѣды избѣгноути и въ своаси с побѣжденіємъ възвратишася**[15].

Про перше хрещення русів після їх згаданого походу свідчить Іоанн Скіліца (окрім патріарха Фотія) у своєму «Огляді історій»: «И заключив договор с росами, он добился того, что стали они сопричастны спасительному крещению; послан был к ним и архиерей». А у відповідному тексті «Життєопису Василія», як відомо, фігурує архієпископ. На думку М.Бібікова, «архієреєм» міг бути названим і простий єпископ[16]. У цій же праці, під час опису походів Святослава Ігоревича на Балкани, зафіксоване унікальне свідчення про посаду візантійського намісника у Херсоні (Корсуні) – протевон.

Узагалі про Святославові походи на Дунайську Болгарію розгорнуто повідомляє як Іоанн Скіліца, так і Лев Диякон у своїй «Історії». Ця інформація в основному перекликається з описом військових дій за «Повістю», хоча в деталях вони доповнюють одне одну. Так, Лев Диякон указує на зовнішній вигляд великого князя київського та особливості смерті його батька Ігоря Старого (тут немає сенсу ще раз наводити широковідому інформацію). Узагалі, можна допускати, що свідчення про походи надавали безпосередні їх учасники з обох сторін.

А от у «Хронографії» Михаїла Пселла під час розповіді про повстання Варди Фоки у 988 р. повідомляється про те, що на допомогу імператорові Василію II прибув загін «скіфів Тавра», під яким розуміють шеститисячний корпус із військової дружини Володимира Святославича, котрий одружився з сестрою Василія та Констянтина – Анною. Таким чином, це свідчення – хронологічно перша згадка про контингент русів у Візантії після прийняття східними слов'янами християнства як офіційної релігії[17].

Цікавими є й деталі військових маневрів візантійських суден на морі у протистоянні з давньоруськими під час подій 1043 р., коли син Ярослава Мудрого – Володимир разом із воєводою Вишатою спочатку потрапили у шторм, а потім ще й були розгромлені візантійцями. Лише близько 1052 р. між Руссю та Візантією було укладено мирну угоду, згодом зміцнену шлюбом Всеволода Ярославича із донькою Константина IX Мономаха – Марією[18].

Про участь «тавроскіфів» у складі імператорської гвардії Михаїла VI під час битви 1057 р. в околицях Нікеї проти бунтівного Ісаака Комніна той же Михаїл Пселл повідомляє, що вони перебували і в складі військ Комніна разом з «італійцями» – тобто, сіцілійськими норманами: «Глаза тех и других ярко сверкали. Если первые подкрашивают глаза и выщипывают ресницы, то вторые сохраняют их естественный цвет. Если первые порывисты, быстры и неудержимы, то вторые бешены и свирепы» (тут «італійцями» (першими) названо переселенців у Сицилію зі Скандинавії, а «тавроскіфами» (другими) – з Русі).

І це лише кілька нових прикладів на обґрунтування тези, що авторами «Повісті временних літ» були люди начитані й добре обізнані зі зразками тодішньої, зокрема візантійської, літератури, які цілком свідомо та цілеспрямовано їх використовували. А ті деталі опису історичних подій, котрі не потрапили на сторінки давньоруських літописів, теж є важливим джерелом для кращого та якіснішого викладення окремих історичних сюжетів.

[1] *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005. – С.5, 8.
[2] *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004. – С.269–270.
[3] *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.89.
[4] *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические основы… – С.57, 79, 111.
[5] Там же. – С.56, 68–72, 89–90, 98, 128, 226; *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим»… – С.6, 18, 20, 46, 73, 88, 114, 127, 139, 144–145, 148–151 та ін.
[6] Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т.I (I–VI вв.). – Москва, 1991; **Т.II (VII–IX вв.). – Москва, 1995; Древняя Русь в свете зарубежных источников**: Хрестоматия. – Т.II: Византийские источники. – Москва, 2010.
[7] Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.134.
[8] Полное собрание русских летописей. – Т.I: Лаврентьевская летопись. – Москва, 1962. – С.21–22.
[9] *Раппов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1988. – С.84–85.
[10] *Васильевский В.Г.* Авары, а не русские, Феодор, а не Георгий // Византийский временник. – 1893. – Т.3. – С.83.
[11] *Сахаров А.Н.* «Дипломатическое признание» Древней Руси (860 г.) // Вопросы истории. – 1976. – №6. – С.37–38.
[12] Там же. – С.38, 44.
[13] Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т.II. – С.85–87.
[14] *Данилевский И.Н.* Библия и «Повесть временных лет» // Отечественная история. – 1993. – №1. – С.79; *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим» … – С.47.
[15] Цит. за: *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим»… – С.18–19.
[16] Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.218.
[17] Там же. – С.235, 242.
[18] *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С.80.

The article provides examples that illustrate the assertion that widely used in the preparation of «Tale of Bygone Years» were quotes and entire stories not only from the Bible, but also from many works of Byzantine writers.

Д.С.Вирський*

БИТВА ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ 1626 р. ТА «РЕЛЯЦІЯ ПРАВДИВА...» ЯНА ДОБРОЦЕСЬКОГО

У статті проаналізовано наративні джерела битви під Білою Церквою 1626 р., зокрема малознаний твір Я.Доброцеського «Реляція правдива...». Зауважено його неабиякий потенціал щодо відтворення помітної події першої половини XVII ст. в Україні.

Із часів, коли народники заспівали про «іскру сокритую», яка ось-ось обернеться «силою несокрушимою», внутрішня історія фактично виграла змагання за «роль першого плану» в історії зовнішньої. Місцями останню взагалі витіснили з «героїв» у «декорації». Відтак, і тривалий час скромний в очах сучасників козацько-шляхетський конфлікт заступив/затулив для класичної модерної української історіографії сюжети «україннх війн», які більшістю співгромадян і «міжнародною громадськістю» трактувалися як основні події в Україні, суть її специфічної історії (зрозуміло, це також був по-своєму штучно обмежений образ).

Отже, не дивно, що, попри відносно добру «заджереленість» подій, навіть фахівці мають доволі смутне уявлення про щось поза суто літописно-хронологічним «року N-го трапилася війна/набіг/битва». А оскільки мені вже доводилося спеціально займатися розсуненням «кордонів представлення» окремих «україннх війн» (битва під Ольшаницею 1527 р., відбиття набігів 1575 і 1589 рр.)[1], не стане дивиною і мій інтерес до битви під Білою Церквою 1626 р.

Зауважмо, що модерна вітчизняна історіографія не має спеціальних розвідок, присвячених цій історичній події. Вивчали її завжди «в контексті» – історії козаччини, біографій визначних осіб (Стефан Хмелецький, Михайло Дорошенко) і т.ін. Звідси – фраґментарність представлення подієвої канви, невикористання важливих джерел. Зокрема, досі «неопрацьованою» українськими істориками[2] залишається друкована віршована хроніка тих подійби – «Реляція правдива погрому поганства під Білою Церквою року 1626 дня 7 жовтня щасливо отриманого його милістю паном Стефаном Хмелецьким, хорунжим Брацлавського воєводства, котрого поганства з нуредин-султаном у кількості було вісімдесят тисяч. Найвищому Господу нехай буде честь і хвала, і то Яном Доброцеським поміж люди подана [книжка]. У Львові, у друкарні Яна Шеліґи, й[ого] м[илості] о[тця] архієпископа львівського друкаря» («Relacya Prawdziwa POGROMU POGANSTWA POD BIAŁĄ CERKWIĄ Roku 1626. dnia 7. Octobra szczęśliwie otrzymanego. Prez Iego Mosci PANA STEPHANA CHMIELECKIEGO, Chorązego Woiewodztwa Bracławskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn, Sołtanem, w liczbie było Ośmdźieśiąt tyśięcy. Naywyższemu Panu niechay będźie cześć y chwała, a to Przez IANA DOBROCIESKIEGO miedzy Ludzie podana. WE LWOWIE, W Drukarni Iana Szeligi I.M.X. Arcybiskupa Lwowskiego Drukarza»).

Більш знані фахівцям такі джерела з описами битви під Білою Церквою, як лист С.Хмелецького, лист від 20 жовтня 1626 р. невідомого інформатора з Бару[3] та інформація про битву в хроніці Павла П'ясецького[4]. Менш вартісними є звістки з творів Яна Велевицького[5] та Шимона Старовольського[6].

* *Вирський Дмитро Станіславович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*
E-mail: vyrsky@yahoo.com

З інформацією з супротивного боку традиційно сутужніше. За неї може правити хіба «розпит» татарських бранців, невдовзі по битві взятих у полон московитами[7]. Утім, разом із «Реляцією правдивою...» всі вони дозволяють доволі повно реконструювати цю історичну подію.

Перш, ніж перейдімо до розбору тексту, дозволю собі кілька слів про автора та характер його єдиного відомого літературного твору. Інформації про Яна Доброцеського небагато. Рід його (доволі давній) походив із Краківського воєводства (прізвище взяте від села Доброцеша). Печатався гербом Брохвич (на срібному полі червоний здиблений олень)[8]. За гербовником К.Несецького, один із Доброцеських був ротмістром. Далі автор згадує того самого Я.Доброцеського як мечника брацлавського та збирача державних податків (поборцю) часів сейму 1629 р.[9] На цьому сеймі Я.Доброцеський був послом Брацлавського воєводства[10] і саме там його призначено одним із поборців, яких затверджували щорічно[11].

Сучасний польський історик Г.Литвин наводить Доброцеських як приклад «цілковитої асиміляції» прибульців місцевим (українським) середовищем[12]. На підставі звісток, що Я.Доброцеський був одружений із «русинкою» (Маруся Доброцеська) та й поборовий реєстр 1629 р. підписав кирилицею, дослідник припускає, що цей шляхтич навернувся на православ'я. Історик також навів дані про маєтності родини Доброцеських – села Борсків, Вітава, Сутиськи та частина Ворошилівки у Брацлавському воєводстві[13]. Імовірно, автор «Реляції правдивої...» був державцею Рашкова – маєтності Т.Замойського у Руському воєводстві. Уряд брацлавського мечника він отримав 1629 р.[14]

Із раніших звісток про цього жовніра-віршописця відомі лише його справа (4.IX.1624 р.) із Мироном Сербиновським, який нібито неслушно шукав своїх збіглих підданих у Борскові Я.Доброцеського[15] та лист Кшиштофу (II-му) Радзивіллу з Вінниці від 5.VI.1628 р.[16] Отже, якщо автор «Реляції правдивої...» оповідав про битву під Білою Церквою з власних вражень (що вельми правдоподібно), то участь у цій кампанії – це один із перших відомих фактів його біографії. З тексту твору дізнаємося, що також автор уважав себе клієнтом («слугою») відомого маґната Томаша Замойського. У вересні – жовтні 1629 р. брацлавський мечник брав участь у відбитті татарського набігу на Західну Україну[17]. 8.II.1631 р. на черговому сеймі у Варшаві Сиґізмунд III надав Я.Доброцеському пожиттєво с.Лашки у Львівському старостві (раніше село тримали Олександр і Андрій Подоські)[18]. Причому «обґрунтоване» надання особистими військовими заслугами під Цецорою (1620 р.), Хотином (1621 р.) і за бої з татарами під хоругвами С.Хмелецького.

Загинув брацлавський мечник восени 1634 р., виконуючи завдання свого «патрона», коронного підканцлера Томаша Замойського, від рук сумнозвісного в Україні шляхетського «відморозка» – Самійла Лаща. Останній ж бо 17.III.1631 р. змусив свою родичку, вдову віленського каштеляна Єроніма (Ігоря) Ходкевича, поступитися на його користь маєтками Котельна, Вчорайше, Новий Ружин і Паволоч. Удова виїхала до рідні та згодом вирішила відступити свої законні права такій високоповажній людині, як Т.Замойський. Він і направив Я.Доброцеського, який мав увести свого пана у володіння новими маєтностями. Але як тільки брацлавський мечник з'**явився у Вчо**райшому С.Лащ напав на нього і вбив (хоча 1635 р. таки змушений був визнати права Т.Замойського)[19].

Щодо твору Я.Доброцеського зауважимо, що він виконаний у на той час уже добре відомих формах віршованої хроніки (реляції). Причому, це доволі пересічна як за літературними, так і аналітичними характеристиками праця (наприклад, твір Я.Доброцеського явно програє «Хроніці жалісній»

Б.Папроцького від 1575 р.). Але вона досить органічно виглядає на тлі праць інших «жовнірських» істориків-поетів (як-от «Реляція Кам'янця, взятого турками у році 1672» С.Маковецького). Точна дата публікації невідома, але оскільки подібні видання вкрай рідко далеко у часі відбігали від описуваних подій, то навряд чи помилимося, датуючи книжку кінцем 1626 або 1627 рр.

Мотиви, що підштовхнули автора взятися за перо, сам Я.Доброцеський сформулював у доволі вишуканій передмові-дедикації Т.Замойському. Це «любов до Вітчизни» та бажання їй добробуту й слави. Причому, він прирівнює працю вченого-письменника до «ратних трудів» жовніра («Два особливо способи **[...] бачу, якими любов у людях щодо Вітчизни показується**: один – неприємності від неї відвертання; другий – пожитків у ній примноження. Перший є тих, котрі своїми втратами, трудами, коштом, *життя нарешті й здоров'я свого затратами* неприятельські наїзди від Вітчизни мужньо відбивають. Другий – то тих, котрі її в мирі оздоблюють науками поштивими або обороною, і примноженням їх *на справжнє добро громадське,* або є великі й розумово лише високому служать. Вони по-іншому Вітчизні потяг свій засвідчують, велику славу *та безсмертне ім'я у всіх нащадків*, приносять, бо їх з посполитої громади *довічно у вічності* вирізняють вольності, маєтності, гідності, надання, нарешті *істинну громаду* в тій вітчизні чинять, [як] чудово [сказав] Еврипід: *Збираючи всі думки і мистецтва, / Друзі батьківщини благополуччя її покращують*»).

Взірцем поєднання обох шляхів служби Вітчизні Я.Доброцеський проголошує Юлія Цезаря. Подібним останньому він оголошує й свого пана – Т.Замойського, ретельно вираховуючи «спільні риси» цих двох історичних героїв. Тож, антична «рамка» сучасності для автора «Реляції правдивої...» має не лише естетичний (за панівними ренесансними літературними конвенціями), але й етичний, політично-утилітарний зміст.

Отже, Я.Доброцеський цілком вправно оперує риторичними засобами свого часу (до речі, засвідчений у тексті передмови пієтет перед Замойською академією підштовхує до гіпотези, що саме звідти – «освіта» нашого героя, хоча місце видання (Львів) також може вказувати на місце його alma mater). Античний декор (у т.ч. латиномовні вислови) він використовує досить помірковано й без нерідких для тогочасних літераторів надмірностей.

Традиційний міфологічний «заспів» у Я.Доброцеського на диво коротенький (усього лише: «Не Геліконські ліси і біжучі животворні води / Парнаські описувати буду, але криваві бої / Марса некорисного і Беллони діло, / Котре на Катонських рівнинах точилося»). До речі, «Катонські рівнини» («поля Катонські») – це вже спуск «із небес на землю», місцевий білоцерківський топонім (Катунь, Хатун – від татарського «жінка», «жіночий»), який прив'язаний до тутешньої значної степової прогалини, нетипової для Київського Полісся. Її традиційно використовували татари при нападах на Правобережну Україну, для протидії чому й виник замок Біла Церква.

Далі вже йде «репортаж» цілком «по справі». Поштовх для розгортання сюжету дає герой-лиходій – «хан татарський». Він надсилає чотирьох «султанів» (традиційне титулування для представників династії Ґіреїв) «потужно наступити на Сарматські краї, / Яким права насіння Лехове подає».

Звернімо увагу на доволі «тонке» розуміння Я.Доброцеським популярного «сарматизму». За ним, поляки («Лехове насіння») – це лише законодавча/системоутворюча верства в реґіоні. Гадаю, це може бути слідом осмислення специфічно українських реалій, в яких роль «польського елементу» важлива, але аж ніяк не всеохопна.

Тут таки зауважимо відсутність у Я.Доброцеського інтересу до з'ясування військово-політичного підґрунтя набігу. Війна починається, адже герой-ліходій «хтивий до крові і держави християн» (узагалі, як і більшість сучасників, Я.Доброцеський вправно володіє «хрестоносною» та антиісламською риторикою). Тут він явно програє іншим спостерігачам (Я.Велевицькому та П.П'ясецькому), які знають про те, що татари пішли в набіг, зокрема, і у зв'язку зі «зв'язаністю» основних сил коронного війська на театрі війни зі Швецією. Невідомо йому й про те, що сам С.Хмелецький заздалегідь (ще у вересні) був оповіщений про татарський похід (П.П'ясецький).

Нічого не оповідає Я.Доброцеський і про наміри татар, про які знаємо з листа С.Хмелецького. За ним, татари вже перейшли було Рось і рушили повз Антонів (нині село Сквирського р-ну Київської обл.) у напрямку Старокостянтинова (отже, метою походу була Волинь), але почули про військо оборонців і повернулися за Рось.

Попри те, що позиція на Катонському полі (на правому боці Росі, навпроти Білої Церкви) зручна для оборони, вона доволі складна для відступу[20]. Це був своєрідний мішок, куди татари загнали себе самі, уступивши коронному війську стратегічну ініціативу. При тому, що маневреність була традиційною складовою успіхів татар, це можна вважати їх суттєвим прорахунком.

На чолі татарського війська, за Я.Доброцеським, стояли: «Нуредин[21] із трьома ще солтанами – Сефер-Ґіреєм[22], Бухар- і Стан-Ґіреями[23]». Це були вожді з невеликим бойовим досвідом. Для нуредин-султана взагалі, як видається, це був перший самостійний похід. Родову молодь відправила у цю виправу й кримська аристократія (відомо про присутність у війську синів Батир-бея, голови найвпливовішого роду Ширін, та синів вождя буджакців – Кантемира-мурзи). Найдокладніше вираховує мурз-командирів татар лист С.Хмелецького – це Мардах, мурза ноґайський; мурзи, підлеглі Кантемира; Юрч-мурза і Тухтемир-мурза, сини Кантемира; Нартх-мурза та Алкізерей-мурза, сини Батир-бея; Велізах-мурза, син Алізи-мурзи[24].

Значною мірою військо складалося зі злиденних ноґайців (татари «Казиєва улусу» з Північного Кавказу). Отже, навіть за внутрішньокримським розкладом ця армія не відрізнялась «якістю». Сам С.Хмелецький писав, що у супротивника чимало «мотлоху» – «казанджиїв»[25]. Хоча бойовий дух татар був, напевно, доволі високим, адже зовсім свіжою була пам'ять про відносно успішні набіги: самого кримського хана у січні 1626 р. – на Західну Україну та буджакців Кантемира у травні того ж року – на Поділля.

Дані про чисельність «армії вторгнення» доволі розмаїті. Я.Доброцеський називав і 80, і понад 100 тис. Сам С.Хмелецький та Ш.Старовольський лічили татар на 40 тис. (як вояків, так і практично небоєздатного «мотлоху»). П.П'ясецький згадував про 30 тис. вояків неприятеля. Самі татари називали лише цифру своїх втрат за цілу кампанію – до 10 тис. полеглих і полонених.

Усі ці цифри традиційно завищені. Якщо врахувати, що сам Я.Доброцеський обрахував чисельність окремого підрозділу «солтана» Бухар-Ґірея у 4 тис., а осіб такого статусу у татарському війську було лише четверо, то можемо припустити, що загалом татар було 16 тис. Причому, частину війська розпустили «в загони», тобто на пошук здобичі в околицях табору-коша (за Я.Доброцеським, на лівому березі Росі перебували принаймні два великих загони – 4-тисячний Бухар-Ґірея та менший, але не малий, підрозділ синів ширінського вождя Батир-бея). Отже, у коші під Білою Церквою залишалося, очевидно, близько 10 тис. татар.

Із листа С.Хмелецького можна ще додати, що загонам звеліли повертатися «на третій день», отже, зона пустошення становила десь 100 км у радіусі.

У листі інформатора з Бару повідомляється, що загін Бухар-султана був аж під Фастовом. Утім, шкоди від татар були мінімізовані, адже, як повідомляв той самий інформатор, «повсюди люди остережені були» (Бухар-султан захопив ледве сто і кількадесят бранців, і в татарському коші знайшли не більше).

Сили С.Хмелецького спостерігачі обраховували у понад 5 тис. (з яких не менше 1 тис. – реєстрові козаки) (Я.Доброцеський); 5,4 тис. (Я.Велевицький); 9 тис. (2 тис. кварцяних + 1 тис. маґнатських надвірних + 6 тис. реєстрових козаків) (П.П'ясецький). За згаданими в Я.Доброцеського іменами ротмістрів-командирів підрозділів можемо скласти реєстр цього війська:

– кварцяні: рота-полк самого С.Хмелецького, роти Мелешка[26], Байбузи[27], стражника Гослицького[28], Хоцімерського[29] (хоругва волоська);

– маґнатські та волонтерські (охотницькі): підрозділи Дзика[30], Шкленського[31], Свядцького[32] і Рохожинського[33], Олександра і Романа Мікулинських[34], Верховського[35], Лукіана[36], Скиби[37], Сефера[38], Зозулинського[39]; плюс ще «піхота Корецького»[40];

– хоругви Ґузельфі[41] і Літинського[42], походження яких неясне; згадуються ще імена «Чарната» і «Карадзо», але, здається, це офіцери хоругви-полку С.Хмелецького;

– реєстрові козаки: не менше 1 тис. з арматою (артилерія), очолювані старшим (гетьманом) Михайлом Дорошенком[43].

Отже, як видається, суто кварцяних було навряд чи більше 1 тис. (такі роти зазвичай мали 100–200 коней), але, можливо, із ними разом порахували «ординатів» (6-сотенний (?) загін Острозької ординації) та волонтерів-охотників (тоді більш-менш виходимо на цифри П.П'ясецького – 2 тис. кварцяних + 1 тис. надвірних). До всього, «українне військо» С.Хмелецького мало у своєму складі незначну кількість важкої кавалерії (кварцяні гусари майже у повному складі пішли на шведський фронт).

М.Дорошенко, напевно, не вивів у поле весь 6-тисячний реєстр, адже хтось мав залишитися на Запоріжжі, а хтось прикривав міста Київщини. Але, цілком вірогідно, кількість реєстровців-учасників бойових дій стрімко зросла вже після битви, коли розпочалося переслідування відступаючих і розсіяних татар.

Отже, цифри 5–5,4 тис. вояків, напевно, досить реалістичні для чисельності «польової армії» С.Хмелецького. Проти 10-тисячного війська гірше споряджених татар – на той час доволі прийнятний розклад як для відкритого бою. Не дивно, що вождь коронного війська не вагався нав'язати супротивнику битву.

У таборі під Оратовим С.Хмелецький зробив огляд військам, виступив перед лицарством із промовою та запропонував вислати до неприятельського війська «під'їзд», який мав провести традиційну розвідку боєм. Охочих іти в під'їзд було чимало, але зупинилися, як на найпридатнішому для цього підрозділі, на волоській хоругві Хоцімерського.

Головні сили С.Хмелецького, виступивши ще в ніч, рухалися слідом за авангардом. Військо йшло «одним цугом» (себто, лінією, не табором, отже, на татарську атаку не чекали). Від прямого шляху на Володарку відхилилися тільки до Тетієва, маєтності Шкленського, де з'єдналися з вісьмома сотнями реєстровців на чолі з Дорошенком[44]. Їх Я.Доброцеський характеризує як «добірних козаків / І з арматою порядною, і славних юнаків[45]». Далі рушили разом. Причому, реєстровці, «як звичайно», на стоянці збудували укріплення: «І табір своїм порядком чудово утворили». Тут стали чекати звісток від авангарду Хоцімерського.

Зрештою було вирішено послати йому на допомогу хоругву Мелешка, а з ним і Дорошенка (з мобільнішою частиною реєстровців?). Ті наздогнали

Хоцімерського, порадилися і розпочали полювання на «язика». Пощастило не відразу, адже нікого «від купи не могли витягти», але зрештою Хоцімерський узяв «язика свіжого» і доставив його Хмелецькому, на радість усьому війську. Вірогідно, цей епізод розвідки боєм слід співвідносити з інформацією «розпиту» татарських бранців про те, що «литовские люди, пришед на их обоз, *скрадили у них караул*».

С.Хмелецький тоді провів майже безсонну ніч, готуючи підрозділи до битви («Мало за цілу ніч сплячі, вже військо шикував»). Уранці військо перейшло річку Рось біля Володарки, де застало ще понад 200 козаків (які приєдналися до війська?). На півдорозі від татарського коша зустріли загони Хоцімерського, Мелешка, Дорошенка, які привели «язика». Його допитали і рушили далі – ще на «милю» (6–15 км) під татарський кіш. Як пише Я.Доброцеський: «Табір і військо в порядному шику справлені / **В обережно**му порядку під кіш були проведені. / І пройшовши давньої роботи окопище / За яким став кіш татарський оподаль, не близько».

Вірогідно, саме про це «окописко» згадано і в листі невідомого інформатора з Бару: «У першій сутичці в п'ятницю з кошовим військом перешкодив нашим той довгий вал, через який табір переходячи, на прикре місце потрапивши, загальмувати мусив». Саме на це й розраховували татари, але досвідчений у боях із кримцями С.Хмелецький дав собі раду з труднощами позиції.

Тут Я.Доброцеський співає справжню оду талантам командира українного війська:

І вже Орда в своєму порядку в готовності була
Котра війську польському мужньо протиставилася.
А Хмелецький, як звичайно, фортелі винаходячі,
Бо вже з поганами до того сторазово куштував[46]:
Витлумачував їх дії і спосіб зіткнення,
Завважував теж і слухав інших пильні міркування
Як мудрий гетьман усе розумом опрацьовуючи
Як справді стати, як бити, як гонити вказуючи.
Утвердивши поважними словами військо своє
Досить невелике, котре вже здоров'я справді потроєне
За милу Вітчизну несе, аби поганина
У Вітчизні своїй знести могли...

Натхненні діями свого вождя жовніри завзято вступили в бій («Але ж при доброму гетьмані сміливість в усіх взялася»). Сам С.Хмелецький зі своєю хоругвою вийшов по центру («середкою») проти самого нуредин-султана, якого оточували найкращі татарські вояки («Де нуредин-султана полк найпотужніший / Став і мурзи при ньому щонайзначніші. / Там зі своєю хоругвою пан Хмелецький скочив»).

Перша ж атака завдала кримцям значних втрат («І зараз на татар впали великим розгоном. / Аж їх там же з тисячу поклали рядком»). Далі Я.Доброцеський перераховує командирів підрозділів, які слідом за С.Хмелецьким вступають у бій. Причому, здається, праве крило атакуючих було значно сильнішим та активнішим («І з правого крила бився полк дужий»). До речі, карта місцевості свідчить якраз на користь саме такого способу дії. Тут таки зауважимо, що на цьому фланзі бились і реєстровці М.Дорошенка («І Дорошенко в полк козаків зшикований, / **Котрий на правому** крилі був на підсилення даний»).

Не забував С.Хмелецький і про оборону: «Піхота Корецького перед табором стала. / Котра при арматі дужо попрацювала. / У тилу табору армати

частину залишено / І ту також піхотою добре укріплено»). До речі, згадки про активність артилерії суперечать даним П.П'ясецького про те, що дощова погода у день битви унеможливила використання як вогнепальної зброї для коронного війська, так і луків зі стрілами – для татар. Я.Доброцеський ще й в описі вирішальної атаки пише: «Бубни, труби звучать, зброї грохот, *із рушниць тріск*, ржуть коні», – отже, тодішня погода принаймні не завадила застосуванню вогнепальної зброї.

Татари почали відступати. Як писав П.П'ясецький: «Після двох годин тяжкої і сумнівної битви, неприятеля, який жорстоко опирався, зрештою перемогли». Я.Доброцеський знає, що з переслідування до покинутого татарського коша переможці повернулися вже як «година ночі була». Лист інформатора з Бару додає, що татари після першого зіткнення відразу тил показали і «наші» з 4-ї години пополудні почавши, успішно гнали їх ще милю, аж до темряви.

За звістками П.П'ясецького, на бойовищі полягло 4 тис. татар, у полон потрапило 1200, між якими і 50 мурз (Я.Велевицький писав лише про 40 полонених мурз; барський інформатор повідомляв, що збуджені боєм жовніри неохоче брали полонених, більше їх було в козаків). Втрати «поляків» П.П'ясецький обчислює лише в 9 (!) убитих і 50 поранених (Я.Велевицький повідомляв про 39 полеглих). Це явно занижені цифри[47], адже барський інформатор свідчив про шістьох загиблих лише серед барських бояр (це, напевно, зі 100-кінного загону Сефера).

Той таки інформатор додав і декілька цікавинок про бій. Зокрема, про подвиги М.Дорошенка, який, виїхавши попереду війська, убив рогатиною двох татар, причому його зброя так і залишилася у тілі другого. Як курйозний випадок оповідалося, що перед запорожцями на татарина раптово злетів пугач (переляканий кіньми та галасом?), від чого той упав з коня й помер (чи то падіння виявилося смертельним, чи його вже на землі добили козаки).

Далі Я.Доброцеський барвисто описує трофеї: «Як військо польське щасливо повернулося / На татарське кошисько, де всі полони / Стали об'їжджати; казани і коні, / Котрих коней у підрахунку вісімдесят тисяч, / Десять тисяч казанів або й ще більше. / Так на кошу татарському на ніч військо стало, / Котре в тій битві дуже попрацювало». Він також згадує про численних бранців, серед яких були й «найперші мурзи – пани Арслан, Реметаль, Дзяней, Сефер».

Нуредин-султан із залишками свого війська, напевно, утікав уздовж правого берега Росі, а згодом у напрямку на Таращу та Лисянку. До цього висновку схиляє як карта місцевості, так і згадка барського інформатора про успішні дії Байбузи «на Царському та Кам'яному бродах»[48]. Від Я.Доброцеського дізнаємося, що хоругви Байбузи, Гузельфі, Літинського плюс «запорожців кілька сот» з їхніми «знаками», отже щось із тисячу, як не більше, вояків (найбільше поза основним військом угруповання), послали переймати татар «на Телячим броді» (напевно, інша назва одного зі згаданих вище бродів).

На ближчі броди (вірогідно, на Росі, переважно, аби переймати загони, що пішли по здобич ще до битви) відправили підрозділи «охотників» Верховського, піхоту Корецького та «ординатів» (колишніх вояків Я.Острозького). Решту війська залишено в Білій Церкві, а табір з артилерією «вздовж Росі обернуто». С.Хмелецький не виключав, що татари, оговтавшись, можуть дати повторну битву. Крім того, він мав клопіт із можливістю якогось «рокошу» (повстання бранців?).

Утім, швидко зрозумівши, що татари тікають, військо С.Хмелецького кинулося добивати ворога (напевно, таки правим берегом Росі). Уночі (себто,

з 10 на 11 жовтня?) наздогнали загін молодих Ширінів, синів Батир-бея («в ночі утікаючих. / Котрі нюхом почувши і людей спостерігши / Перепливали через Рось і бродів ухилялися»). Тут **таки трохи перепочили і вже о 4-й годині** ранку рушили під Рокитну[49].

Тут відпочивав 4-тисячний татарський загін Бухар-султана (напевно, щойно перейшов на правий берег Росі, барський інформатор згадує, що бій був «за півмилі від Рокитної»). Лист С.Хмелецького додає, що з Бухар-султаном були сини Кантемира. Як згадує Я.Доброцеський, деякі вояки пропонували вдарити на нього ще у передранковій темряві, але С.Хмелецький виявив обережність і рушив у бій лише зі сходом сонця, у неділю 11 жовтня. Я.Доброцеський хвалить таку поведінку як лицарську («Чекав дня білого як воїн справжній, / Котрий на готових ударяв без всякої забави»).

І цей татарський загін зазнав розгрому, а Бухар-султана «заледве, пораненого, унесли». Цим Я.Доброцеський завершує опис бойових дій, хоча Я.Велевицький подавав, що татар після битви били ще п'ять днів. П.П'ясецький згадував, що ледве шоста частина татарського війська врятувалася від смерті чи неволі (за його підрахунками, це мало б бути 5 із 30 тис.). Татарський інформатор оцінював втрати «своїх» у 10 тис. убитих та полонених.

Наприкінці Я.Доброцеський співає славу переможцям, причому визнає заслуги як «козаків», так і «війська польського». Останньому перепало й більше здобичі. Барський інформатор згадує, що жоден місцевий боярин не повернувся без трофейного «бахмата» (бойового коня), а були такі, котрі двох чи й трьох привели.

У Білій Церкві, куди звозили трофеї, відбулося вшанування переможців. Як пише Я.Доброцеський: «І горді татари впали з хоругвами / Під ноги полковничі (себто, С.Хмелецького – *Д.В.*), *як знаємо самі*». Отже, напевно, автор «Реляції правдивої...» був присутній на цьому дійстві. Для С.Хмелецького білоцерківська битва 1626 р. взагалі стала головною його славою як полководця. Адже лише тут він був єдиним і повновладним командувачем.

Участь у переможній битві для реєстровців була першою «службою» державі після «провини» – Куруківської кампанії 1625 р. Як свідчить барський інформатор, козаки відіслали королеві символи перемоги – 10 татарських знамен-хоругв і 1 бунчук («стрижений знак із кінських хвостів») плюс 20 бранців-татар. Під час Торунського сейму 1626 р. їх урочисто передали на ринковій площі перед ратушею. Козаки просили уряд компенсувати їх збитки (пошкоджене спорядження) та винагородити «криваві заслуги»[50].

На завершення зазначимо, що «Реляція правдива...» Яна Доброцеського для свого часу була добротною історіографічною пам'яткою та одним із найколоритніших зразків жанру «сучасної історії». Разом з іншими, скромнішими, наративами вона дозволяє на диво рельєфно представити події, що відбувалися в Україні в першій половині XVII ст. Гадаю, такий «живий дух» минулого привабить як фахівців (історіографів, військових істориків, козакознавців та ін.), так і ширші кола любителів історичної пам'яті й минулого рідного краю.

[1] Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України: У 2 ч. – К., 2008.

[2] Важко визнати за «наукове опрацювання» видання оригінального тексту реляції вітчизняним полоністом Р.Радишевським (див.: Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w. Cz.2: Antologia / Wybrał i opracował Rostysław Radyszewśkyj. – Kraków, 1998. – S.105–112 (опущені прозова передмова-дедикація та ритуальна післямова «Зоїлу»)). Це малодоступне в Україні видання, укупі з традиційно невисоким для сучасних українських філологів інтересом до «позамовних» коментарів (насичених авторськими фантазіями,

що взагалі робить їх радше шкідливими), навряд чи багато додає до оригінального львівського стародруку 1626 р., нині загальнодоступного завдяки проекту «Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących z XVI, XVII i XVIII wieku» (http://cbdu.id.uw.edu.pl/3700/). Зауважу також, що в Польщі твір Я.Доброцеського нещодавно видав М.Домаґала (див.: Relacja z kompanii białocerkiewskiej 1626 r. preciwko Tatarom autorstwa Jana Dobrocieskiego / Wyd. M.Domagała // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu, red. M.Nagielski. – Warszawa, 2002. – S.237–248). Утім, і тут рівень опрацювання видавцем матеріалу далекий від досконалого.

[3] Обидва листи див.: **Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.257–259 (Приложение 5).**

[4] Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyślskiego wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studijum krytycznem nad życiem i pismami autora przez Julijana Bartoszewicza. – Kraków, 1870. – S.326–327.

[5] Ks. Jana Wielewickiego T.J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św.Barbary / Wyd. J.Szujski, W.Chotkowski. – T.4: 1620–1629. – Kraków, 1899. – S.259.

[6] *Starowolski Sz.* Wojownicy sarmaccy / Przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył J.Starnawski. – Warszawa, 1979. – S.288; *Starovolsci S.* Instutorum rei militaris, libri VIII. – Amsterodami, 1641. – P.330.

[7] Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. – Санкт-Петербург, 1890. – Т.I. – С.203–204 (№186-й (1626 г.): Отписка белгородского воеводы о посылке в Москву татарских пленников, с приложением их распросных речей, и распрос их в Москве). Ці два ноґайці (Алікей/«Алікейка» і Чертан-бай/«Чертанка Байка») на зворотному шляху з вісьмома товаришами спробували завернути по здобич до Бєлґорода – тут їх і схопили.

[8] Є ще версія М.Домаґали, який, посилаючись на А.Бонецького (*Boniecki A.* Herbarz Polski. – **T.IV. – Warszawa, 1901. – S.321) твердив, що Доброцеські – імовірно,** рід зі Львівської землі герба Прус. Як арґумент, наводився факт володіння Я.Доброцеським маєтком Ляшки на Львівщині. Але у А.Бонецького йдеться про Доброцеських двох гербів (Олень і Прус). Твердити, що згаданий тут Ян («Jan, miecznik bracławski i rotmistrz królewski 1630 r., posiadacz Laszek w ziemi lwowskiej (M.178, f.342)») саме герба Прус, а не Олень (це той самий Брохвич), не бачу підстав. Щодо володіння Ляшками, то воно не було спадковим, а, отже, не може переконливо свідчити, що Я.Доброцеський до 1630–1631 рр. мав якійсь стосунок до Львівщини.

[9] *Niesiecki K.* Herbarz Polski / Wyd. J.N.Bobrowicz. – T.3. – Lipsk, 1839. – S.350.

[10] *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S.425.

[11] Volumina Legum. – T.III. – Petersburg, 1859. – S.308.

[12] *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – S.147.

[13] Борсків, Ворошилівка і Сутиськи – нині населені пункти Тиврівського р-ну Вінницької обл. Можливо, Вітава, Сутиськи, Ворошилівка – це посаг за дружиною (вони не раз згадуються разом, починаючи з кінця XVI ст., у маєткових спорах, але прізвище Доброцеських там не фіґурує; див.: *Jabłonowski A.* Źródła dziejowe. – T.XXI. – Warszawa, 1894. – S.126, 399).

[14] *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.46, 144, 210.

[15] *Jabłonowski A.* Źródła dziejowe. – T.XXI. – S.650 (прізвище помилково подане як «Dobrojewski»).

[16] *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – S.164 (оригінал: AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.V. – №3096).

[17] *Gliwa A.* Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // Rocznik Przemyski. – T.XLIII (2007). – Z.1: Historia wojskowości. – S.117.

[18] Sumariusz Metryki Koronnej. – T.1: Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635 / Oprac. W.Krawczuk. – Kraków, 1999. – №117 (Я.Доброцеського в акті названо «мечником брацлавським і ротмістром»).

[19] *Rulikowski E.* Pawołocz// Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.VII. – Warszawa, 1886. – S.920. М.Домаґала, без посилання на джерело, твердив, що С.Лащ убив Я.Доброцеського на весіллі Адама Калиновсько-

го 18.XI.1631 р. Утім, 1634 р., як дату вбивства, підважує вирок-«контумація» від 9.III.1633 р. щодо С.Лаща «від потомків Доброцеського» (див.: Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – С.674).

[20] Вельми наочно можливості «позиції» демонструє сучасна космічна зйомка місцевості (див.: http://uamaps.com/kievskaya/g_belaya_tserkov/belaya_tserkov/).

[21] Азамат-Ґірей – син кримського хана (1608–1610 рр.) Селямета Ґірея I. Нуредин-султаном (3-тя особа у кримській ієрархії) при хані Мегмеді Ґіреї III (1623–1628 рр.) став у 1624 р., хоча й за попереднього хана Джанібек-Ґірея (1610–1623 рр.) уже як нуредин-султан він узяв участь у Хотинській кампанії 1621 р. Щодо «кримських персонажів», див., зокрема: *Гайворонский О.* Повелители двух материков. – Т.II: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – К.; Бахчисарай, 2009.

[22] Напевно, Сефер або Сафа-Ґірей – молодший брат Азамат-Ґірея, також майбутній нуредин-султан.

[23] Бухар-Ґірей (Бухар-султан), згадується ще 1628 р. як родич-посланець Шаґін-Ґірея до короля (див.: Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku / Wydał St.Przyłęcki. – Lwów, 1842. – S.70). Стан-Ґірей – ім'я явно перекручене, відтак ідентифікувати цю особу складно. Можу лише припустити, що обидва – діти хана Селямета I Ґірея й брати вождя походу нуредин-султана Азамат-Ґірея – Бахадир-Ґірей та Іслам-Ґірей, майбутні кримські хани.

[24] Можливо, ідеться про Алі-бея, голову другого за впливовістю у Криму роду Мансур.

[25] Напевно, від татарського «казанчи» – котельник, що, очевидно, слід тлумачити як «їдок», «утриманець».

[26] Мелешко Іван (Ян) герба Корчак – коронний ротмістр. Рід походив із Волині.

[27] Байбуза Семен – коронний ротмістр, молодший брат Тихона Байбузи – гетьмана запорожців.

[28] Ґослицький Ян – коронний стражник.

[29] Хоцімерський (Хоцімірський) Адріан – ротмістр хоругви волоської. Із роду Хоцімерських була дружина С.Хмелецького.

[30] Дзик Ян (пом. до 1676 р.) – ротмістр, із 1631 р. брацлавський хорунжий. Після 1625 р., коли Т.Замойський (претендував на булаву польного гетьмана) востаннє брав участь у поході (Куруківській битві), Я.Дзик практично незмінно очолював власні загони цього маґната (а після 1638 р. – його спадкоємців). Родич фастівського (1651 р.), чернігівського, а згодом острогозького (1652–1670 рр.) козацького полковника Івана Миколайовича Дзинковського (Дзика, Дзиковського). Можливо, саме під хоругвами Я.Дзика перебував 1626 р. і Я.Доброцеський (хоча, якщо врахувати його славослів'я на адресу С.Хмелецького, то він міг перебувати саме в «гетьманському» підрозділі).

[31] Шклінський (Склінський) Томаш (пом. 1627 р.) – коронний ротмістр, староста зиґвульський (в Інфляндії). Рід походив із Волинського воєводства (герб Косцеша). 26.XI.1620 р., по смерті Януша Острозького, отримав новоосаджене містечко Таборівка у Білоцерківському старостві. По його смерті ним володів уже С.Хмелецький. У білоцерківському поході очолював загін Острозької ординації (його кварцяна гусарська рота, напевно з поручником (?), пішла на війну зі Швецією).

[32] Напевно, хтось зі Свяцьких – шляхетської родини з Київщини (можливо, Семен Свяцький, причетний до заснування прилуцького Густинського монастиря (бл.1615 р.?)). Свяцький очолював приватний загін черкаського старости кн. Костянтина Вишневецького (як черкаський підстароста?).

[33] Очевидно, ідеться про когось із Рогозинських – заможної шляхетської родини з Волині.

[34] Мікулинські герба власного – руська родина з Поділля. Олександр Мікулинський згадується як ротмістр і брацлавський поборца ще 1642 р.

[35] Верховські герба Корчак з Волині; Верховські герба Побог – із Серадзького воєводства (деякі осіли і в Україні; так, Олександр Верховський за часів Ш.Окольського був підстаростою й летичівським ґродським суддею). Верховський привів до війська С.Хмелецького «охочих кілька сот».

[36] Особа не ідентифікована. Лукіан очолював підрозділ волонтерів (охочих).

[37] Можливо, це той «пан Скиба», який був смертельно поранений у бою з татарами під Удичем (Вінниччина) восени 1628 р. (лист С.Хмелецького від 3.X.1628 р.).

Рід, як видається, близький до козаччини (1638 р. Михайло Скиба став одним з отаманів Корсунського полку реєстровців). До речі, неподалік від місця битви, на Білоцерківщині, відоме село Скибин (нині Жашківського р-ну Черкаської обл.). Села з такими ж назвами є й на Вінниччині (Оратівський р-н) та Київщині (Броварський р-н). У війську С.Хмелецького 1626 р. Скиба очолював підрозділ волонтерів (охочих).

[38] Сефери (Сеферовичі, Шеферовичі) – вірменська патриціанська родина з Кам'янця-Подільського, згодом нобілітовані. Сефер у тексті Я.Доброцеського виступає «во сто конів із зем'янами барськими».

[39] Зозулинські – давній зем'янський рід з-під Базалії (володіння князя В.-Д.Заславського). Тут Зозулинський очолював підрозділ волонтерів (охочих).

[40] Напевно, ідеться про князя Кароля Корецького (1612–1633 рр.), волинського каштеляна.

[41] Ґузельфі (Ґузельф, Ґузельфій) – нащадки Шимона Ґузельфі, вихідця з Ґенуї, який наприкінці XVI ст. осів у Речі Посполитій (породичався з князями Темрюками-П'ятигорцями) і мав маєтності в Україні. Тут, можливо, ідеться або про Лукаша, або про Давида Ґузельфі, державців у володіннях князя В.-Д.Заславського (Острозька ординація).

[42] Літинські герба Ґрималя – з Літина, брацлавсько-волинський рід. Можливо, ідеться про Климентія Літинського, який тримав село у Базалійській волості на Волині (дякую І.Тесленкові за консультацію щодо можливих «персонажів» із Літинських, Ґузельфі та Зозулинських).

[43] Л.Подгородецький пише про 1500 реєстровців у 4,5–5-тисячному війську С.Хмелецького (див.: *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978. – S.150–151).

[44] Дорошенко Михайло (пом. 1628 р.) – із 1625 р. гетьман (старший) Війська Запорізького (реєстрових козаків).

[45] Юнаки – це традиційний «епітет» для козаків, який загалом не вказував на вік, а був еквівалентом характеристики «молодці», такі собі «вічно молоді герої».

[46] Себто, уже не раз мав справу з цим супротивником.

[47] Узагалі-то всіх у завищенні цифр перевершив Ш.Старовольський у своїх «Сарматських войовниках», де С.Хмелецький поклав на бойовищі 40 тис. татар, половину з 16 полків, і ще багато поранених втекло до Криму. Я.Доброцеський не конкретизував, скільки з його 80 або понад 100 тис. татар полягло на полі брані.

[48] Кам'яний Брід на р.Гнилий Тикич (біля Лисянки), Царський (Татарський) брід – при впадінні Тикича до Високої Висі (притока Синюхи).

[49] Рокитне – нині райцентр Київської обл., місто розташоване на лівому березі р.Рось.

[50] М.Дорошенко до Зиґмунта III з Переяслава 3.I.1627 р. (див.: Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – Л., 1908. – С.299).

This article are analyzed narrative papers of the Battle under Bila Tserkva of 1626, in particular, J.Dobrocieski's little-known work «Relacya Prawdziwa...». It is marked, its rarity potential concerning reconstruction of appreciable event of first half XVII century in Ukraine.

Г.В.Соловйова*

ПОСТАТЬ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В ЛИСТАХ ПАПСЬКИХ НУНЦІЇВ

У статті на основі інформації з листів папських нунціїв ідеться про основні віхи життя й політичної кар'єри гетьмана Івана Виговського. Описується обрання його на гетьманський уряд, українсько-московська війна 1658–1659 рр., відставка І.Виговського та його загибель.

Листування папських нунціїв із державними секретарями Ватикану, безперечно, становить цінне джерело для вивчення історії України. Зауважимо, що до наукового обігу вони потрапили доволі недавно, у 1820-х рр., коли польський історик Ю.Немцевич опублікував «Зібрання історичних джерел з історії давньої Польщі» у 5-ти томах. Українські вчені звернулися до цього історичного джерела ще пізніше – на початку XX ст., коли М.Грушевський та В.Забугін надрукували ориґінали листів папського нунція Джованні де Торреса за 1648–1649 рр. із перекладом російською мовою[1]. Посилання на це джерело можна віднайти також у працях Ю.Мицика[2], С.Плохія[3], Д.Наливайка[4] та інших сучасних дослідників. Проте комплексних досліджень із перекладами цих листів наразі немає.

Для вивчення історії України найбільшу цінність становить листування варшавських, віденських та венеціанських нунціїв. Саме в них містяться відомості про перебіг подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., добу Руїни, а також визначних діячів тих часів – Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка та ін. Варто проаналізувати всі згадки про гетьмана Івана Виговського, що містяться у цих джерелах, та про основні події в роки його гетьманування, а найперше – Гадяцький трактат та українсько-московську війну 1658–1659 рр. Перш, ніж братися за дослідження звісток, треба зауважити, що нунції займали доволі високе становище в римській курії і були відданими католиками, відтак годі очікувати від них прихильного ставлення до подій Національно-визвольної війни або симпатії до її ватажків. Не дивно, що самостійницькі кроки українських володарів, спрямованих проти панування Речі Посполитої на своїй території, сприймалися папськими посланцями вкрай неґативно, а українська політика Варшави, навпаки, ідеалізувалася.

Листи папських нунціїв були опубліковані представниками василіанського ордену у «Записках чину св. Василя Великого» («ЗЧСВВ») – неперіодичному науковому виданні, яке виходило у 1924–1939 рр. за редакції отців І.Скрутеня та Р.Лукана у Жовкві й Львові. До 1939 р. вийшло 6 томів. Було поновлене в 1949 р. у Римі як друга серія, редагувалося отцями А.Великим та І.Назарком. Упродовж 1949–1979 рр. вийшло 50 томів у двох секціях: монографії (40 томів) і звіти, розвідки, огляди, біографічні та бібліографічні матеріали з історії та діяльності чину св. Василя Великого (10 томів). У третій секції протягом 1979–1981 рр. було опубліковано 55 томів збірок документів і матеріалів з архівів Ватикану, які стосуються історії України, зокрема, і досліджувані нами «Листи апостольських нунціїв, що висвітлюють історію України» («Litterae Nuntiuorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes»), які на даний момент вийшли у 13 томах, що охоплюють пе-

* *Соловйова Ганна Валентинівна – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.*
E-mail: a.v.solovyova@gmail.com

ріод з 1550 по 1683 рр. (серія має продовження до 1850 р.). Опубліковані документи взято з фондів польської, німецької та венеціанської нунціатур таємного Ватиканського архіву.

Згадки про Івана Виговського ми знаходимо у п'яти томах «Litterae Nuntiuorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes». Уперше ім'я майбутнього гетьмана згадується у 7-му томі, який охоплює період 1649–1651 рр. Лише у двох листах нунція Дж. де Торреса знаходимо І.Виговського – підпис під Зборівським договором: «І.Виговський – ґенеральний писар Війська Запорозького»[5] і поряд з іменем Б.Хмельницького: «Богдан Хмельницький із писарем Виговським»[6].

Дещо більше відомостей міститься в наступному, 8-му, томі за період 1652–1656 рр. Тут ім'я І.Виговського згадується у 4-х листах, написаних варшавськими нунціями Дж. де Торресом (1 лист) і П.Відоні (2 листи), а також венеціанським нунцієм К.Караффою (1 лист).

Лавиноподібне зростання кількості повідомлень спостерігається в т.9, який охоплює період 1657–1659 рр., що не дивно, адже якраз у цей час І.Виговський сходить на вершину козацької ієрархії й по смерті Б.Хмельницького стає гетьманом України. І.Виговський згадується у 73 листах. Більша частина з них написана тодішнім варшавським нунцієм П'єтро Відоні (50 листів), венеціанським нунцієм Карло Караффою та ін. Після зречення Івана Виговського (1659 р.) звісток про нього поменшало, хоча ім'я колишнього гетьмана згадується ще доволі часто. Так, у т.10, у 48 листах за 1659–1663 рр. є згадки про І.Виговського. Знов-таки найбільше про нього пише з Варшави нунцій П.Відоні, але збільшується кількість згадок і у венеціанського посланця Алтовіті.

У т.11, що охоплює період 1664–1669 рр., І.Виговський згадується лише у 5 листах, в основному у зв'язку з його смертю, про що писав у своїх донесеннях новий варшавський нунцій А.Пінателлі. У т.12 (1670–1674 рр.) є лише одна згадка про І.Виговського – як про колишнього гетьмана.

Проаналізувавши зміст листів папських нунціїв, можна зробити деякі висновки щодо висвітлення в них постаті Івана Виговського. По-перше, якихось біографічних даних про нього тут немає, але привертає увагу той факт, що, наприклад, у листі від 12.06.1658 р. нунцій К.Караффа називає І.Виговського польським шляхтичем руського походження («il Vicoroschi, nobile Polacco Ruteno»)[7]. Це твердження не розходиться з думками сучасних істориків. Так, Ю.Мицик пише, що майбутній гетьман походив зі старовинного роду української православної шляхти, гніздо якої було у с.Вигові Овруцького повіту Київського воєводства. Виговські були дрібними українськими шляхтичами і мав цілковиту рацію незнаний автор польськомовної «Віршованої хроніки» (1682 р.), коли відзначав: «Цей Виговський, хоч був не з панів, але шляхтич із народження, віри грецької, Вига чи Вишинка старого ймення, руська кістка, хоча польське м'ясо»[8].

По-друге, папські представники добре знали, що наступником Богдана Хмельницького стане саме Іван Виговський. Наприклад, у листі К.Караффи з Ґенуї від 2.12.1656 р., окрім непідтвердженої чутки про смерть Б.Хмельницького, знаходимо доказ того, що І.Виговський є його наступником: «Зрозуміло, крім того, що померлий Хмельницький (Smilenscki) і заступник його місця Виговський можуть сподіватися зібрати [достатню] силу, їх (поляків – *Г.С.*) завоювати своїми загонами і змусити поляків підкоритися»[9].

Наступним моментом, якому нунції присвячують велику увагу, є смерть Богдана Хмельницького й обрання на його місце сина Юрія, а до повноліття останнього обов'язки гетьмана повинен був виконувати Іван Виговський.

Ось що пише варшавський нунцій П.Відоні в листі від 23.05.1657 р.: «Було отримано листа, в якому розповідається, що комендант Хотина (Kosim), турецької фортеці, оголосив про смерть Хмельницького [...] і що козаки на його місце обрали сина, який ще достатньо молодий, [тому] поклали обов'язки на писаря (Виговського – *Г.С.*)»[10].

По смерті Б.Хмельницького в Гетьманщині розгорнулася боротьба між різними політичними угрупованнями, які, незважаючи на заповіт Богдана передати булаву його синові Юрасю, не могли поділити між собою владу. Українська народна дума про смерть Б.Хмельницького називає в одному варіанті ймовірним спадкоємцем булави І.Виговського, а потім П.Тетерю, а у другому – полковників А.Ждановича, Г.Лісницького, Джеджелія та М.Пушкаря, хоча запевняє, що козаки наполягали на обранні саме Юрія Хмельницького. Іноземні джерела вказують на те, що у середовищі козацької старшини склалося три угруповання, котрі прагнули бачити гетьманом України І.Виговського, Ю.Хмельницького та «ґенерал-лейтенанта Удовиченка», очевидно, полковника Г.Лісницького. Між цими угрупованнями ще за життя Б.Хмельницького почалася боротьба. Одразу ж по смерті Б.Хмельницького, за даними деяких джерел, відбулася секретна нарада у Суботові за участю І.Виговського, Г.Лісницького, М.Пушкаря, Г.Гуляницького та «ірклiївського полковника», очевидно, Матвія Папкевича. Там, нібито, було ухвалене рішення про те, що І.Виговський має бути гетьманом тимчасово (за деякими даними на три роки), поки Ю.Хмельницький досягне повноліття[11].

Папський нунцій П.Відоні у своєму листі від 6.09.1657 р. детально описує угруповання, на які поділилося козацтво у питанні спадкоємця «великого Богдана»: «Нарешті, здається, немає сумнівів у смерті Хмельницького, а те військо все ще залишається поділеним у розбраті; не погоджуються ніяк, що спадкоємець їхнього гетьмана – син померлого, а хочуть Виговського, який був їхнім канцлером (ґенеральним писарем – *Г.С.*), а народ (січовики) підтримує Антоніо (Антона Ждановича – *Г.С.*), який командував козаками з Трансільванії»[12]. У листі від 19.11.1657 р. П.Відоні писав: «Виговський тим не менш був обраний наказним гетьманом (Vice Generale), поки син Хмельницького неповнолітній»[13].

Дуже багато уваги папські нунції приділяли українсько-московській війні 1658–1659 рр. П.Відоні щодо цих подій у своєму донесенні в Рим від 8.07.1658 р. писав: «Продовжується розрив поміж козаками цієї та іншої сторони Дніпра. Виговський став табором у певному місці в одній милі від табору татар, які за ним пішли; Пушкар (Puscarenco) – його супротивник – покладає надії на полковника Джеджелію (Zeralia), який зрадив Виговського, маючи того (Виговського – *Г.С.*) в руках. Він (Пушкар – *Г.С.*) рушив до їхнього табору, звідки трохи раніше поїхав Виговський, почалась якась сутичка, [в якій] трохи пізніше того (Пушкаря – *Г.С.*) було вбито за допомогою татар; битва відбулась в день Вознесіння, завершившись розгромом всіх тих, хто підтримував Пушкаря і московитів, кажуть, що близько 30 тисяч [були] вбиті та полонені»[14].

Велика кількість донесень нунціїв присвячена перемозі І.Виговського у Конотопській битві. Такий опис цієї події подає у своєму листі від 9.08.1659 р. нунцій П.Відоні: «З'явилося підтвердження від козацького гетьмана Виговського про всі подробиці розгрому, про який було написано 26 [числа] минулого [місяця], якого було завдано московитам; розповідають, що прибув татарський Карач-бей (Karasbea) для з'єднання з Виговським, [вони] зустрілись з 1500 бунтівних козаків, що були у Зінковського (Zinkoski), командувача московітів в Україні, усі [вони] загинули, а командувача ув'язнили; у

той же час згадані татари, об'єднавшись із Виговським, разом вирушили навідати хана, який стояв табором на відстані однієї милі, і в день св.Петра за старим стилем, рушили звільняти Конотоп (Canotaff) з облоги, де перебував Гуляницький (Ulanski) – лейтенант Виговського, і куди передбачливий московський головнокомандувач Трубецькой (Torbeski), крім того, одразу ж відправив 15 тис. солдатів на чолі з генералом Ромодановським (Romanadoski) і з іншими командирами, щоби попередити кроки [супротивника], але загнані діями татар і козаків, 8 тисяч з них були вбиті, а інші ув'язнені, разом з усіма ґенералами і полковниками, серед яких були деякі князі, тобто московські принци (Principi di Moskovici), такі, як згаданий Ромодановський, Пожарський (Posarski), Попович (Pokowicz), Львов (Lewf) з полковниками Бутурліним (Bortarlin), Івановим (Ivan), Стібуком (Stibuk), Вільшанським (Vilzczan). Через 3 години хан віддав наказ, щоби всім відтяли голови; говорять, що тільки Ромодановський був залишений [у живих], маючи заплатити 100 тис. флоринів. Повідомляють про те, що Трубецькой (Torbeski), московський головнокомандувач, покинув Конотоп; а Гуляницький (Ulanski), об'єднавшись зі своїм ґарнізоном, його розбив, здобувши 4 гармати та інше спорядження; думаючи врятуватися завдяки відходу на інший берег річки Конотоп, [Трубецькой] зупинився, щоби дати відпочити людям, які ще залишилися, але хан його переслідував, і він (хан – *Г.С.*) з одної сторони і козаки з іншої об'єдналися таким чином, що не було можливості врятуватися»[15].

Опис битви нунцієм у принципі збігається з даними літопису Самовидця[16], а також узгоджується з працями сучасних дослідників: А.Бульвінського[17], Ю.Мицика[18], В.Степанкова[19], Т.Чухліба[20] та інших учених.

Після того, як в Україні запалало полум'я громадянської війни, а зовнішньополітична ситуація сильно погіршилася, І.Виговський склав булаву на користь Ю.Хмельницького. За короткий час він опинився у скрутному стані, його військо тануло, переходило до Ю.Хмельницького. І.Виговський вирішив відмовитися від булави за умови, що новий гетьман не розірве Гадяцького договору і випустить його дружину з Чигирина[21]. Про ці події докладно пише у своєму листі від 25.10.1659 р. й П.Відоні: «З кожною новою звісткою з України все більше відчувається, як Виговського замінює у командуванні [козацькими] військами Хмельницький під приводом, що [Виговський] йому допомагав, поки не досягне достатнього віку; але говорять, що [Виговський] хоче, щоб спочатку він (Ю.Хмельницький – *Г.С.*) присягнув на вірність його величності, що, як кажуть, відбудеться, і для цього відправлять свідчення (la patente)»[22].

Король Ян Казимир, цінуючи І.Виговського як впливову особу та ініціатора Гадяцького трактату, надав йому почесну посаду київського воєводи, яка давала високе звання сенатора Речі Посполитої. Кінець життя видатного українського гетьмана припав на складні часи Руїни. На той час гетьманська Україна розкололася на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була автономною областю у складі Московської держави та Речі Посполитої, і мала свого гетьмана. На Правобережжі у 1662–1665 рр. гетьманував П.Тетеря. Незважаючи на родинні зв'язки, на те, що обидва були визначними сподвижниками Богдана Хмельницького, відносини між І.Виговським і П.Тетерею у цей період значно загострилися. І.Виговський, як і більшість козацької старшини, не кажучи вже про низи, не сприймав відверто пропольської політики П.Тетері. Саме тоді відбувається невдалий похід Яна Казимира на Лівобережжя (1664 р.), коли частина козацької старшини вирішила виступити проти короля. Після закінчення походу в Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та

гетьмана П.Тетері, яке очолював Дмитро Сулимка. Зв'язок із повстанцями підтримував і І.Виговський, через що його було звинувачено у державній зраді.

Колишнього гетьмана запросили у Корсунь, де П.Тетеря, М.Маховський та декілька польських воєначальників проводили нараду. Там І.Виговського заарештували, а 26 (16) березня 1664 р. розстріляли без суду, слідства, навіть без королівського відома, хоч він був сенатором і без волі короля його не можна було страчувати[23]. Останні дні І.Виговського дуже детально описано в листі варшавського нунція А.Пінателлі від 16.04.1664 р.: «Зі Львова прийшла новина більш достовірна, ніж того тижня, про необхідність з упевненістю оголосити, що Виговський – воєвода київський, той самий, який жив за часів Хмельницького, командувач і один з основних організаторів повстання в Україні, який був його канцлером і головним натхненником усіх найбільш важливих рішень; і який після смерті вищезгаданого Хмельницького наслідував місце гетьмана (Generale) і був зарахований у число сенаторів королівства, який закінчив [свою кар'єру] покірним королю, дає [велику] кількість причин сумніватися у своїй відданості. З останніх наявних документів і зізнань великої кількості козаків, що поступили, [стало] зрозуміло, що він головний підбурювач останніх полум'яних повстань, що відбулись у Лисянці (Lisianka), і [учасники яких] в день 17-го березня були ув'язнені. Для цієї несвідомої справи його прибічники почали переговори з султаном – вождем татар, щоби подав знак для їх визволення, для цього [має] заявити, що бажає їх звільнення з в'язниці насильницьким шляхом; для усунення всіх причин небезпечного ризику, поблизу перебувало [польське] військо, основні сили якого не були відведені зі знанням справи, із приводу чого було так само впорядковано польських людей, які знаходилися під командуванням Маховського (Macowski) і покірних козаків на чолі з ґенералом Тетерею, схопили того, хто заслуговував смерті (Виговського – *Г.С.*) і 26 [числа] того ж [місяця] був страчений згідно з вироком, був розстріляний біля Ольховця (Olkowca) на відстані 6 миль від Корсуня. Після його смерті було знайдено багато листів, які більшою мірою засвідчували найгірші якості всіх його намірів, [адже] був схильний продовжувати розбурхувати королівство»[24].

Загалом, згадки про Івана Виговського містяться в 133 листах апостольських нунціїв. Цей джерельний комплекс потребує подальшого опрацювання й чекає на своїх дослідників. На прикладі нашої невеличкої розвідки можемо побачити, наскільки важливим джерелом з історії України XVII ст. є реляції нунціїв.

***

№1

1657, 13 жовтня, Варшава. Уривок із листа папського нунція П.Відоні*

[*Виговський – новий гетьман козаків...*]

Останні повідомлення [про те], що частина України досягла згоди, що Виговського, канцлера покійного Хмельницького, зробили наказним гетьманом (Capitano) того війська; і що одразу був призначений московським царем [гетьманом] син Хмельницького, і хоча говорять, що це було зроблено за бажанням батька, усі проте вважають, що цей (Ю.Хмельницький – *Г.С.*) заважатиме йому (І.Виговському – *Г.С.*) виконувати кінцеві задуми на подібній посаді завдяки своїм угрупованням і зв'язкам.

* Листи наводяться за римським виданням «Litterae Nuntiuorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes» (томи 7–11), у перекладі автора.

№2

1658, 1 квітня, Варшава. Уривок із листа папського нунція П.Відоні
[*Про незгоду козаків по обидві сторони Дніпра*]

У листі сеньйора коронного гетьмана (С.Потоцького – *Г.С.*) повідомляється, що Виговський – гетьман (Capitano Generale) козаків побився з тими, хто живе на тій стороні Дніпра, і які об'єдналися з московитами; ті (військо І.Виговського – *Г.С.*) зазнали втрат приблизно у 2 тис. людей, через що було покликано на допомогу татар, щоби помститися московитам і козакам, які їх розбили.

№3

1658, 8 липня, Варшава. Лист папського нунція П.Відоні
[*Розбрат серед козаків по обидві сторони Дніпра*]

Продовжується розрив поміж козаками з тієї та іншої сторони Дніпра. Виговський став табором у певному місці в одній милі від табору татар, які за ним послідували; Пушкар (Puscarenco) – його супротивник – покладає надії на полковника Джеджелію (Zeralia), який зрадив Виговського, маючи того (І.Виговського – *Г.С.*) в руках. Він (М.Пушкар – *Г.С.*) просунувся до їхнього табору, звідки трохи раніше поїхав Виговський, почалась якась сутичка, [в якій] трохи пізніше того (М.Пушкаря – *Г.С.*) було вбито за допомогою татар; битва відбулась в день Вознесіння, завершившись розгромом усіх тих, хто підтримував Пушкаря і московитів, кажуть, що близько 30 тисяч [були] вбиті й узяті в полон.

Можна заключити, що той Теодосій Грек (Teodosio Greco) від імені того самого Виговського [уповноважений] продовжити переговори з налагодження [стосунків] з його величністю.

Полковник Тетеря – довірена особа згаданого Виговського – зблизився з сеньйором Беневським (Biniowski), волинським каштеляном, чим дав зрозуміти, що пристає до нього заради тих самих переговорів, додаючи до цього, що не буде повертатися додому у цьому випадку, тому що таким чином зробить велику послугу його величності.

№4

1659, 25 жовтня, Варшава. Уривок із листа папського нунція П.Відоні
[*Про події в Україні: зречення гетьмана Виговського, особливості становища Юрія Хмельницького й козацьких загонів*]

Із кожною новою звісткою з України все більше відчувається, як Виговського замінює у командуванні [козацькими] військами Хмельницький під приводом, що [Виговський] йому допомагав, поки не досягне достатнього віку; але говорять, що [Виговський] хоче, щоби спочатку він (Ю.Хмельницький – *Г.С.*) присягнув на вірність його величності, що, як кажуть, відбудеться і для цього відправлять свідчення, [у чому] Виговського запевнили, але змусили затриматись зі своєю родиною. А сеньйор Потоцький, який там керує певними загонами тієї армії, повідомив у листі сеньйора Сапігу, що його супроводжували вже інші 4 тисячі, які високо злетіли з тих пір, як зустрічався з Хмельницьким. У цьому разі з Русі поспішили волинський каштелян (К.Беневський – *Г.С.*) і Тетеря для допомоги їхнім справам там. Треба додати, що Хмельницький звернувся до війська [з запитанням], кого вони хочуть підтримати: його величність або московитів, на що відповіли, що свого короля. Незважаючи на це, пропозиція вийшла дуже підозріла, і змусила сумніватись тих, хто повинен мати впевненість.

№5

1659, 2 листопада, Варшава. Уривок із листа папського нунція П.Відоні
[*Зречення Виговського й обрання Юрія Хмельницького гетьманом козаків*]

Один із козацьких наказів, [відданих] Виговським після зречення того командування, яке було залишене сину Хмельницького, [був] передати, що те (козацьке – *Г.С.*) військо вже три рази висловлювало бажання жити під правлінням його величності, і він очікує, що названий новий гетьман усе-таки вчинить, як очікується.

[1] *Антонович В. Б., Забугин В. А.* Донесения папского нунция Иоанна Торреса архиепископа адрианопольского, о событиях в Польше во время восстания Б.Хмельницкого, извлечённые из Ватиканского архива // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1914. – Т.2. – С.1–181.

[2] *Мицик Ю.А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С.260.

[3] *Плохий С.Н.* Борьба украинского народа с католической экспансией XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1987. – 64 с.

[4] *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.

[5] Litterae Nuntiuorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes.– Vol.VII: 1649–1651. – Romae, 1962. – P.317.

[6] Ibid. – P.285.

[7] Ibid. – Vol.IX: 1657–1659. – Romae, 1963. – P.109.

[8] *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С.6.

[9] Litterae Nuntiuorum Apostolicorum…– Vol.VIII: 1652–1656. – Romae, 1963. – P.313–314.

[10] Ibid. – Vol.IX: 1657–1659. – Romae, 1963. – P.41.

[11] *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. – С.56.

[12] Litterae Nuntiuorum Apostolicorum…– Vol.IX. – P.70.

[13] Ibid. – P.78.

[14] Ibid. – P.116–117.

[15] Ibid. – Vol.X: 1659–1663. – Romae, 1965. – P.17–18.

[16] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.79–80.

[17] *Бульвінський А.Г.* Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С.76–83; №4. – С.33–43.

[18] *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – 84 с.

[19] *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. – Вип.1. – К., 1994.

[20] *Чухліб Т.* Конотопська битва 1659 р. в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 р.: Мат. наук. конф. – К., 1996.

[21] *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. – С.71.

[22] Litterae Nuntiuorum Apostolicorum…– Vol.X. – P.49.

[23] *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. – С.79.

[24] Litterae Nuntiuorum Apostolicorum…– Vol.XI: 1664–1669. – Romae, 1967. – P.29–30.

The article is about Ivan Vyhovs'kyi, about major milestones of his life and political career based on excerpts from letters of the papal legate. Its describing the election of I.Vyhovs'kyi as a Hetman, the Ukrainian-Muscovy war of the 1658–1659, the resignation of I.Vyhovs'kyi in favor of Yurii Khmel'nyts'kyi and the death of Ukrainian Hetman.

Н.О.Герасименко *

ДОКУМЕНТИ АРХІВУ КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКОГО МОНАСТИРЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МІР

У статті досліджено одиниці вимірювання, ваги й лічби та встановлено співвідношення вартості грошових одиниць, що їх ченці Києво-Межигірського монастиря використовували у щоденному житті.

За двадцять кілометрів від Києва, між містом Вишгородом і селом Нові Петрівці розташоване Межигір'я – місцевість, яка утворилася через з'єднання декількох долин горбистого, порослого лісом правого берега Дніпра, що знижується в напрямку ріки. Вдале географічне розташування, мальовничі місця, лісовий масив і джерельна вода привернули увагу православної церкви. У XII ст. біля Межигір'я була зведена божниця, що, імовірно, і поклала початок Києво-Межигірському монастирю[1].

Завоювання Русі татаро-монголами у XIII ст. і приєднання Межигір'я у складі частини українських земель у XIV ст. до Великого князівства Литовського не сприяли розбудові монастиря. Значних втрат обителі завдавали постійні, починаючи з XV ст., вторгнення кримчаків. Під час нападу орди на Київ та його околиці у 1482 р. монастир було зруйновано.

За його відбудову взялися на початку XVI ст. 12 березня 1523 р., на прохання ігумена Мисаїла Щербини, було видано королівську грамоту на відновлення обителі під патронатом польського короля і великого князя литовського. З утворенням польсько-литовської Речі Посполитої (1569 р.) монастир, перебуваючи під владою володарів-католиків, залишався бідним, не мав значних маєтностей і прибутків. Його становище змінилося зі становленням Української держави в ході національної революції в Україні 1648–1676 рр., гетьмани якої підтверджували монастирю старі маєтності та надавали нові. З входженням Лівобережної України на правах автономії до складу Росії ця прерогатива перейшла до царів. Наприкінці XVII ст. обитель отримала статус військового монастиря Запорозької Січі й почала відігравати поважну роль серед решти українських православних монастирів[2].

Із ліквідацією у другій половині XVIII ст. автономного устрою Гетьманщини російський уряд направив свої зусилля на знищення національних особливостей української православної церкви. Заходи межигірських ченців, спрямовані на збереження незалежності від царської влади, дух непокори, що жив серед значної їх частини, яку становили колишні запорозькі козаки, критика дій властей щодо ліквідації Січі, духовних цінностей та релігійних традицій українського народу призвели до його закриття у 1786 р. Із відновленням обителі у 1884 р. і до кінця її існування у 1919 р. вона вже так і не досягла колишньої слави.

Переважна більшість монастирських документів, які нас цікавлять у контексті теми статті, зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в м.Києві. Це, насамперед, архів Києво-Межигірського монастиря – фонд 132, який налічує 126 справ (1578–1919 рр.). Значна кількість актів належить до періоду становлення й розвитку Української козацької держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Незважаючи на великі

* *Герасименко Неля Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронно-інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.*

втрати монастирських документів від пожеж 1665, 1717, 1764 і 1786 рр., вони становлять значний інтерес для дослідників історії України, православної церкви й історичної метрології. Архів використовувався у працях з історії Межигір'я[3], проте як джерело до історії мір він не досліджувався.

Серед документів Києво-Межигірського монастиря значне місце посідають актові матеріали: купчі, дарчі записи на земельні володіння, універсали гетьманів та царські грамоти на монастирські маєтки. У деяких із них містяться відомості про тогочасні одиниці вимірювання та ваги. Проте значно більше їх трапляється у документах зі щоденного життя обителі – серед них рапорти монастирських економів про кількість вирощеного хліба, скошеного сіна, відомості про роботу ґуралень, що належали монастиреві, про оренду його маєтків тощо.

Особливо цікаві відомості про тогочасні міри містяться у прибутково-видаткових книгах, які, за повелінням межигірських ігуменів, а з 1722 р. – архімандритів, щорічно вели в Києво-Межигірському монастирі. Так, 1 січня 1742 р., за наказом архімандрита Герасима Завадовського, межигірський шафар (збирач податків, ключник, економ) ієромонах Феофан Сороковський завів видаткову книгу, в якій фіксувалися кошти, що їх він отримував «на всякіє монастирскіє расходи и покупки» у намісника монастиря Павла Маркевича, «с расписками» на які «расходи и покупки» ці гроші були використані[4].

У документах Києво-Межигірського монастиря зустрічаються різноманітні міри об'єму, довжини, поверхні, ваги, а також тогочасні системи лічби різних предметів. Для вимірювання об'єму межигірські ченці використовували як насипні міри, або міри місткості, так і наливні. Найпоширенішими насипними мірами були четверик (чвертка) і дойниця. Так, у 1742 р. ченці купили для годівлі монастирських коней одну чвертку вівса за 8 коп., а у 1743 р. – 30 дойниць по 5 алтинів за кожну[5].

Четверик (чвертка) становив четверту частину української міри осьмачки. Із 1720-х рр. в Українській козацькій державі це була основна міра сипучого продукту в торгівлі. Четверик, як міра для вимірювання збіжжя, із початку XVIII ст. вважався основним метрологічним стандартом. Його зразки зберігались у магістратах і ратушах міст, а також служили для вимірювання сипучого продукту на ярмарках і торгах. На Київщині четверик містив 70,8 кг жита[6].

Міра дойниця була поширена переважно у західних районах Київщини. Відома з часів перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, де вважалася загальнодержавною мірою. Назва походить від посудини, яка своїм зовнішнім виглядом нагадувала молочарську. Місткість дойниці, як і четверика, дорівнювала 70,8 кг[7].

У дойницях, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, вимірювали також інше зерно. Наприклад, у 1742 р. межигірські ченці купили до «кєларни» півтори дойниці пшона, заплативши за кожну по 70 коп. Дойницями міряли також солод, який використовувався при виготовленні пива, квасу й т.ін. Так, у січні 1779 р. ченці купили 106,5, у грудні 1782 р. – 8, а у 1783 – 120 дойниць солоду[8].

Із 1760-х рр., як видно з документів монастирського архіву, серед насипних мір, що їх використовували межигірські ченці, набуває поширення й російська четверть – одиниця вимірювання переважно збіжжя і борошна. Вона поділялася на 2 осьмини, 8 четвериків (пудів) і вміщувала близько 142 кг. Так, у 1764 р. межигірські ченці купили вівса «28 четвертей и поль» по 4 гривні за четверть, у січні 1779 р. – 10 четвертей вівса по 50 коп. за четверть, у грудні 1782 р. – 291 четверть, у 1783 р. – 497,5 четвертей жита.

На монастирському хуторі Водиця за описом, здійсненим у січні 1785 р., зберігалося жита 16 четвертей з осьминою[9].

У Лівобережній Україні ще з 1730-х рр. запроваджувалися російські міри, серед них і четверть. Їх поширення було викликане політикою царського уряду, спрямованою на уніфікацію українських мір і встановлення їх співвідношення з російськими мірами, а згодом і ліквідацію українських мір. Із цією метою у 1734 р. було проведено реформу мір і встановлено такі співвідношення між українськими й російськими одиницями вимірювання: 1 українська осьмачка дорівнювала 2 російським четвертям, 4 українським четверикам та 16 російським четверикам[10].

Уніфікаторська політика уряду на запровадження російських мір у Лівобережній Україні була продовжена у 1760-х рр. Зі скасуванням у 1764 р. гетьманства і створенням Малоросійської колегії на чолі з президентом і генерал-губернатором краю П.О.Румянцевим вона значно активізувалася. Так, співвідношення українських і російських мір сипучого продукту, встановлені реформою 1734 р., були використані ревізорами при проведенні у 1765–1769 рр. Генерального опису Лівобережної України[11].

І все ж, незважаючи на реформу мір, у Лівобережній Україні фактично до кінця XVIII ст. населення користувалося переважно українськими одиницями вимірювання. Про це свідчить заява генерал-губернатора Лівобережної України П.О.Румянцева, оголошена 30 березня 1780 р., в якій зазначалося, що, за його відомостями, «не только всякий город и местечко, но и всякий продавец» має свої особливі міри. Зважаючи на це, того ж року було видано царський указ про виготовлення мір і ваг для перевірки мір, які використовувалися на торгах[12]. На виконання указу П.О.Румянцев видав розпорядження «Об упразднении прежде употребляемых мер и о введении во всех городах и местечках, где торги бывают, общегосударственных мер», яке у липні 1784 р. було надіслане у намісницькі правління[13].

За розпорядженням П.О.Румянцева, у намісництвах було проведено перевірку зразків мір, якими користувалися у торгівлі на Лівобережжі. За даними правління Київського намісництва, на торгах використовували переважно російські міри: четверті, четверики і гарнці. Проте при перевірці, як виявилося, вони значно відрізнялися від офіційних російських мір. Так, четверть дорівнювала 8 російським четверикам, а у Києві – 10, Василькові – 13, Козельці – 16, Переяславі – 5, Лубнах – 12. Отже, це були, імовірно, українські міри місткості, які на догоду російським урядовцям називали четвертями[14]. Проте, скільки містила четверть, що її використовували межигірські ченці, у документах не зазначено. Очевидно, як і в Києві, у ній було 10 російських четвериків[15].

Таким чином, незважаючи на заходи російського уряду щодо уніфікації українських мір і встановлення їх співвідношення з російськими, межигірські ченці до кінця XVIII ст. продовжували використовувати вітчизняні міри місткості. Про це свідчать документи Києво-Межигірського монастиря. Так, в опису хутора Водиця, проведеному 15 січня 1785 р., у дойницях зазначено кількість уже згадуваного солоду («8 дойниц и три четверика»), а також хмелю, необхідного для пивоваріння («дойниц три с половиною»)[16].

Для рідин межигірські ченці використовували різні одиниці вимірювання. Досить поширеною серед них була куфа (саме це слово означало різновид діжки). Так, у лютому 1742 р. для монастиря було куплено олії «чистую куфу». У липні 1743 р. ченці придбали ще одну «куфу оліи до келарні» мірою 590 кварт[17].

Олію межигірські ченці міряли також сотниками. Так, у лютому 1742 р. вони купили 14 сотників цього продукту і за кожен сотник заплатили по 4 руб.

У квітні наступного року було придбано куфу олії, в якій виявилося 6 сотників і 21 кварта. У документі зазначено, що кварта олії коштувала 5 коп., а куфа – 31 руб. 4 коп.[18] Отже, у сотнику, який був, імовірно, лічильною одиницею, містилося 100 кварт (звідси й назва) і він коштував 5 руб., а куфа у даному документі дорівнювала 621 кварті. Таким чином, величина куфи, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, не була сталою, вона могла дорівнювати як 590, так і 621 кварті.

Для вимірювання олії межигірські ченці використовували також бочки – один із найпоширеніших метрологічних термінів, який успадкували всі східнослов'янські мови. На українських і білоруських землях у XVI–XVIII ст. ця назва вживалася на означення основної одиниці об'єму з різними метрологічними стандартами[19].

У документах Києво-Межигірського монастиря зазначено, що у лютому 1779 р. для монастиря було куплено у жителя міста Погар А.Яковлева 5 бочок олії, в яких виявилося 24 сотники і 5 кварт монастирської міри. Отже, обитель мала власні стандарти мір, і куплена бочка олії була місткістю 4,81 сотники, або 481 кварта монастирської міри[20].

Бочками межигірські ченці вимірювали також горілку, вироблену з покупного хліба на двох ґуральнях – у селах Лютежі та Євминках. Цей продукт власного виготовлення продавався у монастирських шинках у Вишгороді, селах Нових і Старих Петрівцях, Лютежі, Борках, Євминках та Черніні, що належали монастиреві. Так, на монастирському хуторі на р. Водиці, за даними опису від 15 січня 1785 р., зазначено «горєлки пять бочок». Кожна з бочок була виміряна й виявилося, що в одній із них було 66 відер і 3 кварти, а у другій – 66 відер і 4 кварти. Розмір третьої бочки було виміряно російським стандартом – відром. У бочці виявилося 72 «государєвых» відра і 5 кварт. Перемірявши місткість бочки монастирськими відрами, межигірські ченці встановили, що у ній було 108 відер і 7 кварт із половиною монастирських[21].

Інша місткість бочки зазначена у рапорті наглядача винокурного заводу, який належав Києво-Межигірському монастирю. У червні 1782 р. він повідомляв ченцям, що бочка, якою вимірювали на заводі об'єм виготовлених напоїв, була місткістю 61 відро і 10 кварт із половиною. У його рапорті йдеться про українське відро як основний торгівельний стандарт Лівобережної України, яке вміщувало 20 кварт[22].

Отже, бочка, як і куфа, не була сталою величиною й уміщувала, як свідчать монастирські документи, від 61 українського відра 10 кварт до 66 відер 4 кварт.

Межигірські ченці купували також алкоголь іноземного виробництва. Так, у серпні 1779 р. вони придбали вина «волоского» на «гостинець» судді Катериничу 11,5 кварт по 16 коп. і «бочонокъ» за 12 коп. За цей «гостинець» монахи заплатили 1 руб. 96 коп.[23]

Вино продавали й у барилах. Так, у січні 1779 р. для монастиря було куплено «вина барилце в 11 кварт». Того ж року ченці придбали ще 4 барильця вина і переміряли місткість кожного з них. У першому барильці виявилося 22 кварти, у другому – 22,5, у третьому – 12,5, у четвертому – 5 кварт[24]. Отже, одиниця міри барило не мала встановленого розміру.

Рідини межигірські ченці міряли також уварами (варами). Так, у травні 1742 р. Остап-броварник «изварил» для межигірської братії 14 «уваровъ пива і мєду два». У березні 1779 р. межигірські монахи заплатили Мойсею-броварнику, який мешкав у Києві на Подолі, за 6,5 «варовъ пива» 1 руб. 95 коп.[25]

Слово «увар» (або «вар») походить від лексеми «варити». У значенні провара, перевара вона зафіксована у давньоруських писемних пам'ятках,

наприклад, у «Повісті временних літ». Спочатку слово вживалося на означення процесу приготування хмільних напоїв, а потім і їх об'єму та місткості посудини, в якій готувався трунок. Слово «вар» із XV ст. трапляється у писемних пам'ятках. На українських землях у складі Речі Посполитої воно застосовувалось і як фіскальна одиниця. Вірогідних відомостей щодо точного метрологічного значення цієї міри досі не виявлено[26].

У документах Києво-Межигірського монастиря зустрічаються також міри довжини. Так, у березні 1779 р. ченці купили полотна «локоть 16», ціна 1 ліктя становила 5,5 коп., і, крім того, «крашенини чорной аршинов 32» за ціною теж 5,5 коп. за 1 аршин. Для «братіи», а це, за даними монастирського звіту, надісланого у Синод (1771 р.), 112 ченців і 105 послушників, які двічі на рік отримували від монастиря полотно на сорочки, було закуплено «краму» 404 аршини[27].

Отже, довжину тканин межигірські монахи визначали ліктями й аршинами. Одиниця вимірювання лікоть становила відстань від кінця витягнутого пальця руки, або стиснутого кулака, до ліктьового згину. У XVIII ст., як видно з документів Києво-Межигірського монастиря, вона залишалася в Україні основною мірою. За даними О.Сидоренко, довжина українського ліктя у XVIII ст. становила 58,5 см. Він поділявся на 4 чвертки (14,6 см) і 24 цалі (2,3 см)[28].

Одиницю вимірювання аршин межигірські ченці використовували, як правило, для тканин східного і західного походження. Назва міри походить від перських слів «araš», «arš». Дослідники встановили, що аршин – це той самий лікоть, але засвоєний східними слов'янами через посередництво тюркських мов[29].

Аршин відомий в Україні з XIV ст., але до початку XVIII ст. він не набув на українських землях значного поширення. Проте у 1720–1730-х рр. царський уряд почав запроваджувати в Лівобережній Україні російський стандарт аршина, який дорівнював на той час 72 см і поділявся на 4 четверті (по 18 см) і 16 вершків (по 4,5 см)[30].

Незважаючи на поширення в Лівобережній Україні російського стандарту аршина, місцеві жителі продовжували використовувати одиницю вимірювання лікоть. Тому межигірські ченці встановили співвідношення між ліктями й аршинами. Так, у прибутковій книзі Києво-Межигірського монастиря за 1779 р. зазначено: «Принято покупного мною холсту локоть 89 кои составляють аршинь 71». У квітні того ж року межигірські ченці купили 275 ліктів полотна, що, за їх підрахунками, становило 220 аршинів[31]. Якщо російський стандарт аршина дорівнював 72 см, то лікоть, яким користувалися межигірські ченці, становив приблизно 58 см.

У володінні Києво-Межигірського монастиря були значні маєтності: рілля, сінокоси, ліси, які треба було обмірювати під час продажу, застави, здачі в оренду тощо. Так, колишній отаман Єфим Кобижча 5 грудня 1785 р. підписав із монастирем угоду про оренду землі й сіножаті під Вишгородом. Площа ріллі в угоді зазначалася в російських мірах – сажнях та аршинах: у довжину 31 «указныхъ» сажнів і 1 аршин, а у ширину 17 сажнів і 2 аршини. Покоси не вимірювалися, лише зазначалося, що кожна з сіножатей була на 50 копен[32].

Слово «сажень» за своїм первісним значенням означало дію й походило від давньоруського «сягати». Згодом ним стали позначати лінійну одиницю вимірювання, що дорівнювала відстані між розкинутими руками[33].

Сажень, як і інші міри антропометричного походження, не мав сталої величини, тому часто в одних і тих же пам'ятках наводяться відомості про різні його величини. Проте в угоді Є.Кобижчі з Києво-Межигірським монас-

тирем про оренду землі й сінокосу їх розміри зазначено в російських мірах – «указных саженях». Вони були офіційно запроваджені Соборним уложенням 1649 р. і у XVII–XVIII ст. дорівнювали 3 аршинам (216 см)[34]. Отже, довжина орендованої ділянки становила 66 м 96 см + 72 см = 67 м 68 см, а ширина – 36 м 72 см + 1м 44 см = 38 м 16 см.

Сінокіс, який орендував Є.Кобижча у Києво-Межигірського монастиря, вимірювався 50 копнами. За даними дослідників, із десятини російської міри площі, що дорівнювала 2400 квадратних сажнів, збирали 10 копен сіна[35]. Отже, площа орендованого сінокосу дорівнювала 5 десятинам.

В іншому документі, контракті київського купця М.Григоренка з Києво-Межигірським монастирем на землю у Києві, на Подолі, який був підписаний 5 січня 1786 р., її площу зазначено у російських «указных» аршинах: «В которой меры отъ улицы напротивъ моего дому жилого 35 аршин, а и с другой стороны, частию отъ киевского уездного казначея Гудимы земле, и отъ дворья Киево-Межигорского монастыря 84 аршина, с тылу отъ земле Киево-Флоровского девичего монастыря 30 аршинъ, а с четвертой стороны отъ двора отставного каптенармуса Григория Толстова 80 аршинъ, генерално всей окружности двесте двадцять девять указных аршинъ»[36].

У документах Києво-Межигірського монастиря є відомості про одиницю вимірювання косий сажень. Так, Матвій Вишгородський із трьома товаришами «изробилъ» для монастиря «уголье» – «саженей тридцат удовжъ косихъ, а вгору єдинъ сажєнь косий»[37].

Метрологічне поняття «косий» (косовий) сажень» виникло з практики визначення висоти предметів. Він дорівнював відстані від п'яти правої чи лівої ноги до кінчиків пальців витягнутої лівої чи правої руки. Дослідники історичної метрології вважали, що у косих сажнях вимірювали, як правило, дрова або цеглу[38]. Як видно з монастирського документа, цими одиницями визначали також довжину і висоту вугілля.

Отже, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, для вимірювання довжини і ширини земельних володінь, а також висоти у XVIII ст. використовували прості та косі сажні, а також аршини. Одночасно російський уряд запроваджував російські указні сажні й аршини. Проте визначення земельних володінь по «окружности» свідчило про те, що геометричне вимірювання земельної площі ще не набуло значного поширення.

У щоденному житті ченців і послушників Києво-Межигірського монастиря використовувалися й одиниці вимірювання ваги. Так, у січні 1742 р. монахи купили «два камені лою и фунтовь десят». За камінь лою (тобто, жиру, який використовували в їжу та для освітлення приміщень – *Н.Г.*) вони заплатили по 1 руб., а за фунт – по 5 денег. За придбані для потреб монастиря 2 камені і 10 фунтів лою межигірські ченці заплатили 2 руб. 25 коп.[39]

Камінь як одиниця ваги був досить поширеною мірою в Україні, назва якої первісно виникла від предмета, що ним важили різні товари. Як ваговий еквівалент використовували звичайний камінь. Систематичне використання такої природної «гирі» призвело до локальної стандартизації її ваги. Перші письмові свідчення про використання каменя як метрологічної одиниці дослідники відносять до XIV ст. На камені важили вовну, мило, залізо, віск, лій та інші товари[40].

Міра камінь не мала точно визначеної ваги. Так, на українських землях у складі Речі Посполитої був поширений польський стандарт каменя, який за конституціями 1565 і 1764 рр. дорівнював 32 варшавським фунтам. В Україні використовували також власні метрологічні стандарти каменя. На Лівобережжі у XVIII ст. відомі, наприклад, міри каменів у 40, 50

і 60 фунтів. Міра служила також і одиницею оподаткування. У XVIII ст. з 1 каменя товару стягувалося ввізне мито – індукта[41].

На думку О.Сидоренко, міра камінь, успадкована від минулого, у Гетьманщині XVIII ст. відживала свій вік[42]. Проте, як свідчать документи монастиря, камінь як одиницю ваги продовжували використовувати при зважуванні.

Назва міри фунт походить від латинського слова «pondus», яке означало вагу, гирю і ваговий римський фунт. Слов'янські мови засвоїли це слово через польське посередництво від німецького «Pfund», яке у сучасній німецькій мові означає одиницю ваги, що дорівнює 500 г. Міра не мала сталого метрологічного значення. Так, варшавський фунт у Польщі дорівнював 405,504 г, російський – 409,515 г, німецький – 500 г[43].

У XVIII ст. жителі Лівобережної України продовжували використовувати місцевий фунт вагою 393,13 г, який був основною ланкою системи українських мір ваги. Фунт ділився на 32 лоти (12,3 г), або 96 золотників (4 г)[44]. Відтак, куплені межигірськими ченцями 2 камені лою по 50 фунтів і 10 фунтів, тобто 110 фунтів лою, важили 43 кг 244 г.

У фунтах, лотах і золотниках, як зазначено у документах Києво-Межигірського монастиря, зважували також імпортні товари: шовк, перець, корицю, імбир, мило. Так, у лютому 1779 р. монахи купили «шовку лотовъ три без двохъ золотниковъ, всякий по 30 коп.», у березні того ж року – «перцю простого фунтов 5 по 32 коп. за фунт», «имберу» білого 3 фунти, кориці «5 золотников по 3 коп. за золотник», а також мила 20 фунтів за 1 руб. 15 коп.[45]

Для визначення ваги предметів межигірські ченці використовували також міру пуд. Так, у квітні 1743 р. «куплєно лою до палати два пуда и фунтов двадцят чєтири»[46].

Етимологія слова «пуд» схожа з етимологією фунта. Назва його походить від латинського «pondus», що означало «вага». Як встановили дослідники, в Україні у XVIII ст. під назвою «пуд» функціонували метрологічні одиниці, які дорівнювали 40, 50 і 60 фунтам[47].

У документі Києво-Межигірського монастиря зазначено, що у серпні 1779 р. ченці купили для келарні «перцю полпуда, всякий фунт по 40 коп.». За весь перець, як зазначено у документі, вони заплатили 8 руб[48]. Отже, з розрахунку ціни, півпуда було вагою 20 фунтів. Звідси пуд дорівнював 40 фунтів.

Для господарських потреб межигірські ченці купували також цукор. Так, у травні 1742 р. для монастиря було придбано 4 голови цього товару, які важили 25 фунтів з чверткою[49]. Отже, цукор у XVIII ст. продавали головами, а одна голова цукру, куплена межигірськими ченцями у травні 1742 р., важила 6,3 фунта.

У липні 1743 р. до келії межигірського архімандрита «к празднику Преображенскому» було куплено «голову цукру доброго» вагою у 9 фунтів. Ченці заплатили за неї по 24 коп. за фунт, тобто 2 руб. 16 коп.[50] Того ж року монахи купили ще дві голови цукру для заправки горілки вагою 13 фунтів із чверткою. Отже, одна голова важила близько 6,6 фунта[51].

Таким чином, вага голови цукру, за документами Києво-Межигірського монастиря, не була сталою і коливалася від 6,3 до 9 фунтів. Тому висновок, якого дійшла О.Сидоренко, що вага середньої голови цукру становила 2–3 фунти[52], потребує уточнення.

Зважаючи на різницю, наприкінці XVIII ст. голови цукру, як правило, зважували. Так, у «книзі приходу» Києво-Межигірського монастиря за серпень 1779 р. зазначено: «Куплено сахару сірого голову въ 11½ фунтов»[53].

Із 1770-х рр. у монастирських документах «голова» цукру не фіксується, а зазначається лише вага цього товару. Так, у лютому 1779 р. межигірські

ченці купили цукру «пуд и 37 фунтов с половиною». Фунт цукру коштував 28 коп. За всю покупку вони заплатили 21 руб. 70 коп. У серпні того ж року вони придбали «сахару пуд и 5 фунтов» по 30 коп. і заплатили 13 руб. 50 коп.[54] Шляхом нескладних підрахунків можна встановити, що в обох випадках для визначення ваги цукру межигірські ченці використовували 40-фунтовий пуд.

У документах монастиря зустрічаються відомості про міри, які застосовували до заліза. Так, у 1742 р. межигірські ченці купили цього металу **33 великі шини**, за кожну з яких заплатили по 19 коп. За даними Я.Ісаєвича, 24 шини заліза дорівнювали возу[55]. Отже, 33 шини – це десь півтора воза заліза. Для потреб Києво-Межигірського монастиря у січні 1742 р. було куплено **«железа штабового» один пуд, у травні того ж року – 6 пудів і 16 фунтів**[56]. Таким чином, вагу заліза монахи визначали у шинах, пудах і фунтах.

У монастирських документах збереглися відомості про тогочасні системи лічби різних предметів. Так, у лютому 1742 р. для потреб обителі було куплено «папєру лібру», у травні того ж року – «папєру білого цілую ризу, лібру плачєно по дєсят копіюк»[57]. У липні 1743 р. ченці придбали для монастиря «папєру доброго чистого [...] цілую ризу, лібра по гривні». Того ж року монахи купили «расходного папєру» ризу, в якій було двадцять «лібєр»[58]. Отже, лічильна одиниця риза, про яку йдеться у документах, мала 20 лібер.

Про таке ж співвідношення ризи і лібри йшлося у статті Я.Ісаєвича та у метрологічному словнику до збірника документів «Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина», де, крім того, зазначено, що риза паперу складалася з 480 (500) аркушів[59].

«Лібра» у перекладі з латинської мови означала вагу і була римською ваговою та лічильною одиницею. Як вагова одиниця вона дорівнювала 327,45 г, як лічильна – становила 24 (25) аркушів паперу. У наш час лібру використовують як вагову одиницю різних розмірів у системі мір і ваги деяких романських та англосаксонських країн. Лібра означає також застаріле німецьке визначення фунта[60].

Наприкінці XVIII ст. з інкорпорацією території Лівобережної України до складу Російської імперії лічильні одиниці риза й лібра поступово витісняються з ужитку, а натомість запроваджується російська лічильна одиниця стопа. Про це свідчать документи Києво-Межигірського монастиря. Так, у січні 1779 р. ченці купили до монастирської канцелярії сірого паперу «две стопи» за 2 руб.[61] Стопа – російська одиниця лічби паперу, що використовувалася в Російській імперії до запровадження метричної системи мір. Дорівнювала 480 аркушам[62].

Риза, лібра і стопа, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, були не єдиними системами лічби в Україні. Так, гвіздки продавали сотцами. У травні 1742 р. межигірські ченці купили «гвождя желізного дві сотци»[63].

Серед документів Києво-Межигірського монастиря зустрічаються відомості про тогочасний грошовий обіг. Як відомо, усе, пов'язане з грішми, дослідники за традицією включають у коло питань іншої спеціальної історичної дисципліни – нумізматики. Проте відомий російський дослідник Л.Черепнін зазначав, що нумізмати концентрують свою увагу на вивченні зовнішньої форми грошей, насамперед монет, а питання про співвідношення вартості грошових одиниць тісніше пов'язане з метрологією, аніж із нумізматикою. Його думку підтримав український учений Я.Ісаєвич[64].

У документах Києво-Межигірського монастиря зустрічаються різні іноземні гроші. Так, у січні 1743 р. ченці купили сталевої криці (шматок не-

очищеного від домішок заліза пористої будови, який утворюється під час виплавки сталі з руди або чавуну) дев'ять фунтів, фунт по гривні. У документі зазначалося, що за 9 фунтів сталевої криці вони заплатили 90 коп.[65] Отже, 9 гривен дорівнювали 90 коп., тоді 1 гривня – 10 коп.

У квітні 1743 р. межигірські ченці найняли одинадцять жителів с.Нові Петрівці на два дні для прополювання капусти на монастирському городі. За день роботи їм заплатили по 1 шагу. Шагом в Україні називали тригрошовик, польську і литовську срібну, а з середини XVII ст. білонову монету номіналом у 3 гроші. За всю роботу межигірські ченці, як зазначено у документі, заплатили 44 коп.[66] Отже, 22 шага дорівнювали 44 коп., тоді один шаг – 2 коп.

Таке співвідношення шага і копійки підтверджує інший документ. Того ж року межигірські ченці найняли трьох жителів с.Старі Петрівці для прополювання капусти. Вони працювали по два дні кожен і їм заплатили за день роботи «по шагу», а за всю роботу, як зазначено у документі, – 12 коп.[67] Отже, 6 шагів дорівнювали 12 коп., тоді 1 шаг – 2 коп.

У 1743 р. межигірські ченці найняли на роботу на один день 6 жителів с.Старі Петрівці і заплатили кожному з них по російській монеті – алтину. Отже, вони витратили на оплату праці робітників 6 алтинів. Проте у документі зазначено, що ченці заплатили їм 18 коп.[68] Таким чином, 1 алтин дорівнював 3 коп.

Межигірські ченці, як свідчать документи, використовували одночасно польсько-литовські і російські грошові одиниці. Так, у 1743 р. межигірський ієромонах Філарет купив «до полати шкуръ чинєнных яловичихъ дєсят». Кожна шкура коштувала 6 польських золотих і одну російську гривню. За всі шкури, як зазначено у документі, він заплатив 13 руб. Отже, 60 золотих і 10 гривен дорівнювали 13 руб. Як відомо з попереднього документа, гривня дорівнювала 10 коп., тоді золотий – 20 коп.[69]

За випас монастирських овець на Валковому хуторі у 1743 р. вівчареві І.Лисому заплатили 7 кіп – лічильних одиниць, кожна з яких становила 60 литовських грошів. У документі межигірські ченці зазначили, що 7 кіп дорівнювали «три рубля й копєєкь пятьдесят». Отже, копа дорівнювала 50 російських копійок[70]

У документах Києво-Межигірського монастиря зазначені ще дві російські міри: деньга і полушка. У січні 1742 р. ченці купили для монастирських потреб 2 камені і 10 фунтів лою за ціною камінь по рублю, а фунт – по 5 денег. За все вони заплатили 2 руб. 25 коп. Отже, деньга дорівнювала половині копійки. У 1743 р. межигірські ченці купили 2 пуди і 10 фунтів лою. Пуд лою, як зазначено у документах, дорівнював 7 гривен, а фунт – 7 полушок. За весь лій було заплачено 1 руб. 57 коп. або 14 гривен 70 полушок. Гривна, як уже встановлено, дорівнювала 10 коп., тоді 70 полушок – 17 коп. Отже, номінал полушки становив близько 0,25 коп.[71]

Таким чином, документи Києво-Межигірського монастиря свідчать, що до кінця XVIII ст. у Лівобережній Україні використовували переважно українські міри й системи лічби.

Із ліквідацією автономного устрою Гетьманщини, проведенням російським урядом реформи мір, поширенням на її територію царських указів про заходи щодо уніфікації метрологічної системи з'являються, як свідчать монастирські документи, деякі російські міри, насамперед четверть та її фракція – осьмина, а також лічильна одиниця паперу – стопа.

Значного поширення у грошовому обігу Лівобережної України у XVIII ст. набули російські грошові одиниці. Поряд із цим межигірські ченці вико-

ристовували польські й литовські міри, поширені на цій території за часів польсько-литовського володарювання. Межигірські монахи вміли точно вираховувати співвідношення вартості тогочасних грошових одиниць, які були в обігу на території України.

[1] **Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1843. – Т.2: Ипатиевская летопись.** – С.89; *Максимович М.А.* Сказание о Межигорском монастыре // *Его же.* Собрание сочинений. – К., 1877. – Т.2. – С.256–257; *Закревский Н.* Описание Киева. – Москва, 1868. – Т.2. – С.455–456, 458–459.

[2] Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т.2. – С.140, 151; *Герасименко Н.О.* Історія Межигір'я. – К., 2005. – С.27–190, 243–254.

[3] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.2442. – Арк.23 зв.; *Герасименко Н.О.* Києво-Межигірський монастир і Запорозька Січ (до історії взаємозв'язків) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих всеукраїнських історичних читань, Київ – Черкаси, 1994. – С.55–57; *Її ж.* Межигір'я: Сторінки історії. Заснування Межигірського монастиря // Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.35–48; *Її ж.* Історія Межигір'я. – 287 с.

[4] Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1.

[5] Там само. – Арк.11; Спр.3. – Арк.30 зв.

[6] *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С.82, 158.

[7] Там само. – С.102–103, 158.

[8] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк 4 зв.; Оп.1. – Спр.9. – Арк. 19, 21–21 зв., 24 зв.

[9] Там само. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.19, 21–21 зв.; Оп. 2. – Спр.56. – Арк.5 зв.; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. – Москва, 1975. – С.113, 128, 247–250.

[10] *Лобко А.* Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии в XVIII **в. // Киевская старина.** – 1889. – №6. – С.232–239; *Сидоренко О.Ф.* Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип.6. – С.158–161.

[11] *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1998. – С.112.

[12] Полное собрание законов Российской империи. – Т.20. – №14982.

[13] ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.2657. – Арк.20.

[14] Там само. – Спр.2603. – Арк.6 зв.; *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – С.113.

[15] *Герасименко Н.О.* Указ. праця. – С.113.

[16] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.5 зв.; Спр.72. – Арк.12.

[17] Там само. – Спр.2. – Арк.2 зв.; Спр. 3. – Арк.25.

[18] Там само. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.4 зв; Спр.3. – Арк.10 зв.

[19] *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966. – С.100.

[20] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.6.

[21] Там само. – Спр.72. – Арк.12 зв. – 13; Спр.32. – Арк.4–4 зв., 9–9зв., 10–10 зв., 11.

[22] Там само. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.8; *Сидоренко О.Ф.* Указ. праця. – С.72.

[23] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.18 зв.

[24] Там само. – Арк.5 зв., 11.

[25] Там само. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.10; Спр.56. – Арк.9.

[26] *Винник В.О.* Указ. праця. – С.113–114.

[27] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.10; Спр.2. – Арк.13 зв.; Спр.32. – Арк.1–1 зв.

[28] *Сидоренко О.Ф.* Указ. праця. – С.159.

[29] *Винник В.О.* Указ. праця. – С.21.

[30] *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Указ. соч. – С.89; *Герасименко Н.* Метрологія історична // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2008. – С.371–372.

[31] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.26.
[32] Там само. – Спр.71. – Арк.1.
[33] *Винник В.О.* Указ. праця. – С.24.
[34] *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Указ. соч. – С.86.
[35] *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии. – Москва, 1975. – С.101, 257.
[36] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.2.
[37] Там само. – Спр.3. – Арк.6 зв.
[38] *Винник В.О.* Указ. праця. – С.24–26; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – С.153.
[39] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1.
[40] *Винник В.О.* Указ. праця. – С.137.
[41] *Сидоренко О.Ф.* Указ. праця. – С.133–135.
[42] Там само. – С.134.
[43] *Винник В.О.* Указ. праця. – С.126–127.
[44] *Сидоренко О.Ф.* Указ. праця. – С.146–147.
[45] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.7 зв., 9–10.
[46] Там само. – Спр.3. – Арк.7 зв.
[47] *Винник В.О.* Указ. праця. – С.135; *Сидоренко О.Ф.* Указ. праця. – С.159.
[48] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.19.
[49] Там само. – Спр.2. – Арк.7 зв.
[50] Там само. – Спр.3. – Арк.25.
[51] Там само. – Арк.53.
[52] *Сидоренко О.Ф.* Указ. праця. – С.127.
[53] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.19.
[54] Там само. – Арк.9, 19 зв.
[55] Там само. – Спр.2. – Арк.1, 1 зв.; *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – №2. – С.3.
[56] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.8–8 зв.
[57] Там само. – Арк.3–7, 9.
[58] Там само. – Арк.49.
[59] *Ісаєвич Я.* Указ. праця. – С.12; Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.369.
[60] Словарь античности. – Москва, 1989. – С.314.
[61] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.5 зв.
[62] Русско-украинский словарь в 3-х томах. – К., 1984. – Т.3. – С.483.
[63] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.8.
[64] *Черепнин Л.А.* Русская метрология. – Москва, 1944. – С.13; *Ісаєвич Я.* Указ. праця. – С.3.
[65] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.1–1 зв.
[66] Там само. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.16 зв., 17; *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.238.
[67] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.16 зв., 17.
[68] Там само. – Арк.19 зв.; *Котляр М.Ф.* Указ. праця. – С.236.
[69] ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.51.
[70] Там само. – Арк.26 зв.
[71] Там само. – Спр.2. – Арк.1; Спр.3. – Арк.26 зв.; *Котляр М.Ф.* Указ. праця. – С.237.

The article investigates weight and count measurements and sets cost ratio of monetary units that were in everyday use of Kyiv-Mezhyhirs'k monastery monks.

О.З.Силка,
Л.І.Синявська*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР ХРИСАНФА ЯЩУРЖИНСЬКОГО (1852–1923 рр.)

У статті на основі широкого фактичного матеріалу висвітлено основні віхи життя та науково-громадської діяльності українського етнографа, археолога та краєзнавця Хрисанфа Петровича Ящуржинського, його роботу в навчальних закладах Криму, а також у наукових товариствах, у тому числі в Таврійській ученій архівній комісії, Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті та ін.

Серед багатьох діячів науки, на яких ще донедавна лежало тавро забуття, був і Хрисанф (Хресанф, Хризант, Хрисанор, Христофор, Кресан) Петрович Ящуржинський (1852–1923 рр.). Активна діяльність цього народознавця, фольклориста, археолога, історика й краєзнавця припала на складний період становлення вітчизняної історичної науки, час, коли її прихильниками були нечисленні діячі з табору українського визвольного руху та тієї частини соціуму, яка симпатизувала національним ідеалам. Метою пропонованої статті є систематизація опублікованих та архівних відомостей про Х.Ящуржинського.

Уперше інформацію про життєвий і творчий шлях Х.Ящуржинського подало багатотомне енциклопедичне видання Ф.Брокгауза та І.Ефрона у 1904 р.[1] За радянської влади його діяльність не потрапляла у поле зору дослідників. І лише з другої половини 1990-х рр. розпочався новий етап у вивченні життя цього діяча, опрацювання наукової спадщини та з'ясування внеску у розвиток науки. Зокрема, особа Хрисанфа Петровича привернула увагу письменника-краєзнавця з Одеси, залуженого діяча мистецтв України Григорія Зленка. Саме він уперше оприлюднив «десятки дуже цікавих і цінних фактів із життя вченого, по крихті зібраних автором із найрізноманітніших, здебільшого малодосліджених, джерел»[2]. Переконані, що Г.Зленко у прямому розумінні відкрив Україні її забутого патріота. Його публікація стала основою, від якої відштовхнулася у своїх пошуках інша дослідниця – кандидат педагогічних наук, викладач Уманського державного педагогічного університету ім. П.Тичини Марина Павленко. Дві її розвідки вийшли майже одночасно напередодні 80-річчя від дня смерті Х.Ящуржинського[3]. Авторці вдалося з'ясувати раніше невідомі факти з життя фольклориста. Особливої наукової цінності ці студії набувають з огляду на оприлюднення М.Павленко результатів польових досліджень у рідному селі Хрисанфа Петровича – Молодецькому (на Черкащині). Якщо Г.Зленко намагався висвітлити і дати оцінку основним періодам наукової діяльності Х.Ящуржинського з акцентом на окремих публікаціях, то найбільшу цінність матеріалу М.Павленко становлять відомості з його сімейного та громадського життя.

У 2004 р. на всеукраїнській конференції у Ніжині кандидат історичних наук, доцент Черкаського національного університету О.Медалієва виголоси-

* *Силка Оксана Захарівна – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; Синявська Лариса Іванівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.*

ла доповідь, розкривши ще один напрям у науковому студіюванні біографії Х.Ящуржинського – його членство в Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті та участь у загальноросійських археологічних з'їздах другої половини XIX – початку XX ст.[4] Певною віхою в історіографії питання стало гасло про Х.Ящуржинського в біобібліографічному довіднику «Українські історики XX століття» (таким чином, у публікаціях довідникового характеру існувала перерва тривалістю 102 роки – із 1904 по 2006 рр.)[5]. У 2008 р. вийшла монографія співробітниці Інституту історії України НАНУ Л.Федорової, присвячена Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва та його діяльності зі збереження культурної спадщини України в 1910–1920 рр., де вперше показано роль Х.Ящуржинського у створенні і розбудові уманського відділення згаданої інституції[6]. Проаналізувавши публікацію В.Шендеровського[7], маємо констатувати її цілковито компілятивний характер.

Деяку інформацію про родину Ящуржинських (і, зокрема, про Хрисанфа Петровича) можна відшукати в мережі Інтернет[8] і в дорадянських виданнях (праці Аполлінарія Ящуржинського[9] та про Георгія Ящуржинського[10]). Важливу інформацію про коло наукових та приватних зв'язків Х.Ящуржинського ми виявили у згаданих публікаціях М.Павленко (листування з М.Сумцовим) та статті О.Музичка (кореспонденція з І.Линниченком)[11]. Так, М.Павленко, наводячи уривки з епістолярію, підтверджує перебування Х.Ящуржинського після 1911 р. у с.Молодецькому: «Я тепер живу в селі, в одставці, збираю етнографічний матеріал і дещо обробляю потихеньку [...] Цим літом думаю написати сяку-таку історію свого рідного [...] Уманя. В такій книжечці велика надоба: приїжджають сюди туристи, а то і просто інтелігентні люди, питаються про події в Умані, а такої книжечки нема»[12]. О.Музичко зазначає: «Заслуговує на увагу лист до І.Линниченка відомого українського етнографа Х.Ящуржинського, в якому він розповідав про обставини свого життя в середині 1910-х років. Лист, написаний одночасно українською та російською мовами, відрізняється дружнім тоном і засвідчує контакти І.Линниченка з українофілами»[13]. Значним кроком у справі гідного вшанування пам'яті Хрисанфа Петровича стали І Уманські краєзнавчі читання «Міжконфесійна палітра Уманщини XVIII–XX ст.» (грудень 2007 р.), за результатами яких вийшов однойменний збірник наукових праць, де вміщено декілька статей, присвячених аналізу доробку Х.Ящуржинського[14].

Джерела, що доповнюють відомості про життя та наукову діяльність українського етнографа, археолога та краєзнавця, розпорошені по різних архівосховищах. Найбільш чисельну групу становлять матеріали Державного архіву Одеської області (ф.45) та Уманського краєзнавчого музею (№18), де можна ознайомитися з чернетками рукописів різноманітних публікацій дослідника. Справи фонду 294 («Канцелярія київського окремого цензора») Центрального державного історичного архіву України (м.Київ) містять дозволи на друкування окремих праць Х.Ящуржинського. Для встановлення його особистісних зв'язків перспективним уважаємо опрацювання листування з М.Грушевським[15], М.Сумцовим[16], І.Линниченком[17], О.Хованським[18] та ін.

Відомо, що Х.Ящуржинський народився 19 березня 1852 р. (за ст.ст.) у селі Молодецькому Уманського повіту Київської ґубернії (нині Маньківський район Черкаської області) у родині місцевого священика. Рід Ящуржинських походив із Бердичівського повіту, але саме на Уманщині розкрилися таланти його найдостойніших представників. Батько Хрисанфа – Петро Григорович (1822–1864 рр.) – здобув у Києві духовну освіту й майже 19 років був настоятелем Миколаївської церкви с.Молодецького. Хрисанф виховувався у

багатодітній родині. Його мати – Ольга Устинівна (Іустинівна) – народила трьох синів (Василя, Хрисанфа, Іустина) та дочку. Після смерті Петра Григоровича парафія на короткий час перейшла до ієрея Іоанна Павловського, а пізніше священицьке місце зайняв старший син Ящуржинських – Василь Петрович (помер 31 січня 1879 р.). Дядько Хрисанфа – Василь Григорович (1813–1855 рр.) – навчався у Київській духовній академії, працював викладачем нижчого та вищого відділень Уманського духовного училища, помічником інспектора, а згодом і інспектором Уманського повітового училища (пізніше став священиком Успенського собору в Умані).

На відміну від батька та дядька Хрисанф Петрович навчався у світських закладах – Київському та Варшавському університетах, на слов'яно-російському відділенні історико-філологічних факультетів. Під час студіювання Хрисанфа у Варшаві ректором був відомий філолог М.Благовещенський, а викладачами такі вчені, як М.Колосов (професор російської мови та літератури), О.Нікітський (професор кафедри російської історії й декан факультету), В.Макушев (історик-славіст), В.Яковлєв (історик літератури), А.Павінський (польський історик, керівник Варшавського головного архіву давніх актів), Ґ.Струве (професор кафедри філософії) та ін. При факультеті діяли археологічний музей, основу якого становили матеріали, віднайдені Д.Самоквасовим, та слов'янський етнографічний музей, організований Ф.Ієзберою.

У цей період вийшли перші публікації-рецензії на працю студента Х.Ящуржинського «**Лирические малорусские народные песни, по преимуществу свадебные, сравнительно с великорусскими**»[19]. Очевидно, вона відрізнялася неоднозначністю й дискусійністю суджень, якщо викликала обговорення в науковому співтоваристві. Зокрема, професор М.Колосов дискутував з Х.Ящуржинським із приводу етимології слів «сват», «свадьба», «рада», «коровай», «кроїти». **У сучасній українській історіографії вичерпну характеристику** зазначеній праці дала О.Цибульська, яка проаналізувала погляди М.Сумцова, О.Потебні та Х.Ящуржинского на проблему походження та природу образів молодят. Так, дослідниця зазначає: «Х.Ящуржинський у роботі "Ліричні малоруські пісні" 1880 року підходив до розгляду весільної драми переважно з позицій соціологічної теорії. Він звернув увагу на те, що в українських весільних піснях існує глибокий пласт, який відображає первісні уявлення наших пращурів. Міфологічними істотами-покровителями шлюбу вчений вважав Сонце-Ярило, а його символікою – коло, колесо, хороводи, ходіння навколо джерела, дерева, стола, діжі. Сюди ж зараховує і Громовика, бо, на його думку, грому та хмарам приписувалася весільна семантика, тобто образів нареченого і нареченої, а дощу – значення "виверження" сім'я. Ящуржинський відзначив і наявність у весільній обрядовості символіки місяця й зорі, землі й вітру, вогню й води, звірів і птахів. Шлюб розглядався дослідником як Суд Божий, звідки й узяли початок такі російські слова, як "судьба" та "суженый"». За словами Г.Зленка, «Ліричні малоруські пісні» – унікальна праця, адже «Ящуржинський зусібіч дослідив комплекс українських весільних пісень, ретельно висвітливши їх формотворчі особливості й змістове багатство»[20]. Позитивно про цю студію відгукнулися відомий славіст В.Ягіч та український письменник І.Франко. На жаль, Г.Зленко при цьому не зазначив джерела посилання, і якщо відповідна замітка І.Франка опублікована[21], то рецензія В.Ягіча так і залишилася невідомою.

Власну педагогічну діяльність Х.Ящуржинський розпочав у 1884 р., викладаючи спочатку у Кушниковському жіночому інституті (Керч), а потім у чоловічій та жіночій гімназіях Сімферополя. Разом із ним у Сімферопольській чоловічій гімназії працювали відомі краєзнавці Ф.Лашков, Є.Марков,

А.Маркевич, археолог чеського походження А.Кашпар. У закладі існувала традиція проводити навчальні екскурсії для кращого вивчення історії, географії та природничих наук. Учні створювали гербарії, формували колекції мінералів, комах, вивчали побут первісної людини у Червоних печерах та середньовічну історію на розкопках столиці пізньоскіфської держави – Неаполя Скіфського (Керменчик-Неаполь). У жовтні 1886 р. Х.Ящуржинський із метою поглиблення знань своїх вихованців організував археологічний гурток для старшокласників. Протягом 1889–1890 навчального року відбулись екскурсії гімназистів майже по всій території Кримського півострова. Гідами виступали викладачі А.Маркевич, Ф.Лашков, Х.Ящуржинський та ін. Збереглися звіти про ці подорожі, які, з одного боку, становлять собою цілісні наукові праці, а, з іншого, є наочним доказом професіоналізму викладачів гімназії. У цей період з-під пера Х.Ящуржинського вийшли публікації про язичницькі храми, відвідини стародавнього Херсонеса Кирилом і Мефодієм та прийнятті християнства князем Володимиром, сімейне життя, весільні й поховальні обряди татар, тлумачення написів у ханській усипальниці, про відому скелю Вай-Анам в ущелині річки Качи[22], а також промова, присвячена відображенню Криму в російській поезії, виголошена на врочистому засіданні у Сімферопольській жіночій гімназії 30 серпня 1885 р. і надрукована того ж року[23].

Власне, усі ці праці не були «пробою пера», адже ще студентом Х.Ящуржинський активно друкувався у Варшаві, де, зокрема, у 1878 р. на шпальтах «Варшавских университетских известий» світ побачила розвідка, присвячена соціально-політичному вченню Я.Гуса (того ж року вийшла окремим виданням)[24]. У 1879 р. мовознавчий та історико-літературний журнал «Русский филологический вестник» надрукував рецензію Х.Ящуржинського на працю П.Боґданова з російської пунктуації[25], а 1882 р. «Славянский ежегодник» – про Ю.Словацького[26]. Ушановуючи в 1883 р. пам'ять професора Варшавського університету В.Макушева Хрисанф Ящуржинський разом зі О.Смирновим, А.Будиловичем та М.Семеновським виступив співавтором відповідного матеріалу[27].

У 1893 р. Х.Ящуржинський перебрався до Одеси, де продовжив свою педагогічну діяльність, працюючи викладачем російської мови в місцевому інституті шляхетних дівчат та у жіночій гімназії. Одеський період життя характеризувався активною науково-громадською роботою, він став дійсним членом кількох наукових інституцій, у тому числі Таврійської вченої архівної комісії (член-засновник із 1887 р.), Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (дійсний член із 1894 р.), Одеського товариства шанувальників слов'янознавства (проект 1909 р.) та Одеського товариства історії й старожитностей (дійсний член із поч. XX ст.), налагодив контакти з «Просвітою».

Г.Зленко у вже згадуваній праці відзначав, що Х.Ящуржинський був лише членом педагогічного відділення Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, що не зовсім правильно. Справа у тому, що зазначене відділенні, як складову частину наукової інституції, було створено 12 листопада 1899 р. За його статутом, дійсні члени історико-філологічного товариства автоматично ставали й дійсними членами педагогічного відділення, а дійсні члени останнього могли бути дійсними членами власне товариства лише за умов балотування (виборів). Протокольні матеріали та списки членів товариства за 1893–1894 академічний рік фіксують Х.Ящуржинського серед дійсних членів наукової інституції з 3 лютого 1894 р.[28] Після свого обрання Хрисанф Петрович активно включився в робо-

ту – він був присутнім майже на всіх засіданнях як власне товариства, так і його структурних підрозділів (педагогічного та візантійсько-слов'янського відділень), робив доповіді, брав участь в обговореннях і т.д. У 1900 р. його було обрано секретарем педагогічного відділення.

Х.Ящуржинський був постійним представником Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, а також Таврійської вченої архівної комісії на VII–XV загальноросійських археологічних з'їздах (окрім VIII), що проходили в Ярославлі (1887 р.), Вільно (1893 р.), Ризі (1896 р.), Києві (1899 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Чернігові (1908 р.), Новґороді (1911 р.). Виконував обов'язки секретаря секцій «Пам'ятки мови та письма» (IX з'їзд), «Історичні та етнографічні старожитності» (XIV з'їзд). Друкований орган археологічних з'їздів повідомляв, що Х.Ящуржинський виступав із доповідями про звичаї та традиції українського народу з трибуни XI, XII, XIV наукових форумів[29]. Після завершення роботи делеґати від історико-філологічного товариства звітували на своїх засіданнях. Зокрема, Х.Ящуржинському належать доповіді про архівознавство на XI, етнографічний відділ на XII, класичні старожитності на XIV археологічних з'їздах[30]. Слід відзначити, що перше повідомлення Хрисанфа Петровича у день його обрання членом Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті також присвячувалося всеросійському археологічному з'їзду, що відбувся у Вільно[31].

Наприкінці XIX ст. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, наслідуючи приклад харківських колеґ, ініціювало серед одеської громадськості обговорення питання про необхідність проведення етнографічних досліджень у Бессарабії, на Чорноморському узбережжі та Кримському півострові. «Знайомство з побутом, характером, піснями, переказами, – зазначали члени товариства, – особливо необхідне у нинішній час, коли звідусіль ми бачимо з боку інтеліґенції прагнення прийти на допомогу народові в його матеріальних та духовних потребах»[32]. Розробити програму етнографічних студій було доручено дійсним членам наукової інституції – А.Маркевичу та Х.Ящуржинському, які на основі документів Харківського історико-філологічного товариства склали своєрідний опитувальник («Програма етнографічних досліджень у районі Новоросії, Бессарабії та Криму»). Зважаючи на особливості історії заселення та розвитку південного реґіону України науковці не ставили перед собою всеохоплюючих завдань. Навпаки, свою місію вони вбачали лише у започаткуванні етнографічних студій[33]. Національна строкатість Півдня України спричинила появу розвідок із життя та побуту сербських і болґарських колоністів. Х.Ящуржинський, виділяючи своєрідні, притаманні лише болґарам особливості весільного обряду та порівнюючи їх з обрядовістю українських селян, висловив припущення про можливість з'ясування загальнослов'янського типу весільного дійства.

Робота Х.Ящуржинського як дійсного члена Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті знайшла свій вияв у доповідях та рефератах про українські колядки, суспільні ідеали М.Гоголя та ін.[34] Він брав участь в обговоренні доповіді дійсного члена Г.Бельченка «Повчання Феодосія Печерського про страти Божі», не погоджувався з деякими положеннями виступу ще одного члена товариства професора Новоросійського університету О.Алмазова, який характеризував грецьку писемну пам'ятку з текстами заклять проти нечистої сили тощо.

Крайній термін перебування Хрисанфа Петровича у складі Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті ще потребує уточнення. Він міг бути виключений із дійсних членів інституції або за пись-

мовою заявою на ім'я голови, або у разі смерті. Сьогодні можна лише з впевненістю говорити, що Х.Ящуржинський перебував у складі товариства по 1910 р. включно, оскільки його прізвище фіґурує у списку дійсних членів на цей рік.

У Державному архіві Одеської області (фонд Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті) міститься інформація, що на початку 1909 р. Х.Ящуржинський разом з І.Каменським, К.Міссірковим, В.Даниловим та П.Фоменком виступив засновником нового громадського наукового об'єднання – Одеського товариства слов'янознавства при Історико-філологічному товаристві. Метою новоствореної інституції проголошувалося дослідження слов'янських мов, літератури, історії, археології, статистики[35].

Працюючи у Керчі, Х.Ящуржинський активно долучився до створення Таврійської вченої архівної комісії, на перших порах виконуючи обов'язки секретаря. Як пише Г.Зленко, «у день її заснування, 24 січня 1887 р., Х.Ящуржинський разом з уславленим кримськотатарським просвітителем Ісмаїлом Ґаспринським був обраний до комісії, якій доручили скласти попередню програму занять»[36]. До сфери зацікавлень комісії, серед іншого, входили розгляд та систематизація історичних матеріалів, що зберігалися в архівних установах Таврійської ґубернії. Із членів інституції було створено спеціальну комісію з визначення черговості дослідження документів ґубернського правління, окружного суду, ґубернського дворянського зібрання та ін. До її складу ввійшли А.Стевен, І.Казас, Ф.Лашков, І.Ґаспринський, Х.Ящуржинский[37]. Навесні 1887 р. Хрисанф Петрович висловив бажання спільно з інспектором сімферопольської татарської вчительської школи І.Казасом розібрати й упорядкувати архів магометанського духовного правління. Проте після початку роботи з'ясувалося, що матеріали цього архіву були передані у відання особливої комісії з питань вакуфів і розгляду не підлягають. Результати активної науково-пошукової діяльності Хрисанфа Петровича знайшли відображення на шпальтах «**Известий Таврической учёной архивной комиссии**». За нашими підрахунками, у цьому виданні він опублікував 11 статей.

Як археолог Х.Ящуржинський проводив розкопки на некрополі Неаполя Скіфського (Керменчик-Неаполь). Його ім'я є серед тих, хто зробив свій внесок у справу збирання та збереження археологічних та етнографічних матеріалів для музею Таврійської вченої архівної комісії. Він співпрацював із Керченським музеєм старожитностей, спілкувався з відомим істориком і мистецтвознавцем, керівником археологічних розкопок у стародавніх Херсонесі та Пантикапеї Н.Кондаковим (збереглося їх листування). Зокрема, Хрисанф Петрович, який працював на розкопках, висловив бажання очолити Керченський музей старожитностей, на що Н.Кодаков дав неґативну відповідь («розкопки слід проводити вповні науково й сам керівник їх повинен стояти у середовищі наукових занять старожитностями, і, зокрема, пам'ятками класичного мистецтва в Росії»[38]).

Археологічні пошуки Х.Ящуржинського стали важливою складовою дослідження історії найбільшого на Кримському півострові городища пізньоскіфського часу – Неаполя Скіфського (Керменчик-Неаполь), локалізованого на південно-східній околиці Сімферополя. Розкопки І.Бларамберґа (1827 р.), Ф.Дюбуа де Монпер'є (1834 р.), О.Уварова (1853 р.), Х.Ящуржинського та М.Веселовського (1889 р.), Ю.Кулаковського (1895 р.), М.Ернста (1926 р.), П.Шульца й А.Карасьова (1945–1950, 1954–1959 рр.), І.Яценко (1960–1963 рр.), Т.Висоцької (1975 р.) та О.Махневої (1980–1986 рр.) становлять єдиний ланцюг археологічних відкриттів.

Хрисанф Петрович був також активним дописувачем «Киевской старины», про що свідчить низка публікацій на шпальтах часопису. Г.Зленко так охарактеризував його співпрацю з редакцією журналу: «Х.Ящуржинський за кілька років опублікував два десятки статей і нотаток, на які спираються фольклористи й сьогодні. Якби зібрати їх до купи, вийшов би грубезний том, і ми дістали б можливість прочитати про весілля українське як релігійно-побутову драму, про колядки релігійно-апокрифічного змісту, різдвяну інтермедію, повір'я й обрядовість селянської родини тощо». За нашими підрахунками, він автор 22 публікацій. Вичерпною є й характеристика наукових розвідок Хрисанфа Петровича, дана дослідницею М.Павленко: «Вони є блискучим зразком органічної любові автора до народної творчості, причому не лише української, але й білоруської, татарської, тонкого творчого підходу, позначеного педагогічним даром, і вдумливого аналізу».

Х.Ящуржинський мав широкі зв'язки у наукових колах. Так, його студії етнографічного характеру та рецензії на них друкувалися у «Записках Наукового товариства імені Шевченка»[39], літературно-мистецькому місячнику «Сяйво»[40], журналі «Этнографическое обозрение»[41]. Г.Зленко констатував і факт співпраці дослідника з «Екатеринославскими губернскими ведомостями» (на жаль, ми не можемо ані підтвердити, ані спростувати цю інформацію). Переконані, що подальші пошуки відкриють ще не одну публікацію Х.Ящуржинського, кількість яких на сьогодні становить понад 70.

Із поверненням на Уманщину (1911 р.) розпочався новий період життя Хрисанфа Петровича. Дбаючи про збереження історичних пам'яток, він став одним із засновників та співробітником Уманського краєзнавчого музею. Наприкінці свого життя вчений заповість цьому закладові власну книгозбірню. У 1913 р. було офіційно відкрите Уманське відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, головою якого став Х.Ящуржинський. За інформацією Л.Федорової, товариство мало проводити наукові дослідження та реєстрацію місцевих пам'яток старовини; клопотатися перед урядовими установами про вживання заходів до відновлення й охорони тих пам'яток, що перебувають у віданні приватних осіб, товариств та установ; споряджати археологічні й археографічні експедиції для огляду, вивчення і збирання стародавніх пам'яток; проводити за дозволом Імператорської археологічної комісії розкопки на громадських, казенних і церковних землях, а також приватних ділянках (за згодою власника); розшукувати в урядових, станових і громадських установах, у приватних осіб старовинні архівні справи, папери і документи, що мають наукову цінність, уживати заходів щодо їх охорони; обговорювати наукові доповіді й видавати праці своїх членів, улаштовувати прилюдні читання за тематикою наукових досліджень, виставки старожитностей і таке ін.[42] У 1913 р. Хрисанф Петрович пошанував рідну землю, надрукувавши короткий історичний нарис про Умань[43]. Загалом же обсяг та зміст інформації про перебування Х.Ящуржинського на Уманщині та останні роки його життя надзвичайно малий.

18 листопада 1923 р. на черговому засіданні Таврійської вченої архівної комісії із повідомленням пам'яті Хрисанфа Петровича Ящуржинського виступив А.Маркевич[44]. Цей текст, уже після смерті відомого кримознавця, було віднайдено серед його рукописів у 1927 р.[45] Саме промова А.Маркевича дала дослідникам підстави стверджувати про 1923-й як про рік смерті Х.Ящуржинського. М.Павленко встановила, що помер і похований він у с.Молодецькому. Місце поховання до наших днів не збереглося.

Такими чином, становлення Х.Ящуржинського як науковця відбувалося у складний період української історії, який характеризувався, з одного боку,

посиленням імперського тиску, а, з іншого, подальшим розвитком процесів національного відродження. Хрисанф Петрович виявляв особливий інтерес до українських етнографічних та краєзнавчих студій. Його наукові праці просякнуті любов'ю до рідного народу, матеріальної та духовної культури, звичаїв і традицій. Перебування Х.Ящуржинського у складі наукових товариств дало дослідникові можливість спілкуватися як з однодумцями, так і з опонентами, брати участь у наукових форумах, друкувати власні праці тощо. Ім'я Хрисанфа Петровича Ящуржинського повинно зайняти належне місце в переліку діячів національно-культурного руху кінця XIX – початку XX ст.

Студентський період Х.Ящуржинського, його перші публікації, відображена на шпальтах різних часописів наукова спадщина ще чекають на свого дослідника. Переконані, що вивчення документальної та історіографічної бази наукових інституцій, відкриття нових архівних документів суттєво доповнить біобібліографію цього непересічного етнографа, археолога, краєзнавця.

[1] Ящуржинский Х. // Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.XLI. – С.872.

[2] *Зленко Г.* Забутий фольклорист // Вісник НАН України. – 1997. – №9/10. – С.92–95; *Його ж.* Одіссея Хрисанфа Ящуржинського // Кримська світлиця. – 1997. – 4 липня.

[3] *Павленко М.* «Хороший був дядько...» (Маловідоме про Х.Ящуржинського) // Берегиня. – 2003. – №3. – С.3–14; *Її ж.* У перекладі з грецької – золотоцвітний (Хрисанф Ящуржинський: хто це?) // Київська старовина. – 2003. – №4. – С.141–150.

[4] *Медалієва О.З.* До питання про діяльність Хрисанфа Ящуржинського // Література та культура Полісся. – Вип.27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин, 2004. – С.196–201.

[5] *Малюта О.* Ящуржинський Хрисанф // Українські історики XX століття: Біобібліограф. довідник. – К., 2006. – Вип.2. – Ч.3. – С.271–272.

[6] *Федорова Л.Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. – К., 2008. – 296 с.

[7] *Шендеровський В.* Хресанф Ящуржинський, етнограф і фольклорист // Пам'ять століть. – 2006. – №6. – С.170–173.

[8] Родина Ящуржинських у громадсько-політичному житті України XIX ст. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2008_13/sekciya%20ykraina/roduna%20yawyrjunskux.pdf; *Малюта О.* Ящуржинський Хрисанф // www.history.org.ua/uahist/2_3/ja.pdf

[9] *Ящуржинский А.* Открытие попечительств при Свято-Никольской церкви г.Василькова (Киевской губернии). – К., 1895.

[10] *Абрамов Н.А.* Георгий Ящуржинский, архиепископ тобольський и сибирский (1845–1852 гг.). – [Санкт-Петербург], 1868; *Крамаренко И.В.* Деятельность архиепископа Георгия [Ящуржинского] на пастве полтавской. – [Санкт-Петербург], 1868; *Герасимов Б.Г.* Путешествие архиепископа тобольского и сибирского Георгия [Ящуржинского] по Иртышу в 1851 году. – Семипалатинск, 1910; *Сулоцкий А.* Тобольские архипастыри Антоний (Знаменский), Евгений (Казанцев) и Георгий (Ящуржинский): Однородные случаи из их жизни. – [Санкт-Петербург], 1880.

[11] *Музичко О.* Архів професора Івана Линниченка: історія формування, склад, інформаційний потенціал // Архіви України. – 2008. – №3/4. – С.135–149.

[12] *Павленко М.* «Хороший був дядько...» ... – С.8.

[13] *Музичко О.* Архів професора Івана Линниченка... – С.145.

[14] Міжконфесійна палітра Уманщини XVIII–XX ст. – Умань, 2008. – 160 с.

[15] Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.306. – Арк.18.

[16] Там само. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.1446. – Арк.2; Спр.1447. – Арк.2; Спр.1448. – Арк.1; Спр.1449. – Арк.1.

[17] *Музичко О.* Архів професора Івана Линниченка... – С.135–149.

[18] Российский государственный архив литературы и искусства (Москва). – Ф.538. – Оп.1. – Д.133. – Л.1.

[19] *Колосов М.* Отзыв проф. Колосова о сочинении студента Хрисанфа Ящуржинского // Варшавские университетские известия. – 1879. – №5: Офиц. отд. – С.11–15; *А.М.* [Рец. на изд.: Лирические малорусские песни, преимущественно свадебные / Сост. Я.Ящуржинский] // Исторический вестник. – 1882. – №2. – С.475–476.

[20] *Зленко Г.* Забутий фольклорист. – С.93.

[21] *Франко І.* [Про Х.Ящуржинського] // *Його ж.* Зібрання творів: у 50 т. – К., 1984. – Т.42: Фольклористичні праці. – С.13–14, 506, 508.

[22] *Ящуржинский Х.* Об устройстве древних языческих храмов // Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Севастополь и его окрестности. – Симферополь, 1889. – С.81–84; *Его же.* О посещениях Херсонеса Кириллом и Мефодием и о принятии христианства князем Владимиром // Там же. – С.93–101; *Его же.* Семейная жизнь, свадебные и погребальные обряды у татар // Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Бахчисарай и его окрестности. – Симферополь, 1888. – С.34–38, 44–46; *Его же.* Объяснение надписей в ханской усыпальнице // Там же. – С.42–44; *Его же.* О камне «Вай-анам» // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности. – Симферополь, 1890. – С.112.

[23] *Ящуржинский Х.* Крым в русской поэзии: Речь, произнесённая на торжественном акте Симферопольской женской гимназии 30 августа 1885 г. – Симферополь, 1885. – 31 с.

[24] *Ящуржинский Х.* Социально-политическое учение Гуса: Составлено по чешским сочинениям Гуса. – Варшава, 1878. – 41 с.

[25] *Ящуржинский Х.* **[Рец. на кн.: Богданов П.И. Употребление знаков препинания в русском письме. С приложением синтаксиса русской речи и систематического диктанта. – К.: Тип. Францкевича, 1878]** // Русский филологический вестник. – 1879. – Т.II. – №4. – С.116–117.

[26] О Юлии Словацком. [Краткий биографический очерк его. Трагедия «Мазепа»; поэма «Отец зачумлённых»]. [Критические очерки]. – К., 1882 **(відбитка зі «Славянского ежегодника»)**. – 35 с.

[27] Поминки по профессоре В.В.Макушеве: Ум. 2 марта 1883 г. – Варшава, 1883. – 40 с.

[28] Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете (далі – ЛИФОНУ). – Одесса, 1900. – Т.VIII. – С.19.

[29] *Ящуржинский Х.* Обрядности и песни, касающиеся жатвы хлеба // Известия XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – 1–20 августа. – №1/14. – С.103–104; *Его же.* **Украинские заговоры от порчи // Известия XII Археологического съезда в Харькове.** – Х., 1902. – С.99–100; *Его же.* **Почитание ключей и колодцев // Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове.** – Чернигов, 1908. – 1–15 августа. – №6. – С.99–100.

[30] *Ящуржинский Х.* Архивоведение на XI Археологическом съезде // Известия Таврической учёной архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь, 1899. – Т.30. – С.59–64; *Его же.* Этнографический отдел на харьковском археологическом съезде // ЛИФОНУ. – Одесса, 1905. – Т.XII. – Отд.1. – С.2, 47; *Его же.* Классические древности на черниговском археологическом съезде // ИТУАК. – Симферополь, 1909. – Т.43. – С.146–148.

[31] *Ящуржинский Х.* О виленском археологическом съезде // ЛИФОНУ. – Одесса, 1895. – Т.V. – Отд.3. – С.2.

[32] Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Новороссийском университете // ЛИФОНУ. – Одесса, 1899. – Т.VII. – Отд.3. – С.22.

[33] Там же.

[34] *Ящуржинский Х.* О малороссийских колядках // ЛИФОНУ. – Одесса, 1895. – Т.V. – Отд.3; *Его же.* Общественные идеалы Гоголя // Там же. – Одесса, 1910. – Т.XVI. – Отд.1; *Его же.* Ошибки учащихся в письменных упражнениях с лингвистической точки зрения // Там же; *Его же.* О книге М.И.Тимофеева «Естественно-звуковой метод обучения грамоте» // Там же. – Одесса, 1910. – Т.XVI. – Отд.1.

[35] Держархів Одеської обл. – Ф.45. – Оп.22. – Спр.33. – Арк.85, 93.

[36] *Зленко Г.* Забутий фольклорист. – С.94.

[37] *Прохоров Д.А.* И.И.Казас и вопросы развития исторического краеведения в Крыму в конце XIX – начале XX вв. // http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=85&par=74&l=&art=277

[38] *Непомнящий А.А.* Крымоведческие исследования в Одессе в середине XIX – начале XX в. // http://www.nbuv.gov.ua/articles/kultnar/knp19997/knp7_21.doc

[39] [Рец.]: **Ящуржинский Х. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма** // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1897. – Т.16. – Кн.2. – С.77–82; [Рец.]: Ящуржинский Х. Нравственно-общественные идеалы Гоголя // Там само. – Л., 1912. – Т.CIV. – Кн.3. – С.121–125; *Ящуржинський Х.* Причинки до пізнання культу предків на Україні // Там само. – С.5–9.

[40] *Ящуржинский Х.* Поезія різдвяних свят. Щедрий вечір // Сяйво. – 1913. – Ч.10/12. – С.237–240; *Його ж.* Проводи // Там само. – 1914. – Ч.4. – С.124.

[41] *Ящуржинский Х.* О погребальных обрядах // Этнографическое обозрение. – 1898. – №3. – С.95.

[42] *Федорова Л.Д.* Київське товариство охорони пам'ятників старовини та мистецтва // Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка – Ком. – К., 2007. – С.250–251.

[43] *Ящуржинский Х.* Город Умань. Краткий исторический очерк. – Умань, 1913. – 30 с.

[44] *Маркевич А.И.* К столетию исследований на городище Неаполе у Симферополя (1827–1927): Памяти Хрисанфа Петровича Ящуржинского // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1930. – №3. – С.4–14.

[45] *Непомнящий А.А.* **«Ещё держится у нас старая культурность...»: Новые материалы** по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И.Ю.Крачковским // http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=104&par=74&l=&art=590

Based on wide actual material article discusses main milestones of life and science society activity of Ukrainian ethnographer, archaeologist and regional ethnographer Khrysanf Petrovych Yashchurzhyns'kyi, his work in Crimean educational institutions and also in scientific communities (including Taurian student archival Commission, Historical Philological Society at the Novorossiysk University and others).

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

М.А.Курінна*

БРАТИ ЛИФАРІ ТА АГЕНТУРНА РОЗРОБКА ДПУ УСРР «АРТИСТИ»

У статті висвітлено вірогідні причини тривалого ігнорування у СРСР творчої діяльності видатного французького балетмейстера українського походження Сергія Михайловича Лифаря. Реконструюється хід агентурної розробки ДПУ УСРР «Артисти», фігурантами якої були молодший брат С.Лифаря – військовий льотчик Леонід Лифар, а також їхні батьки, що мешкали у Києві.

Ім'я Сергія Михайловича Лифаря (1905–1986 рр.) – нашого співвітчизника, прем'єра і головного балетмейстера Паризької опери (Гранд-опера) – стало широко відомим в Україні з 1994 р., коли у Києві було започатковано конкурс-фестиваль «Серж Лифар де ля данс» та вийшла у світ його книга «Тяжкі роки». До того часу про творчу діяльність видатного артиста можна було дізнатися лише із зарубіжних монографій, на жаль, абсолютно недоступних радянському читачеві через білоемігрантське минуле більшості їх авторів (О.Плещеєв, А.Шайкевич, Р.Гофман). У балетознавчій літературі СРСР ім'я С.Лифаря зрідка зустрічалося в ряді мистецтвознавчих статей; детальніша інформація про нього з'явилася з виходом у світ енциклопедії «Балет» у 1981 р.

Подібне ігнорування видається більш, ніж дивним, адже С.Лифар досить тривалий період (1929–1945, 1947–1958, 1962–1963, 1977 рр.) був прем'єром і головним балетмейстером славнозвісної Гранд-опера. Ще більший подив викликає несподівана відмова йому в радянській візі у 1958 р. – напередодні першої запланованої гастрольної поїздки трупи Паризької опери до СРСР.

Довгоочікувану можливість відвідати Радянський Союз С.Лифар отримав лише в 1961 р. – після того, як подарував своїм колишнім співвітчизникам ряд літературних та художніх раритетів із власної колекції (і ще стільки ж привозив у наступні поїздки). Серед них: унікальні автографи О.Пушкіна, П.Чайковського, Ф.Шаляпіна, І.Тургенєва, рідкісні бібліографічні видання XVI–XIX ст., художні полотна В.Тропініна, М.Лермонтова і багато іншого.

На початку 1970-х рр. С.Лифар запропонував радянському уряду прийняти безцінну перлину його зібрання – десять листів О.Пушкіна до Н.Гончарової й один – до її матері за умови, що йому дадуть можливість здійснити на сцені Великого театру три постановки з участю провідних радянських балерин – М.Плисецької («Федра» Ж.Оріка), К.Максимової («Сюїта в білому» Е.Лало) та Н.Безсмертнової («Ромео і Джульєтта» П.Чайковського). Ідеї цього творчого проекту сприяли дружні стосунки між головним балетмейстером Великого театру Ю.Григоровичем та легендою французької сцени. «Григоровича й Лифаря прийняв заступник міністра культури з міжнародних зв'язків В.Попов, – згадував український мистецтвознавець Ю.Станішевський. – Він був люб'язним і стриманим, обіцяв вивчити це питання й допомогти. А коли ввічливо попрощався з Лифарем та провів до дверей, попросив Григоровича затриматися і накинувся з грубою лайкою, цинічно сказавши, що перша сцена СРСР назавжди закрита для емігранта»[1].

* *Курінна Марина Андріївна – канд. іст. наук, викладач Київського національного університету культури і мистецтв.*

Радянський мистецтвознавець І.Зільберштейн, котрий неодноразово вів переговори з С.Лифарем щодо передачі листів О.Пушкіна в СРСР, писав: «Абсурд – один із найбільших балетмейстерів світу пропонує поставити балет, у вдячність за це готовий передати державі автографи Пушкіна, а ми ніби не чуємо… Скільки ж втратила наша культура через чиновницьку байдужість, некомпетентність, перестрахування!»[2].

Ситуація, дійсно, видавалася безглуздою – на батьківщині О.Пушкіна не хочуть безкоштовно (!) прийняти люб'язно запропоновані листи великого поета. Ще дивніше те, що після смерті балетмейстера ці автографи, виставлені на аукціоні його спадкоємицею Л.Алефельд, представники міністерства культури СРСР купили за мільйон доларів! Для того, щоби відмовитися від історичної реліквії колосальної ціни необхідно було мати досить вагомий аргумент, ніж лише небажання партійного апарату сприяти популяризації імені С.Лифаря у Радянському Союзі.

В історії з відмовою у видачі візи наприкінці 1950-х рр., безумовно, не останню роль відіграв факт утечі майбутньої зірки балетної сцени з «більшовицького раю» на зорі становлення радянської держави, емігрантське минуле, наявність дружніх зв'язків із ворогами комуністичного режиму за кордоном, а також висунуте проти нього в 1946 р. звинувачення в колабораціонізмі[3] й незрозуміла ситуація щодо телеграми, нібито направленої ним на ім'я одного з військово-політичних керівників окупованої Франції О.Абеца з поздоровленнями з нагоди взяття Києва в 1941 р.

Більш детальному вивченню причин неприязні радянської сторони до С.Лифаря сприяли документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Виявлена тут донедавна засекречена інформація дозволила пролити світло на таємничу історію, яка відіграла не останню роль у відносинах між французьким балетмейстером та представниками влади СРСР.

Вересень 1932 р. Із донесення начальника 1-го відділу ОВ (особливого відділу) ДПУ УСРР Волинського: «До Персії втік курсант Вольської льотної школи Лифар Леонід Михайлович. У м.Мешеді [Мешхеді] Леонід Лифар зв'язався з англійським військовим аташе Стівенсоном, котрому передав дані про склад вказаної вище льотної школи й опис конструкцій ряду бойових машин. У Парижі перебуває брат Лифаря – Сергій, який є артистом і здійснює турне по Європі. З Сергієм Лифар Леонід зв'язався телеграфом. Судячи з телеграфного листування, Леонід Лифар за допомогою свого брата має намір переїхати до Франції. Напередодні втечі за кордон Леонід Лифар перебував у м.Києві, де він має своїх родичів, котрих у перші два дні перебування в Києві з конспіративних міркувань не відвідував»[4].

У ході детального розслідування з'ясувалося, що втікачем, дійсно, був військовий льотчик, уродженець Києва – Лифар Леонід Михайлович, 1906 р.н., який проживав у цьому місті за адресою вул. Іринінська, буд.3-а, кв.7; безпартійний, член профспілки, неодружений. Мобілізований 1928 р. на військову службу він потрапив до Чорноморського флоту. Після закінчення двомісячного екіпажного стажування виїхав у Севастополь до школи молодших авіафахівців (ШМАФ) при 63-й морській авіаескадрильї авіації флоту. У доповідній записці органам ДПУ колишній командир льотчика дав йому таку характеристику: «Лифар, наскільки я пам'ятаю, проживав у кубрику серед червоноармійців, був досить замкненим та відзначався як «інтелігенція». На всіх червоноармійців дивився зверхньо. Лифар дуже добре розвинений фізично й був одним із найкращих спортсменів – володів навіть навичками циркового акробата. По 63-й ае [авіаескадрильї] близьких зв'язків не мав. Товаришував у той час із льотчиками 1-ої морської льотної

школи, котра розташовувалася разом із 63-ю ае в бухті Голландія. Лифар, безумовно, знав чисельність гідроавіації Чорного моря»[5].

Відомо, що останнім місцем служби його у Севастополі стала 9-та окрема важка (бомбардувальна) авіабригада, з якої льотчик наприкінці липня 1930 р. відбув до Ленінградської військово-повітряної теоретичної школи ВПС. Стажування у місті на Неві було нетривалим. Уже 4 грудня 1930 р. Л.Лифаря направили до нового місця служби – у 2-гу військову школу льотчиків у Борисоглєбську, де він пробув менше року. 1931 р., потрапивши в аварію, він звільнився у запас. Згідно з архівними документами, після демобілізації з армії Л.Лифарю було видано військовий квиток РСЧА в Тамбові від 01.05.1932 р. Відомості про його навчання у Вольській льотній школі не підтвердилися.

Радянська зовнішня розвідка встановила, що до 1 вересня 1932 р., маючи на руках рекомендаційні листи від мешхедського резидента британської секретної служби майора Стівенсона, утікач відбув до Тегерана, де зв'язався з військовими аташе посольств Великобританії та Франції із метою виїзду до Європи. «За агентурними даними, – вказувалося в одній з доповідних записок, – Лифар заявив, що має намір надати французькому посольству точніші й вичерпніші матеріали щодо військової авіації СРСР, ніж передані англійській розвідці. З отриманих даних відомо, що англійське міністерство авіації зацікавилося Лифарем та запропонувало мешедській [мешхедській] резидентурі через індійський штаб у Делі відправити його до Європи через Багдад»[6].

За деякими даними, серед матеріалів, переданих утікачем британській розвідці, були план Смичковського аеродрому (20 км від м.Луга Ленінградської області) й детальні відомості про нього, дані щодо гідроавіації Чорного моря і виробничих потужностей підмосковного авіазаводу №23-біс у Філях[7].

Чим могла зацікавити іноземні розвідки ця інформація? Смичковський аеродром та його околиці, де дислокувався навчальний табір льотної школи ВПС Ленінградського військового округу, був секретним об'єктом – крім випробувань нових моделей бойових літаків тут активно працювали з хімічною зброєю. На авіаційному заводі №23-біс із кінця 1920-х рр. будувалися радянські літаки-розвідники Р-3, Р-6, винищувач І-4, бомбардувальники ТБ-1, ТБ-3, ДБ-а, СБ, Пе-2 та інші літаки. Не менш цікавою для іноземних розвідок була й чорноморська бухта Голландія[8]. На початку 1930-х рр. тут дислокувалася 106-та авіабригада, до складу якої входили 123-тя та 124-та важкі бомбардувальні, а також 16-та розвідувальна ескадрильї гідролітаків. Крім того, там відбувалися регулярні випробування експериментальних розробок радянських авіаконструкторів з ОКБ А.Туполєва.

«Маючи на увазі, що представлені ним англорозвідці матеріали висвітлюють такі галузі військової промисловості, у курсі яких Леонід Лифар за становищем, яке він займав, не міг бути, – акцентувалося в одному з донесень ДПУ, – вважаємо, що вони почерпнуті від компетентних осіб, з котрими Лифар мав безпосередній зв'язок. Із цього погляду розробка всіх зв'язків Леоніда Лифаря набуває виняткового значення»[9]. Перевірка особливим відділом указаної київської адреси підтвердила, що там проживають родичі втікача. Батько – Михайло Якович Лифар, 1875 р.н. – уродженець с.Велика Мотовилівка, працював техніком лісоводуправління, безпартійний, член профспілки; мати – Софія Василівна Лифар, 1878 р.н., домогосподарка. Для збору додаткових відомостей про родину було вжито заходів щодо її агентурного «обслуговування». Зокрема до справи підключили спецагента «Тарзана», який мешкав у сусідньому будинку по вул. Іринінській, 3, кв. 5.

Співробітники ДПУ не виключали варіант можливого використання втікача британською і французькою розвідками для роботи на території СРСР, припускаючи, що квартира його батька може стати конспіративною явкою. «Рідні Лифаря Л.М. живуть досить замкнуто й ні з ким не спілкуються, що ускладнює їх агентурне обслуговування, – наголошувалося в донесенні начальника особливого відділу Борисова, – але все ж таки у будинку, де живуть Лифарі, ми маємо дуже цінного агента «Хвилю», перед котрим поставлене завдання щодо зближення з сім'єю Лифарів. Перлюстрація документів нами встановлена, причому реальних результатів не дає з причини того, що документи за адресою не надходять і не надсилаються»[10]. Утікач та всі його родичі стали фігурантами агентурної розробки радянської спецслужби – «Артисти».

З агентурної записки уповноваженого ДПУ Юнзера від 02.01.1933 р.: «Викликаний мною член партії Пироженко, що проживає в будинку по вул. Іринінській, 3-а, повідомив про Лифарів наступне: Лифар М.Я. є зятем колишнього домовласника цього будинку, якогось Марченка, останній у даний час жебрає. Зі слів старих мешканців будинку відомо, що в Лифарів є три сини й одна донька, з яких старший утік за кордон під час воєнного комунізму та на даний момент є відомим танцівником Паризької опери. Другий син нелегально виїхав за кордон два роки тому, де з чуток працює у цирку, де саме, – Пироженко не знає. Третій син – Леонід – служив у Червоній армії, у лютому місяці приїжджав до Києва, де, проживши близько трьох тижнів, виїхав нібито за документами у м.Харків. До служби в Червоній армії Леонід працював електромонтером, де саме – Пироженко не знає. Донька – Лифар Євгенія – близько року тому вийшла заміж за іноземця й виїхала до своїх братів за кордон. Як видно, у Лифарів були схильності до артистичного життя, оскільки перші два брати й сестра, перебуваючи у СРСР, підготувалися до цього. Характерно відзначити, що рідні Лифаря ні з ким не спілкуються, і Пироженко не помічав, щоб їх хто-небудь відвідував»[11].

У процесі розробки зв'язків утікача було встановлено, що він підтримував дружні стосунки з В.Трухлим, котрий, за агентурними даними, був випускником лісотехнічного університету в Парижі та працював у Зовнішторгу СРСР на турецько-перському кордоні, неодноразово виїжджав за рубіж. Співробітниками ДПУ було висунуте припущення, що йому відомо про втечу Л.Лифаря й під час своїх поїздок до Франції він відвідує у Парижі братів. Через нього також здійснюється листування між членами родини.

Як склалася подальша доля В.Трухлого – невідомо. Імовірно, його було заарештовано, оскільки листування між Лифарями відтоді відбувалося засобами звичайної пошти, відразу потрапивши під пильне око радянських органів. У ході перлюстрації документів було відзначено характерну особливість: у листах Михайло Якович ніколи не згадував імена дітей. Листи, що йшли з Парижа на його адресу, були документами родинного характеру, наприкінці котрих, як правило, стояли підписи: Сергій, Євгенія, Вася, Леонід. У матеріалах перлюстрації збереглося декілька копій листів С.Лифаря до батька та Михайла Яковича – до сина. В одному з агентурних документів є згадка про листівку з м.Сет (Франція) на ім'я М.Я.Лифаря від доньки Євгенії, де вона пише про повернення в Париж і про те, що завжди пам'ятає про батька[12].

Для додаткового вербування до київського відділу ДПУ УСРР було викликано й допитано родича М.Я.Лифаря по сестрі – К.Пономаренка. Із протоколу допиту свідка Пономаренка Кузьми Марковича, 1887 р.н.: «У Києві по вул. Іринінській, буд.3, кв.7, мешкає дядько моєї дружини (рідний брат матері моєї дружини) Лихвар Михайло Якович, 60 років, який працює техніком із лісової справи. Разом із ним мешкає його дружина – Софія Василів-

на Лихвар, 58 років. У них є син Леонід, 25 років, котрий у даний час перебуває в Червоній армії у Москві, улітку минулого року приїжджав до Києва у відпустку. В якій частині служить – невідомо, побувши, – виїхав назад до частини. До Червоної армії вчився в якомусь технічному вузі. Близько півмісяця тому батьки отримали від нього листа. За моїми припущеннями, повинен повернутися з Червоної армії у недалекому майбутньому. Другий син – Сергій, я бачив його кілька років тому, знаю, що він працює артистом нібито в Ташкенті, де, – мені невідомо. Донька Лихваря – Євгенія, 27 років – два роки тому вийшла заміж. За кого – невідомо та де мешкає у даний час – не знаю»[13].

К.Пономаренко на вербування не погодився. До протоколу допиту додавалася агентурна записка співробітника особливого відділу, в якій зазначалося, що він «був допитаний, причому на допиті не проявив своєї щиросердої відвертості відносно Лифарів, котрі нас цікавлять. Як видно з його свідчень, він, безумовно, багато знає про родину Лифарів, будучи по дружині далеким їх родичем і живучи близько двох років на квартирі Лифаря. Урахувавши все це, я навів Пономаренка на думку про допомогу в роботі нам, напираючи на те, що він, як колишній поліцейський, повинен виправдати довіру. Але він почав нервувати й плакати, що він людина темна, безграмотна та може бути корисним лише своєю працею за своєю спеціальністю. Ураховуючи, що Пономаренко – дегенеративний тип, хвора й темна людина, я від його вербування утримався»[14].

У процесі подальшого розслідування справи за М.Я.Лифарем було закріплене агентурне «обслуговування». За його родичами, котрі мешкали у с.Велика Мотовилівка, вів спостереження близько з ними знайомий агент «Гончаренко».

Останні сторінки агентурної розробки «Артисти» датуються 1935 р. Яким чином вона розвивалася далі, невідомо. Можливо, Леонід Лифар, а з ним і його брати – Сергій та Василь, а також сестра Євгенія, котрі мешкали за кордоном, стали фігурантами нової розробки, але тепер уже зовнішньої розвідки СРСР. У зв'язку з цим слід додати, що в подальші роки співробітники радянських спецслужб, у тому числі й КДБ, продовжували цікавитися цим джерелом. Матеріали справи неодноразово піднімалися з архіву – у 1949, 1952, 1954 і 1959 рр. З останнього запиту, зробленого у середині 1970-х рр., довідуємося, що копію агентурної розробки «Артисти» було передано до Центрального оперативного архіву КДБ СРСР (Москва).

Питання про те, наскільки була вірною надана за кордон Леонідом Лифарем інформація щодо радянських військових об'єктів, залишається нез'ясованим. Подальша ґрунтовна перевірка не підтвердила її повну достовірність. Наприклад, у доповідній записці співробітника держбезпеки читаємо: «За справою Лифаря Леоніда Михайловича у нас було листування в 1932 р. з ОВ ОДПУ, котрий нас повідомив про надання Лифарем даних з авіації Чорного моря англійцям у м.Мешеді [Мешхеді] (Персія). Дані ці, проте, за нашими висновками, у багатьох відношеннях були невірними»[15].

Якою була у цій історії роль Сергія Лифаря? Перш за все він зберігав таємницю молодшого брата. Напевно, Сергій Михайлович не лише знав про заплановану втечу, а й сприяв переїзду Леоніда до Франції. Його вірогідна участь у цій справі пізніше могла доповнитися небезпідставними чутками. «У Сіднеї мене було запрошено на борт французького корабля «Дюмон Дюрвіль» (як вважали, там у мене були важливі контакти з секретними службами)», – писав С.Лифар в одній зі своїх автобіографій про поїздку до Австралії в 1939 р.[16] Саме історія з утечею брата, очевидно, стала ймовірною причиною тривалої заборони на в'їзд балетмейстера до СРСР.

Доля Леоніда Лифаря у Франції склалася досить успішно. У 1950-х рр. він очолив у Парижі одну з російських друкарень та протягом чверті століття публікував книги видавництва «Ymca-press», випускав журнал «Вестник РХД», брав участь у підготовці вперше виданого на Заході роману О.Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» та інших творів. На початку 1960-х рр. Л.Лифар одружився з М.Поповою – донькою білогвардійського офіцера. Вона часто займалася організацією справ Сергія Лифаря, виконуючи обов'язки його секретаря. Помер Леонід Лифар 1982 р. в Парижі. Матеріали агентурної розробки ДПУ УСРР «Артисти» є яскравим документальним свідченням про життя братів Лифарів та загалом долю цієї родини.

[1] *Станишевский Ю.* Эстафета великих традиций: Серж Лифарь и Юрий Григорович // День. – 2007. – 31 марта.

[2] *Зильберштейн И.С.* Парижские находки. Эпоха Пушкина. – Москва, 1993. – С.146.

[3] Наприкінці Другої світової війни Національний французький комітет із питань чистки звинуватив балетмейстера у колабораціонізмі, поставивши йому в провину тісну співпрацю з нацистами у період окупації Парижа. С.Лифарю вдалося захистити себе, і у липні 1946 р. звинувачення проти нього були зняті. Комітет документально засвідчив, що підозри щодо його співпраці з гітлерівцями не підтвердилися.

[4] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.65. – Од. зб.С-145. – Т.1. – Арк.1.

[5] Там само. – Арк.95.

[6] Там само. – Арк.23.

[7] У документах ГДА СБУ вказано авіазавод №23-біс. Проте до 1941 р. це підприємство називалося «Державний авіаційний завод №22 імені 10 жовтня». Нині це Федеральне державне унітарне підприємство «Державний космічний науково-виробничий центр імені М.Хруничева» (Москва, Російська Федерація).

[8] Із 1996 р. поблизу бухти Голландія розташовано Севастопольський національний інститут ядерної енергії й промисловості (статус національного має з 2002 р.) – базове підприємство Міністерства палива та енергетики України, що готує фахівців для атомної галузі, систем енергопостачання, охорони довкілля й енергозберігаючих технологій.

[9] ГДА СБУ. – Ф.65. – Од. зб.С-145. – Т.1. – Арк.16.

[10] Там само. – Арк.43.

[11] Там само. – Арк.22.

[12] Там само. – Арк.94.

[13] Там само. – Арк.33–34.

[14] Там само. – Арк.38.

[15] Там само. – Арк.99.

[16] *Лифарь С.* Мемуары Икара. – Москва, 1995. – С.82.

In the article reliable reasons of the long ignoring are reflected by the soviet system of creative activity of the prominent French ballet-master of the Ukrainian origin – Serge Lifar. Direct connection is set between the last and by secret-service development of GPU USSR 30th («Artists»), main hero of which was become by the brother of Serge Lifar – military pilot Leonid Lifar.

РЕЦЕНЗІЇ

Бездрабко В.
Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти. – К.: Четверта хвиля, 2010. – 208 с.

Останніми роками в Україні активізувалося студіювання проблем документознавства, інтенсифікувалися процеси формування окремих наукових шкіл, вийшла у світ значна кількість різнопланових досліджень із цієї ще досить молодої, але перспективної галузі знань. У контексті зазначеного факт появи фундаментальних праць з історії та історіографії документознавства засвідчує їх вчасність та незаперечну необхідність як для наукової громадськості, так і для студентів, які навчаються за напрямами підготовки «Архівознавство» і «Документознавство та інформаційна діяльність».

Валентина Бездрабко ввійшла в документознавчу науку як автор ряду фундаментальних праць, у тому числі й з історії документознавства. Відтак нова монографія дослідниці стала цілком логічним та очікуваним результатом її тривалих наукових пошуків. Автор указує, що у цій книзі, «не претендуючи на вичерпність переліку причетних до становлення й новітнього розвитку документознавства в Україні, заради справедливості увагу звернуто на вчених різних гуманітарних наук – архівознавства, бібліографознавства, бібліотекознавства, дипломатики, джерелознавства, книгознавства, правознавства, соціології, які прислужилися науці цікавими творчими знахідками та теренах вивчення документа та документознавства як соціального феномену» (с.7).

Архітектоніка рецензованої монографії не викликає принципових зауважень. Книга містить передмову, дві частини зі структурованими підрозділами та висновки, що представлені у формі післямови, а також покажчик імен і список скорочень. Поклавши в основу хронологічно-проблемний принцип викладу матеріалу, автор послідовно у дев'яти параграфах вивчає проблему становлення й розвитку документознавчої науки, починаючи з праць професора Київського університету св. Володимира Олександра Олексійовича Федотова-Чеховського до сучасних концепцій професорів Сергія Георгійовича Кулешова, Наталії Миколаївни Кушнаренко, Михайла Семеновича Слободяника та Галини Миколаївни Швецової-Водки. На наше переконання, така структура праці чітко підпорядкована меті та завданням дослідження, відповідно, вона вибудувана цілком логічно, що сприяє зручності сприйняття матеріалу.

Перша частина дослідження, яку В.Бездрабко назвала «Мова І (перша)», складається із п'яти параграфів, що присвячені різним етапам становлення науки про документ, зокрема аналізу праць згаданого вище О.Федотова-Чеховського, а також О.Жижиленка, П.Отле, К.Мітяєва та А.Введенського. Розглядаючи студії з дипломатики, зокрема, дослідження актів судового діловодства професором О.Федотовим-Чеховським, автор вказує на особливий статус цього вченого-документознавця, акцентуючи на тому, що він «виступив не просто провідником ідеї всебічного вивчення правових актів, але чи не першим спробував підкреслити значення різних дисциплін для накопичення знань про матеріальну й інформаційну складові документа, розкрити зв'язки законодавства з дипломатикою, палеографією, філологією та іншими галузями знань, що є дотичними чи спорідненими стосовно об'єкта досліджень» (с.18). Тому важко не погодитися із тезою В.Бездрабко про необхідність переосмислення наукової спадщини цього вченого не лише фахівцями з дипломатики чи джерелознавства, але й документознавства, «формування історичних передумов якого припадає на XIX ст. – час панування правового сприйняття документа, його тлумачень як свідчення й доказу фактів дійсності» (с.20).

В.Бездрабко цілком арґументовано стверджує, що до XX ст. правовий підхід домінував як у сприйнятті документа, так і в його термінологічних тлумаченнях. Саме цією особливістю функціонування документів у зазначений період визначається поява низки праць юристів, об'єктом вивчення яких став документ, його історія та теорія, особлива увага приділялася документу як письмовому свідченню або доказу. Відтак другий параграф монографії цілком логічно присвячено науковому прочитанню праць іншого визначного юриста кінця XIX – початку XX ст. – професора О.Жижиленка, в яких розглядається проблема фальсифікації документів. Оцінюючи доробок науковця, В.Бездрабко вказує, що «без перебільшення, дослідження відомого юриста на тривалий час стали визначальними у вивченні фальшування до-

кументів, окресливши розбіжності у методологічних підходах різних європейських академічних кіл, університетських професорсько-викладацьких корпорацій, представників практичної роботи з документами» (с.31).

Третій параграф рецензованого видання – це компетентна характеристика праць засновника документаційної науки Поля Отле. Здійснивши їх детальний аналіз, дослідниця змушена констатувати, що лише тепер, на початку XXI ст., ідеї бельгійського юриста про документологію, сформульовані ним майже сто років тому, беззастережно розгортаються як перспективні в новітніх умовах розвитку науки. Справедливість такого висновку автор підтверджує, наводячи різнорідні міркування сучасних фахівців, представників окремих наук документально-комунікаційного циклу, про документологію, які викладаються ними з посиланням на одну й ту ж саму працю П.Отле. Погоджуємося, що таке різночитання яскраво ілюструє не лише розмаїття існуючих інтерпретацій та оцінок, різні підходи до визначення об'єкта, предмета, дослідних мети і завдань документології, але й відмінне розуміння масштабів поля функціонування цієї науки. Крім того, В.Бездрабко справедливо наголошує, що «неоднозначність сприйняття документології при апелюванні до здобутків її творця свідчить також про різні орієнтири вчених залежно від сфери наукових інтересів, уподобань, розуміння понятєвих зв'язків між наукою і практичною діяльністю» (с.55–56).

Наступний, четвертий, параграф монографії присвячено науковій спадщині відомого історика, архівіста, професора Московського державного історико-архівного інституту К.Мітяєва. Як відомо, саме з його ім'ям пов'язується народження радянського документознавства. Здійснений автором аналіз комплексу праць ученого дозволяє їй переконливо стверджувати, що саме дослідження К.Мітяєва конституювали документознавство як наукову дисципліну. Проведене ним порівняння документознавства з архівною справою та діловодством, визначення спільного та відмінного в їх об'єктно-предметній сфері, конструювання певної парадигми знань визначили подальші напрямки наукових пошуків у цій галузі. Акцентування К.Мітяєвим уваги «на технологіях творення документа, систем документації, класифікації й уніфікації документальних носіїв інформації, їх еволюції, міждисциплінарних галузевих зв'язках продемонструвало не тільки окреслення змісту документознавства його основоположником, але й основних концептів майбутніх теоретичних систем, котрі завдяки інтеґраційним і диференційним процесам вибудують споріднені самостійні галузі знань» (с.79). Діапазон документознавчої проблематики, наукова компетентність та масштабність виконаних К.Мітяєвим досліджень забезпечили їм таку потужну актуальність, що, як зазначає В.Бездрабко, і сучасна дискусія «щодо змісту *документознавства, загального / спеціального / документології* робить звернення до творчої спадщини основоположника документознавчої науки не просто важливим, а необхідним» (с.81).

Аналізуючи творчий здобуток вітчизняних учених, які стояли біля витоків сучасного документознавства, автор не оминула увагою науковий доробок А.Введенського – знаного історика-джерелознавця, професора Київського університету імені Т.Г.Шевченка, указуючи, що значні успіхи в дослідження цим ученим письмових документів не могли залишити поза його увагою нову науку – документознавство, становлення якої збіглося з останнім періодом його творчої діяльності. Саме А.Введенський, як зазначає В.Бездрабко в останньому, п'ятому, параграфі першої частини монографії, уперше вжив калькований із російської мови термін «документознавство». Щоправда, його трактування суттєво відрізнялося від розуміння документознавства як науки К.Мітяєвим. Причини існування суб'єктивного характеру змістового наповнення поняття документознавства у його визначенні професором А.Введенським автор пов'язує з його науковими інтересами – дипломатикою та джерелознавством, балансування на межі яких, на її думку, «породжує несподівані ототожнення й пояснення об'єктно-предметної сфери документознавства, основні завдання і напрямки його розвитку» (с.84).

Проблемам розвитку документознавства кінця XX – початку XXI ст. присвячена друга частина («Мова II (друга)») монографії Валентини Бездрабко. Саме у цей період розгортається процес переосмислення об'єктно-предметної сфери науки та її структури, активізуються міждисциплінарні методологічні запозичення, у 1995 р. з'являється навчальна спеціальність (напрям підготовки) «Документознавство та інформаційна діяльність», а в 2003 р. – наукова спеціальність «Документознавство,

архівознавство». Отож цілком логічно автор «Історіографічних ескізів з документознавства...» дослідження когорти представників сучасного вітчизняного документознавства виділила в окремий блок, представивши порівняльну характеристику їхніх концепцій та проаналізувавши при цьому визначальні чинники їх формування.

Першою із запропонованих В.Бездрабко до осмислення стала концепція завідувача відділу документознавства Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства професора С.Кулешова. Впадає в око особливий пієтет, з яким дослідниця аналізує праці цього вченого. Автор указує, що «чимало його загальних документознавчих ідей 1990-х рр. виявилися не просто актуальними, але й породили цілісну концепцію, яка пройшла суперечливий шлях становлення, неодноразово уточнювалася самим автором, продукуючи знакові, надзвичайно важливі, конструктивні дискусії щодо його змісту, ролі і значення у системі документально-комунікаційних наук» (с.110–111). Окреслюючи наукові погляди С.Кулешова, В.Бездрабко не могла оминути проблем, що порушувалися в дискусії між прихильниками класичного й альтернативного документознавства, при цьому досить доречно, як на наше переконання, вона зауважила: «Коментуючи продуктивне протистояння прихильників класичного документознавства й докуметології, висловимо сміливе твердження про співучасть одних та інших в їх конструюванні і розвитку» (с.118). Важко не погодитися із тезою автора, що дискусія між представниками класичного документознавства, у тому числі й С.Кулешова, та прихильниками документології «має плідний характер і є необхідною умовою всебічного розвитку наук документально-комунікаційного циклу» (с.118).

В.Бездрабко у своїй праці також доволі ретельно відстежила процес формування наукових поглядів Н.Кушнаренко – автора першого в історії вітчизняного документознавства підручника з однойменної навчальної дисципліни, відомого науковця, професора, яскравого представника науки про документ в його узагальненій, «альтернативній» версії. Аналізуючи виокремлення вченою двох підсистем: загального й особливого в документознавстві, В.Бездрабко, цілком слушно підтримуючи погляди Н.Кушнаренко щодо внутрішньої структури загального документознавства, зокрема, теорію документа, історію документа, історію і теорію документно-комунікаційної діяльності, акцентує на відсутності методологічної частини не лише у вказаній підсистемі, але й у теорії документа (с.133).

Досить глибоким за змістом і дискусійним за формою викладу став проведений автором рецензованої монографії аналіз поглядів Н.Кушнаренко на особливе документознавство, її пропозиції виділяти в ньому спеціальне й часткове. В.Бездрабко вказує на недоречності підходу, сформульованого Н.Кушнаренко, котра при визначенні предмета спеціального документознавства орієнтується на сфери функціонування документів, а не на їх спеціальні види. Автор наголошує, що «такий підхід можна пояснити розширеним тлумаченням змісту об'єкта документознавства. Утім, на наш погляд, навряд чи його можна визнати справедливим, – зазначає В.Бездрабко, – оскільки на розмаїття документів, зосереджених у бібліотеках, музеях, архівах нашаровується ще й видова специфіка самих установ, що утруднює визначення об'єктно-предметної сфери спеціального документознавства» (с.135).

Не менш змістовним видається нам виконаний В.Бездрабко аналіз документознавчих ідей відомого вченого, професора М.Слободяника, з важливим акцентом на тому, що на початку 2000-х рр. саме він, акумулюючи в одній площині досягнення багатьох наук документально-комунікаційного циклу, виступив зі слушними й перспективними пропозиціями. Виняткову увагу В.Бездрабко звертає на особливе значення для документознавства спеціальних галузей історичної науки, зокрема, його, можна сказати, органічні зв'язки з «архівознавством, кодикологією, дипломатикою, палеографією, пам'яткознавством, зосередженими на всебічному вивченні історичних, здебільшого рукописних, документів, що цілком справедливо, згідно з міркуванням М.Слободяника, впливає на збагачення теоретико-методологічного інструментарію й оновлення проблематики документознавчих досліджень» (с.155–156).

Не залишилося поза увагою дослідниці питання впливу бібліотекознавства на формування наукових поглядів М.Слободяника в галузі документознавства, особливо його структури. Проте В.Бездрабко наголошує, що «пізніші праці дослідника відзначаються послідовним прагматизмом, більшою узгодженістю бінарних позицій на рівні структури і змісту документознавства (наприклад, загальне – спеціальне, цілісне – фраґментарне, внутрішнє – зовнішнє), усуненням термінологічних

суперечностей» (с.167). Автор цілком слушно вказує на роль цього знаного вченого у розвитку напрямку підготовки «Документознавство та інформаційна діяльність», зокрема, розробці стандартів освіти, а також як автора й натхненника вивчення ряду теоретичних питань наук документально-комунікаційного циклу.

Також у книзі детально проаналізовано документознавчі погляди професора Г.Швецової-Водки, а нарис, присвячений її науковому доробку, є найбільшим за обсягом з усіх представлених у рецензованій монографії. В.Бездрабко, ґрунтуючись на історіографічному огляді найбільш вагомих документознавчих досліджень Г.Швецової-Водки, зазначає, що її науковий доробок для бібліографо-, книго-, документознавства та соціальної інформатики давно вже став класикою, підтверджуючи свій висновок і тим, що праці цієї дослідниці вирізняються з-поміж інших чіткими принципами організації, раціональними підходами та послідовною вивіркою методики й методології (с.194).

Монографію завершує авторська післямова (с.196–197) з міркуваннями про важливість персональної історії як напряму досліджень у документознавстві. Оскільки становлення вітчизняного документознавства, незважаючи на наявність окремих наукових шкіл, досі перебуває на стадії формування, а дискусії щодо його об'єктно-предметної сфери ще тривають, то й однозначної відповіді на заявлене важливе і складне питання автор рецензованої праці також не змогла дати, а, радше, вона навіть не ставила за мету це зробити, лише слушно зауважила, що «з метою ліквідувати персонологічну лакуну в документознавстві, зазнайомити наукову спільноту зі здобутками колег, підтримати погоджувальний чи заперечувальний діалог, донести слово як феномен чогось постійного, щоб ми і після нас змогли зауважити про справжність у науці та незмінність переконання у важливості вільного слова, яке прагне відгукнутись та продовжитись у слові іншого, і готувалося це видання».

Водночас запропоноване до розгляду монографічне дослідження, як і будь-яка творча праця, містить певні дискусійні моменти, вади, висвітлення яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці отриманих результатів. Так, на наш погляд, книга дещо перенасичена іншомовними лексемами, зокрема тими, що не мають широкого вжитку в наукових працях. Наприклад, лише деякі з них: гештальт (с.20), інтенція (с.30), сонм наук (с.155), лапідарний (с.179), конвенційність (с.180), сцієстично (с.186), лінеарність (с.186) тощо. Погодьмося, синонімічне розмаїття української мови дозволяє уникнути подібних запозичень. Окрім цього, хотілося б звернути увагу на такий неґативний момент у сучасному науковому мовленні, як явище моди. Адже при всій престижності та авторитетності функціонування так званих «модних слів і виразів» слід ураховувати той факт, що через їх надмірне використання створюється ефект «штампованості». Не стала винятком і рецензована монографія, автор якої не лише їх використовує, але й уводить до наукового обігу нові, зокрема такі, як заувага (с.18, 150, 152), засновок (с.69), висновуючи (с.97), постулюючи, постулювання (с.50, 58), поцінуємо, поцінування (с.35, 41, 67, 78, 111, 155), засновкові науки (с.191) та ін.

Утім, усе це аж ніяк не позначилося на науковому рівні нової монографії В.Бездрабко, яка, безперечно, є суттєвим внеском у дослідження історії документознавства. Сама постановка проблеми в такому ракурсі відкриває подальші шляхи для поглибленого дослідження важливого питання розвитку наук документально-комунікаційного циклу та формування їх методологічного інструментарію. Відрадно, що автор толерантно й неупереджено висвітлила процес становлення та реальні досягнення і здобутки сучасного українського документознавства.

Немає жодного сумніву, що науковці, на яких насамперед розраховане видання, не лише сприймуть і належним чином використають його змістову частину, але й справедливо оцінять обсяг та значимість виконаної Валентиною Бездрабко роботи.

В.М.Орлик (Кіровоград)

Монолатій І.С.
Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 736 с.

Політична сфера суспільства була і є вагомим чинником етнонаціональних взаємин упродовж XIX – початку XXI ст., що свідчить про їх тісну взаємозалежність. Однак співвідношення етнонаціональної й політичної сфер суспільства ніколи не було простим, зумовлюючи не лише низку суперечностей, але й конфліктних ситуацій. У більшості випадків етнополітичні процеси стали джерелом конструктивного державотворення, прогресу, оновлення суспільства на демократичних засадах та його культурного піднесення. Тому взаємовідносини етнонаціональної і політичної сфер, залежно від їх характеру, поєднують і конструктивний потенціал, і небезпеки дестабілізації, породжуючи необхідність їх оптимізації. Неупереджене вивчення політичних проблем міжнародних систем та ґлобального розвитку передбачає, що будь-яка поліетнічна держава потребує вироблення продуманої та ефективної державної реґіональної політики з урахуванням уроків і неґативних тенденцій, що мали місце в минулому.

Здійснення державної реґіональної політики України не може не спиратися на позитивні загальноєвропейські стандарти, підґрунтя яких було закладене ще на початку XX ст. Але тут слід зробити застереження, що в європейській практиці реґіональних етнополітичних конфліктів нагромаджено як позитивний, так і неґативний досвід. Оскільки новітні етнополітичні виклики є злободенними для багатьох держав, особливо для тих, які переживають етап становлення своїх політичних систем і державної політики, то етнополітичний аналіз на рівні окремої держави може бути ефективним лише за умови його включеності у ґлобальні та реґіональні виміри. Це зумовлює необхідність комплексного ретроспективного аналізу діяльності політичних акторів у різних реґіонах світу з метою визначення типологічних особливостей країни.

Саме тому для України державна реґіональна політика – це та сфера, яка забезпечує основні підстави її цілісності, зокрема, завдяки тому, що ядро її державної території – це ареал розселення українців, і водночас саме тут є низка чинників, зокрема історично-політичних, які несуть небезпеку деструктивного збурення. Така ситуація підтверджує необхідність активних дій із боку держави та інших суб'єктів міжреґіональних взаємин у напрямі їх гармонізації шляхом підсилення дії позитивних чинників поведінки/ініціатив держави й етнічних меншин і погашення неґативного впливу інших.

Усебічний історико-політологічний аналіз передбачає дослідження всіх складових етнополітичної системи держави та їх співвідношень. Зокрема, стратегічно важливою є реалізація принципу перехресного аналізу через дослідження впливу державної реґіональної політики на політизацію етнічності та, навпаки, політизації етнічності на державну реґіональну політику.

Виходячи з цього, актуальність рецензованої монографії та її практичне значення жодних сумнівів не викликають, адже її автор – кандидат історичних наук, доцент інституту історії й політології Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника Іван Монолатій – здійснив комплексний аналіз особливостей і закономірностей поведінки/ініціатив суб'єктів державної реґіональної політики, реалізований на прикладі взаємодії етнополітичних акторів підавстрійських провінцій Галичини і Буковини 1867–1914 рр. Це й зрозуміло, адже враховуючи інерцію історичного та політичного розвитку реґіонів України у складі різних держав, реалії етнополітичної ситуації, основною метою державної реґіональної політики має стати цілеспрямоване формування системи поєднань у взаєминах по лінії: українська етнічна нація – етнонаціональні меншини, центр держави – реґіони з етнічними й політичними особливостями.

Відповідно до цього, передумовою ефективної державної реґіональної політики (інтеґральна оцінка реґіональних проблем, суперечностей етнополітичного розвитку, небезпек етнополітичної стабільності), власне кажучи, і є вивчення особливостей реґіонів із середнім (Чернівецька обл.) і високим (Львівська, Івано-Франківська обл.) рівнем етнополітичної складності.

На наш погляд, наукова новизна рецензованої монографії полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці на основі значної кількості джерел (вітчизняних і за-

рубіжних) та спеціальної літератури здійснено комплексний аналіз діяльності політичних акторів Галичини й Буковини в умовах державної реґіональної політики Австро-Угорщини. Найважливіші висновки рецензованої монографії полягають, на наш погляд, у наступному. Зокрема, визначаючи ресурсний потенціал етнонаціональних спільнот та ініціативи нації-держави, науковець доводить, що інструментом внутрішньогрупової інтеґрації виступали партії, що постали у середовищі титульних етносів та обстоювали інтереси нації-держави, а інші, які об'єднували етнофорів із числа етнічних меншин, – захищали від їх диктату (с.183–207). Досліджуючи стратегії захисту «ми»-інтересів суб'єктів міжетнічної взаємодії головних політичних акторів та еволюцію стратегій міжгрупового інтеракціонізму, автор з'ясував особливості етнополітичної поведінки українців, поляків, румунів та імміґраційних етнонаціональних спільнот в умовах етнізації політики (с.244–275).

Пропонуючи своє бачення природи міжетнічних компромісів в Австро-Угорщині, науковець виокремлює буковинський (1910 р.) і галицький (1914 р.) компроміси, як такі, що відображають сутність здійснених етнонаціональними спільнотами ініціатив для захисту «ми»-інтересів на реґіональному рівні (с.517–559). Водночас І.Монолатій обґрунтував правомірність використання поряд із поняттям «буковинська згода» дефініції «буковинський парадокс» – тобто, етнополітична ситуація, в умовах якої політичні актори окремих етнічних меншин на знак протесту рішуче дистанціюються від винесення ухвал суспільного розвитку реґіону (с.536).

Виходячи з особливостей діяльності політичних акторів етнічних меншин у досліджуваному реґіоні, автор пропонує трактувати єврейсько-українську парламентську коаліцію 1907 р. як явище «ідеологічної близькості» – поєднання політичних акторів, які ідеологічно найближчі між собою у боротьбі проти спільного ворога (с.406), а керуючись міркуваннями Дж.Сарторі про «консенсус на рівні політики» – (не)згоду на політику центрального уряду, запропонував етнополітичну поведінку євреїв у питанні введення національного кадастру, зокрема окремої єврейської курії, трактувати як антиконсенсус стосовно уряду, влади/нації-держави (с.535).

І.Монолатій досить вдало обґрунтував використання політичними акторами Галичини етнічного виборчого насильства як однієї з корелюючих етноконфліктну взаємодію детермінант (с.408–411), дослідив суперечності етнополітичного розвитку реґіону як змагання політичних акторів етнічних меншин за дефіцитні ресурси (с.390–419), показав використання для вирішення міжетнічних суперечностей і конфліктів їх особливих варіантів – «ірландської» (страйків і бойкоту; с.426–433) та «російської» (етнічного тероризму) моделей (с.411–419).

У контексті вивчення культури міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях автор запропонував інтерпретувати діяльність етнополітичних акторів, які створюють і тиражують етнічні цінності та символи за допомогою друкованого слова, як реалізацію функцій символьної еліти (с.599–601); обґрунтував правомірність виокремлення у культурі міжетнічної взаємодії типу «марґінальної людини» Р.Парка та Е.Стоунквіста, яка передбачала акумуляцію/передачу етнічними культурами певного досвіду взаємодії рівно- та різностатусних етнонаціональних спільнот (с.600); запропонував трактувати діяльність єврейського видавця Я.Оренштайна, греко-католицького митрополита А.Шептицького і протестантського єпископа Т.Цеклера прикладами активістської політичної культури як такої, що протиставлялася усталеним конкурентно-конфліктним «традиціям» міжетнічного інтеракціонізму та стереотипам змагального політичного мислення етнонаціональних спільнот (с.608–609).

Ориґінальними та змістовними є висновки до праці (с.614–626), які концептуалізують проблему міжетнічного інтеракціонізму на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Зауважимо, що монографія І.Монолатія ґрунтується на тих методологічних засадах, які виступили орієнтирами під час вирішення конкретних дослідницьких завдань. Зокрема, це принцип об'єктивності, поєднання методів аналізу та синтезу, метод сходження від абстрактного до конкретного, використання інституційного та процесуального методів аналізу, системного й історичного підходів, методів діалектики й формалізації, а також порівняльний (компаративний), ретроспективний та контент-аналізу.

Ураховуючи специфіку досліджуваного явища, автор використав значне коло архівних і частково опублікованих джерел. Серед них – документи органів влади й матеріали, що висвітлюють діяльність політичних акторів Галичини і Буковини зазначеного періоду. Документи такого характеру науковець опрацював у вітчизня-

них архівосховищах – державних архівах Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей, Центральному державному історичному архіві України у Львові, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України, а також зарубіжних установах – Державному архіві Російської Федерації, Архіві зовнішньої політики Російської імперії історико-документального департаменту МЗС Росії, архівах давніх та нових актів у Варшаві, Державного архіву у Перемишлі, відділі рукописів Яґеллонської бібліотеки у Кракові, Федеральному архіві Німеччини (відділення у Потсдамі), Центральному євангелістському архіві та Архіві дияконату євангелістської церкви Німеччини у Берліні, Австрійському державному архіві у Відні.

Комплекс джерел, які використав автор, становить етнічна преса досліджуваного хронотопу, часописи етнічної більшості – «Правда», «Діло», «Галичанин», «Руская рада», «Новий громадський голос», «Руслан», «Гайдамаки», «Православная Русь», «Літературно-науковий вісник», «Буковина», «Стрийський голос», «Борба», «Україна», а також газети етнічних груп – «Naprzód», «Gazeta Narodowa», «Nasz Przegląd», «Kurjer Stanisławowski», «Tydzień», «Ojczyzna», «Moriach», «Czas», «Chwila», «Bukowiner Nachrichten», «Bukowiner Volkszeitung», «Die Zeit», «Czernowitzer Tagblatt», «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» тощо.

Окремо вітаємо й посторінкову систему посилань на використані автором джерела, без будь-якого «шифрування», яке тільки приховує справжню архітектоніку роботи, утруднює користування книгами й дисертаціями та їх сприйняття читачем. А наявність переліку скорочень, іменного покажчика і розлогих резюме кількома мовами (англійською, німецькою, польською та навіть анотації івритом) значно полегшує роботу з текстом.

Щоправда, дещо незвичним і нетиповим для досліджень із тематики, пов'язаної з історією, є подання списку використаних джерел суто в абетковому порядку без виокремлення неопублікованих історичних першоджерел. Однак цим, очевидно, автор зайвий раз прагнув підкреслити насамперед теоретичний, політологічний, а не первинно-історичний характер своєї праці. Зрештою, цінність будь-якої наукової розвідки, у тому числі й історичної, на наше глибоке переконання, визначається не лише тією чи іншою механічно облікованою кількістю введених у науковий обіг нових джерел, а, головне, новим осмисленням та інтерпретацією навіть уже відомих джерел й іншими змістовими складовими праці як певного інтелектуального продукту.

Водночас, на наш погляд, авторові доцільно було б довести дослідження обраної теми до листопада 1918 р. – часу розпаду Австро-Угорщини, а не початку Першої світової війни. Думається, що це б увиразнило особливості «навздогінної» трансформації державної політики урядових кіл Дунайської імперії, візитною карткою якої були й заходи австрійської військової адміністрації щодо етнонаціональних спільнот західноукраїнських земель, їх політичних акторів.

Емпіричний матеріал, наведений у монографії, дозволить на сучасному етапі державної реґіональної політики в Україні усвідомити необхідність загальнонаціонального збалансованого впливу політичних партій і громадських організацій, глибше зрозуміти формування національної ідеї й політичної нації, поглиблення культурної ідентичності у транскордонних реґіонах сучасної України – Львівській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях.

Уважаємо, що вихід у світ рецензованої праці стане помітною подією в науковому житті України, а сама книга буде корисною для науковців-істориків, політологів, студентів і всіх, хто цікавиться минулим українських земель у складі Австро-Угорської монархії, а також прагне краще зрозуміти сьогодення.

Ю.І.Терещенко (Київ)

ОГЛЯДИ

О.О.Митарчук*

ГОГОЛЬ У «МЕРЕЖІ ЛЮБОВІ»

(*Колесник Ірина. «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій»*)**

Торік гоголезнавство збагатилося дослідженням Ірини Колесник, присвяченим Миколі Васильовичу Гоголю – «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій» (К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 596 с.). Автор та видавець приурочили вихід праці до ювілею великого письменника, який широко відзначався у всьому культурному світі. Енциклопедичний характер видання дозволяє представити минуле, сучасне та навіть майбутнє гоголезнавства, адже І.Колесник подає огляд основних його тенденцій за три століття існування науки про М.Гоголя.

Головний герой книги, чиє прізвище винесене в її назву, є епіцентром калейдоскопа, що малює тисячі різноманітних граней, вражаючи уяву стрункістю та красою ліній. Із мотивів та лейтмотивів складається образ історичної доби, яка подарувала світові блискучі імена літераторів, філософів, істориків, акторів, художників і просто шанувальників мистецтва, котрі входили в оточення письменника.

Метод дослідження І.Колесник, безумовно, сформувався не без впливу Андрєя Бєлоґо – чи не найбільшого гоголезнавця. У своїй відомій статті «Гоголь» він писав (тут і далі цитати з літературних джерел подано мовою ориґіналу – *прим. ред.*): «Самая родная, нам близкая, очаровывающая душу, и всё же далёкая, всё ещё неясная для нас песня – песня Гоголя. [...] в глубине души его – рождалось новое пространство, какого не знаем мы». Саме цей «новий простір» Гоголевої творчості та його життя – багатовимірний, збудований за законами неевклідової геометрії, парадоксальний, принадний, чаруючий – і відкривається у праці І.Колесник.

Є таке російське прислів'я: «Как корабль назовёшь, так он и поплывёт». У самій назві книги є щось багатообіцяюче, чи то, радше, щось, що обіцяє надцікавий діалог автора, читача та героїв. Дослідниця використовує модні, ба навіть елітарні поняття, сформульовані та введені у філософський обіг Мануелем Кастельсем і Рендаллом Коллінзом наприкінці XX ст. Ці автори стверджують, що сучасна реальність дає нам підстави говорити про принципово нову модель світу, інший простір і час.

Людина перебуває у центрі інформаційних потоків і, водночас, є їх частиною. Вона може моделювати ці потоки, відтак впливаючи й на час. Одним словом, людина може керувати... У зв'язку з цією теорією згадується фраза з роману великого письменника XX ст. М.Булґакова «Майстер і Марґарита» про сумний кінець людини, котра щиро вірила, що вона у змозі чимось керувати.

Парадокс книги І.Колесник у тому, що форма та зміст дослідження перебувають поза полем чужоземних теорій, декларованих автором як основоположні для літературознавчого й, ширше, мистецтвознавчого, або, як зараз прийнято говорити, культурологічного аналізу. Образно кажучи, авторові вдалося відімкнути замок, але не тим ключем, яким він збирався це зробити.

У книзі циркулює, справді, чимало потоків, що створюють інформаційне поле, але головний – це те безмірне й таємниче, що носить ім'я «Гоголь». Автор називає два найголовніших, на її думку, центри гоголезнавства – Будинок М.Гоголя в Москві та Ніжинський університет. Державна бюджетна установа культури «Будинок М.В.Гоголя – меморіальний музей та наукова бібліотека» займає будівлю на Нікітському бульварі в Москві, де письменник провів останні чотири роки свого життя. Це старовинна садиба з двох споруд, зведених наприкінці XVIII ст. (відтоді неодноразово перебудовувалися) зі знаменитим пам'ятником генію у центрі подвір'я.

До головного будинку одним боком тулиться витончений особнячок у два поверхи, фасад котрого виходить на Нікітський бульвар. Це типовий зразок архітектури Срібного віку. Стиль модерн передбачає рафінований смак та яскраво виражений наліт ориґінальності. Двері парадного під'їзду прикрашено декоративними ліхтариками, а вікно другого поверху має вигляд замочного отвору. По фасаду будинок оздоблено балконами. Подейкують, нібито на боковому балконі лежало тіло вбитого більшовиками колишнього власника будинку. Можливо, це лише

* *Митарчук Олена Олексіївна – член Спілки письменників Росії, наук. співроб. Державної бюджетної установи культури «Будинок М.В.Гоголя – меморіальний музей та наукова бібліотека» (Москва, Російська Федерація).*

** *Переклад із російської – редакція «УІЖ».*

леґенда. Зараз балкон увивають плющ і троянди, що мимоволі навіює думки про розорені дворянські гнізда, які так дивовижно передбачив М.Гоголь у «Старосвітських поміщиках» та «Мертвих душах».

І треба ж було такому трапитися, що це незвичне вікно опинилося у настільки близькому сусідстві з будинком, де відбувалася одна з найбільших трагедій в історії світової літератури! Втішає лише те, що трагедія ця – оптимістична. Ми знаємо, що М.Гоголь спалив другий том своїх «Мертвих душ». Поголос про це дуже активно ширився відразу ж по смерті автора. Але чи можна вважати втраченою книгу, половина котрої таки збереглася й надрукована, а про долю другої половини наразі немає достовірний даних? Про знищення другого тому письменник говорив графу А.Толстому – власнику будинку та своєму далекому родичеві. Але всі знають, що великий літератор був настільки ж великим містифікатором. Ось і досі старий дім та його сусід оповиті якимсь невагомим серпанком недомовленості. І не можна дати відповідь на питання: «Было чи не было?».

Але повернімося до Андрєя Бєлоґо: **«Что за образы? Из каких невозможностей они созданы? Всё перемешано в них: цвета, ароматы, звуки. Где есть смелее сравнения, где художественная правда невероятней?... Гоголя читают и не видят, не видят доселе, что нет в словаре у нас слова, чтобы назвать Гоголя; нет у нас способов измерить все возможности, им исчерпанные: мы ещё не знаем, что такое Гоголь; и хотя не видим мы его подлинного, всё же творчество Гоголя, хотя и суженное нашей убогой восприимчивостью, ближе нам всех писателей русских XIX столетия».**

До речі, предки Андрєя Бєлоґо по батьковій лінії жили в Києві. Дід поета – Василь Костянтинович Буґаєв – мав власний дім на вул. Вел.Володимирській, помер і похований поряд із дружиною в древній «матері міст руських». І любов Бєлоґо до великого письменника має генетичне коріння. Не знаючи Києва, не люблячи цю стародавню колиску східнослов'янської цивілізації, неможливо зрозуміти ані «Страшну помсту», ані «Тараса Бульбу», тонким інтерпретатором яких був Андрєй Бєлий.

Образ генія в Ірини Колесник зіткано з тих «неможливостей», про які говорить Бєлий. Її погляд на великого письменника алегорично можна висловити адресованими О.Блоку рядками М.Цвєтаєвої: «И по имени не окликну, / И руками не потянусь. / Восковому святому лику / Только издали поклонюсь». **Дослідниця дивиться на М.Гоголя знизу вгору, із шанобливим благоговінням.**

Головна заслуга І.Колесник – у спробі бути абсолютно об'єктивною. Автор використовує величезний масив мемуарного матеріалу, скомпонованого «по вертикалі» та «по горизонталі», але так, що образ генія постає перед нами немов живий – без непотрібного ґлянцю, але у всій своїй «неможливості», про яку говорить Бєлий. Якщо не зважати на обов'язкові стереотипи, книга І.Колесник за своїм ідейно-художнім наповненням випереджає таке культове дослідження, як «Гоголь в жизни» В.Вересаєва.

Художній історизм, котрого дотримувався і сам герой її книги, визначає манеру письма І.Колесник. М.Гоголь, розмірковуючи на тему творення історичних праць, вважав, що «все события мира должны быть так тесно связаны между собою и цепляться одно за другое, как кольца в цепи». Події у книзі І.Колесник уповні відповідають цьому гоголівському постулату.

Ще один «головний герой» праці – подія в історії. Дія книги розгортається у трьох світах, в яких проходило реальне життя письменника – Україна, Росія, Італія. Основне місце дії – літературні гуртки й салони, що їх відвідував і завсідником котрих був М.Гоголь. Описуючи культурно-інтелектуальні комунікації, І.Колесник досягає 3D-ефекту – занурюючись в атмосферу літературно-мистецьких гуртків, розчиняючись у ній, стаючи її частинкою автор і нас робить живими свідками розмаїтого, різнобарвного життя літературно-артистичної богеми 1820–1850-х рр. Немов живих ми бачимо не тільки Гоголя, але й Пушкіна, Аксакова, Поґодіна, Державіна, Капніста, Одоєвського, Чаадаєва, Жуковського, Смирнову, Павлову, Ростопчину... Усі пов'язані з усіма в ім'я високого мистецтва життєбудови за законами краси.

У книзі особливо виписана тема гоголівського дендизму. Створюючи «Мертві душі» як підручник життя, великий письменник прагнув поділитися секретами «науки життя», що її вважав найголовнішою з наук. Цю ґенеральну лінію Гоголевої творчості підхопили російські символісти, перш за все Андрєй Бєлий та О.Блок, котрий вважав М.Гоголя своїм кумиром.

У І.Колесник, окрім М.Гоголя, є й інші улюблені герої. Так, їй прекрасно вдався образ відомого державного діяча Росії та вихідця з України – Дмитра Прокоповича Трощинського, який був міністром при трьох російських імператорах. Автор книги створює образ державного мужа та, водночас, звичайної людини, наділеної суто житейською принадливістю.

Після виходу у відставку Д.Трощинський жив неподалік від Василівки – родового маєтку Гоголів. Мати майбутнього письменника – Марія Іванівна – доводилася рідною племінницею дружині брата Трощинського. Родина Гоголів була тісно пов'язана з Кибинцями (або «українськими Атенами») – маєтком Д.Трощинського, де були свій театр та розкішна бібліотека.

Дерев'яний двоповерховий дім відставного можновладця зовні був доволі непоказним, зате відзначався внутрішнім убранством. Тут було багато бронзи, картин, мармуру. Д.Трощинський

офіційно не був одруженим, проте мав дочку та онуку. Його донька, котру він безмежно любив, славилася вродою, жвавою вдачею, суто жіночою чарівливістю й кокетством, від якого втрачали голову її численні поклонники.

У домашньому театрі Д.Трощинського ставилися п'єси, у тому числі й україномовні, написані батьком письменника – Василем Опанасовичем Гоголем. У постановках брали активну участь домочадці й гості – донька вельможі, батьки майбутнього письменника, сусіди, друзі з Обухівки – сімейство Капністів та ін. Тут давалися розкішні звані обіди, на котрих нерідко співали українських пісень. Надто Д.Трощинський полюбляв думу «Чайка», що в алегоричній формі представляла історію України, котра стояла при чотирьох дорогах, на перехресті Азії та Європи, між Росією, Польщею, Литвою й Туреччиною. Коли старий вельможа слухав її, на очах його бриніли сльози. Д.Трощинський полюбляв розмови про Січ, в якій служили його предки, і куди він і сам мав намір вирушити, проте не встиг через її скасування.

І.Колесник вважає, що М.Гоголь належить двом державам – Україні й Росії. Відтак, теми українсько-російської культурної та історичної взаємодії, тісні зв'язки, у тому числі й родинні, між багатьма представниками відомих українських та російських родів, що входили в коло спілкування М.Гоголя, висвітлено у всіх подробицях, які лише відомі автору книги.

Особливо виокремлено українство дружини О.Пушкіна – Наталії Ґончарової, яка була далеким нащадком українського гетьмана Петра Дорошенка. Докладно виписана лінія Розумовських-Перовських. Вихідцем зі знаної родини був відомий письменник Антоній Погорельський – автор казки «Чорна курка, або Підземні мешканці», яка зробила його знаменитим. Із цієї ж родини походила чільна народоволка С.Перовська.

Одним словом, книга І.Колесник – це захоплююча саґа про славетні фамілії, яка органічно вписується у живу тканину оповідання. Водночас це – наукове видання, наділене прекрасною художньою формою. Його повнота не залишає у цьому жодних сумнівів – варто лише поглянути на зміст.

Гурткова організації російського культурного, художнього, наукового й навіть промислового життя органічно пов'язана з потягом слов'янських народів до громадських форм. Твори М.Гоголя містять ідею єднання як форми любові. Недаремно одне з найбільш проникливих за своїм ліризмом місць другого тому «Мертвих душ» присвячене поезії гуркової атмосфери: «Где не бывает наслаждений? Живут они и в Петербурге, несмотря на суровую, сумрачную его наружность. Трещит по улицам сердитый тридцатиградусный мороз; взвизгивает исчадье севера – ведьма-вьюга, заметая тротуары, слепя глаза, пудря меховые воротники, усы людей и морды мохнатых скотов, но приветливо и сквозь летающие перекрестно охлопья светит вверху окошко где-нибудь и в четвёртом этаже: в уютной комнатке, при скромных стеариновых свечках, под шумок самовара ведётся согревающий и сердце, и душу разговор, читается светлая страница вдохновенного русского поэта, какими наградил Бог свою Россию, и так возвышенно пылко трепещет молодое сердце юноши, как не водится и под полуденным небом».

Так само «піднесено пульсує» й серце читача чудової книги Ірини Колесник про великого Гоголя!

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

В.М.Михайловський (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧАСИ ЯҐАЙЛА Й ВІТОВТА»

Присвячена 600-річчю перемоги під Ґрюнвальдом конференція з такою назвою відбулася 9–10 вересня 2010 р. в Каунаському університеті імені Вітовта Великого (Литовська Республіка). Співорганізаторами заходу виступили Каунаський та Яґеллонський (Краків; Республіка Польща) університети та їх структурні підрозділи – Інститут Великого князівства Литовського (Каунас, керівник – доктор Рустіс Камунтавічюс) та Інститут історії Яґеллонського університету (Краків, директор – професор Станіслав Срока). У конференції взяли участь українські історики: Мирослав Волощук (Івано-Франківськ), Віталій Михайловський (Київ) та Андрій Федорук (Чернівці).

Відкриття заходу відбулося в урочистій залі Каунаського університету. Із вітальним словом виступив міністр закордонних справ Литовської Республіки *Аудронюс Ажубаліс*, який наголосив на значенні Ґрюнвальдської битви в історії реґіону та нагадав про ще одну перемогу військ Великого князівства Литовського – битву під Оршею (1514 р.), з річницею якої він привітав своїх колеґ, міністрів закордонних справ України та Білорусії. Із привітаннями на адресу конференції виступили надзвичайний і повноважний посол Республіки Польща в Литві *Януш Сколімовський*, заступник ректора Каунаського університету з наукової роботи професор *Юозас Ауґустіс*, декан історичного факультету Яґеллонського університету, професор, доктор габілітований *Анджей Банах* і директор інституту історії цього ж університету, професор, доктор габілітований *Станіслав Срока*.

На пленарному засіданні конференції було виголошено дві доповіді. З першою (**«Католицька церква у Польщі, Литві та Орденській державі на території Пруссії у часи Яґайла й Вітовта»**) **виступив ректор Торунського університету імені Миколая Коперника (Польща), професор**, доктор габілітований *Анджей Радзимінський*. У доповіді була представлена структура католицької церкви у зазначених країнах, спільні та відмінні риси, вплив на події кінця XIV – початку XV ст., особливо враховуючи пізню, як на європейські реалії, християнізацію Литви, а також специфічний статус держави Тевтонського ордену. *Римвідас Петраускас* (Вільнюс, Литва) свій виступ («До і після Великої битви: політичні зміни на схід від Балтики в епоху Ґрюнвальдської битви») присвятив аналізу подій і наслідків цієї події.

У першій секції конференції, присвяченій війні й дипломатії (модератор – проф. А.Банах), було виголошено п'ять доповідей. Першим виступив професор *Кшиштоф Ожуґ* з Яґеллонського університету із темою «Політика Німецького ордену стосовно Литви у рефлексіях польських учених доби Владислава Яґайла». Він звернув увагу на те, що відродження університету у Кракові стало важливим кроком як з огляду на розвиток освіти у реґіоні (виникнення школи міжнародного права у Кракові), так і прославляння дій Яґайла в Європі.

Доктор *Валдас Ракутіс* (Вільнюс, Литва) у своєму виступі «Війна Литви й Польщі з хрестоносцями в 1409–1411 рр.: військові традиції та інновації» представив історіографічний огляд проблем, пов'язаних із військовою справою у тогочасній Центрально-Східній Європі, та їх вплив на результати війни з Орденом.

Професор *Ян Тенґовський* (Білостоцький університет, Польща) у доповіді «Участь Ґедиміновичів у Великій війні з орденом хрестоносців» розглянув складне, з огляду на фраґментарність джерельної інформації, питання про кількісний і персональний склад родичів Яґайла та Вітовта у військових діях 1409–1411 рр., запропонувавши включити до переліку відомих осіб ще кількох представників князівської верстви.

Професор *Лідія Корчак* з Яґеллонського університету представила огляд та аналіз спільних дипломатичних заходів Яґайла та Вітовта. Характерним для їх дипломатії було те, що акції 1410-х рр. спрямовувалися лише на Захід, натомість східну політику Вітовт проводив одноосібно.

Останньою на цій секції була доповідь канд. іст. наук *Андрія Федорука* (Чернівці, Україна) на тему «Вплив Великої війни (1409–1411 рр.) на міжнародну ситуацію Молдовського воєводства», в якій було висвітлено вплив цих подій на державні утворення у Центрально-Східній Європі, особливо враховуючи васальну залежність (із 1387 р.) Молдови від польського королівства.

Наступного дня конференція проходила у двох секціях. Перша з них була присвячена тогочасним державним утворенням (модератор – проф. Ст.Срока). Відкрив засідання доктор *Едмундас Римша* – знаний в Європі фахівець із геральдики та сфрагістики, співробітник Інституту історії Литовської академії наук. У своїй доповіді («Велика печатка Вітовта – перша геральдична маніфестація держави й влади») він подав детальний аналіз тогочасної символіки Великого князівства Литовського з урахуванням інкорпорованих упродовж XIV ст. реґіонів.

Професор *Юрата Кяупене* (Вільнюс, Литва) темою доповіді зазначила «Нові інтерпретації городельських документів 1413 р.». У виступі ж вона лише презентувала міжнародний проект істориків Литви та Польщі, які мають підготувати нове академічне видання цих документів, адже востаннє їх публікували ще у міжвоєнний період.

Доктор *Марцелій Антоневич* (Ченстоховська академія імені Яна Длуґоша, Польща) на підставі аналізу біографій учасників Великої війни з Орденом висвітлив їх участь в укладанні городельських актів 1413 р., спростувавши кілька історіографічних леґенд та запроновуваши новий перелік осіб, які брали участь у тих подіях.

У доповіді канд. іст. наук *Віталія Михайловського* (Київський університет імені Б.Грінченка, Україна) було представлено історію боротьби Яґайла й Вітовта за Поділля протягом 1410–1430 рр., яке стало єдиною винагородою великому литовському князеві за його участь у Ґрюнвальдській битві.

Канд. іст. наук *Мирослав Волощук* (Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника, Івано-Франківськ, Україна) виступив із доповіддю **«Проблема титулярного конфлікту монархів Угорщини й Польщі за Галицьку землю наприкінці XIV ст.»**.

Друга сесія цього дня (10 вересня) присвячувалася культурній спадщині епохи. Головував на ній доктор Йонас Вайченоніс – декан гуманітарного факультету Каунаського університету. Доктор *Зенонас Норкус* у своїй доповіді «Велике князівство Литовське як імперія в історичній культурі міжвоєнної Литви (1918–1940 рр.)» представив набір рефлексій і стереотипів, які були притаманні цій добі. У доповіді доктора *Марчина Старжинського* з Яґеллонського університету йшлося про Литву і литовців у рахункових книгах середньовічного Кракова. На підставі аналізу цього типу джерел дослідник продемонстрував «проникнення» з кінця XIV ст. литовських вихідців до столичного королівського міста.

Про «забуту» пам'ятку матеріальної культури першої третини XV ст. – хрестильницю з краківського костелу Св. Щепана – розповів представник Яґеллонського університету доктор *Пйотр Рабей*. А доктор *Марія Моленда* з того ж навчального закладу присвятила свій виступ демонстрації «блиску й величі» дворів Яґайла та Вітовта крізь призму тогочасного вбрання. Останньою доповіддю був синтетичний виступ професора *Зиґмунтаса Кяупи* (Каунаський університет) на тему «Спадщина Вітовта в Каунасі», в якій він зробив огляд каунаських пам'яток кінця XIV – першої половини XV ст.

Завершальне засідання міжнародної наукової конференції «Часи Яґайла й Вітовта» проходило у Військовому музеї імені Вітовта Великого (Каунас), на якому в атмосфері невимушеної дискусії учасники заходу обмінювалися думками та враженнями від двох днів плідного спілкування. Наступного дня було організовано цікаву екскурсію до Тракайського замку та Вільнюса. Організатори заходу планують видати збірник матеріалів конференції.

Ю.М.Кудінов (Київ)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «“ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ” УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1710 р.: ВИТОКИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЯ, ЕПОХА (до 300-річчя укладення)»

26 квітня 2010 р. у Києві відбувся представницький науковий форум із нагоди 300-ої річниці «Пактів та конституцій» Української козацької держави. Цей надзвичайно важливий в історії вітчизняної політико-правової думки документ був ухвалений та урочисто проголошений під час тимчасового відступу українського уряду та обрання нового гетьмана Пилипа Орлика у місті Бендери (інша назва – Тяґиня) 5 квітня (ст.ст.) 1710 р.

Організаторами конференції виступили Інститут історії України НАНУ та Науково-дослідний інститут козацтва. Вступне слово виголосив директор Інституту історії України академік *Валерій Смолій*. На його думку, незважаючи на те, що «Конституція Пилипа Орлика» не обійдена увагою дослідників, проте й досі немає єдності в її сприйнятті не лише громадськістю, а й багатьма істориками. Зокрема, належним чином не розкриті джерела пам’ятки, варто було б детальніше проаналізувати цей політико-правовий акт з огляду на майбутнє тієї держави, яку збиралася творити козацька еліта. Основна праця дослідників полягає в тому, наголосив учений, щоби дослідити історичний вітчизняний, європейський та світовий контексти «Пактів і конституцій». Окрім того, головуючий запропонував можливість вирішення цієї проблеми за допомогою міждисциплінарного підходу – зусиллями істориків, правознавців, філософів, мовознавців, літературознавців та представників інших галузей гуманітарних наук. Академік В.Смолій підкреслив необхідність видання «Пактів і конституцій» 1710 р. в усіх відомих списках, перекладах, редакціях та, уклавши всеосяжну бібліографію, сформувати завершене наукове бачення цього питання.

Провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор *Віктор Горобець* на основі аналізу статей «Пактів і конституцій» 1710 р. підтримав думку канадського історика Ореста Субтельного стосовно того, що цей документ варто відносити не до конституційних актів в їх модерному розумінні (сформованому вже під впливом подій Великої Французької революції), а до характерних для політичної культури Речі Посполитої «пактів-конвентів», які укладалися в часи елекції між претендентами на коронацію та сеймуючими станами республіки. Така подібність, за словами доповідача, присутня у назві, зверненні до станів, а гетьман виступає начебто як король. Однак цей «скелет» нарощений і українськими новаціями, особливо у питаннях внутрішньої політики та у власному варіанті обмеження влади гетьмана козацькою старшиною: по-перше, принцип колеґіальності вирішення важливих питань ґенеральними радами (ст.6), які були основою демократичного устрою Війська Запорозького, але від літа 1651 р., втративши реальну силу, використовувалися тільки для леґітимації наперед обраного гетьмана; по-друге, гетьман не мав права одноосібно ухвалювати судові рішення стосовно козацької старшини (ст.7); по-третє, запроваджувався інститут двох ґенеральних підскарбіїв (ст.9); по-четверте, проголошувався інститут ґенеральних радців (з кожного полку по одній вибраній заслуженій особі), який би допомагав порадами в управлінні; по-п’яте, обов’язковість статусу інституту старшинської ради, який перебуватиме поза волею гетьмана; по-шосте, боротьба з корупцією (ст.10), особливо з т.зв. «накупниками», що виявляли бажання купувати урядипосади, тобто мав панувати принцип виборності – головна ознака демократії, яка з середини XVII ст. на полковому й сотенному рівнях нівелювалася (у певних полках відбулося засилля правлячих кланів-родів); по-сьоме, необхідність ревізії земельного фонду – «земельних добр» (ст.12); по-восьме, захист прав міщан (ст.13), що, зважаючи на постійне суперництво козацької та «маґдебурзької» адміністрацій у містах, мала декларативний характер; по-дев’яте, популістським був і пункт про скасування оренд. У випадку сприятливої зовнішньополітичної ситуації існували шанси для реалізації «Пактів і конституцій», але, зважаючи на той факт, що пропоновані нововведення зачіпали життєві інтереси чималої частини козацької старшини, шлях до реалізації був доволі складним і вимагав неабиякої політичної волі гетьмана та вищої старшинської верстви.

Доцент кафедри української преси Львівського національного університету імені Івана Франка, канд. іст. наук *Мирослав Трофимук* проаналізував латинські тексти «Пактів і конституцій» 1710 р. Певним новаторством була хозарська концепція походження козацтва, яка відокремлювала тогочасний український народ від московитів та сарматського міфу, що, своєю чергою, вторував на творення політичної нації шляхтою Речі Посполитої. Якщо порівняти «Конституцію Пилипа Орлика» з «Книгою буття українського народу» М.Костомарова, то у ній чітко вказані соціальні та реалістичні моменти. На переконання дослідника, тогочасна Україна рухалася в постренесансному просторі Європи. Як Рим використав надбання Греції, так і

українська культура засвоїла ренесансно-барокові форми, і, як інші народи, українці творили свій варіант. На думку М.Трофимука, «Пакти і конституції» були творінням не «екзильним», а «внутрішнім», адже продукувалися українськими інтелектуалами. Підсумовуючи виступ, науковець зазначив, що документ став символом їх боротьби проти московського деспотизму.

Завідувач відділу Центрального державного історичного архіву України у м. Києві *Ольга Вовк* повідомила про історію обігу обох версій документа – латинської та староукраїнської, і вперше оприлюднила унікальну знахідку – україномовний оригінал з власноручним підписом П.Орлика, засвідченим печаткою Війська Запорозького, що його пощастило виявити у листопаді 2008 р. у Російському державному архіві давніх актів (м. Москва, Російська Федерація), у фонді №124 «Малоросійські справи». Латинська версія у 1847 р. була видана О.Бодянським у «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских», а староукраїнська – 1859 р. Д.Бантишем-Каменським також у «Чтениях...». У фонді №13 РДАДА зберігається пізніша копія з марґіналіями щодо незрозумілих українських слів.

Завідувач кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, професор *В'ячеслав Мордвінцев* зазначив, що українська старшина під час еміґрації домагалася обмеження влади гетьмана. Він також порушив питання, хто ж був справжнім автором «Пактів і конституцій» – новообраний гетьман Пилип Орлик чи козацька старшина? Водночас, зрозуміло, даний документ виступає цікавим джерелом та унаочнює, яким чином старшина в екзилі прагнула продемонструвати, що Україна належить до Європи. У зв'язку з тим, що у «Пактах...» порушувалися важливі питання державного, економічного, фінансового життя Гетьманщини, перед сучасними дослідниками й постає завдання детального їх вивчення.

Декан гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія», д-р іст. наук, професор *Віталій Щербак* звернув увагу на те, що за часів Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка не було глибоко осмислено масштаб державного будівництва через постійні внутрішні та зовнішні військові конфлікти. А ось І.Мазепа зібрав коло людей, які могли забезпечити появу повноцінної держави. Дійсно, «Конституція П.Орлика» показала підвищення рівня правової думки, однак й досі її ґрунтовної правової оцінки у вітчизняній науці не зроблено.

Старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *В'ячеслав Станіславський* зазначив, що історики розмірковують, як правильно називати цей документ – «Статті» чи «Конституції»? Але чому відбувається зміна навіть у назві? Яка була причина цього? Чи не було ознак зміни політичної ситуації?

Чернігівський історик, головний редактор журналу «Сіверянський літопис» *Сергій Павленко* зауважив, що авторитарний метод правління, який встановив гетьман І.Мазепа, терпляче зносило, але не схвалювало, найближче оточення. «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького», прийняті у 1710 р. у Бендерах при обранні нового гетьмана, – своєрідна старшинська альтернатива попередній практиці абсолютизму.

На другому засіданні конференції виступило шість науковців. Першим узяв слово д-р іст. наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського *Олексій Струкевич*, який проаналізував текст «Конституції 1710 р.» з історико-правового погляду. Він наголосив, що фахівці виділяють три хвилі появи конституцій. Тобто, «Конституція П.Орлика» відноситься до конституцій першої хвилі. Очевидно, що першою європейською «старою» конституцією була англійська «Велика хартія вольностей» 1215 р. Проте українська мала більше прописаних свобод, ніж американська конституція кінця XVIII ст. **«Конституція» 1710 р. фіксувала ознаки держави (територія, народ руський, власне судочинство і законодавство, фізичний примус, збір податків, відділення публічної влади від суспільства), атрибути суверенності (Київ – столиця; назва держави – Військо Запорозьке), ознаки конституційності (поділ влади, парламентаризм, права і свободи).** Для порівняння О.Струкевич вказав на інші документи, які віддзеркалювали еволюцію конституційних починань 1710 р., а саме на «Анонімну записку про обмеження влади гетьмана» 1727 р., яка реґулювала владні питання, «Прохання малоросійського шляхетства», а також на «Проект шляхетської республіки» Григорія Полетики. Хоча документ, що розглядається, написано у вигнанні, проте «Конституція Пилипа Орлика» юридично фіксувала реалії устрою України з 1648 до 1710 рр., і, звичайно, відповідала природі людського духу, прагнучи його вдосконалити.

Старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук *Дмитро Вирський* відзначив, що П.Орлик в історії української історіографії ще залишається недооціненою та неокресленою особистістю. На його переконання, «Конституція» 1710 р. за сутністю була спробою континуації традиції «летючих листків», започаткованої ще за гетьманів І.Виговського та Ю.Хмельницького.

Старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Олена Дзюба* простежила, які праці

могли вплинути на світогляд молодого П.Орлика, адже відомо, що наприкінці **XVII ст. він** навчався у Києво-Могилянській академії. Це можна проаналізувати на прикладі бібліотеки Стефана Яворського – викладача академії, вчителя П.Орлика. Опис книгозбірні опублікував історик С.Маслов (Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914). Тут згадуються латиномовні твори: Нікколо Мак'явеллі «Чи можна повстати проти тирана?»; «Де Республіка» (без авторства), де йдеться про працю Жана Бодена; «Настанови та політичні приклади» Юста Ліпсія (книга була у запорозького писаря Захарія Томашівського); «Реляція Яна Ботера». На переконання О.Дзюби, важливо дослідити рівень та джерела політико-правової думки козацької еліти.

Львівська дослідниця-мовознавець, автор кандидатської дисертації «Творчість Пилипа Орлика доеміграційного періоду (1642–1714 рр.)» (1996 р.) *Олександра Трофимук* проаналізувала частоту вживання термінів, які тотожні поняттю Україна-Вітчизна, серед них: «Військо Запорозьке»; patria nostra – 40 разів; Україна – 7 разів; роксоланська – 3 рази; Мала Русь – 2 рази; козацька – 7 разів; запорозька – 46. Тобто, терміни «Русь», «Мала Русь» тотожні. Територія Війська Запорозького іменувалася «Мала Русь» – політична й територіальна Україна, заселена роксоланами. Термін «Росіка» тотожний із терміном «Україна». «Рóсію» (саме так, із наголосом на першому складі) у тексті треба перекладати як «Русь» – у значенні «Україна». Автор акцентувала на розподілі влади за цим документом.

Аспірант відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ *Юрій Кудінов* відзначив, що найпершими відомостями про «Конституцію» в англомовному світі можна вважати перекладну статтю Миколи Василенка «**The Constitution of Ukraine** // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States (1958)», адже там цитувався текст присяги П.Орлика. Окрім того, документ згадується в О.Субтельного, представника діаспорної державницької традиції у США/Канаді, у вступній статті до «Діаріуша Пилипа Орлика 1720–1726» (1989 р.), праці «The Mazepists...» (1981 р.); остання була прорецензована американськими істориками М.Рязановським, А.Сидоренком та Д.Армстронґом. Не менш відомий історик українського походження О.Пріцак, якого можна порівняти з В.Антоновичем у питанні видання джерел та їх верифікації, у вступній статті до «Діаріуша Пилипа Орлика 1727–1731» (1988 р.) навів гіпотези щодо формування політичного світогляду П.Орлика, які були синтезом Гадяцької угоди 1658 р. гетьмана І.Виговського та прямої демократії Запорозької Січі. Окрім того, він помістив текст «Конституції» 1710 р., вірніше, її ксерокопію, староукраїнською мовою (із фонду №13 РДАДА) у «Harvard Ukrainian Studies» 1998 р. (опубліковано у 2000 р.).

Підсумки конференції підбив провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук *Тарас Чухліб*, який зазначив, що цей документ можна називати по-різному — «договір між козацькою старшиною і Військом Запорозьким», «хартією», «угодою», «конституцією», «конституцією Української гетьманської держави», «конституцією першої хвилі», «маніфестом відмови від політичної зверхності царя і переходу під протекторат шведської держави», «конституцією станової держави», «першою українською конституцією» тощо. На основі власних досліджень учений дійшов висновку, що «Пакти і конституції» 1710 р. все ж таки мали практичне втілення, адже поширювалися протягом 1711 та 1713 рр. на частину Правобережної України. Детальну характеристику документа зробив видатний історик права М.Василенко у 1929 р., а тому сучасним українським ученим важливо здійснити її міждисциплінарний аналіз, особливо правознавцям та конституціоналістам, оскільки сьогодні існує навіть спеціальна галузь – історія конституціоналізму. На думку Т.Чухліба, з одного боку, ми не можемо називати цей важливий документ «конституцією» у сучасному розумінні, проте можемо сміливо означувати його як політико-правовий акт конституційного характеру початку XVIII ст. або ж як передмодерний звід узаконених та неузаконених норм, що у разі відвоювання Лівобережної та Правобережної України, відповідно, у Росії та Польщі реґулював би діяльність державної влади, у т.ч. конституював територіальний, політичний, економічний, фінансовий, правовий, судовий та церковний устрій об'єднаної України, а також визначав права та обов'язки станів – козацтва, міщанства, духівництва та селянства. Усі ці категорії населення тогочасної України у творців «Пактів і конституцій» української козацької держави 1710 р. означали «руський/український народ».

Л.О.Зашкільняк (Львів)

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.»

Науковий захід відбувся 28–29 вересня 2010 р. в мальовничому курортному селищі Брюховичі неподалік від Львова, і став четвертим етапом реалізації програми досліджень Міжнародної дослідницької групи (МДГ) «Історія – ментальність – ідентичність. Місце й роль історії та істориків у житті українського і польського народів у XIX й XX ст.». Групу було створено в 2007 р. вченими зі Львова та Жешова, котрі того року завершили виконання попереднього проекту – «Багатокультурне історіографічне середовище Львова у XIX і XX ст.»[1]. Нову програму за участю науковців із Києва, Дрогобича, Харкова, Черкас, а також Познані, Лодзі й Варшави було вирішено присвятити складній і важливій проблематиці взаємодії історичних знань, суспільної свідомості та ідентичності українського й польського народів у модерну добу. Передбачалося провадити дослідження впродовж п'яти років зі щорічними звітами про здійснену роботу на міжнародних наукових форумах. Як і в попередньому проекті, 2007 р., було створено координаційний комітет МДГ та визначено координаторів з української й польської сторін – професорів Л.Зашкільняка (Львів) і Є.Матерницького (Жешув). До виконання програми було залучено групу істориків та культурологів зі Львівського, Дрогобицького, Тернопільського, Івано-Франківського, Жешувського, Познанського, Лодзинського, Варшавського, Ґданського університетів, а також запрошено вчених з інших наукових центрів України й Польщі. Попередні етапи роботи МДГ із залученням дослідників-гуманітаріїв із цих та інших держав відбувалися на наукових конференціях у Жешові (2007 р.), Познані (2008 р.) і Лодзі (2009 р.). Їх результатом стали чергові видання матеріалів під загальною назвою «Історія – ментальність – ідентичність» (дотепер вийшло два томи – документи форумів у Жешові й Познані, готується до друку том лодзинського 2009 р.)[2].

Львівську конференцію організували Український інститут національної пам'яті, Львівський національний університет імені І.Франка, Інститут українознавста імені І.Крип'якевича НАНУ і Жешувський університет імені королеви Ядвіґи. В роботі форуму взяли участь близько 50 вчених із провідних наукових осередків України та Польщі. Географія учасників охоплювала понад 20 міст обох країн. Серед делеґатів переважали історики, але були також соціологи, культурологи й літературознавці.

Організатори прагнули піддати глибшому аналізу історичну свідомість, що функціонувала у культурах українського та польського народів, а також чинники, котрі сприяли її формуванню й трансформаціям. Робота конференції проходила в рамках одного круглого столу («Історична пам'ять як явище суспільної свідомості»), трьох пленарних і трьох секційних засідань.

Під час відкриття форуму його учасників привітали перший заступник голови Українського інституту національної пам'яті (УІНП) проф. *В.Кривошея*, проректор Львівського національного університету імені І.Франка *Б.Котур*, в.о. директора Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ проф. *М.Литвин*, декан історичного факультету Львівського університету проф. *Р.Шуст*, а також консул Республіки Польща у Львові *А.Козейовська*.

На круглому столі, котрим керувала д-р соціології, проф. *Н.Черниш* (Львів), було піддано дискусії сучасні наукові підходи до феномена історичної пам'яті та її ролі у суспільстві в минулому й нині. У результаті обговорення даної тематики учасники конференції погодилися з культурною зумовленістю цієї проблеми, яка в індивідуальних і колективних вимірах завжди має плюралістичний характер. У виступах учасників круглого столу та присутніх на ньому професорів *Є.Матерницького* (Жешув), *В.Кривошеї* (Київ), *В.Вжосека* (Познань) і *Л.Зашкільняка* (Львів) було проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння індивідуальної й соціальної пам'яті та її історичних аспектів, констатовано зануреність останньої в культурний контекст і суспільно-політичну ситуацію. Наголошувалося на тому, що вона має цілком відчутні ідеологічні асоціації й леґітимаційне спрямування в кожному соціумі. Таке розуміння феномена індивідуальної та колективної пам'яті виявляє небезпеку використання минулого як інструмента маніпулювання історичною свідомістю суспільства й отримання певних політичних дивідендів. У дискусії прозвучали різні думки, котрі, однак, зводилися до спільного знаменника: усвідомлення культурно-комунікативної зумовленості функціонування індивідуальної та колективної соціальної пам'яті, її плюралістичного характеру.

На наступних пленарних засіданнях було розглянуто і продискутовано питання ролі історичної науки в конструюванні образів минулого українців та поляків, місця вчених у цих процесах. На першому з них, присвяченому даній проблемі, з цікавою доповіддю виступила проф. *І.Колесник* (Київ), яка проаналізувала архетипи взаємодії історичної пам'яті й історіографії, відзначені в працях визнаних дослідників цього феномена М.Гальбвакса, Я.Ассмана та ін. Д-р *К.Полясік-Вжосек* і проф. *В.Вжосек* (обидва з Познані) у своїх виступах наголосили на

культурній зумовленості соціальної пам'яті й навели приклади її функціонування під час вивчення новітньої історії європейських країн.

На другому пленарному засіданні було розглянуто різні аспекти впливу вчених на формування суспільної свідомості. Д-р іст. наук *В.Ващенко* (Дніпропетровськ) розкрив складний внутрішній механізм конструювання М.Грушевським історичної концепції, проф. *В.Тельвак* (Дрогобич) торкнувся ролі ідеологічних спонук у творчості останнього, *Е.Коко* (Ґданськ) висвітлив погляди польського історика та публіциста Ф.Равіти-Ґавронського на минуле України та її народу, а д-р *К.Крульчик* (Познань) – філолога і політика Л.Цвіклинського. Д-р *Й.Пісулинська* (Жешув) розповіла про драматичні долі львівських істориків після Другої світової війни, а доц. *І.Чорновол* (Львів) – про колонізаційні розвідки у річищі теорії фронтиру американського вченого Ф.Тернера в сучасній українській історіографії.

На засіданнях першої секції («Суспільні чинники формування суспільної пам'яті українців та поляків у XIX й XX ст.») доповідачі з України і Польщі конкретизували теоретичні положення, висловлені на пленарних засіданнях, прикладами функціонування історичної свідомості обох народів, зокрема в період національно-визвольної боротьби. Дніпропетровські науковці доц. *Т.Литвинова* й проф. *О.Журба* висвітлили шляхи формування історичної пам'яті та її вплив на формування ідентичностей соціальних верств України у першій половині XIX ст. Д-р *В.Юльковська* (Познань) розглянула дві течії політики краківських консерваторів, зокрема у ставленні до українців Галичини у XIX ст., а *М.Іванська* (Лодзь) показала структуру історичної пам'яті лодзинської еліти на початку XX ст. Доц. *В.Педич* (Івано-Франківськ) розповів про те, як культурно-просвітницька діяльність НТШ у той же період спричинилася до конструювання соціальної свідомості українців. З інтересом було прослухано виступи професорів *С.Трояна* (Рівне) про політики пам'яті в Україні та Польщі у міжвоєнний період і *Х.Вуйцик-Лаґан* (Кельце) про «державницьке виховання» української меншини в той же час у Польщі.

Учасники другої секції («Історичні знання як засіб формування суспільної свідомості») основну увагу приділили дослідженню впливу вчених на цей процес в українців та поляків, констатувавши значний внесок дослідників минулого у цю проблему в домодерну й модерну епохи. Серед виступаючих і дискутантів домінували науковці з України. Проф. *Ю.Волошин* (Полтава) зробив цікаву доповідь про конструювання образу «освіченого суспільства» української Гетьманщини у працях істориків XIX і XX ст., доц. *І.Куций* (Тернопіль) показав протистояння москвофільського та українофільського поглядів у процесі формування історичної свідомості галицьких інтелектуалів XIX ст., канд. іст. наук *О.Руда* (Львів) розповіла про формування образу українського козацтва в польській історіографії XIX й початку XX ст., а д-р *М.Новак* (Ґданськ) – про громадсько-політичну діяльність Р.-О.Шептицького у польських патріотичних організаціях наприкінці XIX ст. Декілька доповідей, зокрема професорів *Є.Сінкевича* (Миколаїв) і *С.Цяри* (Варшава), доц. *Л.Лазурко* (Дрогобич), докторів *А.Бжезинської* та *М.Сікорської-Ковальської* (Лодзь) було присвячено українським і польським дослідникам та історичним школам, їх внеску у формування національної ідеології. Професор *В.Яремчук* (Острог) торкнувся особливостей історичної доктрини українських націонал-комуністів 1920–1930-х рр., а *Я.Снопко* (Білосток) повідомив про історичну освіту, що її запровадило Польське гімнастичне товариство у Галичині на початку XX ст.

Робота третьої секції («Традиції та зміни в функціонуванні історичної пам'яті суспільства») концентрувалася переважно на деконструкції усталених і стереотипних уявлень про минуле, котрі видозмінювалися залежно від конкретних суспільно-політичних умов та соціальної практики. Канд. іст. наук *Р.Голик* (Львів) розкрив існування й поширення історичних стереотипів у навчальній і художній літературі, а також мистецтві галичан у XIX та XX ст. Доц. *І.Райківський* (Івано-Франківськ) зупинився на уявленнях наддніпрянських українців про Галичину та її жителів у другій половині XIX ст. Змістовним був виступ канд. іст. наук *О.Середи* (Львів), котрий показав, яку роль відіграла традиція козакофільства в повсякденному житті та формуванні історичної свідомості галичан у той же період. Професор *В.Шандра* (Київ) розповіла про збереження традицій і законодавчих норм Гетьманщини в XIX ст., *Ю.Присяжнюк* (Черкаси) переконливо, на фактах продемонстрував, що на початку XX ст. впродовж одного покоління історична пам'ять українського селянства зазнала докорінних змін у напрямку «націоналізації», *В.Масненко* (Черкаси) презентував доповідь про конструювання традиції української державності в 1920-х рр., а д-р *П.Серженґа* (Жешув) – трактування польської Конституції 3 травня 1791 р. у галицькій історичній думці. Інтерес викликали доповіді доцентів *В.Волошенко* (Донецьк), котра проаналізувала часописи із селянської тематики з метою висвітлення уявлень інтеліґенції про культурні цінності села, *С.Рудька* (Острог), який розповів про традицію козакофільства під час Української революції 1917–1921 рр., а також *Т.Цимбал* (Кривий Ріг) – про міфологізацію історії України в умовах еміґрації.

Заключне пленарне засідання 29 вересня було присвячене українсько-польським аспектам історичної пам'яті, зокрема тим моментам взаємин обох народів у XIX й XX ст., у котрих виявлялися прагнення до взаєморозуміння і співпраці. На ньому виступила проф. *Б.Кубіс* (Ополе), яка презентувала цікаву розвідку про відображення взаємин поляків та українців під час

Другої світової війни в польських особистих документах. Д-р *Б.Клясса* (Ґданськ) розповіла про ставлення польських романтиків до українського питання, а доц. *М.Геник* (Івано-Франківськ) – про збереження феномена Речі Посполитої в пам'яті наступних поколінь українців і поляків. Проф. *С.Кринський* (Жешув) виступив із цікавими спостереженнями про відображення українських сюжетів у польському мистецтві й художній літературі XIX і XX ст.

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи форуму, відзначено, що соціальна пам'ять відіграє як позитивну (леґітимація й ідентифікація осіб та спільнот), так і неґативну роль у житті суспільств (творить міфи й стереотипи). Водночас констатувалося, що роль наукового знання, покликаного формувати суспільну свідомість, фактично в усіх країнах залишається менш вагомою, ніж традиційного середовищного виховання та політичних маніпуляцій різних партій. Особливо важливу роль відіграла апеляція до історичної пам'яті у період формування національної самосвідомості й визвольної боротьби за незалежність поляків і українців, коли минуле було чи не найголовнішим інструментом соціальної та політичної мобілізації мас. Проте у сучасних умовах завдяки науковим досягненням у сфері вивчення феномена історичної пам'яті поширюється усвідомлення креативного культурно-суспільного характеру запам'ятовування й забування як індивідами, так і колективами та спільнотами. Учасники конференції ухвалили тему наступної, п'ятої, наукової зустрічі, котра пройде в Ґданську наприкінці вересня 2011 р. Вона буде присвячена ставленню української й польської історіографій XIX–XX ст. до західних і східних сусідів.

[1] Підсумком роботи над проектом, що тривав з 2002 по 2006 рр., стала публікація п'яти томів студій (Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2003–2007. – T.I–V), а також заключної колективної монографії «Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku» (Rzeszów, 2007).

[2] Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2008. – 703 s.; Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii. – Poznań, 2010. – 372 s.

Т.В.Заболотна (Київ),
А.П.Іржавська (Черкаси)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА – ГЕОПОЛІТИЧНИЙ І ВОЄННИЙ ФАКТОР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (до 65-ї річниці завершення Другої світової війни)»

Конференція відбулася 15–16 жовтня 2010 р. у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. Її організаторами виступили відділ історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ та кафедра всесвітньої історії навчально-наукового інституту історії й філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Метою цього заходу було визначено оприлюднення здобутків провідних фахівців, котрі займаються фундаментальними питаннями історії України періоду Другої світової війни, обговорення складних, недостатньо вивчених тем із даної проблематики та визначення нових, пріоритетних шляхів їх дослідження.

Відкрив форум ректор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, д-р пед. наук *А.Кузьмінський*. Він привітав учасників і гостей конференції, вказавши на суспільну вагу наукових студій у цій тематичній ніші. Після цього було зачитано привітання від голови-координатора організаційного комітету форуму, директора Інституту історії України НАНУ, академіка НАН України *В.Смолія* до учасників конференції, в якому наголошувалося на науковій важливості міжнародної конференції.

Пленарне засідання проходило у форматі доповідей та дискусій. Розпочалося воно з наукової доповіді канд. іст. наук, проф., завідувача кафедри всесвітньої історії навчально-наукового інституту історії й філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького *О.Перехреста* на тему «Україна – геополітичний і воєнний фактор Другої світової війни», в якій було зроблено аналіз планів нацистської Німеччини щодо України, показано залежність воюючих сторін від українського фактора, охарактеризовано його роль у досягненні перемоги над нацизмом, втрати українського народу у війні. Доповідь д-ра іст. наук, проф. *О.Лисенка* (Київ) на тему «Україна по війні: підсумки і перспективи» було присвячено теоретико-методологічним аспектам, політичним, соціально-демографічним й економічним наслідкам Другої світової та Великої Вітчизняної воєн для українського народу.

Непідробний інтерес викликали доповіді на пленарному засіданні докторів іст. наук, професорів *В.Шевченка* (Київ) «До питання про Велику Вітчизняну війну українського народу», *С.Віднянського* (Київ) «Друга світова війна і процес об'єднання українських етнічних земель: закарпатський сегмент», *Д.Вєдєнєєва* (Київ) «Історична пам'ять про Другу світову війну як чинник формування політичної нації», *А.Чайковського* (Київ) «Партизанська й підпільна боротьба в Україні у контексті європейського руху Опору», *В.Стецкевича* (Кривий Ріг) «Наддніпрянщина в початковий період війни: мобілізація сил на відсіч агресору».

Після пленарного засідання роботу форуму було продовжено у трьох секціях, де відбувалося спеціальне обговорення ряду тем. Доповіді було згруповано за напрямами: секція №1 – «Військові та політичні наслідки Другої світової війни 1939–1945 рр.»; секція №2 – «Економічні й соціокультурні наслідки війни»; секція №3 – «Нацистський окупаційний режим і рух Опору». Надзвичайно плідною була робота всіх секцій конференції, виступи на їх засіданнях проходили в атмосфері жвавої наукової полеміки. Особливу зацікавленість виявили учасники конференції до доповідей д-ра іст. наук, проф. *О.Потильчака* (Київ) «Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1941–1947 рр.): історичний аспект», д-ра іст. наук, доц. *О.Салати* (Київ) «Інформаційна політика СРСР у діяльності партизанських з'єднань на окупованих територіях у 1941–1944 рр.», кандидатів іст. наук, доцентів *В.Щетнікова* (Одеса) «Трансністрія: політика окупантів в аграрній сфері (1941–1944 рр.)», *В.Грицюка* (Київ) «Канни» під Черкасами», *А.Руккаса* (Київ) «Сотник Михайло Опаренко – український льотчик у польських військово-повітряних силах у роки Другої світової війни», *І.Патриляка* (Київ) «Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля на території генерального комісаріату Київ у світлі документів німецької поліції та СД (квітень – листопад 1942 р.)» та ін.

Визначальною рисою наукового форуму стала особлива увага доповідачів до людинознавчого напряму дослідження історії України періоду Другої світової війни. Вчені відзначили важливу роль ментальних, соціально-психологічних і повсякденних аспектів буття людей у розумінні явищ та процесів воєнного лихоліття.

У рамках конференції відбулася презентація наукової серії «Україна. Друга світова війна. 1939–1945» (Інститут історії України НАНУ), а саме монографій В.Грицюка «Стратегічні й фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України», А.Кентія, В.Лозицького

і М.Слободянюка «Радянський рух Опору на окупованій території України», О.Перехреста «Сільське господарство України у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Було презентовано перший том видання «Державний архів Черкаської області: Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду» (серія «Архівні зібрання України. Путівники») та ювілейного видання «Архів – збережена пам'ять народу», в котрому висвітлено історію розвитку і становлення, основні напрямки діяльності, склад та зміст фондів відповідного закладу.

На завершення учасники міжнародного наукового форуму обговорили основні результати дискусій, а також визначили пріоритетні вектори дослідження історії України періоду Другої світової війни. Загалом у науковому заході взяли участь близько 100 науковців, дослідників, аспірантів, викладачів і студентів із наукових й освітніх установ України, Росії та Білорусії. Матеріали конференції будуть опубліковані у фаховому науковому виданні «Вісник Черкаського національного університету».

В.В.Стецкевич (Кривий Ріг)

ІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА В ДОБУ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.»

Захід під такою назвою (у форматі круглого столу) відбувся 24 жовтня 2010 р. у Кривому Розі. Організаторами виступили Інститут історії України НАНУ (відділ історії України періоду Другої світової війни), Асоціація українських істориків Другої світової війни та криворізькі вищі навчальні заклади – технічний і державний педагогічний університети й економічний інститут КНЕУ. Свої заявки до програми форуму подав 61 науковець, у тому числі з Білорусії, Канади, Молдови, Німеччини, Румунії, України та Угорщини, але особисто взяли участь у його роботі 37 учених з України, Білорусії, Молдови і Румунії. Свої спомини про війну на українських землях надіслали й свідки тих подій з Угорщини, Німеччини та Молдови (Ф.Тотт, А.Вайс і К.Чобану).

З огляду на тему конференції її учасники зосередили свою увагу на проблемах окупації, а, відтак, окреслили цілу низку конкретно-історичних проблем – від факторів, котрі, зрештою, і спричинили саму окупацію, до споминів свідків подій як джерела вивчення та осмислення психології населення, котре пережило ті жахи. Що і як залишила окупація в індивідуальній пам'яті людини, як вплинула на формування власного «я» тих підлітків, котрі підростали у той час, на трансформацію ідентичності людності, знекорінення її етнічного й соціального чинників та навіть на соціально-політичну поведінку вже у післяокупаційну добу і синдроми та комплекси, які довгі роки несли ті, хто пережив лихоліття окупації (цивільні, військовополонені, остарбайтери та ін.) – ось низка питань, котрі порушили науковці за круглим столом, перш за все – *Г.Грінченко* (Харків), *Л.Стецкевич* (Кривий Ріг), *О.Марінченко* (Дніпропетровськ), *Т.Цимбал* (Кривий Ріг) й ін.

Тональність форуму і його наукові орієнтири визначив д-р іст. наук, завідуючий відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ *О.Лисенко* у доповіді «Підокупаційна повсякденність: деякі теоретичні аспекти наукового пошуку». Найголовніші її складові коротко можна визначити так: поряд із макроекономічними підходами на належну увагу заслуговує й мікроісторична проблематика. Це дослідницьке поле є поки що недостатньо освоєним в Україні та вимагає застосування новітніх наукових методик, які практикують військова антропологія, усна історія, історія повсякденності й інші напрями осягнення феномену воєнної доби.

Його ініціативу і заклик до наукових дискусій, позбавлених політико-ідеологічних упереджень, до певної міри підтримали практично всі учасники, зокрема *Валерій Шайкан* (Кривий Ріг), *Д.Титаренко* (Донецьк), *Т.Пастушенко* й *Т.Заболотна* (Київ), *Л.Задорожня* (Кривий Ріг) та ін. Цьому сприяв формат круглого столу, розмова точилася не лише навколо подієво-фактографічної складової історії окупації, а й ішлося про теоретико-методологічне підґрунтя осягнення даної проблематики.

Зокрема, науково аргументовано подав історію відображення процесу формування Російської визвольної армії на шпальтах трансністрійської преси *М.Михайлуца* (Одеса), який документально довів, що у цій армії значна частина її особового складу свідомо підтримувала генерала А.Власова та за політичними настроями й переконаннями була антисталінською, а не антиросійською чи антиукраїнською.

Складні для вивчення й осягнення проблеми співпраці з окупантами, колабораціонізму населення порушили *О.Потильчак* (Київ), *Валентина Шайкан* (Кривий Ріг), *І.Гаврилів* (Львів), *М.Шитюк* та *А.Погорєлов* (Миколаїв) й ін. Як випливає із дискусії навколо цих питань, дана тема потребує не стільки фактологічних пошуків, скільки спільного знаменника і неупередженого осмислення, у тому числі й теоретико-методологічного.

До діалогу українських учених органічно долучилися і молдавські та румунські науковці. Останні спробували доповнити картину окупаційної доби на теренах Трансністрії й Придунав'я. Професор Нижньодунайського університету (Галац, Румунія) *Ж.Єнаке* розповів про значення і наукову складову вивчення Інститутом статистики й Румунським соціальним інститутом ситуації у регіонах, що були «окуповані німецько-румунськими арміями під час східної кампанії»; саме так нейтрально-м'яко називають в його країні «перехід румунської армії за Дунай, Прут та Дністер» на противагу тій оцінці, котру дає цій події сучасна українська історіографія. То була звичайна агресія, окупація. Про поділ сфер впливу на Дунаї в роки Другої світової війни повідомив проф. *А.Тулуш.* Із його повідомлення стають більш зрозумілими й сьогоденні проблеми щодо поділу судноплавної частини у дельті Дунаю. Цікавою була і доповідь молдавського дослідника *І.Нікулча* про роль румунської військової та цивільної адміністрації в організації геноциду у Трансністрії. Історик довів, що вони були прямо до цього причетні; даний висновок важливий уже хоча б тим, що сьогодні дехто намагається довести зворотне.

Проблеми історіографічного осягнення окупації 1941–1944 рр. порушили *В.Грицюк* (Київ) і *М.Слободянюк* (Дніпропетровськ). Вони спробували не лише узагальнити вже зроблене, а й накреслили низку сюжетів, які, на їх думку, потребують подальшого вивчення.

Зрештою, форум продемонстрував не лише узгоджені та суголосні думки науковців щодо окупаційної доби в Україні 1941–1944 рр., а й контроверсійні, та одночасно спричинив дискусії, наприклад, із питань колабораціонізму, історії ОУН тощо. Треба думати, що конференція дасть хоча б невеликий поштовх до більш прискіпливого вивчення окупації й особливо питань історії повсякденності, виживання української людності у ту добу, співпраці з окупаційною владою тощо. У цьому ряду перебуває й потреба порівняльного аналізу німецького, румунського та угорського окупаційних режимів і створення цілісної картини буття в Україні 1941–1944 рр. Зрозуміло, що форум «не закрив» тему й не розставив остаточно всі крапки над «і». Як наголосив у заключному слові *О.Лисенко*, тут ще багато роботи, оскільки є ціла низка сюжетів, що чекають на своїх дослідників.

Окремі доповіді учасників конференції будуть опубліковані у випусках «Сторінки воєнної історії України». Повну електронну версію програми форуму розміщено на сайті Криворізького технічного університету (http://ktu.edu.ua/).

М.Г.Дубик (Київ)

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРИМУСОВА ПРАЦЯ У ГІТЛЕРІВСЬКІЙ ЄВРОПІ»

Під час Другої світової війни у гітлерівській Німеччині, союзних із нею державах і на окупованих територіях масово використовувалася примусова праця мільйонів людей. Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», який упродовж 2000–2007 рр. здійснював гуманітарні виплати колишнім примусовим робітникам та іншим жертвам націонал-соціалістичного режиму, у тому числі з України, надалі підтримує гуманітарні програми та міжнародні проекти з таких напрямів: роз'яснення даної проблеми в історії, дії на захист прав людини, благодійність щодо жертв націонал-соціалізму. У 2008–2010 рр. фонд здійснював підтримку дослідницьких проектів із цієї тематики.

8–10 листопада 2010 р. в Берліні відбулася Міжнародна конференція «Примусова праця у гітлерівській Європі», на котрій було представлено результати підтриманих проектів, зроблено спробу показати примусову працю як транснаціональний досвід в історії континенту. Форум пройшов у Берлін-Бранденбурзькій академії наук. В його роботі взяли участь понад 100 науковців із 18 країн, представники вузів, меморіалів та інших організацій Німеччини.

Із привітальним словом до учасників конференції звернувся *Ґ.Заатгоф* – заступник правління фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Він зазначив необхідність урахування національних досвідів досліджень примусової праці й побажав учасникам зібрання плідної роботи.

У рамках конференції пройшли два тематичних форуми: «Примусова праця в окупованій Європі» та «Пам'ять про примусову працю після 1945 року». Зі вступною доповіддю на першому з них, котрий відбувся 9 листопада, виступив засновник досліджень із примусової праці в історичній науці Німеччини, автор і редактор багатьох студій із даної тематики, проф., д-р *У.Герберт* (Фрайбурзький університет імені Альберта Людвіга, Німеччина). Він охарактеризував зміст поняття «примусова праця в XX ст.» й дав термінологічні пояснення особливостей цього феномена у Другій світовій війні.

У блоці «Політика», який вів проф. д-р *М.Вільдт* (Берлінський університет імені В. фон Гумбольдта), виступили д-р *К.Лінне* (Берлінський вільний університет) з порівняльним аналізом структури та практики німецького управління праці примусових робітників в окупованих Польщі й Югославії в 1939–1944 рр. і *Т.Плат* (Фленсбурзький університет, Німеччина) із висвітленням політики використання трудових ресурсів у трьох прибалтийських генеральних округах райхскомісаріату Остланд.

Другий блок, котрий вів д-р *Т.Єлінек* (Німецько-чеський фонд майбутнього, Прага), було присвячено організації примусової праці. Д-р *Ф.Леммес* (Саарландський університет, Німеччина) виступив із доповіддю про взаємодію органів влади, фірм та організації Тодта у залученні примусових робітників у Франції та Італії в 1940–1945 рр., *А.Адам* (Празький інститут ініціатив Терезієнштадта, Чехія) – про конкуренцію СС, підприємств та інших користувачів примусової праці в таборах-супутниках концтаборів на території Чехії у 1944–1945 рр., *М.Венцель* (Центр дослідження антисемітизму Берлінського технічного університету) – про становлення й зміни внутрішніх та зовнішніх структур управління таборами примусової праці для євреїв у дистрикті Краків протягом 1939–1944 рр.

У третьому блоці під назвою «Примусові робітники», яким керував д-р *Й.-К.Ваґнер* (Музей концтабору Міттельбау-Дора), виступив канд. іст. наук *Є.Гребень* (Інститут філософії й історії Державного аграрно-технічного університету, Мінськ, Білорусія), котрий акцентував увагу на умовах праці та життя примусових робітників у Білорусії в роки Другої світової війни і запропонував поширити цей термін на все населення окупованої республіки. Можна зазначити, що аналогічним чином це стосується й населення України. *В.Медиковський* (Єрусалимський університет, Ізраїль) у своєму виступі визначив примусову працю як інструмент переслідування та знищення євреїв у Генерал-губернаторстві.

У четвертому блоці («Держави «осі» й допоміжні адміністрації»), котрий вів проф., д-р *Г.Зундгаузен* (Берлінський вільний університет), виступив д-р *К.Шольцель* (Берлінський центр культури) з аналізом особливостей примусової праці у Хорватії в 1941–1945 рр. Д-р *В.Акім* (Інститут історії ім. Ніколає Лорґа, Бухарест) виголосив доповідь про примусову працю депортованих євреїв і ромів для німецької армії у Трансністрії, в якій зазначив, що проблема їх використання є дуже добре документованою в архівах, передусім на зведенні залізничного мосту через Буг у Трихатах, а також мосту для автобану в Миколаєві, котрий будувався підрозділом організації Тодта.

Д-р *М.Айкель* (Лейденський університет, Нідерланди) – відомий вітчизняним історикам за своєю публікацією в «Українському історичному журналі» про мобілізацію робочої сили з України – акцентував увагу слухачів на ролі органів української місцевої адміністрації в ор-

ганізації забезпечення примусовою робочою силою окупованої України та Райху. Він зробив висновок про відповідальність місцевих органів влади за відбір конкретних людей для примусової праці; більше того, на його думку, кооперація з окупантами призвела до співучасті цих органів у злочинах окупаційного режиму.

На форумі «Пам'ять про примусову працю після 1945 р.», який відбувся 10 листопада, зі вступною доповіддю про конфлікти й консенсуси історичної політики в Європі та роль пам'яті про примусову працю виступив проф., д-р *К.Леґґеві* (Ессенський інститут культури, Німеччина).

У блоці «Пам'ять про примусову працю у Східній Європі», першу частину котрого вела д-р *Т.Пентер* – автор фундаментального дослідження «Вугілля для Сталіна та Гітлера» (Гамбурзький університет імені Гельмута Шмідта, Німеччина), канд. іст. наук *Т.Пастушенко* (Інститут історії України НАНУ, Київ) презентувала проміжні результати свого проекту про етапи ресоціалізації колишніх примусових робітників у радянському суспільстві на прикладі жителів столиці радянської України. Відома дослідниця примусової праці, автор монографії про остарбайтерів з Київщини зосередила свою увагу на післявоєнному досвіді цих жертв нацистського і радянського режимів та зробила акцент на особистостях, які всупереч обставинам змогли реалізуватися у житті й стати успішними людьми. Проілюстрована фотографіями і малюнками-спогадами, ця доповідь справила найбільше емоційне враження на присутніх.

І.Ґанзен (Гамбурзький університет, Німеччина) представила своє дослідження впливу на індивідуальну пам'ять радянської культури пам'яті на підставі біографічних інтерв'ю колишніх примусових робітників із Білорусії та України, в котрому наголосила на взаємопроникненні, інтегрованні індивідуальної й колективної пам'яті та продукуванні гібридних історичних пояснень і реконструкцій, що, на її думку, є характерним для жертв нацистських переслідувань із СРСР. Загалом, цей блок викликав найбільш жваву дискусію серед учасників заходу.

У другій частині блоку, яким керував проф., д-р *Ґ.Пікан* (Вільний університет Берліна), виступили проф. *Д.Ґалазинський* (Вулвергемптонський університет, Великобританія), котрий висвітлив практику використання дитячої примусової праці в окупованій Польщі й оцінки цього явища у післявоєнний час, та д-р *П.Петров* (Болгарська академія наук, Софія), який доповів про пам'ять і політику пам'яті про примусову працю у Болгарії за соціалізму й постсоціалізму.

Наступний блок, котрий проводив проф., д-р *К.Корнелісен* (Кільський університет імені Крістіана Альбрехта, Німеччина), стосувався проблеми пам'яті про примусову працю у Західній та Північній Європі. Проф., д-р *Р.Бон* (Фленсбурзький університет, Німеччина) доповів про примусову працю у райхскомісаріаті Норвеґія понад 100 тис. радянських і 5 тис. югославських військовополонених, а також кількох тисяч остарбайтерів, охарактеризував рівень досліджень цієї проблематики в сьогоднішній Норвеґії. Проф., д-р *П.Лаґру* (Брюссельський університет, Бельґія) синтезував особливості визначення примусової праці, міграції й соціальних змін у Західній Європі.

У заключній дискусії, яку проводив відомий журналіст *Ґ.Азель* з «Інфорадіо» (радіомовлення землі Берлін-Бранденбурґ, запис тричі транслювався в ефірі 14 листопада 2010 р.), узяли участь проф., д-р *В.Кніґґе* (Фонд меморіалів Бухенвальд і Міттельбау-Дора, Єнський університет), проф., д-р *О. фон Плато* (Гагенський університет дистанційного навчання, Німеччина), д-р іст. наук *І.Щербакова* (товариство «Меморіал», Москва), а також д-ри *Т.Єлінек* і *Т.Пентер*. Учасники дискусії узагальнили результати національних інтерпретацій транснаціонального феномена примусової праці, зазначили важливість досліджень післявоєнної долі її жертв та усної історії для розуміння політики пам'яті в різних країнах. Дуже гостро пролунала, зокрема, заява І.Щербакової про небезпеку нинішньої історичної політики Росії щодо реабілітації сталінського режиму. Із заключним словом виступив *Ґ.Заатгоф*, котрий підкреслив значущість таких заходів для подальшого розвитку науки та впровадження її здобутків у політику й суспільну думку.

Учасники конференції мали змогу ознайомитися із матеріалами пересувної виставки «Примусова праця. Німці, їхні примусові робітники і війна», яка експонується в Єврейському музеї Берліна з 28 вересня 2010 по 30 січня 2011 рр. Виставку було підготовлено Фондом меморіалів Бухенвальд і Міттельбау-Дора із залученням спеціалістів із різних країн, у тому числі з України, за підтримки німецького фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє». У подальшому планується приїзд експозиції в Київ, Мінськ і Москву.

У роботі форуму взяла участь велика делегація істориків і психологів (усього 14 осіб) з України, які активно обговорювали доповіді, встановлювали контакти із зарубіжними колегами. Загалом конференція сприяла виникненню нових задумів та імпульсів для подальшої роботи науковців у розробці цієї складної теми.

О.О.Ковалевська (Київ)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МІКРОІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ»

Конференція під такою назвою відбулася 16 вересня 2010 р. в Інституті історії України НАНУ. Із вітальним словом до її учасників звернувся директор інституту, академік НАН України *В.А.Смолій*. На початку заходу пройшла презентація наукових здобутків Інституту історії України у сфері дослідження історії повсякденного життя та соціальної історії нашої країни часів непу та повоєнних років. Професор *С.В.Кульчицький* представив до уваги учасників конференції значну за обсягом працю «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» (2010 р.), яка стала результатом багаторічної праці колективу авторів, а член-кореспондент НАН України *В.М.Даниленко* познайомив аудиторію з проектом та змістом іншої колективної монографії – «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» (2010 р.).

У подальшому робота конференції відбувалася за секціями: «Проблеми теорії мікроісторичних досліджень», «Людина в контексті мікроісторії», «Унормовані та девіантні форми поведінки людини», «Родина та повсякденний побут», «Повсякдення суспільних верств», «Ґендерні аспекти в історії повсякдення» та «Курйозні трансформації образів минулого в уявленні сьогодення». До уваги учасників заходу й запрошених осіб було представлено 45 доповідей (із 57 заявлених), автори яких продемонстрували широкий спектр наукових досліджень в обраних оргкомітетом для обговорення напрямках. Географічно та інституціонально доповідачі представили майже всі реґіони України, численні академічні установи, основні національні та державні вищі навчальні заклади й дослідницькі центри. Зокрема, Інститут історії України НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ, Інститут історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова (м. Київ), Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, Кам'янець-Подільський національний університет імені І.Огієнка, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, Донецький національний університет, Київський національний університет імені Т.Шевченка, Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури, Кримський економічний інститут ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В.Гетьмана» (м. Сімферополь), Дніпропетровський державний аграрний університет, Український центр ґендерної освіти при НТУУ «КПІ» (м. Київ), Дрогобицький державний педагогічний університет імені І.Франка, Луганський національний університет імені Т.Шевченка та ін.

Науковий рівень доповідей, представлених на конференції, звичайно, був різним, ураховуючи той факт, що серед учасників заходу були як відомі, визнані в країні вчені, так і молоді науковці та аспіранти, які щойно розпочали свій шлях у науці. Серед тих виступів, які від початку роботи конференції привернули увагу учасників та слухачів, слід згадати доповідь *В.Тельвака* «Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу». Автор наголосив, що студії над науковою спадщиною відомого історика, залишаючись найбільш популярними в українській історіографії, продовжують демонструвати звичайну традиційність у виборі тем, екстенсивний, спрямований суто на реконструкцію та накопичення фактологічної бази, характер, що, своєю чергою, породжує низку проблем. У висновках В.Тельвак зазначив, що існує нагальна потреба переосмислення методологічних засад грушевськознавства, подолання його традиційного мікрографізму та описовості.

У виступі *В.Молчанова* «Теоретичні підходи дослідження добробуту населення України у XIX – на початку XX ст.» основна увага була приділена визначенню змісту категорії «добробут» у працях дослідників соціально-економічної та соціально-політичної історії, а також можливості застосування існуючих науково-теоретичних концепцій щодо вивчення добробуту населення України протягом означеного доповідачем часу.

Дослідженню та висвітленню історії повсякденного життя селянства Наддніпрянської України протягом другої половини XIX – початку XX ст. була присвячена доповідь *В.Бондаря*. Підкресливши різне розуміння сучасними українськими істориками поняття «історія повсякдення», її складових частин та аспектів, доповідач зосередився на етапах дослідження повсякдення селян пореформеної доби та відображенні цього процесу в історіографії.

Кілька цікавих доповідей було виголошено під час роботи другої секції конференції – «Людина в контексті мікроісторії». Серед них виступ *Н.Пазюри*, присвячений спогадам М.Стороженка та відображенню в них питань повсякденного життя його родини. Зокрема, дослідниця зосередилася на періоді проживання родини Миколи Володимировича у с. Велика Круча Полтавської ґубернії, описах його будинку, окремих кімнат, бібліотеки, саду, а також на описі вченим повсякденного життя місцевих селян.

Не менш цікавою була доповідь *О.Бачинської* «Страхіття чиновників Новоросійського та Бессарабського ґенерал-ґубернаторства: Міхал Чайковський», присвячена аналізу поведінки представників російського чиновництва щодо постаті відомого авантюриста та вільнодумця, учасника польського повстання, підданого Османської та Російської імперій – Міхала Чайковського, більш відомого як Садик-паша. Діяльність цієї людини викликала досить широкий спектр емоцій ґубернських чиновників, які мали опікуватися справами безпеки у краї. Вони відчували щодо М.Чайковського то неприхований страх, то захоплення, співчуття та потребу допомогти, що обумовлювалося харизмою цією людини, його особистісними рисами та неочікуваними вчинками.

На окрему увагу заслуговують доповіді третьої секції конференції – «Унормовані» та девіантні форми поведінки людини». Незважаючи на те, що в ході роботи секції виявилися різні підходи дослідників до змісту понять «норма» й «девіація» в поведінці окремої людини або груп населення, представлені доповіді викликали жвавий інтерес та дискусію учасників конференції. Одним із цікавих та змістовних був виступ *І.Сердюка*, присвячений проблемі повторних шлюбів у Гетьманщині протягом другої половини XVIII ст. Автор наголосив, що подібна практика була досить поширеною як в Європі, так і в Україні. Як матеріал для даного дослідження доповідач використав метричні книги церкви с. Яреськи Миргородського полку на Полтавщині.

Дещо інші аспекти «унормованої» та «девіантної» поведінки людини в суспільстві представила *О.Міхеєва*, доповідь якої була присвячена специфіці висвітлення у періодичних виданнях 1920-х рр. проблеми злочинності. Доповідачка представила до уваги слухачів порівняльний аналіз офіційної статистики правоохоронних органів та повідомлень преси часів непу, зосередившись на інформаційних можливостях видань, використаних авторкою для реконструкції тогочасного дискурсу злочинних дій, а також для розширення знань про буття пересічної людини в радянській Україні на початковому етапі запровадження непу. Певним чином із доповіддю О.Міхеєвої перегукувалася доповідь *О.Лаврут* «Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні», висвітлюючи окремі аспекти неформальної поведінки студентів, заходи щодо ідеологічного тиску на інакомислячих тощо.

Найбільшою за чисельністю та тематичним розмаїттям виявилася секція, присвячена повсякденню суспільних верст. Серед цікавих доповідей слід відзначити виступ *Д.Аверіної-Лугової* «Явища антикультури як елемент заповнення сфери дозвілля городян Криму наприкінці XIX – на початку XX ст.», присвячений аналізу комплексу явищ суспільного життя, які мали негативний вплив на стан фізичного та психічного здоров'я городян різних міст Кримського півострова; *В.Стецюка* «Повсякденне життя залоги Кам'янця-Подільського (1917–1920 рр.)», в якій було охарактеризоване щоденне життя кам'янецького ґарнізону в добу революційних перетворень, проаналізовано такі його аспекти, як побут військовослужбовців, випадки їх протиправних дій, участь у культурному житті міста; *Н.Гогохії* «Культура масових свят та українське суспільство в 1930-х рр.», в якому було розкрито зміст і функції культури масових свят, зазначено, що радянські ритуали конструювали тогочасний соціум, упорядковували його, демонстрували нові цінності; доповідачка наголосила, що формування нових святкових традицій мало відповідати партійно-ідеологічним настановам про те, що «масам треба надати максимум радощів, музики, видовищ, веселощів». Оригінальністю відзначалася доповідь *О.Попова*, присвячена процесу підготовки до турпоїздки за кордон громадян СРСР протягом 1950–1980-х рр. як на формальному, так і неформальному рівнях.

Надзвичайно цікавими були доповіді, прочитані під час роботи шостої секції («Ґендерні аспекти в історії повсякдення»), що викликали жваву дискусію та численні запитання до доповідачів. Серед доповідей, які найбільш запам'ятались, були виступи *О.Лабур* «"Нова жінка": унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х рр.» та *О.Стяжкіної* «"Міщанка" vs "бездуховний обиватель": ґендерні аспекти радянської повсякденності сер. 1960-х – сер. 1980-х рр.». У першій доповіді було представлено процес унормування образів жінки-трудівниці та жінки-суспільниці як складових образу «нової жінки» та відображення цього процесу в радянській науковій, публіцистичній літературі, періодиці, українських жіночих журналах 1920–1930-х рр. Друга доповідь, автором якої є визнаний фахівець у галузі ґендерних студій О.Стяжкіна, висвітлювалося місце жінок та чоловіків у повсякденному житті 1960–1980-х рр., сутність їх соціальних ролей, зміст, так званих традиційних та модерних повсякденних практик тощо.

Оригінальними й нетрадиційними виявилися доповіді, виголошені учасниками сьомої секції конференції – «Курйозні трансформації образів минулого в уявленні сьогодення». Доповідь *О.Андрощука* присвячувалася нереалізованим проектам радянської влади щодо перейменувань багатьох міст та селищ України. *С.Батурина* висвітлила питання відображення на шпальтах української преси початку 1990-х рр. історії скарбів Л.Полуботка. *О.Ковалевська*, чия доповідь супроводжувалася змістовною презентацією у Power Point, висвітлила питання

трансформації уявлень суспільства про історичну особистість залежно від історичного періоду, в межах якого ці уявлення формуються та побутують, географії їх поширення (країни, континенти), а також від соціальної/професійної належності його представників на прикладі уявлень про гетьмана Івана Мазепу.

Наприкінці роботи конференції було підбито підсумки і визнана потреба у збільшенні досліджень з історії повсякдення й мікроісторії. Однією з нагальних проблем учасники заходу відзначили вироблення єдиного погляду на концепцію та зміст цих галузей історичного знання, їх теоретичної та методологічної бази. Матеріали конференції було вирішено опублікувати у спецвипуску одного з фахових видань Інституту історії України НАНУ за 2010 р.

А.В.Блануца (Київ),
О.О.Дячок (Дніпропетровськ)

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ШКОЛА-СЕМІНАР «ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА»

Економічна історія в Україні у силу різник об'єктивних та суб'єктивних причин не набула стійкого інтересу у середовищі сучасних дослідників. На тлі стабільного розвитку економічного напряму історичних студій у світових наукових осередках українська складова перебуває на фазі становлення та пошуку власної ніші в європейській історіографії. Якщо у світі усталилася практика організації та проведення різноманітних міжнародних форумів, конґресів, конференцій та симпозіумів з економічної історії, то в Україні такі заходи проводяться спорадично.

Певні надії щодо інтенсифікації розвитку економічної історії та привернення інтересу до неї в Україні вселяють зусилля групи дніпропетровських істориків, які вкотре організовують міжнародну конференцію з економічної історії. Так, у листопаді 2007 р., з нагоди свого 10-річчя, кафедра теорії та історії держави і права Академії митної служби України (далі – АМСУ) провела науково-методичну школу-семінар «Історія торгівлі, податків та мита» й видала однойменний збірник статей учасників цього заходу[1]. Спроба виявилася вдалою й було вирішено проводити подібні зустрічі дослідників і надалі. Уже наступного року до роботи школи-семінару приєдналися вчені з Польщі та Росії. Міжнародний характер мали також наступні зібрання.

За цей час у Міністерстві юстиції України було зареєстроване як постійне друковане видання збірник наукових праць із назвою, що вже стала своєрідною візитівкою не лише кафедри теорії та історії держави і права АМСУ, а й поважного наукового центру історико-економічних досліджень: «Історія торгівлі, податків та мита». Вийшли друком перший і другий номери[2], кожен з яких містить по двадцять три статті, в яких висвітлюються різноманітні аспекти вказаних видів діяльності від античності до наших днів, а також питання історіографії та джерелознавства.

4–5 листопада 2010 р. у стінах Академії митної служби України відбулася IV Міжнародна науково-методична школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита», учасники якої представляли навчальні та академічні заклади України, Польщі й Росії.

У ході роботи було виголошено сімнадцять доповідей, кожна з яких викликала жваві дискусії. *Костянтин Колесников* (Академія митної служби України) проаналізував реґулювання афіно-боспорських торговельних відносин у IV–III ст. до н.е. «Забороненим товарам» у контексті державного реґулювання торгівлі у ранньосередньовічній Візантії присвятив свою спільну з *Катериною Сорочан* доповідь *Андрій Домановський* (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна). *Геннадій Виноградов*, (Дніпропетровський національний університет імені О.Гончара (далі – ДНУ)) запропонував гіпотетичну модель митного балансу між Руссю та Західною Європою IX–XI ст. *Олександр Слісаренко* (ДНУ) закликав поміркувати, чим були давньоруські монети: платіжним засобом чи державною символікою? *Лариса Жеребцова* (ДНУ) розглянула митні пільги як засіб обмеження митної системи держави на теренах Великого князівства Литовського. *Олег Дячок* (АМСУ) проаналізував книги судних справ Литовської метрики як джерело з історії митних відносин у Великому князівстві Литовському. Оподаткуванню підданих поліських маєтків князів Острозьких присвятив свою доповідь *Віктор Атаманенко* (Національний університет «Острозька академія» (далі – НУОА)). *Андрій Блануца* (Інститут історії України НАН України) за матеріалами 32-ої книги записів Литовської метрики проаналізував документи приватно-правового характеру й арґументовано довів тезу про те, що земля у Великому князівстві Литовському XVI ст. була товаром. *Шимон Казусек* (Келецький гуманітарно-природничий університет імені Яна Кохановського, Польща) звернув увагу на такі ризики, що супроводжували купецьку діяльність у Короні XVII ст., як розбій, злодійство і шахрайство.

Цехова організація міщан Мізоча другої половини XVIII – початку XIX ст. привернула увагу *Миколи Близняка* (НУОА). Митна політика уряду Миколи I на азіатських околицях

Російської імперії стала предметом доповіді *Катерини Солонченко* (Оренбурзький державний педагогічний університет, Російська Федерація). *Сергій Дейнеко* (Харківський історичний музей) здійснив аналіз контрабанди, яку прагнули перемістити через складські митниці Півдня Російської імперії. Значення матеріалів археографічного видання «Внешняя политика России XIX и начала XX века» для дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст. розкрила *Юлія Головко* (Запорізький національний університет). *Олег Морозов* (АМСУ) звернув увагу на реалії та міфи, пов'язані з прийняттям та застосуванням митного тарифу 1819 р. Роль попечительної ради та її голів у справі розвитку Петровського комерційного училища показав *Олександр Журавльов* (Санкт-Петербурзький державний медичний університет імені академіка І.П.Павлова, Російська Федерація). На прикладі Далекого Сходу початку XX ст. *Віталій Літвінов* (АМСУ) продемонстрував, як чинник державного кордону впливав на загострення громадянського протистояння. *Дмитро Архірейський* (АМСУ) здійснив аналіз кадрової роботи митних структур України при переході до нової економічної політики.

Також на школу-семінар були подані матеріали з таких тем: «Гроші та ціни в українських землях останньої чверті XVI ст.» (Ю.Святець, Дніпропетровськ), «Торгівля у волинських містах другої половини XVI – першої половини XVII ст.» (І.Рибачок, Острог) та подільських містах і містечках на зламі XVIII–XIX ст. (В.Дячок, Хмельницький). Кілька заявлених тем присвячувалося історії стягнення податків: «Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст.» (М.Бирук, Острог), «Особливості поземельного оподаткування у Російській імперії на зламі XIX–XX ст.» (О.Кравцова, Курськ, Російська Федерація), «Податкова політика більшовиків в УСРР за часів воєнного комунізму» (П.Гай-Нижник, Київ). Періоду непу присвячувалося дві доповіді: «Г.Я.Сокольников про роль торгівлі» (О.Соколов, Рязань, Російська Федерація) та «Контрабанда на Поділлі» (М.Олійник, Хмельницький). Серед інших тем: «Матеріальне забезпечення православного парафіяльного духівництва в період становлення Подільської ґубернії» (В.Чупира, Хмельницький), «Еволюція форм власності в Даґестані XIX ст.» (М.Ісмаїлов, Махачкала, Російська Федерація), «Селянська реформа 1861 р. як економічна складова активізації українського націєтворчого процесу» (Ю.Земський, Київ), «Товарність селянських господарств Наддніпрянської України на початку XX ст.» (О.Михайлик, Дніпропетровськ), «Ринкове та неринкове ціноутворення в сучасній Україні» (В.Дмитрієва, Дніпропетровськ).

Статті учасників школи-семінару, в основу яких покладено представлені доповіді, планується опублікувати в наступних номерах збірника наукових праць «Історія торгівлі, податків та мита». Цікаві й змістовні дослідження стануть у пригоді не лише фахівцям, але й усім, хто проявляє інтерес до економічної історії.

[1] Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О.О.Дячка. – Дніпропетровськ, 2007. – 204 с.

[2] Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – №1. – 266 с.; №2. – 264 с.

Н.П.Барановська (Київ)

ЛІТНЯ ШКОЛА «СУСПІЛЬНЕ ПОДОЛАННЯ РИЗИКІВ: ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ»

Наближення чергової, 25-ї, річниці аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС, яка переросла за своїми масштабами у найбільшу техногенну катастрофу XX ст. з величезними соціальними наслідками, актуалізувало увагу до цієї проблеми й, зокрема, до її екологічної складової.

Шлейф недовіри і неприйняття, котрий породила аварія, активізував дослідження кризових ситуацій у цілому, екологічних ризиків, особливо техногенного походження, та необхідність передачі й використання нагромаджених знань. Прикладом зацікавленості у вивченні здатності суспільства протидіяти техногенним катастрофам стала літня школа «Суспільне подолання ризиків: екологічні проблеми та соціальна мобілізація», проведена міжнародною дослідницькою групою «Політика і суспільство після Чорнобиля» 20–30 серпня 2010 р. у Вільнюсі та Друскінінкаї. Ініціаторами заходу виступили Європейський гуманітарний університет (Вільнюс, Литва) і Центр досліджень сучасної (новітньої) історії (Потсдам, Німеччина).

До викладацького складу школи залучили дослідників із Литви, США, України та Франції. Серед слухачів – істориків та політологів – були докторанти з Великобританії, Білорусії, Бразилії, Литви, Німеччини, Росії, США й Франції.

Робота літньої школи розпочалася з семінару керівника департаменту соціології факультету соціальних наук Каунаського технологічного університету проф. *Л.Ринкевічюса*. Протягом майже двох днів відбувалося вивчення теми «Суспільне сприйняття ризиків у пострадянських країнах: вибір між суспільством ризику та екологічною модернізацією».

Проф. Колбі-Коледжу (Уотервіль, США) *П.Джозефсон* – фахівець із російської й радянської історії, сучасної науки й техніки, зокрема космічної та атомної галузей, генетики, автор ряду книг, у тому числі «Червоний атом» (Нью-Йорк, 1999 р.), – провів семінар на тему «Технології грубого тиску: як інженерні рішення обмежували соціальний вибір (свободу) за соціалізму».

Співробітник Французького національного центру наукових досліджень *М.Елі* поставив перед слухачами питання: чи може вивчення катастроф пояснити причини розпаду СРСР? У ході жвавого обговорення й активних дискусій відповідь вони шукали на прикладі наслідків землетрусу в Спітаку (Вірменія, 1988 р.).

Р.Валоцкаїте – проф. соціальної й політичної теорії Каунаського університету імені Вітовта Великого – показала Чорнобиль як провал радянської влади, котра не зуміла гарантувати безпеку населення, втілюючи досягнення науково-технічного прогресу, а пізніше не змогла вирішити нагальних проблем щодо забруднених територій, зокрема Гомельської області Білорусії.

Екологічним ризикам та необхідності їх вивчення суспільствознавцями на прикладі Чорнобильської катастрофи було присвячено семінар д-ра іст. наук *Н.Барановської*, яка поінформувала слухачів про насичені конкретно-історичною інформацією видання Інституту історії України НАНУ, присвячені цій трагедії. Ішлося про уроки, котрі б мало засвоїти людство, вивчивши передумови і наслідки великої екологічної проблеми. При цьому викладачі й слухачі школи були здивовані вкрай обмеженими тиражами згаданих праць та відсутністю їх перекладів іноземними мовами.

У ході обговорення проблеми було порушено ряд питань загального характеру, кожне з яких може бути предметом окремого суспільствознавчого вивчення. Зокрема, ішлося про раціональне співвідношення активних дій державних структур та громадських організацій у вирішенні глобальних і локальних суспільних завдань, у тому числі й екологічного характеру.

Одне з питань, котре активно обговорювалось як важливий суспільний урок, – необхідність подолання монополії на істину владних структур та ігнорування ними альтернативних бачень тих чи інших проблем. У зв'язку із цим потребує ретельного дослідження співвідношення інтересів різних груп суспільства та, як наслідок, їх впливів на екологічні громадські рухи.

Основні висновки, сформульовані в результаті вивчення проблеми екологічних ризиків на новітньому етапі історії людства, полягають у тому, що можливості суспільної мобілізації для їх запобігання корелюються із співвідношенням політичних гасел і реальності, знання й незнання на всіх рівнях державного та громадського життя. Це стосується, зокрема, якості рішень, котрі сприймаються як показники розуміння зазначеної проблеми. Із даного підходу випливає важливість раціонального співвідношення соціального оптимізму й песимізму в екологічних громадських рухах, побудованих на боротьбі суспільних відповідальності й безвідповідальності на шляху збереження довкілля для прийдешніх поколінь.

Із метою подолання недовіри до атомної енергетики учасники школи висловили пропозицію щодо проведення ретельного обстеження стану довкілля та здоров'я населення забруднених у результаті катастрофи на ЧАЕС регіонів, порівняння їх з доаварійним періодом. Проведення такого неупередженого аналізу під егідою МАГАТЕ, на думку слухачів, сприяло б зростанню авторитету цієї зацікавленої в поширенні й активному використанні атомної енергії міжнародної організації та поверненню довіри громадськості до галузі.

О.В.Середа (Львів)

XXI МІЖНАРОДНИЙ КОНҐРЕС ІСТОРИКІВ

Міжнародні форуми істориків (їх повна й більш точна назва – Міжнародні конґреси історичних наук) мають давнє минуле, до якого причетні також й українські вчені. Уже на першому форумі, що відбувся у вересні 1900 р. в Парижі, виступив відомий дослідник. правознавець і соціолог українського походження М.Ковалевський. У міжвоєнний період участь у конґресах брали М.Кордуба, М.Чубатий, М.Яворський та ін. Після Другої світової війни міжнародні форуми істориків, які з 1950 р. почали скликатися щоп'ять років, давали можливість зустрічатися і дискутувати дослідникам із СРСР та західного світу, а, отже, українським науковцям діаспори (Л.Білас, І.Лисяк-Рудницький, Я.Пеленський, Я.Рудницький, Р.Сербин, І.Шевченко) і представникам академічних інститутів УРСР, що в різні роки входили до складу радянських делеґацій (В.Голобуцький, К.Дубина, О.Касименко, Ю.Кондуфор, Ф.Шевченко), отримавши рідкісну на той час нагоду обмінятися думками.

Напередодні XVIII конґресу, що відбувся у серпні – вересні 1995 р. в Монреалі, новосформований Український національний комітет істориків (УНКІ) було прийнято до Міжнародного комітету історичних наук (МКІН). Відтоді на цьому й наступних форумах (Осло, 2000 р.; Сідней, 2005 р.) реґулярно виступали як делеґати УНКІ (Я.Ісаєвич, О.Пріцак, А.Портнов), так і репрезентанти україознавчих осередків Північної Америки (З.Когут, В.Остапчук, С.Плохій, Ф.Сисин)[1]. В останні роки багато зусиль для розширення участі українських дослідників у міжнародних комісіях та конґресах істориків доклав голова УНКІ академік НАНУ Я.Ісаєвич.

XXI Міжнародний конґрес відбувся 22–28 серпня 2010 р. в Амстердамі. Його організаторами виступили Королівське історичне товариство і Національна бібліотека Нідерландів, Міжнародний інститут соціальної історії та Амстердамський університет. Урочисте відкриття конґресу було тематично присвячене взаємодії людини та води, що є дуже важливою проблемою як для Нідерландів, так і всього людства. Надалі, протягом п'яти днів роботи форуму, відбулося 112 сесійних засідань та круглих столів (до 10–15 одночасно), присвячених найрізноманітнішим аспектам історичних досліджень (загальну програму й тези доповідей уміщено на веб-сайті www.ichs2010.org). «Падіння імперій», «Місто як культура», «Релігія і влада» – були визначені головними темами конґресу.

У центрі уваги перебували засідання, котрі стосувалися історії культури й пошуку місця відповідних досліджень у сучасному світі. Назвемо лише теми окремих сесій: «Біографія і мікроісторія», «Ми є тим, що їмо та вдягаємо. Їжа й одяг в історії», «Змінна культура подорожування», «Колоніальні імперії в Африці та культурна гібридність», «Концепція простору у новочасній історії», «Обряди мертвих», «Сексуальне насильство: історія, культури і репрезентації», «Місто, знання й комунікація», «Культурні трансфери та міжнародні відносини», «Історія й етика», «Національні історії та ґлобалізація історії», «Хто володіє історією? Минулі й сучасні джерела», «Історична свідомість і культурна ідентичність у ґлобалізованому світі», «Національна ідентичність та гегемонічна пам'ять», «Значення історії для політики й культури» тощо. Деякі сесії висвітлювали проблеми міґрацій, релігійної толерантності, ґендерної тематики, історичної демографії, порівняльної історії. Натомість практично не було доповідей і сесій, які можна було б віднести до традиційних ділянок політичної чи соціально-економічної історії. Останні радше розглядалися крізь призму «культурного» аспекту у відповідних працях. Наприклад, дослідники історії парламентаризму на кількох сесіях аналізували парламентарні практики, риторику промов та символізм церемоній.

Особливе зацікавлення викликала дискусія щодо неоднозначності суспільних, зокрема педагогічних, функцій історика у сучасному світі, наприклад, як «публічного дослідника», котрому відводиться роль професійного інтерпретатора минулого. Зокрема, італійський учений *П.Пецціно* підкреслив суперечність між науковим прагненням історика уникати надмірних спрощень у визначенні винуватців і жертв воєнних злочинів та завданням судових інститутів чітко встановити відповідальність перших. Про надужиття історією у сучасному суспільстві, що веде до її вульґаризації, іконізації й фальсифікації, на врочистому закритті конґресу у заключній лекції «На захист гідності Кліо» зазначила відома нідерландська дослідниця *Н.Ноордервліт*. Доповідачка наголосила на тому, що до історії слід ставитися з повагою, і підкреслила суспільну роль науковців – «захищати права людей минулого», бути своєрідними представниками тих поколінь у сьогоденні.

Ряд виступів, виголошених на форумі, безпосередньо стосувалися історії України й Центрально-Східної Європи. Зокрема, на сесії «Панславізм та неослявізм», організованій Міжнародною комісією дослідження історії слов'ян, із доповіддю «Між польським слов'янофільством і російським панславізмом: сприйняття й розвиток слов'янських ідей українськими громадськими діячами підавстрійської Галичини в 50-х – 70-х рр. XIX ст.» виступив наук. співроб. Інституту україознавства імені І.Крип'якевича НАНУ *О.Середа*. На іншій сесії цієї ж комісії

докторант Міланського університету *А.Франко* висвітлив тему «Україна як наріжний камінь панславізму: погляди Миколи Костомарова». Викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Н.Шліхта* на сесії «Християнство та комунізм в Європі» виголосила доповідь «Конструювання ідентичності в рамках стратегії виживання церкви у радянській державі».

Українська тематика розглядалася також у ряді інших виступів на конґресі. Зокрема, італійський історик *Л.Каяні* проаналізував українські політичні дискусії щодо трактування голодомору у доповіді на сесії «Етика, історичні дослідження і право». Однак загалом можна відзначити, що східноєвропейська проблематика розглядалася доволі рідко. Керівниками й активними учасниками практично всіх міжнародних комісій, що організували сесії цього форуму, були історики із Західної Європи та Північної Америки – звідси й певний «заходоцентризм» тематики.

Під час роботи конґресу відбулися два засідання Ґенеральної асамблеї МКІН. Перше розпочалося зі вшанування пам'яті видатних істориків, котрі недавно відійшли у Вічність, серед них і голови УНКІ Я.Ісаєвича. На засіданнях асамблеї було ухвалено провести наступний, XXII, конґрес історичних наук у 2015 р. в місті Цзінань (Китай) та обране нове бюро МКІН. Було також вирішено припинити випуск бюлетенів Міжнародного комітету історичних наук і надалі інформаційні матеріали розміщувати на його веб-сайті (www.cish.org).

[1] *Ісаєвич Я.Д.* Міжнародні конгреси істориків // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.714–726; *Його ж.* XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С.159–160.

IN MEMORIAM

Кентій Анатолій Вікторович

23 лютого 2010 р. раптово обірвався життєвий шлях визначного вченого-архівіста, історика, заслуженого працівника культури України, кавалера ордену «За заслуги» ІІІ ступеня Анатолія Вікторовича Кентія. Це була чесна, порядна, принципова і талановита людина, згадка про відхід у Вічність якої відгукується болем у серці кожного, кому хоча б раз пощастило поспілкуватися з А.В.Кентієм.

Народився Анатолій Вікторович 12 квітня 1937 р. у Києві в родині службовця. Його батько – Кентій Віктор Андрійович – учасник Першої світової (1914–1918 рр.), громадянської (1918–1920 рр.), Другої світової (1939–1945 рр.) війн у міжвоєнні часи був чемпіоном і рекордсменом СРСР, УРСР, товариства «Спартак», міста Києва з кінного спорту. Мати – Кентій Катерина Гаврилівна – походила із селянської родини, працювала на різних роботах, оскільки після війни змушена була сама виховувати двох дітей.

Дитинство Анатолія Вікторовича припало на складні воєнні і повоєнні роки. Рання втрата батька, зниклого безвісти на фронтах Великої Вітчизняної війни у січні 1944 р., страшний період нацистської окупації, тяжкі повоєнні будні наклали певний відбиток на формування його характеру і світогляду. Він звик самостійно йти по життю, з відчуттям справедливості дивитися на речі і події.

Після закінчення в 1955 р. середньої школи А.В.Кентій пішов працювати учнем слюсаря Молотовського райпромкомбінату м. Києва. У 1956–1959 рр. він проходив службу в радянській армії, згодом до 1965 р. працював слюсарем на заводі ім. Артема у м. Києві. Паралельно, протягом 1962–1968 рр., Анатолій Вікторович навчався на заочному відділенні історичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчив із відзнакою, здобувши спеціальність історика, викладача історії та суспільствознавства. Уже у студентські роки викладачі відзначали у характері та поведінці Анатолія Вікторовича наполегливість, цілеспрямованість, допитливість і любов до історії. Пізніше колеги по архівному цеху підтверджували це, додаючи ще невтомність і скрупульозність дослідника та відповідальність у роботі.

Практично все своє життя А.В.Кентій присвятив архівній справі. Прийшовши в архівну систему в 1966 р., він 44 роки працював на наукових і керівних посадах в державних архівах та Головному архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР: старшим науковим співробітником у Центральному державному історичному архіві УРСР (1966–1968 рр.); старшим інспектором організаційно-методичного відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР (1968–1970 рр.) та помічником начальника Архівного управління (1970–1979 рр.); з 1980 р. працював у партійному архіві: протягом 1980–1991 рр. – інструктором, старшим науковим співробітником, а з жовтня 1991 р. до вересня 1992 р. – заступником директора тоді вже Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У 1992–1997 рр. А.В.Кентій знову повернувся на роботу в Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, де обіймав посаду начальника відділу зберігання та обліку Архівного фонду України. Останні 12 років Анатолій Вікторович присвятив роботі у ЦДАГО України: спочатку був головним хранителем фондів, а потім – провідним науковим співробітником у відділі використання інформації документів.

Як один із провідних фахівців в архівній справі А.В.Кентій постійно залучався до розробки численних нормативно-методичних документів з організації забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду України, їх обліку та використання; здійснював науково-технічне опрацювання нових надходжень до архіву. Зокрема, він був одним з авторів-упорядників першого в нашій країні довідника «Державні архіви Української РСР» (К., 1972). Під керівництвом Анатолія Вікторовича було розроблено «Методику і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (К., 1999). Він самостійно здійснив науково-технічне впорядкування одного з найскладніших фондів ЦДАГО України – колекції документів «Український музей у Празі», підготував низку оглядових публікацій про цей фонд тощо.

Анатолій Вікторович вдало поєднував архівну працю із науковими дослідженнями. Він не боявся гострих тем, адже спирався на архівні джерела, наукові праці, мемуарну літературу, епістолярну спадщину, що давало можливість усебічно й зважено оцінювати історичні факти та суспільні процеси, які відбувалися в Україні. До кола наукових інтересів А.В.Кентія входили проблеми національно-визвольного 1920–1950-х рр. та партизанського в період Другої світової війни 1939–1945 рр. рухів. Він одним із перших почав ретельно досліджувати історію ОУН і УПА. Як член робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності українських націоналістів А.В.Кентій упродовж 1998–1999 рр. написав низку наукових досліджень з історії Української військової організації, Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, які отримали позитивну оцінку фахівців та громадськості:

«Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр.: Короткий нарис» (К., 1998), «Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.)» (К., 1998), «Нариси з історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр.» (К., 1999), «Українська повстанська армія в 1942–1943 рр.» (К., 1999), «Українська повстанська армія в 1944–1945 рр.» (К., 1999), «Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні» (1946–1956) (К., 1999) та ін. Студії А.В.Кентія, без перебільшення, стали найновішими і найповнішими дослідженнями з цієї проблематики, а фахівці відзначали їх високий науковий рівень, об'єктивізм та доступність викладу матеріалу.

А.В.Кентій був автором і членом авторських колективів низки монографій з історії радянського партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, серед яких «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине в 1941–1944 гг.» (К., 1986, у 2 т.), «Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны» (К., 1988) та ін.

Особливо плідними у творчому плані для Анатолія Вікторовича були останні десять років, коли з'явилися його праці: монографії «Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси в 2-х томах» (К., 2005, 2008) та «Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух в тилу вермахту в Україні. 1941–1944 рр.» (К., 2005, у співавторстві); унікальне науково-довідкове видання «Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними» (К., 2001, у співавторстві). Наукові праці А.В.Кентія є незаперечним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки, вони відомі історикам не лише в Україні, а й далеко за межами нашої країни.

Також А.В.Кентій долучився до впорядкування багатьох збірників документів, зокрема «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990), «Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну» (К., 2001), «Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Спомини» (К., 2002) та «Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Листи» (К., 2004), «Є.Коновалець "Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки..." Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови проводу ОУН Є.Коновальця і секретаря ПРУН В.Мартинця)» (К., 2003), «Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва)» (К., 2003), «Софія Русова. Мемуари. Щоденник» (К., 2004), «Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів» (К., 2005), «Красные партизаны: малоизвестные страницы истории (1941–1944 гг.)» (К., 2007), «Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали» (К., 2008), «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України» (К., 2009), багатотомної серії «Літопис УПА» тощо.

Останніми працями А.В.Кентія, які йому так і не судилося побачити, були науково-популярне видання «Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні» (К., 2010, у співавторстві) й збірник документів, підготовлений ним та іншими працівниками ЦДАГО України – «Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений, 1941–1944» (Москва, 2010).

А.В.Кентій є автором понад 80-ти наукових статей, повідомлень і публікацій із різноманітної тематики, які побачили світ на шпальтах українських журналів та газет, в енциклопедичних виданнях. Його наукові розробки постійно публікувалися у часопису «Архіви України»; він є автором низки статей, що ввійшли до нового багатотомного видання «Енциклопедія історії України»; понад 10 років читачі газети «Сільські вісті» знайомилися з його публікаціями та підготовленими ним добірками документів.

Анатолій Вікторович був не лише професійним архівістом і талановитим істориком, для багатьох він був учителем і наставником. Його поради як науковця і як людини, наповнені професійним досвідом і життєвою мудрістю, надані від щирого серця були й залишаються для багатьох орієнтиром у житті.

На жаль, Анатолій Вікторович Кентій пішов із життя в розквіті творчих сил, так і не встигши реалізувати низку планів та ідей. Відтепер для всіх, хто знав цю чудову Людину, розпочався новий відлік часу – часу споминів та вшанування пам'яті видатного вченого, справжнього сина своєї землі, Людини, яка любила й цінувала життя, була відданою своїй справі, чесною перед собою та людьми.

В.С.Лозицький (Київ)

Мельникова Ірина Миколаївна

3 листопада 2010 р., на дев'яносто третьому році, пішла з життя Ірина Миколаївна Мельникова – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України, відомий вітчизняний учений.

Вона народилася 1918 р. в місті Мена на Чернігівщині. 1940 р. з відзнакою закінчила історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, після чого вступила до аспірантури.

Війна перервала її творчі плани й задуми, змусивши виїхати з родиною до Чимкента. Там, у Південно-Казахстанському вчительському інституті, у 1941–1942 рр. Ірина Миколаївна працювала старшим викладачем історії СРСР. У 1942–1944 рр. вона продовжила навчання в аспірантурі Об'єднаного українського державного університету у м. Кзил-Орда, а з 1945 р. – в Київському державному університеті. 1946 р. І.М.Мельникова успішно захистила кандидатську дисертацію на тему «Політика російського уряду щодо України у 1725–1740 рр.», виявивши при цьому вміння глибоко аналізувати документальний матеріал, надзвичайну працездатність та потяг до знань.

У 1947–1959 рр. Ірина Миколаївна працювала старшим науковим співробітником в Інституті слов'янознавства Академії наук СРСР у Москві й була першим ученим секретарем цієї установи. Тоді ж у коло своїх творчих інтересів вона включила дослідження минулого Закарпаття, підготувавши серію глибоких аналітичних статей із цієї тематики, зокрема з історії останнього періоду революції 1848 р., національно-визвольної боротьби українців регіону в 1919–1924 рр. та ін.

Від 1950-х рр. талановита вчена поглиблено вивчала історію Чехословаччини 1920–1930-х рр., зокрема становище й розвиток Закарпатської України в її складі. Унаслідок копіткої праці І.М.Мельникова підготувала три розділи до фундаментальної «Історії Чехословаччини», де вперше висвітлила історію Закарпаття. Її подальші творчі розвідки з цієї проблеми було опубліковано в «Учёных записках Института славяноведения», історичних журналах, а також у празькому й братиславському наукових часописах.

1957 р. Ірина Миколаївна перейшла на роботу до Інституту історії АН УРСР, продовжуючи до 1959 р. працювати за сумісництвом в Інституті слов'янознавства Академії наук СРСР. Відтоді творча та громадська діяльність І.М.Мельникової була тісно пов'язана з провідним у республіці закладом історичного профілю, де вона пройшла шлях від старшого до головного наукового співробітника.

У 1962 р. Ірина Миколаївна захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924–1929 рр.)», матеріали якої стали основою її однойменної монографії. Спираючись на архівні джерела, у тому числі й зарубіжні, вона докладно дослідила внутрішню і зовнішню політику цієї країни, дала розгорнуту характеристику численних партій, які діяли в той час. Питання, порушені у цій монографії, актуальні й нині.

Як принциповий та об'єктивний учений із широким творчим світоглядом, здібний організатор науки І.М.Мельникова цілком закономірно впродовж 1965–1988 рр. очолювала відділ історії зарубіжних країн і міжнародних зв'язків України. Він і досі, після перейменування в 1996 р. у відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин, є одним із провідних у складі Інституту історії України НАНУ. Нині його очолює її учень, доктор історичних наук С.В.Віднянський.

Під керівництвом Ірини Миколаївни проводилося комплексне науково-теоретичне розроблення важливих напрямів вітчизняної й загальної історії. Їй удалося фактично створити в Україні школу фахівців з історії та міжнародних відносин держав Центральної й Південно-Східної Європи. Під керівництвом І.М.Мельникової написано й захищено понад 30 кандидатських дисертацій.

У 1973 р. Ірину Миколаївну було обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР.

Вона була авторитетною дослідницею проблем історії зарубіжних країн і міжнародних відносин України, присвятивши цій проблематиці майже 200 наукових праць. Серед них – понад 30 монографій, а також колективних видань, де І.М.Мельникова була автором розділів, статей, нарисів та головним чи відповідальним редактором або членом редколегій. Під її керівництвом у відділі написано колективні й індивідуальні монографії, в тому числі із залученням істориків із вищих навчальних закладів Києва, Ужгорода, Чернівців та інших міст.

Науково-організаційний талант Ірини Миколаївни був спрямований на зміцнення позицій учених України на міжнародній арені. Із 1970-х і до початку 1990-х рр. вона була заступником голови Комісії істориків СРСР та Чехословаччини. І.М.Мельникова неодноразово представляла дослідників з України на багатьох творчих форумах, зокрема на VII–X Міжнародних з'їздах славістів.

Багато уваги Ірина Миколаївна приділяла розвитку міжнародних наукових зв'язків ще з кінця 1940-х рр. За її ініціативою, у 1970–1980-х рр. на основі двосторонніх договорів, плідної співпраці між Інститутом історії АН УРСР і закладами відповідного профілю академій наук Болгарії, Польщі, Чехословаччини й інших держав здійснювалися творчі контакти вчених.

Із 1967 р. та до кінця 1980-х рр. І.М.Мельникова очолювала Наукову координаційну раду АН УРСР з питань історії європейських соціалістичних країн, створену на базі керованого нею відділу, плідно співпрацюючи з дослідниками з інших академічних установ республіки.

Багато років Ірина Миколаївна була автором, членом редколегії та відповідальною за випуск збірника наукових праць «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», а з 1991 р. – членом редколегії збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки».

Багато енергії й знань І.М.Мельникова віддавала громадській діяльності. Вона була членом правління Товариства «Знання» УРСР, головою Науково-методичної ради з пропаганди історичних знань. З її ініціативи в багатьох областях України проводилися Дні науки. Багато років Ірина Миколаївна працювала заступником голови правління Українського товариства дружби із Чехословаччиною.

1990-ті рр. стали новим творчим етапом у житті І.М.Мельникової, коли свій багатий науковий потенціал вона спрямувала на дослідження найактуальніших питань міжнародних зв'язків незалежної України. Зокрема, 2001 р. під її науковим керівництвом вийшла оригінальна праця – анотована історична хроніка «Україна і Європа (1990–2000 рр.)» (у 2 ч.), де подано системно-інформаційний аналіз процесу становлення та розвитку міжнародних відносин України з державами Центральної й Південно-Східної Європи та країнами – членами Європейського Союзу.

Плідна, багатогранна наукова й громадська діяльність Ірини Миколаївни одержала високу оцінку. Її було нагороджено орденами Трудового червоного прапора, Дружби народів, Жовтневої революції, а також Почесною грамотою та грамотою Президії АН України, знаком Міністерства освіти «Відмінник освіти України», почесними знаками Всесоюзного товариства «Знання», «За активну роботу», Союзу радянських товариств дружби «За внесок у справу дружби» і почесним знаком I ступеня Со юзу чехословацько-радянської дружби.

За внесок у співпрацю істориків України й Чехословаччини, зміцнення дружби між народами дослідницю було нагороджено медалями імені Яна Пуркіне Брненського університету, імені Зденека Неєдли та імені Л.Штура Словацької академії наук. У 2002 р. І.М.Мельниковій указом Президента України присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Наукова громадськість, колеги та учні висловлюють глибоке співчуття рідним і близьким Ірини Миколаївни Мельникової. Пам'ять про цю порядну, інтелігентну, чуйну й світлу людину завжди житиме у серцях тих, кому пощастило працювати під її керівництвом.

Н.В.Кривець (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Аксёнов В.
Сокровища Третьего Рейха: Судьба похищенных шедевров. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 240 с.

Актуальні питання вітчизняної та світової історії: Зб. мат. Всеукр. наук. конф. (23–24 квітня 2010 р.) / За заг. ред. С.І.Дегтярьова. – Суми: Видво СумДУ, 2010. – 240 с.

Альбовский Е.
Харьковские казаки. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. – Т.1: Кн.1. – 144 с.

Альбовский Е.
Харьковские казаки. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. – Т.1: Кн.2. – 104 с.

Андрєєв В., Чермошенцева Н.
Саул Боровий: єврейський вектор історії України. – Херсон; Нікополь: СПД Фельдман О.О., 2010. – 191 с.

Аржевітін С.М.
Трансформація грошово-кредитних відносин у сучасній економіці України. – К.: Майстерня книги, 2009. – 384 с.

Аристов Н.
Промышленность Древней Руси. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2010. – 258 с.

Бобкова О.М.
А.Я.Фабр: портрет администратора на фоне эпохи / Под ред. А.А.Непомнящего. – К.; Симферополь: Эльиньо, 2007. – Вып.8. – 312 с. (серия «Биобиблиография крымоведения»)

Богуненко В.О.
Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – початок XX ст.) / В.О.Богуненко, О.С.Дадашов, Н.О.Тутова, С.Й.Татаринов. – Артемівськ, 2010. – 108 с.

Васюта І.
Галицько-волинське село між світовими війнами. – Л.: Каменяр, 2010. – 507 с.

Великая Отечественная война 1941–1945: 65-летию Великой Победы посвящается: **Энциклопедия** / Отв. ред. А.О.Чубарьян; сост. Ю.А.Никифоров. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 672 с.

Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С.
Міська історія України: проблеми початкового датування. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 140 с.

Верховная власть, элита и общество в России XIV – **первой половины XIX века. Российская монархия** в контексте европейских и азиатских монархий и империй: Вторая междунар. науч. конф. (23–25 июня 2009 г.): Тезисы докладов / Отв. ред. А.К.Левыкин, В.Д.Назаров. – Москва, 2009. – 200 с.

Вечерський В.В.
Православні святині Сумщини. – К.: Техніка, 2009. – 224 с.

Войтович Л.
Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2009. – 214 с.

В'ячеслав Липинський та його доба: Наук. зб. / Під ред. Ю.Терещенка, упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – Кн.1. – 560 с.

В'ячеслав Липинський та його доба: Наук. зб. / Під ред. Ю.Терещенка, упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – Кн.2. – 624 с.

Гальчак С.
Пізнаючи історію малої батьківщини: Діяльність краєзнавців Вінниччини у 2005 – на поч. 2010 рр. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. – 148 с.

Гальчак С.
Регіонознавча інституція Східного Поділля: Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля (2006 – поч. 2010 рр.). – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. – 160 с.

Головченко В.І.
Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): Навч. посіб. / Гол. ред. С.В.Головко. – К.: Либідь, 2010. – 520 с.

Гордуновський О.М.
Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. / Відп. ред. О.І.Гуржій. – Черкаси: Брама-Україна, 2010. – 320 с.

Горобець В.
Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни. – К.: Кріон, 2009. – 204 с.

Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы / Вступ. ст., перевод Е.Чернухина. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 167 с.

Гуйванюк М.
Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 254 с.

Дорош А.
Львів: Проходи не без задоволення і з моралю. – Л.: Аверс, 2008. – 132 с.

Дорошенко Д.
Слов'янський світ у його минулому й сучасному / Упор., вступ. ст. та прим. Л.Белей. – К.: Темпора, 2010. – 784 с.

Дорошко М.С.
Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навч. посіб. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2008. – 308 с.

Дорошко М.
Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

Дюков А.
Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение **«еврейского вопроса». – 2-е изд., испр. и доп. – Мо**сква: Фонд «Историческая память», 2009. – 176 с.

Дюков А.
Милость к падшим: Советские репрессии против нацистских пособников в Прибалтике. – Москва: Фонд «Историческая память», 2009. – Кн.1. – 176 с. (серия «Историческая память»)

Еліас Н.
Про німців / Пер. з нім. О.Кислюка. – К.: Юніверс, 2010. – 432 с. (серія «Історична думка»)

Елліністичні студії: Зб. спогадів та наук. праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Відп. ред. О.П.Реєнт, упор. Н.І.Бацак, В.В.Томазов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 324 с.

Євреї в Ніжині: Наук. зб. / Ред. і упор. Н.Онищенко. – Ніжин: Просвіта, 2001. – Вип ІІІ. – 179 с. (серія «Ніжинська старовина»)

Єфремов С.
Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. – Ужгород: Ґражда, 2009. – 100 с.

Записки товариства Андрія Білецького / Відп. ред. Є.Чернухін. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – Вип.IV: Кн.2. – 270 с.

Іванченко Р.
Раби Києва не мовчали. – К.: Дніпро, 2009. – 520 с.

Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упор. О.М.Лукашевич, Т.Ю.Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.

Історія України: Наук.-допом. бібліограф. покажч. за 2007 р. / Держ. іст. б-ка України; упор. Т.Приліпко, Н.Вощевська, О.Марченко. – К.: Арістей, 2009. – 756 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Гол. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.36: На пошану академіка НАН України, Героя України П.Т.Тронька. – 440 с.

Історія українського парламентаризму: Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / Гол. ред. ради В.М.Литвин; кер. авт. кол. В.А.Смолій. – К.: Дніпро, 2010. – Т.І-ІІ. – 636 с.

Історія українського парламентаризму: Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / Гол. ред. ради В.М.Литвин; кер. авт. кол. В.А.Смолій. – К.: Дніпро, 2010. – Т.ІІІ. – 816 с.

Казачество России: прошлое и настоящее: Сб. науч. ст. / Отв. ред. Г.Г.Матишов. – Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2006. – Вып.1. – 420 с.

Ковальчук М.
На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. – К.: Укр. вид. спілка ім. Ю.Липи, 2010. – 288 с.

Ковальчук О., Марусик Т.В.
Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки. – Чернівці: Наші книги, 2010. – 224 с.

Коляда І.
Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 400 с.

Кононенко П.
Національна ідея, нація, націоналізм. – К.: МАУП, Міленіум, 2006. – 358 с.

Корнієнко В.В.
Корпус графіті Софії Київської (ХІ – початок ХVIII ст.). – К.: Горобець, 2010. – Ч.І: Приділ св.Георгія Великомученика. – 464 с.

Косенко Л.
Козаки. Факти. Міфи. Коментарі: Лицарський орден України. – Вид. 2-ге, доопр. – Х.: ВД «Школа», 2009. – 608 с.

Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії = Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия / Відп. ред. А.М.Авраменко. – Краснодар; К.: ЭДВИ, 2010. – Вип.IV. – 340 с.

Кудрявцев Л.
Знаменитые киевляне и одесситы ХХ ст. – К.: ПП Кириченко Д.В., 2010. – 176 с.

Кучерук О.
Українська Центральна Рада: історія будинку. – К., 2010. – 130 с.

Ластовський В.В.
Між суспільством і державою: Православна церква в Україні наприкінці ХVII – у ХVIII столітті в історії та історіографії. – К.: Фенікс, 2008. – 496 с.

Макаров Ю.
Моя служба в старой гвардии 1905–1917: Мирное время и война. – С.-Петербург: Сударыня, 2001. – 432 с.

Малик Я.
Катерина Грушевська. – Л.; Снятин: ЛРІДУ, Прут-Принт, 2009. – 64 с.

Мальовнича Україна: Фотоальбом / Авт.-упор. А.Арутюнян. – К.: Вид. А.Арутюнян, 2005. – 72 с.

Марголина И.
Ангелы Врубеля: Творчество Михаила Врубеля в Кирилловской церкви Киева. – **К.: Нац. заповедник «София Киевская»**, 2009. – 56 с.

Машкин А.Н., Горак В.С.
Выдающиеся личности: история без мифов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2009. – 491 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.19. – 406 с.

Місінкевич Л.Л.
Реабілітація жертв політичних репресій в Україні: (друга половина XX – початок XXI століття). – Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2009. – 426 с.

Монтанеллі І.
Історія греків / Пер. з іт. Ю.Педана. – Л.: Літопис, 2010. – 336 с.

Надія і розчарування українства: До 90-річчя підписання Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2010. – 264 с.

Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657: Зб. за документами актових книг / Упор. Л.А.Сухих, В.В.Страшко. – К.: Держ. ком. архівів України, 2008. – 1012 с.

Ніточко І.І., Римяк Л.І.
Маринове. – Одеса: Астропринт, 2008. – 224 с.

Одесская контора иностранных поселенцев. 1805–1806, 1814–1833: Аннотированная опись фонда **/ Сост. О.В.Коновалова. – Одесса: Астропринт**, 2003. – 432 с.

Орієнтальні студії в Україні: До ювілею Л.В.Матвєєвої: Зб. наук. ст. / Упор. О.С.Мавріна, І.В.Отрощенко. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2010. – 508 с.

Орлова Т.В.
Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: Навч. посіб. – К.: Знання, 2010. – 487 с.

Орлянський В.С., Тедеєв О.С.
Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.). – К., 2010. – 332 с.

Павловский И.Ф.
Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века: Первое дополнение к краткому биографическому словарю учёных и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Х.: Сага, 2009. – 240 с.

Перерва В.С.
Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква: Вид. О.В.Пшонківський, 2010. – 270 с.

Петро Стебницький. Вибрані твори / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.

Пивовар Е.И.
Постсоветское пространство: Альтернативы интеграции: Исторический очерк. – С.-Петербург: Алетейя, 2010. – 400 с.

Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.Д.Сусоров. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – Вип.30. – 224 с.

Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.Д.Сусоров. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. – Вип.31/32. – 344 с.

Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 / Під. ред. Т.Кшонстка. – Луцьк: Віпарт, 2010. – 524 с.

Прищепа О.
Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

Проблеми політичної історії України: Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.Б.Шляхов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – Вип.4. – 216 с.

Проблеми політичної історії України: Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.Б.Шляхов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – Вип.5. – 248 с.

Прорізна. Ярославів вал: Культурологічний путівник / Упор. В.М.Грузін, авт. В.В.Галайба, М.А.Кадомська, Д.В.Малаков. – К.: Амадей, 2010. – Т.4: Історія однієї вулиці. – 304 с.

Професор В'ячеслав Стрельський (До 100-річчя від дня народження) / Кер. авт. кол. І.Н.Войцеховська. – К.: Київський ун-т, 2010. – 207 с. (серія «Історики Київського університету: історіографія персоналій»)

Реабілітовані історією. Донецька обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Донецьк: ФОП Колесніченко В.В., 2010. – Кн.7. – 624 с.

Реабілітовані історією. Львівська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Л.: Астролябія, 2009. – Кн.1. – 768 с.

Реабілітовані історією. Полтавська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.; Полтава: АСМІ, 2009. – Кн.1. – 432 с.

Роглєв Х.Й.
Легендарні села України / Х.Й.Роглєв, Ю.Л.Бошицький, І.А.Голубаха, Г.Б.Мунін. – К.: Книга, 2010. – 256 с.

Русначенко А.
Від імперії – до України. – К.: Укр. вид. спілка, 2009. – 364 с.

Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклоп. дов. / Гол. ред. О.Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.

Рюзен Й.
Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В.Кам'янець. – Л.: Літопис, 2010. – 358 с.

Сас П.М.
Витоки українського націотворення / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 702 с.

Сас П.М.
Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 204 с.

Сас П.М.
Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2010. – 512 с.

Семенюк С.
Історія українського народу. – Л.: Апріорі, 2010. – 608 с.

Сич О.
Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): Навч. посіб. – Чернівці: Наші книги, 2008. – 320 с.

Сич О., Мінаєв А.
Світ у другій половині XX – на початку XXI ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку: Навч. посіб. – Чернівці: Наші книги, 2010. – 200 с.

Соляр І.
Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928). – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. – 150 с.

Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України / В.В.Баліцька, В.В.Близнюк, О.І.Крикун. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 640 с.

Стариков Н.
Как предавали Россию. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 336 с.

Стариков Н.
Кто финансирует развал России? От декабристов до моджахедов. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 288 с.

Стариков Н.
Ликвидация России. Кто помог красным победить в Гражданской войне? – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 384 с.

Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. – К.: Четверта хвиля, 2010. – Вип.4. – 144 с.

Тинченко Я.
Українські збройні сили: березень 1917 – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К.: Темпора, 2009. – 480 с.

Тищенко М.
Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2010. – 160 с.

Україна – Європа: хронологія розвитку: У 5 т. – Т.4: Україна – Європа: хронологія розвитку 1500–1800 рр. / Уклад. В.О.Зубанов, О.О.Григор'єва. – К.: Кріон, 2010. – 800 с.

Україна: хронологія розвитку / Уклад. О.О.Григор'єва, Л.Ю.Нескромнюк, М.Г.Бєлік; гол. редкол. П.П.Толочко. – К.: Кріон, 2009. – Т.2. – 544 с.

Україна: хронологія розвитку: На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій; уклад. О.О.Григор'єва, Л.Ю.Нескромнюк, М.Г.Бєлік. – К.: Кріон, 2009. – Т.4. – 864 с.

Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.) / Гол. редкол. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – 404 с.

Федина Т.Ю.
Русско-украинские связи в художественной жизни Юга России (начало XX в.). – Краснодар, 2009. – 160 с.

Чернігівці – лауреати державних премій / Відп. ред. Л.П.Линюк. – Чернігів: Чернігівський іст. музей ім. В.В.Тарновського, 2009. – 357 с.

Члены российских генеалогических обществ: Справочник. Сост. на 1 июня 2009 г. – Москва: Старая Басманная, 2009. – 312 с.

Шляхтун П.П.
Політологія: історія та теорія: Підручник. – К., 2010. – 472 с.

Щербак Ю.
Україна в зоні турбулентності: демони минулого і тривоги XXI століття: Роздуми. Порівняння. Передбачення. Статті. Виступи: 2003–2010 рр. – К.: Укр. письменник, 2010. – 414 с.

«Я думав, які теми були б цікаві...»: Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика / Упор. В.М.Бойко, Т.П.Демченко, І.Я.Каганова. – Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2010. – 80 с.

Яневський Д.
Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. – Х.: Фоліо, 2010. – 284 с.

Літературу підібрали: завідуюча відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ ***Л.Я.Муха*** *та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ* ***І.Л.Островська***

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ У 2009 р.

Авторські видання

Бабюх В.
Методика літочислення міст: Світовий досвід / Наук. ред. Я.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 82 с.

Білокінь С.
Довідкова книга з культурної спадщини України: Метабібліографія, зміст біографічних та інших словників тощо. Робочий зошит / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 514 с. (серія «Джерела до культурологічних студій», вип.4/7)

Бондарчук П.М.
Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / Наук. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 381 с.

Ващук Д.
«Абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.) / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 320 с.

Верменич Я.
Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2 ч. / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.1. – 364 с.

Верменич Я.
Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2 ч. / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.2. – 370 с.

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.
Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 376 с.

Вільшанська О.
Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 172 с.

Вронська Т.
Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Наук. ред. О.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.

Горобець В.
Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 271 с.

Жданович О.
Аріанство в епоху Константина Великого / Відп. ред. В.В.Ставнюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 222 с.

Іваненко О.
Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. М.М.Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 320 с.

Колесник І.
Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / Наук. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 596 с.

Кондратенко О.
Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.) / Відп. ред. О.С.Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 284 с.

Котляр М.Ф.
Київський літопис XII століття: Історичне дослідження. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 316 с.

Котляр М.Ф.
Княжа служба в Київській Русі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 251 с.

Пастушенко Т.В.
Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Наук. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 282 с.

Пінчук Ю.А.
Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Наук. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 306 с.

Ричка В.
«Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 180 с.

Скржинская М.В.
Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2009. – 363 с.

Сосса Р.
Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліографічний покажчик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 106 с.

Толочко А.П.
Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2009. – 136 с. (серія «Ruthenica. Supplementum», вып.2)

Колективні видання

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.3: Бібліотека «Ейдосу». – 483 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.4. – 620 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.11. – 350 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.1: Історія Києва з найдавніших часів до 1861 року. – 414 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.2: Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. – 200 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.3: Історія міста Києва періоду 1917 – 1990 рр. – 426 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.4: Київ на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – 90 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.5: Пам'ятки. – 199 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.6: Храми Києва (монастирі, собори, церкви, каплиці, храми інших конфесій). – 227 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліограф. покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.7: Скульптурні пам'ятки. – 102 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2008 рік / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 36 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.18. – 320 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Відп. ред. Р.Я.Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.4. – 278 с.

Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 258 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.16. – 475 с.

Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали: До 20-ї річниці створення Народного руху України / Гол. редкол. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 454 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.3. – 300 с.

Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): Всеукр. наук. конф., Київ, 21 січня 2009 р. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 229 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.16: Зб. наук. пр., пам'яті Ярослава Івановича Дзири. – 273 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст., засн. у 1997 р. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.12. – 412 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст.: У 2 ч. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.15, ч.1: На пошану д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.М.Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народж. та 35-річчя наук. праці. – 344 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст.: У 2 ч. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.15, ч.2: На пошану д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.М.Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народж. та 35-річчя наук. праці. – 349 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.1: Предметно-тематична частина: А–Г. – 184 с.

Україна: Хроніка XX століття: Довід. вид.: Роки 1923–1924 / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 184 с.

Україна: Хроніка XX століття: Довід. вид.: Рік 1940 / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 233 с.

Український історичний збірник 2009 / Гол. ради В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.12. – 516 с.

Ruthenica / Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.8. – 270 с.

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / Гол. редкол. М.Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т.1. – 224 с.

Літературу підібрали: завідуюча відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ ***Л.Я.Муха*** *та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ* ***І.Л.Островська***

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2010 р.

До 60-річчя головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія 1

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 20-річчя створення Народного руху України

Андрощук О. В. В.Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів 1

Бажан О. Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову 1

Кульчицький С. В. Народження Народного руху України 1

До 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

Беллецца Сімоне Аттіліо (*Читта-ді-Сан-Марино, Республіка Сан-Марино*). Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) 3

Вєдєнєєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій 3

Лобода М. К. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.) . . . 3

Маслов О. О. (*Глухів*). Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.) 3

Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві 3

Перехрест О. Г. (*Черкаси*). Сільське господарство України в 1943–1945 рр.: проблеми та результати відбудови 3

Слободянюк М. А. (*Дніпропетровськ*). Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України 3

***

Архипова Є. І. Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії 5

Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (*до 440-річчя Люблінської унії*) 1

Блануца А. В. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти 1

Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. 2

Войтович Л. В. *(Львів)*. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства . . . 6

Гай-Нижник П. П. Особисті ад'ютанти й секретарі П.Скоропадського (до історії функціонування Головної квартири гетьмана України) . . . 6

Герасименко Н. О. Справа Андрія Безбородька у висвітленні Олександра Лазаревського 3

Гончар О. Т. Українофільська діяльність М.Костомарова у дзеркалі його епістолярію (середина 1850-х – початок 1860-х рр.) 6

Гончаренко О.М. (*Переяслав-Хмельницький*). До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) 1

Гошко Т. Д. (*Львів*). Іван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН 4

Зайцев Ю. Д. (*Львів*). Генезис Народного руху України: львівська організація 4

Іванець А. В. (*Сімферополь*). До питання про діяльність паризького Українського національного комітету (1919–1921 рр.) 5

Кирієнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.) . . . 4

Ковальчик Рафал (*Лодзь, Польща*). Інвестиції у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток 6

Ковальчук М. А. Відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р 4

Кононенко В. П. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модернізаційною» риторикою (*до 350-річчя Павла Полуботка*) 4

Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції (1917–1921 рр.) 5

Короткий В. А. Оцінки «**Исторических песен малорусского народа**» В.Антоновича та М.Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. 6

Котельницький Н. А. (*Чернігів*). Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні (1868–1879 рр.) 2

Котляр М. Ф. «Отчина» у правосвідомості Давньої Русі 2

Кочеґаров К. О. (*Москва, Російська Федерація*). Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання (1704–1711 рр.) . . . 6

К у д і н о в Д. В. (*Суми*). До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір 2

Л у к а ш е в и ч О. А. (*Кіровоград*). Бюрократичний інтелект на службі в губернському управлінні XVIII ст. (примус до творчості) 5

М а с л і й ч у к В. Л. (*Харків*). Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. 2

М и х а й л о в с ь к и й В. М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським 4

М о ц я О. П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України 1

Н а х т і ґ а л ь Р а й н г а р д (*Фрайбург, Німеччина*). Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни 2

П а в к о А. І. Загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів в університетах України у XIX – на початку XX ст. 4

П а в л ю к В. В. (*Острог*). Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої 3

П е т р е н к о І. М. Згода як умова укладання шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської православної церкви (XVIII ст.) . . . 5

П о т а п е н к о М. В. (*Ніжин*). Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) 6

Р и ч к а В. М. Чи «в руку» сон? Світ сновидінь та їх сприйняття у Давній Русі 3

Р о м а н о в а О. О. Очікування «чуда» як основа народної побожності (Київська митрополія, XVIII ст.)... 1

Р у д и й Г. Я. Проблеми збереження музейної спадщини України: за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр. . . . 6

Р я б ч е н к о О. Л. (*Харків*). Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України у 1920-х рр. 5

С а в ч е н к о С. В. (*Дніпропетровськ*). «Заблудла» та «вірна» паства очима православних місіонерів Півдня України початку XX ст. (за матеріалами «Екатеринославских епархиальных ведомостей») 1

С а с П. М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) 4

С а с П. М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. 2

С к р ж и н с ь к а М. В. Релігійні ритуали в античних державах Північного Причорномор'я 3

Т а р а н е ц ь С. В. Благодійність купців-старообрядців у сфері освіти (друга половина XIX – початок XX ст.) 2

Т к а ч е н к о І. В. Редакційна політика М.Грушевського в «Літературно-науковому вістнику» (1907–1914 рр.) 5

Т о л о ч к о О. П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору 5

У с е н к о П. Г. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О.Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.) 2

Ф е д о р о в а Л. Д. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства 6

Ф е д о р у к Я. О. Посольства кримського хана Мегмеда Ґірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р 5

Ч у х н о В. Є. (*Шостка*). Михайло Осипович Судієнко – український історик, археограф і меценат середини XIX ст. 3

Ш а н д р а В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством 4

Ш в и д к и й В. П. Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні 1

Ш е в ч е н к о В. М. (*Чернігів*). Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. 2

Ш е р е т ю к Р. М. (*Рівне*). Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. 2

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А н д р є є в В. М. (*Херсон*). Віктор Петров: «скіфський сюжет» інтелектуальної біографії . . . 2

В е р м е н и ч Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. 4

В и р с ь к и й Д. С. Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцеського 6

В і д н я н с ь к и й С. В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні 5

Г е й д а О. С. (*Чернігів*). Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії? . . . 2

Г е р а с и м е н к о Н. О. Документи архіву Києво-Межигірського монастиря як джерело до історії мір 6

Г о н ч а р О. Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана Мазепи (за епістолярними джерелами) 1

Є з е р с ь к а І. В. (*Львів*). Чоловічі та жіночі імена за метриками хрещень Катедрального костелу Львова (XVII ст.) 2

К о с м и н а В. Г. (*Запоріжжя*). Цивілізаційний аналіз історії у світлі системної теорії Н.Лумана 1

Л а а с Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. 4

М и ц и к Ю. А., П у х а л ь с ь к а Н. Я. Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632–1634 рр.) 3

М о ц я О. П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ» 6

О с і п я н О. Л. (*Краматорськ*). «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, наративні стратегії 4

П а п а к і н Г. В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій 5

П е р к у н В.П. Українські сфрагістичні студії 1991–2008 рр.: стан та перспективи досліджень 1

П и р і г Р. Я. «Білий кентавр українського козацтва»: до проблеми міфологізації образу гетьмана Павла Скоропадського 6

П і н ч у к Ю. А. Питання національного самоусвідомлення у студії М.Костомарова «Гетьманство Бруховецкого» 1
С о л о в й о в а Г. В. Постать гетьмана Івана Виговського в листах папських нунціїв 6
Т о м а з о в В. В. Рід Маврґордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження 2
Т ю р м е н к о І. І. Наталена Королева: стан і перспективи дослідження життя та творчості 3
Х а н е н к о - Ф р і з е н Н а т а л і я (*Саскатун, Канада*). У пошуках нового суб'єкта історії: проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» 5
Щ е р б а т ю к В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми 3
Я р е м е н к о В. І. (*Хмельницький*). Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка 2

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

К о з е р о д О. В. Британський консервативний політик Стефан Терлецький (1927–2006 рр.) 5
К о т л я р М. Ф. Княгиня Ольга у давньоруській фольклорній традиції 5
Силка О. З. (*Черкаси*), Синявська Л. І. (*Черкаси*). Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852–1923 рр.) 6

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

К у р і н н а М. А. Брати Лифарі та агентурна розробка ДПУ УСРР «Артисти» 6

РЕЦЕНЗІЇ

Г а й - Н и ж н и к П. П. Л.М.Жванко. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) 5
Г у р ж і й О. І., П а д а л к а С. С. А.А.Костиря. Історіографія, джерелознавство, бібліографія спецоперації СРСР в Афґаністані (1979–1989 рр.) . . . 1
Д м и т р і є н к о М. Ф. О.О.Крижановська. Таємні організації: масонський рух в Україні . . .1
З а р у б а В. М. (*Дніпропетровськ*). В.О.Василенко. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. 2
К у з ь м и н е ц ь О. В. Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. Наукові дослідження і документи 2
О р л и к В. М. (*Кіровоград*). В.Бездрабко. Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти 6
П і с к у н В. М. А.Є.Атаманенко. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965–1991) 4
Р е є н т О. П. І.Б.Дацків. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. 3
С м о л ь н і к о в Ю. Б. П.М.Бондарчук. Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін 4
С р і б н я к І. В. (*Київ*), М о н о л а т і й І. С. (*Івано-Франківськ*). С.В.Адамович. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України 3
С т я ж к і н а О. В. (*Донецьк*). Г.Г.Грінченко. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» 5
Т е р е щ е н к о Ю. І. І.С.Монолатій. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. 6
Ч е р е в к о О. С. С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинов. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу 1

ОГЛЯДИ

К у д і н о в Ю. М. А.Григорович. Бібліографія козацтва. Вибрана бібліографія запорізьких та інших козаків України, донських козаків Росії і кубанських козаків; «Тої слави козацької повік не забудем...»: Рекоменд. бібліограф. покажчик з історії українського козацтва; Ucraina terra **Cosaccorum: Україна – земля козацька: Бі**бліограф. нарис 5
М и т а р ч у к О. О. (*Москва, Російська Федерація*). Гоголь у «мережі любові» (Колесник Ірина. «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій») 6

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Б а ж е н о в а Г. Ю. Міжнародна літня школа «Вивчення та викладання російської спадщини у глобальному світі» 1
Б а р а н о в с ь к а Н. П. Літня школа «Суспільне подолання ризиків: екологічні проблеми та соціальна мобілізація» 6
Б л а н у ц а А. В. **IV симпозіум з історії бюрократії** 5
Б л а н у ц а А. В. (*Київ*), Д о б р о ч и н с ь к а В. А. (*Рівне*). І Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» 3
Б л а н у ц а А. В. (*Київ*), Д я ч о к О. О. (*Дніпропетровськ*). IV Міжнародна науково-методична школа-семінар «Історія торгівля, податків та мита» 6
Ґ а н у с С. О. (*Ужгород*). Міжнародна науково-практична конференція «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії» 5
Д у б и к М. Г. Міжнародна конференція «Примусова праця у гітлерівській Європі» 6
З а б о л о т н а Т. В., І р ж а в с ь к а А. П. (*Черкаси*). Міжнародна наукова конференція «Україна – геополітичний і воєнний фактор Другої світової війни (до 65-ї річниці завершення Другої світової війни)» 6
З а ш к і л ь н я к Л. О. (*Львів*). **IV Між**народна наукова конференція «Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX ст.» 6
К о в а л е в с ь к а О. О. Всеукраїнська наукова конференція «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» 6
К у д і н о в Ю. М. Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Пакти і конституції» Української козацької держави 1710 р.: витоки, інтерпретація, епоха (до 300-річчя укладення)» 6

К у д і н о в Ю. М. Міжнародна наукова конференція «Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.» 2

Л е г а с о в а Л. В., Ш е в ч е н к о Н. О. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (до 65-ї річниці Великої Перемоги) 3

М и х а й л о в с ь к и й В. М. Міжнародна наукова конференція «Часи Яґайла й Вітовта» 6

М и ц и к Ю. А. V Міжнародний конґрес білорусистів 4

П а с т у ш е н к о Т. В. Міжнародна наукова конференція з усної історії «Між минулим і майбутнім: усна історія, пам'ять та смисл» 5

П р и ш л я к В. В. (*Луцьк*). Міжнародна наукова конференція «Волинська земля у житті середньовічної Європи» 1

С е р е д а О. В. (*Львів*). XXI Міжнародний конґрес істориків 6

С т е ц к е в и ч В. В. (*Кривий Ріг*). Друга міжнародна наукова конференція «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» 6

Т а р а с е н к о І. Ю. Наукові читання у музеї-меморіалі гетьмана Івана Виговського 1

ЮВІЛЕЇ

Б р е х у н е н к о В. А. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Ю.А.Мицика 3

І в а н е н к о В. В. (*Дніпропетровськ*). До 70-річчя доктора історичних наук, професора А.Г.Болебруха 5

К у д л а й О. Б. До 80-річчя доктора історичних наук А.П.Гриценко 4

М о р д в і н ц е в В. М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора О.І.Путра 5

П о д к у р Р. Ю. До 95-річчя академіка НАН України П.Т.Тронька 4

IN MEMORIAM

Дашкевич Ярослав Романович 5

Зоценко Володимир Миколайович 2

Ісаєвич Ярослав Дмитрович 5

Кентій Анатолій Вікторович 6

Куртика Януш Марек 3

Кучинський Стефан Кшиштоф 3

Мельникова Ірина Миколаївна 6

Інформаційне повідомлення Міжнародної служби розшуку (м.Бад-Арользен, Німеччина) . . . 4

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 1–6

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ у 2009 р. 6

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2010 р. 6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Voitovych L. V. (*L'viv*). Teutonic Order in Politics of Galicia-Volhynia Principality . . . 4

Kochegarov K. A. (*Moscow, Russian Federation*). Lubens'ky Regiment Cossacks Participation in Suppression of Bashkir Rebellion 1704–1711 18

Honchar O. T. M.Kostomarov Ukrainophile Activity Reflected by His Epistolary Work (Middle 1850 – Early 1860) 34

Korotkyi V. A. Appraisals of «Historical Songs of Malorossiya People», V.Antonovych and M.Drahomanov Work at Newspapers Columns in the Second Half of 1870 50

Fedorova L. D. Close to Sources of National Museology of Ukraine: the Museum of Southwest Department of Imperial Russian Geographic Society 66

Kowalczyk Rafał (*Łódź, Poland*). Donets'k-Dnieper Region Heavy Industry Funds Until 1914: Innovative Development in Conditions of State Protectionism 73

Potapenko M. V. (*Nizhyn*). Polish Democratic Movement in Naddnipriansh chyna (March 1917 – April 1918) 90

Hai-Nyzhyk P. P. Personal Adjutants and Secretaries of P.Skoropads'kyi (to the History of Ukraine Hetman Head Quarters Functioning) 106

Rudyi H. Ya. Preservation Problems of the Museum Heritage of Ukraine: According the Results of Analysis of Republican Periodicals Materials of 1930th 127

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Pyrih R. Ya. «White Centaur of Ukrainian Cossacks»: to the Problem of Mythologization of Hetman Pavlo Skoropads'kyi Image 136

Motsia O. P. To the Studying of the Source Basis of «Tale of Bygone Years» 144

Vyrs'kyi D. S. The Battle Near Bila Tserkva in 1626 and «Relacya Prawdziwa...» by Jan Dobrocieski 150

Solovieva H. B. The figure of Ivan Vyhovs'kyi in the Letters of Papal Legates . . . 161

Herasymenko N. O. Archive Documents of Kyiv-Mezhyhirs'k Monks as the Source of the Measurements History 168

PERSONS IN HISTORY

Sylka O. Z. (*Cherkasy*), Syniavs'ka L. I. (*Cherkasy*). Intellectual Space of Khrysanf Yashchurzhyns'kyi (1852–1923) 179

DOCUMENTAL STORIES

Kurinna M. A. Lifar Brothers and Intelligence Development of GPU USSR «Artists» . . . 189

BOOK REVIEWS

Orlyk V. M. (*Kirovohrad*). V.Bezdrabko. Historiographical Sketches of Documentation, or Personal Text About Personal Texts 195

Tereshchenko Yu. I. I.S.Monolatii. Together but Almost Separate. The Interaction of Ethno-Political Actors in Western Ukraine in 1867–1914 199

SURVEYS

Mitarchuk E. A. (*Moscow, Russian Federation*). Hohol in «Love Network» (Kolesnyk Iryna. «Hohol. Networks of Cultural-Intellectual Communications») 202

CHRONICLES OF LIFE

Mykhailovs'kyi V. M. International Scientific Conference «Time of Jogaila and Vytautas» . . . 205

Kudinov Yu. M. All-Ukrainian Scientific-theoretical Conference «"Pacts and Constitutions" of the Ukrainian Cossack State in 1710: Sources, Interpretation, Epoch (on 300th Anniversary of the Conclusion)» . . . 207

Zashkil'niak L. O. (*L'viv*). IV International Scientific Conference «Historical Memory of Ukrainian and Polish during National Consciousness Formation in the XIX – first half XX» . . . 210

Zabolotna T. V. (*Kyiv*), Irzhavs'ka A. P. (*Cherkasy*). International Scientific Conference «Ukraine is the Geopolitical and Military Factor of World War II (on 65th Anniversary of the World War II End)» . . . 213

Stetskevych V. V. (*Kryvyi Rih*). II International Scientific Conference «Ukraine in the Occupation Period of 1941–1944» 215

Dubyk M. H. International Conference «Forced labor in Europe under Hitler» 217

Kovalevs'ka O. O. All-Ukrainian Scientific Conference «History of Ukraine in the Light of Microhistory and Daily Routine History» 219

Blanutsa A. V. (*Kyiv*), Diachok O. O. (*Dnipropetrovs'k*). IV International Scientific-Methodological School-Seminar «History of the Trade, Taxes and Duty» 221

Baranovs'ka N. P. Summer School «Public Risks Overcoming: Environmental Issues and Social Mobilization» 223

Sereda O. V. (*L'viv*). XXI International Congress of Historians 224

IN MEMORIAM

Kentii Anatolii Viktorovych 226

Mel'nykova Iryna Mykolaivna 228

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 230

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2009. 234

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2010 236